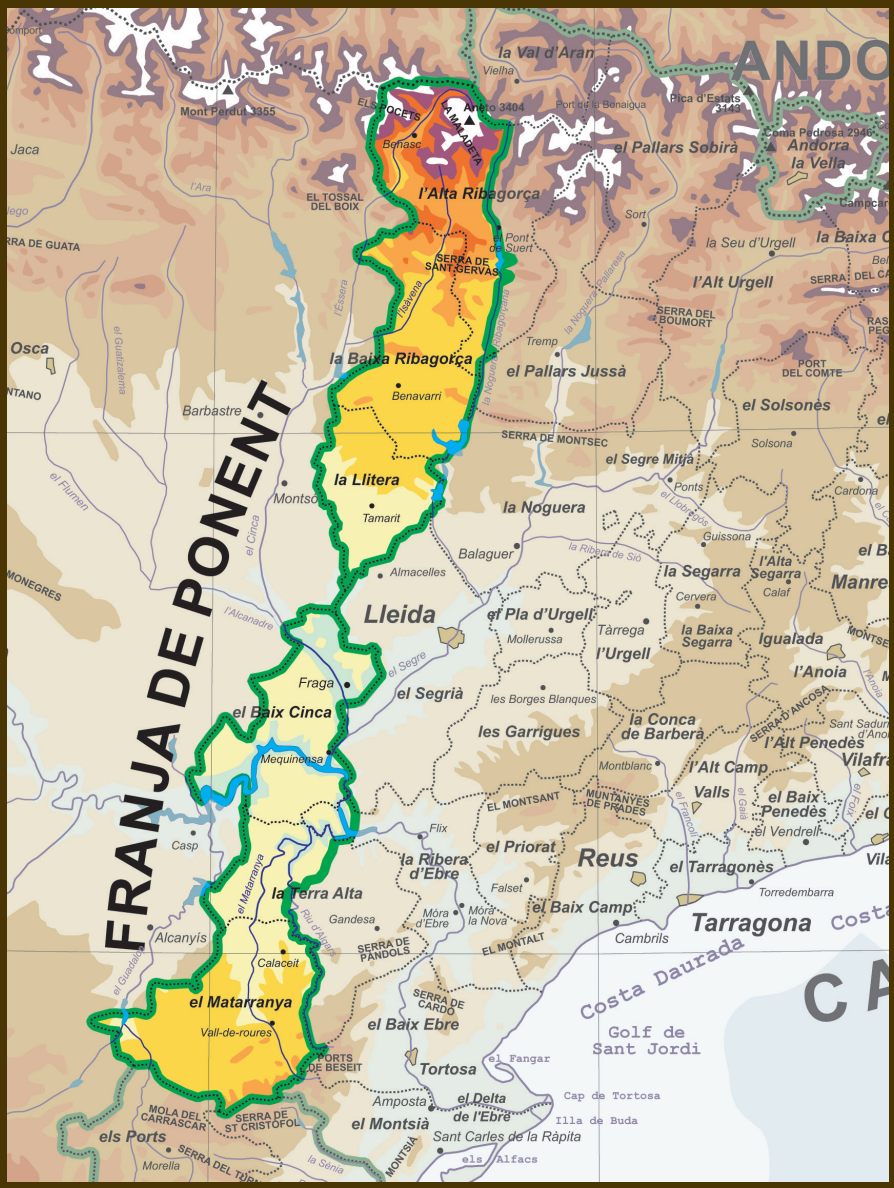
La Franja de Ponent: aspectes històrics i jurídics

Joaquim Montclús i Esteban

Institut d'Estudis Catalans

Publicacions de la Presidència

PUBLICACIONS DE LA PRESIDÈNCIA 43 / 2014

INSTITVT D'ESTVDIS CATALANS
MCMVII

La Franja de Ponent: aspectes històrics i jurídics

Joaquim Montclús i Esteban

PUBLICACIONS DE LA PRESIDÈNCIA 43 / 2014

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP

Montclús i Esteban, Joaquim, 1957-
La Franja de Ponent : aspectes històrics i jurídics. — (Publicacions de la Presidència ; 43)
Bibliografia
ISBN 9788499652474
I. Riera i Melis, Antoni, 1944- ed. II. Institut d'Estudis Catalans III. Títol
IV. Col·lecció: Publicacions de la Presidència ; 43
1. Català — Aragó — Franja de Ponent 2. Cultura catalana — Aragó — Franja de Ponent
3. Franja de Ponent (Aragó) — Història
946.52
804.99-087(465.2)

Aquesta obra ha rebut un ajut del Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya

L'edició d'aquesta obra
ha estat a cura d'Antoni Riera Melis,
membre de l'Institut d'Estudis Catalans

© Joaquim Montclús i Esteban, 2014
© 2014, Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: desembre del 2014

Disseny de la coberta: Azcunce | Ventura
Imatge de la coberta: Fragment del mapa «Els Països Catalans. Mapa físic i comarcal» de Joan Becat i IFCT (Universitat de Perpinyà)

Fotografies: Concepció Garcia i Fontcuberta
Cartografia: Servei Cientifocotècnic de Cartografia i Sistemes d'Informació Geogràfica (Universitat de Lleida)
Supervisió dels aspectes jurídics: Josep Cruanyes (president de la SCEJ)

Text revisat lingüísticament per la Unitat de Correcció del Servei Editorial de l'IEC

Compost per Fotoletra, SA
Imprès a Service Point FMI, SA

ISBN: 978-84-9965-247-4
Dipòsit Legal: B. 26254-2014

Aquesta obra és d'ús lliure, però està sotmesa a les condicions de la llicència pública de *Creative Commons*. Es pot reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada. Es pot trobar una còpia completa dels termes d'aquesta llicència a l'adreça: *http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/es/legalcode.ca*.

Taula

Pròleg 9

Presentació 11

Preàmbul 13

Agraïments 17

Abreviacions 19

Aspectes introductoris 21
- Introducció 21
- Aspectes geogràfics. Les comarques 24
  - La Ribagorça 25
  - La Llitera 27
  - El Baix Cinca 28
  - El Matarranya 29
- La Franja de la Franja 31
- La població 33
- El cens de l'any 2011 35
- La comarcalització feta per Aragó 44
- Quanta gent parla el català a la Franja i a Aragó? 45

Prehistòria 47
- Dels orígens. El Paleolític 47
- L'art rupestre llevantí 50
- El Neolític 52
- L'aparició dels metalls 55

PROTOHISTÒRIA 59
Els ibers 59
El Matarranya, terra d'ilercavons 61
Els ilergets 63
L'època romana 65

EDAT MITJANA 73
Els començaments 73
Els visigots 74
L'ocupació sarraïna 76
Els orígens del comtat de Ribagorça 77
La diòcesi de Roda o de Ribagorça 79
Les comarques de la Llitera, el Baix Cinca i el Matarranya sota el domini sarraí 80
Un personatge peculiar, el Cid 83
Les conquestes de la Baixa Ribagorça i de l'Alta Llitera 84
L'art romànic 85
Alfons I, rei d'Aragó, dit el Bataller 89
Ramon Berenguer IV. Els primers passos 92
Els ordes militars i les famílies Montcada i Torroja 93
La conquesta de Tortosa, de Lleida, de Fraga i de Mequinensa 95
La conquesta de la comarca del Matarranya 96
Els repartiments 100
La repoblació 102
Un país anomenat Catalunya 105
Els límits eclesiàstics 107
La consolidació de les senyories 110
Les conquestes de Mallorca i València 123
Els límits civils 128
La incorporació de les viles de Fraga, Mequinensa i Faió a Aragó 136
Aspectes socials i econòmics durant els segles XIII i XIV 138
L'art gòtic 146
El Compromís de Casp i les seves repercussions 149
La guerra contra Joan II 152
L'expulsió dels jueus 155
Les generalitats 156

EDAT MODERNA 159
Introducció 159
Els començaments del segle XVI. El Renaixement 160
L'aixecament dels ribagorçans 162
La Franja, terra de bandolers 164
L'expulsió dels moriscos 166
La Guerra dels Segadors 168
La Guerra de Successió o contra Felip V 173
L'art barroc 181
El Decret de Nova Planta 182

EDAT CONTEMPORÀNIA 185
Els inicis 185
La Guerra del Francès 186
La primera guerra civil 191
La Primera Guerra Carlina 193
Principals esdeveniments de la Primera Guerra Carlina 195
Any 1833 195
Any 1834 196
Any 1835 196
Any 1836 197
Any 1837 198
Any 1838 199
Any 1839 199
Any 1840 199
La divisió provincial 200
La Segona Guerra Carlina 202
Una època convulsa 203
La Tercera Guerra Carlina 205
L'època de la Restauració 207
Regeneracionisme, republicanisme i anarquisme 209
Els erudits del Matarranya 212
Barcelona, la segona capital d'Aragó 214
La dictadura de Primo de Rivera 215
Els anys de la República 218
Els anys de la guerra 220
La batalla de l'Ebre 226
Els primers anys del franquisme 229
L'aparició del maquis 230
Els anys de la Transició 233
Canvis a la Diputació General d'Aragó 236
El Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana 237
Les associacions culturals 240
Les Primeres Jornades Culturals a Calaceit 242
El traspàs de les parròquies de la Franja al bisbat de Barbastre 244
El Museu Diocesà de Lleida 247
Els darrers anys (1999-2012) 249
LAPAO 254
Catalans o aragonesos? La qüestió jurídica 255

CONCLUSIONS 263

BIBLIOGRAFIA 269

ANNEXOS 283
Cronologia dels fets més importants 285

Biografies de personatges vinculats a la Franja 297
Diccionari d'autors contemporanis en llengua catalana de la Franja de Ponent 313

FOTOGRAFIES I MAPES 339

Pròleg

Sovint, per no dir sempre, les fronteres d'un país són imprecises. Les oficials, les administratives i les polítiques reflecteixen més el poder consolidat per la història i les pugnes entre els homes que no pas les realitats pregones de llengües, nacions, costums, drets i economia. Per als catalans, les terres d'Aragó ètnicament i lingüística idèntiques a les del Principat són un cas d'entre els diversos que formen part de la nostra personalitat com a poble. Contrades com les del Rosselló o la Cerdanya, enclavaments com l'Alguer i tantes comarques del País Valencià són mostres de les imprecisions, duplicitats i ambigüitats que genera una doble pertinença. Europa té una complexitat cultural i lingüística que contrasta amb la seva territorialització administrativa, i de vegades la contradiu. Pocs països europeus tenen trets comparables als que en aquest sentit afecten la nació catalana.

El que hom ha acabat per anomenar, amb un molt notable consens entre la gent més diversa, la Franja de Ponent *constitueix un territori de llengua i cultura catalanes amb una forta personalitat en el paisatge, la societat i l'estructura econòmica. La consciència de la catalanitat de la Franja no havia estat mai en dubte, tot i que, fins a l'aparició del catalanisme noucentista, tampoc no havia estat mai considerada amb prou atenció. El moviment polític catalanista tradicional, però, per òbvies raons de cautela, mirà d'evitar qualsevulla afirmació que pogués ser interpretada com a pretensió irredemptista. A tot Europa, l'irredemptisme territorial ha provocat conflictes, sovint gravíssims. No ha estat mai el cas, per fortuna, de les terres catalanes d'Aragó.*

Actualment, és més urgent i necessari que mai un coneixement adient d'aquestes terres, de la Franja. El 2013, un govern autonòmic aragonès —amb el qual Catalunya mai no havia tingut ni friccions ni discrepàncies— batejava la llengua catalana que es parla a la Franja de Ponent amb una estranya apel·lació artificial i complicada. Una raó més per a la publicació d'un llibre com aquest. La manca d'una història de la Franja, fins avui, era ja prou greu. Ara ho és més.

En Joaquim Montclús i Esteban, fill de la Franja, és un coneixedor rigorós i excepcional de tot el territori de Ponent i de la seva societat. Ha posat a l'abast de tothom, finalment, un primer estudi unificat de les terres de la Ribagorça, la Llitera, el Baix Cinca i el Matarranya, les quatre comarques que constitueixen la Franja. Especialista en l'estudi lingüístic d'aquestes comarques, l'autor ha sabut aplegar un abundosíssim material històric, etnogràfic i documental per a donar-nos-en una visió de conjunt. La història ha estat el fil conductor que l'ha dut a completar la síntesi amb encert. L'estudi és una explicació que descriu i analitza una part essencial de les terres que pertanyen a la nostra cultura i llengua. Tot evitant una innecessària polèmica reivindicativa que potser només complicaria les coses, el text posa a les mans del lector proves, evidències, dades i informació que són absolutament necessàries per a un enteniment seriós del que significa, i del que potser vol, també, el poble de la Franja. La franja de ponent: aspectes històrics i jurídics *és un llibre que calia tenir. I és per això que és un esdeveniment particularment important que ha de ser rebut per tothom. A partir de l'obra de Joaquim Montclús, parlarem i treballarem amb veritable coneixement de causa.*

Salvador Giner
Gener de 2013

Presentació

En Joaquim Montclús ha tingut molta feina i ha estat molt curós a l'hora de consultar arxius i d'aplegar materials, molts d'ells inèdits o mal coneguts, per confegir la franja de ponent: aspectes històrics i jurídics, *que avui veu la llum. Això explica que, gestat el projecte d'edició del volum en ple mandat del president Salvador Giner, de qui és el pròleg precedent, el llibre no hagi estat a punt fins a mig mandat del president actual. Seria sobrer que jo volgués duplicar el seu pròleg, que comparteixo totalment.*

Tanmateix, voldria afegir dues breus consideracions. La primera, que només un franjolí de soca-rel, profundament implicat en la vida social, política i cultural de la Franja i historiador, escriptor i periodista de pro, com és en Joaquim Montclús, podria haver traçat un retrat tan viu i alhora tan saberut d'aquest limes occidentalis *del Principat. La seva tasca d'agitador cultural i polític de la Franja l'ha convertit, des de fa anys, en l'ambaixador a la resta dels Països Catalans del territori català d'Aragó. Així ho va entendre en el seu moment l'Institut d'Estudis Catalans, que li encarregà el llibre que ara teniu a les mans. La segona, que així ho entengué també el Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, que en finançà part de les tasques de documentació i elaboració.*

El resultat és ben satisfactori, i ens dóna una obra de referència que caldrà que els estudiosos tinguin molt en compte a partir d'ara.

Joandomènec Ros
Octubre de 2014

Preàmbul

El llibre que us disposeu a llegir narra els esdeveniments històrics i les vicissituds que ha viscut la gent que ha poblat les comarques de la Ribagorça, la Llitera, el Baix Cinca i el Matarranya, que actualment s'engloben sota el nom de la Franja de Ponent. És un llibre d'història i, també, un llibre d'història jurídica que aborda aspectes controvertits que les històries oficials no acaben d'explicar.

No els acaben d'explicar, perquè són temes polèmics que els tractadistes especialitzats en la matèria, sovint, passen per alt o bé els tracten, al nostre entendre, d'una manera subjectiva i poc entenedora. A més, la geografia d'aquestes terres de parla catalana, que actualment són sota l'Administració d'Aragó i que abracen una franja de nord a sud situada a ponent del Principat, d'uns quatre-cents quilòmetres de llargada i uns trenta d'amplada, comporta que, de vegades, sigui molt difícil d'explicar què passa a les terres del nord i a les del sud, perquè, senzillament, els fets històrics són diferents i poc tenen a veure els uns amb els altres.

Malgrat aquestes dificultats, hem intentat redactar una història conjunta, de manera que hem situat els fets històrics en el context de les terres del voltant, ja siguin catalanes o aragoneses. Creiem que, en bona part, ho hem aconseguit; com a mínim, al nostre favor es pot dir que és la primera vegada que s'intenta.

Des dels anys vuitanta treballem els aspectes històrics, jurídics i lingüístics d'aquestes terres. Quan l'any 1983 vam publicar el llibre *La Franja de Ponent avui*, ja ens vam adonar que faltava una història de conjunt que expliqués tot un seguit de preguntes que els llibres d'història en general no contestaven. Al llarg dels anys, hem anat recopilant material, hem anat consultant arxius i hem anat cercant les informacions per a contestar a totes les preguntes que en aquells moments ens fèiem i per a les quals no trobàvem les respostes adequades. Avui, al llibre que teniu a les mans, sincerament, creiem que, en una gran part, trobareu una resposta a aquestes preguntes.

Durant molts anys totes les comarques de la Franja, tant des del punt de vista civil com des de l'eclesiàstic, van pertànyer a Catalunya. Així, el dret canònic, des del punt de vista eclesiàstic, i els Usatges regularen les relacions jurídiques entre els pobladors d'aquestes terres i, posteriorment, malgrat la separació política i la imposició del dret aragonès, alguna cosa en va quedar. D'altra banda, l'adscripció política a una banda i a l'altra de la Franja ha generat, al llarg dels segles, tot un compendi jurídic que també analitzarem als capítols que tracten aquest tema. Voldríem assenyalar que l'anàlisi jurídica de la Franja s'inclou, principalment, al final del llibre, als darrers capítols, un cop s'han expressat tots els arguments que ens han permès d'elaborar les conclusions sobre aquesta qüestió.

Les qüestions jurídiques sempre s'han estudiat, principalment, des del punt de vista aragonès, però una bona part d'aquestes terres, durant molts anys, també es regiren pel dret català. Actualment, les coses han evolucionat força i, des del punt de vista democràtic, el *dret a decidir* és una prerrogativa irrenunciable per a tots els pobles de la terra i, en aquest cas, també per als pobles que formen la Franja. La qüestió sobre si són catalans o aragonesos l'han de resoldre les persones que viuen al territori. Mai no se'ls ha preguntat, en realitat, què volen ser i ja ha arribat el moment que aquesta pregunta es faci.

Potser hi ha lectors que pensen que ens hauríem hagut d'estendre més en uns aspectes que en uns altres. D'altres potser censuraran que ens hem deixat un fet important d'una comarca o d'una vila, i segur que tenen raó, però no es pot incloure tot en les més de tres-centes cinquanta pàgines de què es compon aquest llibre. Són els fets per als quals, al nostre parer, el lector necessita una resposta i, més que en els fets històrics —que, és clar, tots són importants—, el llibre se centra a entendre per què unes terres de parla catalana avui són en mans de l'Administració d'Aragó. D'altra banda, també ens ha interessat explicar les dificultats que, al llarg dels segles, la gent de la Franja ha hagut de superar i vèncer fins avui per conservar aquest do tan preuat que és la llengua catalana.

Durant molts anys la llengua pròpia d'aquesta gent va ser arraconada i es considerava només com una llengua d'estar per casa. Això volia dir que no es podia emprar en documents oficials ni en actes importants com ara els plens dels ajuntaments o els oficis litúrgics. Va ser una imposició de les autoritats en prohibir que la llengua catalana s'emprés en actes oficials.

Des de les primeres dècades del segle xx les coses, a poc a poc, han anat canviant —falta molt encara, però Déu n'hi do el que ja s'ha fet!—, principalment, des de la mort del darrer dictador de l'Estat espanyol, Francisco Franco.

Amb els nous temps i amb la posada en marxa de l'ensenyament a les escoles, han aparegut a la Franja tot un seguit d'escriptors com mai abans. Creiem que val la pena donar-los a conèixer. Per aquesta raó, incloem als annexos una relació breu de totes les persones que durant aquests darrers anys han emprat la llengua cata-

lana en els seus escrits i han lluitat per dignificar-la i defensar-la. Incloem aquesta llista en aquest llibre —a més d'una llista dels personatges vinculats a la Franja i una cronologia dels fets més importants que han tingut lloc en aquests territoris— com a informació per al lector però també com a homenatge a totes aquestes persones. Hem partit del diccionari que va redactar el professor Hèctor Moret, que, generosament i amablement, ens ha permès d'utilitzar-lo. L'hem ampliat una mica i hi hem introduït uns quants retocs. Segur que hi ha persones que es mereixen ser en aquesta llista però que, per raons alienes a la nostra voluntat, no hi són. Demanem perdó per aquests descuits, però, ho repetim, no és la nostra voluntat que no hi siguin, sinó, segurament, producte del desconeixement.

Agraïments

En primer lloc, voldríem expressar el més gran agraïment a l'Institut d'Estudis Catalans (IEC), que ens ha atorgat un ajut perquè ens poguéssim dedicar durant un temps a investigar i a redactar aquest treball, que ara apareix en forma de llibre. També, als professors Jordi Carbonell i Antoni M. Badia i Margarit, que sempre han confiat en els nostres treballs; i a Salvador Giner, antic president de l'Institut, i a Joandomènec Ros, president actual, que sempre han estat al nostre costat i sempre ens han ajudat. No ens podem oblidar del professor Salvador Alegret, pels consells que ens ha donat i per les gestions que ha fet perquè aquest llibre fos una realitat. I també tenim un record especial per al professor Antoni Riera i Melis, que ha actuat com a tutor, ens ha donat consells i ha tingut la paciència de llegir i corregir aquest treball. Li devem un agraïment especial perquè ens va fer classes durant els anys de facultat i perquè, després, sempre ha estat al nostre costat durant tots els anys que hem dedicat a la investigació. No ens podem oblidar de Ramon Corbella, gerent de l'IEC, per l'ajuda prestada, així com de tots els membres de l'IEC i professors d'universitat a qui en algun moment del procés d'investigació hem fet una consulta i que, molt amablement, ens han respost. En són tants que ara seria impossible esmentar-los tots. Entre aquests, però, hem de destacar l'amic i professor d'història de la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona Josep Sánchez Cervelló i també el professor i filòsof Jordi Sales i Coderch. També voldríem agrair la tasca de Montserrat Torras, cap del Servei Editorial de l'IEC, i del seu equip, que pacientment han fet totes les correccions.

També seria impossible esmentar totes les persones de la Franja amb qui al llarg dels anys hem col·laborat i amb qui hem treballat conjuntament perquè, d'alguna manera, aquest llibre veiés la llum, però, en aquest moment, no ens podem oblidar d'Hèctor Moret, Josep Anton Chauvell, Quim Gibert i Marta Canales.

Per acabar, voldríem donar les gràcies també a la meva esposa Concepció Garcia Fontcuberta i al meu fill Quim Francesc, que han fet les fotografies que acompanyen aquest estudi. També els voldríem agrair la comprensió i l'ajuda que han mostrat durant el temps que ha durat la recerca i la redacció del treball.

A tots i a totes, moltes gràcies!

Abreviacions

°C	grau Celsius
aC	abans de Crist
ACLF	Associació de Consells Locals de la Franja
ACPV	Acció Cultural del País Valencià
AGLA	Agrupació Guerrillera de Llevant i Aragó
ALCIVI	Alternativa Cívica
ASCUMA	Associació Cultural del Matarranya
BHGBA	*Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón*
BOC	Bloc Obrer i Camperol
BUP	batxillerat unificat polivalent
CDC	Convergència Democràtica de Catalunya
CDF	Convergència Democràtica de la Franja
CEIP	Centre d'Educació Infantil i Primària
CERib	Centre d'Estudis Ribagorçans
CHA	Chunta Aragonesista
CIRIT	Consell Interdepartamental de Recerca i Innovació Tecnològica
CiU	Convergència i Unió
CNT	Confederació Nacional del Treball
CSIC	Consell Superior d'Investigacions Científiques
dC	després de Crist
ERC	Esquerra Republicana de Catalunya
FAI	Federació Anarquista Ibèrica
FCCB	Federació Comunista Catalanobalear
ICF	Iniciativa Cultural de la Franja
IEBC	Institut d'Estudis del Baix Cinca
IEC	Institut d'Estudis Catalans
IES	institut d'ensenyament secundari
ISR	Internacional Sindical Roja
IU	Esquerra Unida
JRA	Juventud Regionalista Aragonesa

LAPAO	llengua aragonesa pròpia de l'àrea oriental
LAPAPYP	llengua aragonesa pròpia de les àrees pirenaica i prepirenaica
m	metre
PAR	Partido Aragonés
PCC	Partit Comunista Català
PCE	Partit Comunista d'Espanya
POUM	Partit Obrer d'Unificació Marxista
PP	Partit Popular
PSOE	Partit Socialista Obrer Espanyol
SEU	Sindicato Español Universitario
UAB	Universitat Autònoma de Barcelona
UHP	Unión de Hermanos Proletarios
UPC	Universitat Politècnica de Catalunya
URA	Unión Regionalista Aragonesa

Aspectes introductoris

Introducció

A principis del segle passat, el nom de *Franja de Ponent* no existia. La gent de l'Institut d'Estudis Catalans, quan l'any 1914 van decidir llançar les campanyes arqueològiques a la comarca del Matarranya, denominaren la zona *Baix Aragó*. Pel que fa a la comarca de la Ribagorça, que havia estat un gran comtat, no hi havia dubtes a l'hora d'establir-ne el nom, però, en canvi, el nom de les comarques actuals de la Llitera i del Baix Cinca quedava un xic més diluït. Això sí, hom s'adonà que tenien un nexe comú, que era que totes aquestes terres parlaven una llengua comuna, tal com els habitants de les comarques i de les grans ciutats més properes: d'una banda, Gandesa i Tortosa, i, de l'altra, Lleida i Balaguer.

L'any 1911 es va crear la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans. Malgrat que anteriorment ja s'havien dut a terme estudis sobre la llengua catalana, a partir d'aquesta data es multiplicaren per tot el territori i, naturalment, també arribaren a les comarques de la Franja. Foren, principalment, dos capellans els qui fixaren els dominis lingüístics de la llengua catalana en aquests indrets. D'una banda, Antoni M. Alcover i Sureda, amb la publicació del famós *Diccionari català-valencià-balear*, el qual acabaren Francesc de Borja Moll i els seus col·laboradors, i, de l'altra, el professor i mossèn Antoni Griera i Gaja, amb la publicació de la tesi doctoral *La frontera catalano-aragonesa* (1914) i de l'*Atlas lingüístic de Catalunya* (1923-1924). Aquests estudis suposen un pas molt important en la definició de la frontera lingüística, que s'acabaria de corroborar en estudis posteriors. Malgrat la fixació de les fronteres lingüístiques, encara no es parlava de *Franja de Ponent*.

A partir dels anys trenta del segle passat, durant el mandat de la Generalitat republicana, amb la divisió comarcal de Catalunya es començà a parlar també de les *comarques de parla catalana d'Aragó*, però no tenien un nom concret. El geògraf

Pau Vila, ja l'any 1929, va batejar aquestes comarques amb el nom de *Marques de Ponent*. Fou a partir de la dècada dels seixanta, amb motiu de la publicació de la *Gran enciclopèdia catalana* i, uns quants anys després, amb l'organització del Congrés de Cultura Catalana, quan es començà a parlar de *Franja de Ponent*. Durant el període anomenat *de la Transició* un grup de joves preocupats per la problemàtica d'aquestes terres va adoptar definitivament el nom de *Franja de Ponent*. La *Gran enciclopèdia catalana* dividí la Franja de Ponent en quatre comarques molt concretes, que eren la Ribagorça, la Llitera, el Baix Cinca i el Matarranya. La comarca de la Ribagorça agrupava la part d'administració aragonesa i la part catalana. En canvi, les poblacions de Favara de Matarranya, Maella i Nonasp foren incloses a la comarca de la Terra Alta, i la vila de Faió, a la Ribera d'Ebre. El geògraf Josep Iglésies, seguint el criteri que aquestes quatre poblacions estaven situades a la riba baixa del riu Matarranya, les va incloure a la comarca del Matarranya, la qual va dividir en la part alta i la part baixa.

Igualment, uns quants anys abans que Iglésies, també ho va fer Joan Coromines a l'*Onomasticon Cataloniae* (1989-1997) i a «Noms de la Catalunya aragonesa», en el llibre *Estudis de toponímia catalana* (1970). Era també una reivindicació de la gent de les poblacions esmentades, preocupada per aquestes qüestions.

Quant a la Ribagorça, repartida, des del punt de vista administratiu, entre Catalunya i Aragó, en consolidar-se a Catalunya el nom de la comarca del Pallars Jussà, passà a denominar estrictament la zona d'administració aragonesa. Posteriorment, amb la restauració de la Generalitat, aquesta creà una petita comarca amb el nom d'Alta Ribagorça, per tal d'enllaçar-la amb la gran Ribagorça.

A mesura que ha anat passant el temps, el nom de les quatre comarques s'ha consolidat. De totes maneres, el que hom convé actualment a anomenar *Franja de Ponent* abraça tot un seguit de terres que se situen al límit occidental del Principat de Catalunya, a cavall entre la línia administrativa divisòria actual de les províncies de Lleida i Tarragona, i també la d'Osca, Saragossa i Terol. Comprèn una cinta de nord a sud que va des dels Pirineus fins a la comarca dels Ports del País Valencià, amb una superfície de 4.449 quilòmetres quadrats i amb una amplada que oscil·la entre els quinze i els trenta quilòmetres.

Tot i pertànyer administrativament a Aragó, la història ens diu que aquestes terres, en molts aspectes, han estat i són plenament catalanes. A part dels nexes geogràfics, jurídics, econòmics i, durant molts anys, eclesiàstics, actualment, una prova d'aquest lligam és la presència de la llengua catalana, que es parla arreu d'aquesta zona, en graus variables de dialectalització deguts a una manca de rigor literari i al fet que es tracta d'un territori llargament desvinculat dels centres actius de la cultura catalana.

Actualment, tal com ja hem dit anteriorment, el nom de *Franja de Ponent* s'ha anat imposant, malgrat que els aragonesos parlen de «la Franja oriental de habla

catalana» o simplement de «la Franja oriental» o «la Franja» a seques. En algunes publicacions catalanes es parla d'«Aragó català» i, fins i tot, temps enrere, es descrigué aquest territori amb el dramàtic nom de «la Catalunya irredempta». Hi ha gent que prefereix el nom de *Faixa*, però el nom de *Franja* avui ja és una realitat. Només cal veure i escoltar els espais diaris dedicats a la previsió del temps de TV3 i d'altres televisions i ràdios, així com consultar els de molts mitjans de la premsa escrita.

Totes aquestes terres s'inclouen, majoritàriament, en l'àrea d'influència de Lleida i Tortosa, més que no pas en la de les capitals aragoneses, malgrat que actualment, a la zona del sud, la ciutat d'Alcanyís cada vegada agafa més rellevància. De totes maneres, la situació geogràfica de Lleida i Tortosa sempre ha constituït el cap d'una regió humana amb arrels profundes tant a Catalunya com a les terres de l'entorn. Actualment, des del punt de vista econòmic i gràcies a la construcció de noves carreteres, la comarca del Matarranya cada dia també es vincula més a la ciutat de Lleida. Aquesta característica geogràfica ha contribuït, amb el temps, a tot un reguitzell de contactes que s'han traduït en una analogia de costums, normes jurídiques, llengua i folklore, i, malgrat llur separació política, han sabut mantenir, alhora, una unitat, principalment en l'ordre econòmic, cosa que fa suposar una difícil extirpació o desvinculació de Catalunya.

Malgrat aquesta realitat, la història de la Franja encara és molt desconeguda. Són molt poques les persones que poden explicar per què a la Franja es parla català. Quant a la separació d'aquest territori de la resta de Catalunya, moltes persones pensen que es deu a la creació de les províncies espanyoles, l'any 1833. Amb la creació de les províncies s'hauria pogut solucionar la qüestió, però la problemàtica venia de temps enrere.

Per aquesta raó, faltava escriure una història que expliqués tots aquests fets i donés a conèixer d'una manera senzilla i entenedora, però a la vegada seriosa i rigorosa, la història d'aquestes comarques. Això és el que ens proposem de fer seguidament.

Tal com ja hem dit, la tasca no és gens fàcil, perquè, fora de la problemàtica comuna de la llengua, els esdeveniments històrics són molt diferents entre una comarca i una altra, sobretot quan parlem de la Ribagorça i del Matarranya, situades als extrems del territori.

La comarca del Matarranya, la part alta i la baixa, d'alguna manera, manté, al llarg dels segles, una unitat històrica comuna. Això mateix passa amb la comarca de la Ribagorça, que engloba, també, la part de l'Alta Llitera, ja que tot aquest territori va pertànyer a l'antic comtat de Ribagorça; en canvi, pel que fa a la resta de la regió, en molts aspectes, té una història diferent.

D'altra banda, en ser un territori de frontera política durant molts anys, una part dels avatars històrics mantenen, també, una similitud.

L'antic regne d'Aragó, des que va néixer, per a subsistir com a tal, va haver de competir amb tres països veïns, tres regnes, tres estats, o com se'ls vulgui anomenar, és a dir, Castella, Navarra i Catalunya. La geografia i les vicissituds de la història han fet que l'actual territori d'Aragó, de nord a sud, estigui dividit en dues parts. Una part, pel que fa a la manera de pensar, d'actuar i, sobretot, de relacionar-se, està molt vinculada a Castella; en canvi, l'altra part, l'oriental, està vinculada a Catalunya. Malgrat que la ciutat de Saragossa, d'alguna manera, amaga aquesta realitat, els esdeveniments històrics que han tingut lloc al llarg dels segles —sovint, mitjançant conteses bèl·liques— han determinat aquesta realitat. Per posar-ne un exemple, ens podem remetre a la Guerra Civil espanyola, amb el front d'Aragó i les col·lectivitats anarquistes situades a la part oriental d'Aragó.

Tot això fa que la gent de la Franja de Ponent i, també, d'una bona part de les terres situades una mica més a l'interior sigui diferent de la gent de la resta d'Aragó.

Tal com apuntàvem anteriorment, hi ha un gran desconeixement de la història de les comarques de la Franja de Ponent. Això és degut, d'una banda, a l'allunyament respecte de Barcelona i de Saragossa, i, d'una altra, al fet que, sovint, als grans poders els ha interessat que aquesta història fos desconeguda.

Malgrat les diferències que mantenen les diverses comarques que formen la Franja, intentarem, sempre que sigui possible, redactar una història unitària, que, sovint, com és obvi, abraçarà també les terres de parla castellana, situades més a l'interior, així com les terres veïnes del Principat.

Aspectes geogràfics. Les comarques

Actualment, hom accepta a la Franja quatre comarques ben concretes: la Ribagorça, la Llitera, el Baix Cinca i el Matarranya. No és així, però, per al Govern d'Aragó, que, seguint l'exemple de Catalunya, l'any 2002 va dividir el territori en comarques. Quant a la Franja, no va respectar la unitat lingüística en cap de les comarques i, a més, la divisió que va aplicar no respon tampoc a criteris estrictament geogràfics.

Els criteris que segueixen la *Gran enciclopèdia catalana*, Joan Coromines i Josep Iglésies per a determinar el territori es basen, principalment, en aspectes lingüístics i geogràfics. A les comarques del Matarranya i del Baix Cinca la qüestió lingüística és molt clara, però no és així a la comarca de la Ribagorça, on hi ha una zona de transició entre la *fabla aragonesa* i el català, sobre la qual els filòlegs, de vegades, no s'acaben de pronunciar. Un exemple d'això és la vall de Benasc, que els uns inclouen en l'àmbit català i els altres no, tot i que la majoria de les paraules que s'hi fan servir són plenament catalanes, així com també la construcció sintàctica.

Darrerament, alguns filòlegs de l'Institut d'Estudis Catalans també posen en dubte dues o tres poblacions de la comarca de la Llitera i les inclouen a la zona de transició. Això és totalment normal, perquè aquestes poblacions són molt petites i, de vegades, a mesura que va passant el temps, la llengua evoluciona, sobretot amb l'arribada de nous contingents de població que incideixen en la manera de parlar de la gent.

Seguint els criteris del geògraf Josep Iglésies, del filòleg Joan Coromines i de la *Gran enciclopèdia catalana*, consolidats en noves publicacions, com ara la *Gran geografia comarcal de Catalunya* i la *Catalunya romànica*, farem una breu exposició geogràfica d'aquestes comarques.

La Ribagorça

Aquesta comarca, dividida administrativament entre Catalunya i Aragó, i situada al nord de la Franja i de Catalunya, està molt poc cohesionada i molt poc poblada. Cal distingir-hi dues zones ben concretes: l'Alta Ribagorça, excavada al muntanyam dels Pirineus i d'escàs poblament, i la Baixa Ribagorça, molt més poblada que l'anterior i molt més rica, amb un clima mediterrani i una gran varietat de conreus.

L'Alta Ribagorça comprèn les altes valls dels rius Éssera, Isàvena i de la Noguera Ribagorçana. A la part més occidental de la comarca se situa la vall de Benasc, que, tal com ja hem dit, també s'inclou en aquest estudi, malgrat que actualment no forma part de la Franja. Dins d'aquesta petita demarcació hi ha l'Aneto, el cim més elevat dels Pirineus, amb una altitud de 3.404 metres.

L'Alta Ribagorça no té cap mena d'unitat geogràfica, la qual cosa en facilita l'esquarterament. El límit amb Catalunya és el riu de la Noguera Ribagorçana. Quan circulem per les carreteres d'aquesta zona, tan aviat som a Catalunya com a Aragó, i segons si les poblacions són a una banda del riu o a l'altra, pertanyen a la província de Lleida o a la d'Osca. A la banda septentrional, limita amb l'Estat francès; al sud, amb la Baixa Ribagorça, i, a l'oest, amb la Baixa Ribagorça i amb la comarca aragonesa de Sobrarb. Per cert, el Sobrarb en certs moments de la història també va pertànyer a Catalunya. A la part oriental, limita amb la Vall d'Aran i el Pallars Jussà. El centre principal d'aquest territori és la població del Pont de Suert, ja dins dels límits del Principat. El sector situat més al sud, anomenat la Terreta, repartida entre Catalunya i Aragó, té com a centre principal la vila d'Areny de Noguera.

La divisió entre la part alta i la part baixa de la Ribagorça és bastant difícil de delimitar. Ni els geògrafs ni els filòlegs no s'acaben de posar d'acord pel que fa als límits. Per exemple, la vila d'Areny de Noguera, que quasi tothom inclou a l'Alta Ribagorça, Josep Iglésies la col·loca a la Baixa Ribagorça, mentre que les divisions que apliquen Joan Coromines, la *Gran enciclopèdia catalana* i altres publicacions tampoc no acaben de coincidir.

Les localitats més poblades se situen a la banda de Catalunya, mentre que la zona estrictament d'administració aragonesa és molt poc poblada. La gent viu del turisme, de la ramaderia, de l'explotació dels boscos i dels treballs als embassaments i a les centrals hidroelèctriques.

La Baixa Ribagorça està situada a la depressió mitjana dels Prepirineus, entre les serres interiors i les exteriors. Aquest territori és distribuït entre dues conques hidrogràfiques, que corresponen a l'Éssera i a la Noguera Ribagorçana. A l'Éssera, hi va a parar l'Isàvena, ultra alguns afluents directes que conflueixen al pantà de Barasona. L'Isàvena entra a la Baixa Ribagorça pel congost de Gavarret o d'Ovarra. Després de rebre, per la dreta, el riu de Vilacarle, que forma la vall de Lierp, s'eixampla i forma l'eix de la Ribera d'Isàvena, una de les dues subcomarques de la Baixa Ribagorça, que la serra del castell de Llaguarres separa de la rodalia de Benavarri i que coincideix amb la conca mitjana de la Noguera Ribagorçana.

A la part occidental, la comarca limita amb les terres estrictament aragoneses; al nord, amb l'Alta Ribagorça, i a l'est, amb l'Alta Ribagorça, el Pallars Jussà i la Noguera.

Els accidents geogràfics que caracteritzen la comarca comporten una gran varietat climàtica. Al nord predominen els climes d'alta muntanya, caracteritzats per hiverns freds i llargs, amb nevades freqüents i abundoses. Per contra, als sectors més meridionals, marcats per climes mediterranis de transició, l'aridesa arriba a ser extrema. La vegetació reflecteix aquesta diversitat climàtica i comprèn des dels boscos i els prats alpins de l'alta muntanya fins als alzinars de la Baixa Ribagorça (en bona part, substituïts per pins). Les pluges ronden els 600 mil·lilitres l'any.

El centre principal i capital de comarca és la vila de Benavarri, que actualment registra 1.180 habitants. Malgrat la gran extensió, és la comarca menys poblada de tota la Franja, amb tan sols 3.824 habitants, i entre els anys 1970 i 2010 la comarca va perdre més de la meitat de la població.

L'evolució comarcal, econòmicament molt depressiva, s'ha vist afectada, especialment, per la manca de nuclis aglutinadors, pel despoblament accelerat i pel predomini d'un sector primari amb escasses perspectives. La conjunció d'aquests factors ha convertit la Ribagorça en una comarca poc cohesionada internament i amb una dinàmica econòmica molt negativa.

Malgrat la dependència administrativa de Graus i Barbastre, la Baixa Ribagorça està molt vinculada a Catalunya i a les terres de Lleida, principalment, des del punt de vista econòmic.

Les vies de comunicació principals són la N-340, de Tortosa a França, que segueix el curs de la Noguera Ribagorçana, i la carretera comarcal que va de Castilló de Sos a Graus, seguint el curs de l'Éssera.

La Llitera

La Llitera s'estén alhora pels contraforts dels Prepirineus i per la depressió de l'Ebre.

Comprèn, també, dues zones ben diferenciades. Al nord, l'Alta Llitera és accidentada per l'extrem sud-occidental del Prepirineu català: serra de la Corrodella (921 m), en relació amb els puigs de Sant Quilis (1.082 m) i el Volterol (855 m). L'eix anticlinal que dibuixen, de base calcària i mesozoica, és reprès paral·lelament per relleus més suaus, formats per gresos oligocènics (el Coscollar, 727 m; el picot de Minquillí; 873; Penya-roia, 703; la serra del Solà, amb el puig de Sant Salvador, 734 m), fins a la serra de la Gessa (darrera alineació), que fa de transició entre l'Alta Llitera i la Baixa Llitera.

La Baixa Llitera, molt més plana, forma una espècie de triangle invertit, amb la base immediatament al nord del canal d'Aragó i Catalunya. Dins la seva uniformitat aparent, es pot destriar la plana horitzontal de peu de muntanya i la superfície d'erosió on s'assenta el canal, que talla els estrats, que cabussen cap al sud. El clima es pot definir com a mediterrani continental de tendència àrida, amb mitjanes anuals que oscil·len entre 13 °C i 14 °C, i amb una oscil·lació anual d'uns 20 °C. Les precipitacions, de 300 a 400 mil·lilitres anuals, solen presentar un màxim de primavera a la conca de la Noguera Ribagorçana i de tardor a la conca del Cinca. Les tempestes dels Pirineus propers, de tant en tant, generen ruixades esporàdiques.

La divisió de la comarca en dues parts, que es manifesta en el relleu i en el clima, és també molt marcada pel que fa al paisatge vegetal.

D'altra banda, l'Alta Llitera, vinculada en gran manera a la Ribagorça, des del punt de vista agrícola, és pobra i molt poc poblada; en canvi, la Baixa Llitera, circumscrita a la població de Tamarit de Llitera —considerada com la capital de la comarca—, és una zona molt més rica, gràcies al canal d'Aragó i Catalunya, i és també on s'ha establert la població.

La comarca de la Llitera limita al nord amb la Ribagorça; a l'est, amb la Noguera; al sud, amb el Segrià i el Baix Cinca, i a ponent, amb els municipis castellans de Binèfar i Montsó. És constituïda per onze municipis. Tota la comarca està estretament vinculada a Catalunya. Lleida n'és el focus principal d'atracció.

Les comunicacions de la comarca, malgrat les obres dels últims anys, encara són escasses, poc lligades entre si i amb les vies més importants situades en zones perifèriques, cosa que ha incidit negativament en l'economia d'aquest territori i en la funció de Tamarit com a capital activa. A l'extrem meridional travessen els termes del Torricó i de Tamarit dues vies importants, que discorren paral·leles i pràcticament unides: la línia de ferrocarril de Barcelona a Madrid, per Lleida i Saragossa (amb estació dins del terme de Tamarit, però a dotze quilòmetres de la

vila), i la N-240 de Lleida a Osca. Una altra carretera important que travessa la comarca de nord a sud és la N-230 de Lleida a la Vall d'Aran, per Benavarri i el túnel de Viella. La tercera carretera important és la C-148, de Binèfar a Balaguer, que passa per Tamarit i Albelda.

El Baix Cinca

La comarca del Baix Cinca està situada al mig de la Franja de Ponent. És com un tascó entre el Principat de Catalunya i Aragó; està situada estratègicament a l'aiguabarreig dels tres rius de més cabal dels Països Catalans i de tota l'antiga Corona catalanoaragonesa: l'Ebre, el Cinca i el Segre. Malgrat que és la comarca més poblada de la Franja, només està formada per cinc municipis i té un territori de 890,86 quilòmetres quadrats. Dos d'aquests municipis, Fraga i Mequinensa, fan 794,07 quilòmetres quadrats, mentre que els altres tres es reparteixen els 166,79 quilòmetres quadrats restants.

Aquesta comarca limita al nord amb la Llitera; a l'est, amb el Segrià i la Ribera d'Ebre, i al sud, amb el Matarranya, i a la banda occidental limita amb els Monegres i amb diversos municipis aragonesos de parla castellana.

Els tres rius que conflueixen en aquesta comarca, l'Ebre, el Cinca i el Segre, en conjunt, li atorguen una forma de passadís estret, encaixat entre planells que són travessats tradicionalment per vies importants que permeten que aquest territori estableixi relacions cap a ponent i cap a migdia. Aquestes antigues vies, que eren els antics camins tradicionals d'enllaç entre Catalunya i Aragó, s'han convertit actualment en l'autopista i l'autovia de l'Ebre, que enllacen, entre d'altres, Saragossa i Barcelona. També al llarg dels rius fins a mitjan segle passat hi hagué un intens intercanvi comercial vers Tortosa que avui ha desaparegut, entre altres raons, perquè amb la construcció dels embassaments la navegació dels rius amb barcasses i raiers resulta impossible.

La major part de la comarca és formada per planells i tossals, testimonis del nivell antic de tota la plana. Morfològicament, cal distingir entre els planells i les valls. I als planells cal distingir les plataformes tabulars dels vessants abruptes amb barrancs. Les valls, altrament, són estretes, mentre que als Monegres l'aridesa del clima no ha permès d'excavar una xarxa hidrogràfica. Les precipitacions mitjanes són al voltant dels 350 mil·lilitres. Les oscil·lacions tèrmiques anuals són fortes (la mitjana de l'agost és de 25 °C i la del gener, de 4,5 °C). L'estiu és francament àrid i la tardor, seca. Pel que fa a la vegetació, com a conseqüència d'un clima molt poc plujós, la comarca queda fora de l'àrea dels alzinars. La vegetació natural de les bones terres normals, ni massa seques ni massa humides, forma una bosquina de dos o tres metres d'alçària en la qual predominen, entre d'altres, el garric, el coscoll i la savina. A les valls arrecerades que baixen cap a l'Ebre hi ha pi blanc.

Al Baix Cinca observem, doncs, dos paisatges ben diferenciats: el dels voltants de Fraga, on predomina una vegetació de ribera, i, més al nord, un paisatge d'erms, semblant, en molts aspectes, al dels Monegres. Les basses que recullen la pluja constitueixen, encara avui, un dels trets característics del paisatge del Baix Cinca.

El Vedat de Fraga, amb un elevat valor tant científic com estètic, comprèn una gran superfície dels turons i planells que dominen l'Ebre. Durant l'edat mitjana aquestes terres eren territori de caça dels senyors de la casa de Montcada. La vegetació d'aquest territori, en molts aspectes, és única, amb un valor natural que atreu l'atenció dels cercles científics internacionals.

La densitat de població el 2011 era de 18,2 habitants per quilòmetre quadrat. Fraga aplega el 65 % de la població censada a la comarca. Els cereals constitueixen el cultiu de les estepes de la dreta del Cinca i del Segre. Tanmateix, el regadiu proporciona actualment les majors produccions, especialment de fruita (préssec i poma) i d'hortalisses. Cal distingir un sector de regadiu tradicional al llarg del Cinca i els nous recs derivats del canal d'Aragó i Catalunya. La ramaderia ovina transhuma pels erms dels Monegres, però predominen el porcí i l'aviram. Entre les indústries, durant la Primera i la Segona Guerra Mundial, era rellevant l'extracció de lignit, activitat avui desapareguda. Actualment, la indústria és escassa i es concentra a Fraga, on predominen les indústries derivades de l'agricultura.

El Matarranya

La comarca del Matarranya és la que està situada més al sud i és la més extrema de totes; pren el nom del riu amb més cabal que corre per les seves terres. Aquest riu neix a les muntanyes més altes dels ports de Beseit, situats a la mateixa comarca, fins que desaigua a l'Ebre, a la vila de Faió. Aquest riu i els dos afluents principals —el d'Algars, que corre paral·lel i marca en bona part la frontera amb la Terra Alta, i el Tastavins— vertebren tot el territori, exceptuant la zona del riu de Mesquí. L'any 1967, el geògraf Josep Iglésies, en parlar d'aquest territori, el qualificà com a «marques extremes de ponent», una zona formada per les valls del riu de Mesquí i del riu Bergantes, que van afluixant les aigües al riu Guadalop.

En aquesta comarca es distingeixen dues zones ben concretes: l'Alt Matarranya i el Baix Matarranya. L'Alt Matarranya es vertebra al voltant de la vila de Vall-de-roures, que fins fa pocs anys era el cap d'un partit judicial; més al sud, la vila de Calaceit és considerada com la capital cultural del Matarranya i és el centre d'un petit territori que es remunta ja als primers anys de la dominació cristiana.

El Baix Matarranya està constituït per les poblacions de Maella, Favara de Matarranya, Nonasp i Faió, establertes a la vora del riu Matarranya. Maella, Favara de Matarranya i Nonasp encara mantenen una estreta relació amb les poblacions

de l'Alt Matarranya; en canvi, Faió es relaciona més amb els pobles del Baix Cinca i de la Ribera d'Ebre.

La comarca del Matarranya limita al nord-est amb el Baix Cinca i, per un bocí, amb la Ribera d'Ebre; a l'est, amb la Terra Alta, el Baix Ebre i el Montsià; al sud, amb el Baix Maestrat i els Ports, i a la part occidental, amb les terres de parla castellana del Baix Aragó. Comptant tots els municipis, els de l'Alt Matarranya i els del Baix Matarranya, sumen vint-i-nou. Hi ha també el despoblat Mas del Llaurador. Aquesta població, que tingué, fins i tot, un important col·legi, fou abandonada definitivament el 1962.

L'Alt Matarranya comprèn la zona més abrupta de la conca, el territori més muntanyós i d'una orografia més complexa. Es tracta dels anomenats ports de Beseit, que comprenen tota la capçalera del naixement del riu Matarranya i de dos petits afluents, el riu Ulldemó i el riu de la Pena. Aquestes muntanyes separen el Matarranya del Baix Ebre, del Montsià i del Baix Maestrat (la subcomarca Tinença de Benifassà), i culminen, a 1.396 metres d'altitud, al tossal d'Encanader, seguit del puig de la Fontsanta, la mola de Fuell i la punta de l'Ombria. Aquestes muntanyes fan d'enllaç amb la Serralada Prelitoral Catalana i el Sistema Ibèric. Tot aquest territori pertany als termes de Beseit i de Vall-de-roures, i les serres de la Caixa i de la Picossa són les que marquen el límit. El relleu és molt enrevessat, amb nombrosos barrancs, com ara els de Formenta, de les Voltes, de les Marrades, de Nagraus i del Racó del Patorrat.

És una zona bàsicament muntanyosa; la major part del territori està per sobre dels 700 metres d'altitud i els cims més importants superen els 1.300 metres. Entre d'altres, cal esmentar el tossal dels Tres Reis, la mola del Boixet, les moletes d'Arany, la mola de Lino, la penya Galera i la punta de l'Àliga.

També és la zona de majors valors naturals. A més dels espessos pinars i de les nombroses alzines i carrasques, sobresurten espècies de teixos, grèvols i arços. Som al territori de la cabra salvatge hispànica, declarat parc natural el 2001 per la Generalitat de Catalunya, el 2006 per la Generalitat Valenciana i el 2012 pel Govern d'Aragó.

A partir d'aquí, el terreny se suavitza i les muntanyes són poc importants, amb unes alçades d'entre tres-cents i sis-cents metres. El riu Tastavins és afluent del Matarranya per la banda esquerra i li aporta una bona quantitat d'aigua. A poc a poc, la llera del riu es va eixamplant i en alguns punts arriba fins als dos-cents metres d'ample. Els cultius agrícoles es van intensificant, i hi predominen les hortes, una bona part de les quals són ermes, les oliveres, els ametllers i les vinyes. Des de les darreres dècades del segle passat, a partir del terme de Massalió fins als termes de Favara de Matarranya i de Nonasp, s'ha intensificat el cultiu dels préssecs.

El clima del Matarranya és mediterrani i típicament continental a les zones del sud de la comarca; les precipitacions són mínimes, amb mitjanes de pluja d'entre 350 i 400 mil·lilitres l'any.

Creuen la comarca dues carreteres importants: la N-420, que prové de Tarragona, i la N-232. Des de l'Eix de l'Ebre, després de passar Xerta, surt una carretera, en molt bon estat, que passa per Horta de Sant Joan i per Vall-de-roures, i que va cap a Alcanyís.

Al Baix Matarranya, destaca la carretera C-221, que uneix la N-420 amb Casp i Calataiud per Batea. La línia de ferrocarril de Barcelona a Saragossa, per Móra la Nova, toca el límit comarcal per Favara de Matarranya i Nonasp, però resulta tan marginal que no representa una gran utilitat. Els habitants de la comarca del Matarranya, per agafar el tren, han d'anar a Casp o a Móra la Nova.

La superfície total de la comarca, segons l'Institut Nacional d'Estadística, és de 1.646,06 quilòmetres quadrats.

La Franja de la Franja

Més cap a ponent de les terres ressenyades, de nord a sud, hi ha una altra cinta de terres de trets similars. La superfície és més o menys igual, però la llengua catalana, en molts indrets, hi ha desaparegut per complet. Aquesta és la diferència principal respecte a les terres de la Franja de Ponent.

El terme *Franja de la Franja* va ser encunyat durant la dècada dels anys noranta del segle passat per a designar les terres situades més enllà de la Franja de Ponent i en les quals en el passat es parlava català. L'escriptor Antoni Babia el va fer servir en un estudi sobre la vall de Benasc publicat al llibre *La Franja de la Franja* (Barcelona, Empúries, 1997).

Exactament, anant de nord a sud, aquestes terres comencen a la vall de Benasc, que està formada per set municipis: Benasc, Bissaürri, Castilló de Sos, Gia, Saünc, Sessué i Vilanova d'Éssera, on encara parlen una forma dialectal catalana —per més que algunes persones i, fins i tot, alguns filòlegs vulguin negar-ne l'evidència— que a poc a poc es va perdent.

L'any 1981, el que fou diputat al Parlament de Catalunya i un enamorat d'aquestes terres Ferran Camps i Vallejo, al setmanari *Canigó* (núm. 730) escrivia:

> És possible salvar un idioma que la gent no sap que el parla, sense manifestacions escrites ni de cultura? Durant segles ha estat possible per l'isolament. Però actualment amb els mitjans tècnics que penetren a totes les llars i sense que l'Administració faci res, és molt difícil preservar-lo. I no cal dir sense escola en llengua pròpia. Els organismes públics no fan res, vull dir res a favor, la simple abstenció és anar en contra. Ni la Diputació Provincial d'Osca, ni la Diputació General d'Aragó, l'organisme preautonòmic aragonès, han fet res pel català de la Franja de Ponent.

Fa més de trenta anys que l'amic Ferran va escriure aquestes ratlles. Aleshores, a la vall de Benasc, la llengua que es parlava, malgrat les discussions si era patuès, aragonès o català, encara era ben viva. Malgrat que l'Administració havia castellanitzat tots els rètols i tots els noms, la nomenclatura popular encara es conservava. La gent encara deia *Benasc* i no *Benasque*, *Castilló* i no *Castejón*, *Ancils* i no *Anciles*, i així amb la resta de topònims, però avui són molt poques les persones que parlen la llengua catalana. Sigui com sigui, encara som a temps de recuperar aquesta gran riquesa que els habitants mateixos d'aquest territori anomenen *benasquès*.

L'any 1990, durant un dels viatges que vam fer a la vall de Benasc, acompanyant el filòleg i polític Jordi Carbonell, encara vam parlar amb diverses persones en la llengua autòctona. Recordem molt bé que en un cafè vam parlar amb un senyor que regentava una botiga d'esports i que es va quedar bocabadat en comprovar que tots dos parlàvem una llengua semblant. L'amic Jordi Carbonell ens va preguntar com ho havíem fet per mantenir una conversa tan llarga. Li vam contestar que havíem dit al senyor que en uns pobles de la província de Terol es parlava una llengua semblant i vam canviar *aquest* per *isto* i alguna paraula més, i, aleshores, l'home va entrar de ple en la conversa en pensar que tots dos parlàvem la mateixa llengua o llengües semblants. Podem donar fe que la llengua que enraonàvem tots dos era el català.

Al cap de vint anys les coses han canviat molt. El 1997, quan Antoni Babia va publicar el llibre *La Franja de la Franja*, la situació ja estava molt malament; actualment, tal com hem comprovat, la situació del benasquès ha empitjorat.

Deixant la vall de Benasc enrere, continuant cap al sud, aigües avall del riu Éssera, trobem diverses poblacions que havien pertangut al comtat de Ribagorça i on abans es parlava català. Dues d'aquestes poblacions són molt emblemàtiques: Campo i Graus. A Campo va néixer el pare de l'actual nacionalisme aragonès, Gaspar Torrente (1888-1970), que va publicar molts articles en català; i a Graus va morir i va passar part de la seva vida el gran aragonesista Joaquín Costa (Montsó, 1846 - Graus, 1911), que opinava el següent sobre la parla de Graus:

> Esta villa perteneció durante un tiempo a Cataluña como todo el condado de la Ribagorza; todavía en el siglo XVI, la lengua de aquí era el catalán y de aquello ha quedado un dialecto mestizo, mitad aragonés mitad catalán, que ustedes habrán oído a los muchachos que juegan en la calle del Barranco. Mi apellido es catalán por los cuatro costados.

Gaspar Torrente, en un dels molts articles que va publicar, afirma que el català que va aprendre a Campo de petit li servia per a relacionar-se i per a guanyar-se la vida per tots els pobles de la Ribagorça. A Graus encara hi ha gent que diu que parla el «grausino», una llengua autòctona amb paraules catalanes, aragoneses i castellanes.

Ja entrant a la zona de la Llitera, trobem Montsó i Binèfar. La ciutat de Montsó, com tota la comarca de la Llitera, va pertànyer durant un temps a Catalunya. A l'edat mitjana i també entrada ja l'edat moderna, en aquesta zona es parlava català. Binèfar, població de parla catalana, va ser destruïda i posteriorment repoblada per gent de parla castellana a partir de la Guerra dels Segadors.

Sempre cap al sud, deixant enrere el desert dels Monegres, arribem a la vila de Casp, coneguda pel famós Compromís de Casp. Segons els historiadors, al segle XVII encara es parlava català i bona part dels documents de la població estan redactats en aquesta llengua. Més enllà, trobem la ciutat d'Alcanyís. La documentació històrica i la toponímia ens diuen que, després de la conquesta i la repoblació de mitjan segle XII, aquesta població i les del voltant, avui de parla castellana, parlaven català. Més endavant, els nous contingents de població castellana s'imposaren a la catalana, però la zona conserva moltes paraules en català. Tot sembla indicar que en un primer moment la llengua catalana es va estendre per les valls dels rius Guadalop i Martín, i que arribà fins a la serra de Sant Just, prop de la ciutat de Terol.

En la documentació medieval sobre la ciutat d'Alcanyís i dels pobles del voltant redactada en llatí que es conserva a l'Arxiu Històric Nacional de Madrid, la major part de topònims apareixen en català. La *Virgen de los Pueyos*, actualment patrona d'Alcanyís, apareix com a *Mare de Déu dels Tres Puigs*; la població actual de *Molinos*, com a *Molins*, etcètera.

És molt clar que el castellà, al llarg dels segles, s'ha imposat al català en tota aquesta franja de terreny, tal com està fent ara a les poblacions més petites de la Franja que ja estan en contacte amb la parla castellana.

La població

La població actual de la Franja arriba a 48.520 habitants, segons el cens de 2011, i hi ha una densitat aproximada d'uns dotze habitants per quilòmetre quadrat. A començaments de segle la població era, exactament, de 82.361 habitants i s'arribà quasi a la xifra dels cent mil cap al 1925, però, en iniciar-se l'èxode rural que engrandí les ciutats on es concentrava la indústria, la població començà a minvar cada cop més, fins que s'ha reduït a la meitat.

Aquesta pèrdua de població, però, no ha estat uniforme. La comarca que no ha perdut població, sinó que n'ha guanyat és la del Baix Cinca, com a conseqüència de l'expansió que va experimentar Fraga a partir de la dècada dels anys setanta del segle passat. En aquests mateixos anys, a la comarca de la Ribagorça hi ha tot un seguit de viles i municipis que o bé han perdut la categoria municipal o bé, malauradament, han quedat totalment despoblats. És el cas, per exemple, de Beranui, Betesa, Gavasa, Cornudella de Valira, etc. Actualment, aquesta comarca és la que presenta menys densitat de població, car difícilment supera els tres habitants

per quilòmetre quadrat, i les més poblades són el Baix Cinca, amb uns vint-i-quatre habitants per quilòmetre quadrat, i la Llitera, amb setze habitants per quilòmetre quadrat.

Pel que fa a l'estructura econòmica de la Franja, un 40 % de la població s'ocupa majoritàriament en l'agricultura i en la ramaderia, segons dades recollides en el darrer padró o cens, de 2011, i tan sols un 25 %, en la indústria i en els serveis. Per municipis, només Fraga, Mequinensa i, una mica menys, Tamarit de Llitera gaudeixen d'un important component d'indústria i serveis. Quasi el 30 % de la població de Fraga treballa en l'agricultura; la resta s'ocupa en la indústria i en els serveis. Observem, doncs, que la gent de la Franja viu eminentment dels treballs agrícoles i ramaders.

L'any 1982 el geògraf Josep Iglésies va publicar al número 2 de la revista *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, de la Universitat de Barcelona, un treball molt interessant sobre la població de la Franja, titulat «La població de les comarques de llengua catalana d'Aragó entre 1857 i 1975». Malgrat el títol, al final, Iglésies va ampliar l'anàlisi fins a l'any 1981, però pel que fa a aquest any, no aporta el cens de cadascuna de les poblacions, sinó el global de cada comarca.

Josep Iglésies, malgrat que la divisió comarcal que fa no coincideix amb la de la *Gran enciclopèdia catalana* ni tampoc amb la del filòleg Joan Coromines, sí que ens aporta una informació important. Així, l'any 1857 ja apuntava que la comarca de l'Alta Ribagorça tenia la densitat més baixa de totes les comarques dels Països Catalans, amb una densitat de 10,27 habitants per quilòmetre quadrat. Actualment, no supera els tres habitants per quilòmetre quadrat i aquesta dada continua disminuint. Des de l'any 1857, l'Alta Ribagorça ha registrat una pèrdua d'habitants de més del 75 % de la població.

El geògraf Josep Iglésies inclou la vall de Benasc a l'Alta Ribagorça. Actualment, però, hi ha una controvèrsia important per part d'alguns filòlegs a l'hora de qualificar la llengua que parla aquesta gent com a catalana i, per aquesta raó, una gran majoria de mapes de la Franja no inclouen la vall de Benasc a l'Alta Ribagorça. Per a nosaltres, no hi ha cap mena de dubte respecte d'aquesta qüestió; per aquesta raó, malgrat que ho farem a part, aportarem, també, els censos de població d'aquest territori.

La Baixa Ribagorça, molt més poblada que l'anterior, entre l'any 1857 i el 2011 també ha experimentat una gran davallada de població, amb una pèrdua del 60 %, de manera que ara la densitat de població d'aquesta zona és d'uns cinc habitants per quilòmetre quadrat. I en les mateixes condicions es troba l'Alta Llitera. Així, en els últims quaranta anys, han desaparegut una bona part dels municipis tant de l'Alta com de la Baixa Ribagorça.

La Baixa Llitera, fins a la darrera dècada, ha anat mantenint la població, i la comarca del Baix Cinca, gràcies a la ciutat de Fraga, és l'única que al llarg dels

darrers anys ha augmentat la població. La Baixa Llitera, actualment, registra una densitat de població de catorze habitants per quilòmetre quadrat i la del Baix Cinca, de vint-i-dos habitants per quilòmetre quadrat.

Quant al Matarranya, la població també ha registrat una forta davallada, principalment, des de l'any 1920, quan la població ratllava els quaranta mil habitants; a partir d'aquest moment, aquesta dada va començar a baixar fins que va arribar als 15.217 habitants del cens del 2001. La densitat de població és de deu habitants per quilòmetre quadrat. Cal remarcar que la densitat de població de la divisió aragonesa canvia totalment, perquè obeeix a criteris diferents.

Seguidament, aportem les taules d'habitants de la població de la Franja entre els anys 1857 i 2001, i després hi incloem un apartat amb el padró de l'any 2011, que són les dades de població més actualitzades de què disposem, segons les informacions de l'Institut Nacional d'Estadística. Cal advertir que tots els tractadistes més importants que han estudiat la Franja no es posen totalment d'acord a l'hora d'incloure certes poblacions en unes comarques o unes altres. Sempre hi ha petites diferències segons l'autor que estableix les divisions territorials, la qual cosa no invalida els estudis i les conclusions que se'n deriven.

El cens de l'any 2011

En el moment de redactar aquest llibre, el cens de l'any 2011 encara s'havia de publicar, per això aportem en aquest apartat el padró municipal del 2011, que de ben segur coincidirà amb el cens, ja que les xifres del padró són les dades globals que es recullen per confeccionar el cens.

Pel que fa a la comarca de la Ribagorça, observem que alguns municipis han quedat despoblats per complet i que d'altres han estat agregats a un altre municipi. En aquest darrer cas, de vegades, el nom del nou municipi es forma a partir del nom dels dos municipis agregats.

Hem inclòs a la llista, també, el municipi de Vensilló, de nova creació, que està situat a l'extrem sud de la comarca de la Llitera i que limita amb el Baix Cinca i, també, amb les terres del Principat. Hi ha una bona part de la gent que parla el català i tothom l'entén.

La suma total de la població de la Franja és de 48.622 habitants, però a aquesta població caldria sumar altres poblacions petites de la Ribagorça que s'han unit a municipis de parla castellana. Cal fer constar, també, que hi ha un bon nombre de persones grans que viuen habitualment als pobles de la Franja però que, per qüestions de salut o per altres circumstàncies, estan empadronades en altres municipis. Així, la població actual de la Franja és d'uns cinquanta mil habitants. Malgrat que analitzem els habitants del territori, tal com ja hem dit, no hem inclòs la vall de Benasc dins de la Franja.

TAULA 1
Nombre d'habitants de la comarca de l'Alta Ribagorça durant el període 1857-2001

	1857	*1860*	*1877*	*1887*	*1897*	*1900*	*1910*	*1920*	*1930*	*1940*	*1950*	*1960*	*1970*	*1981*	*1991*	*2001*
Areny de Noguera	1.596	1.519	1.152	1.206	1.132	1.148	1.078	1.064	1.032	971	1.212	848	1.202	494	429	366
Betesa	376	383	363	388	335	315	304	270	269	236	213	194	A Areny de Noguera.			
Bonansa	522	536	485	397	453	418	426	386	367	354	303	272	118	66	60	84
Bono	403	360	252	255	278	278	238	242	228	263	279	204	A Montanui.			
Castanesa	378	450	417	383	362	368	350	364	373	286	290	264	A Montanui.			
Cornudella de Valira	673	716	545	494	475	458	460	484	491	436	378	267	A Areny de Noguera.			
Espés	288	343	363	350	305	306	336	326	301	262	273	245	A les Paüls.			
Montanui	810	855	756	581	558	527	584	608	617	631	550	483	589	415	309	296
Nerill	216	236	251	224	188	174	168	176	163	147	156	114	A les Paüls.			
les Paüls	423	485	488	458	457	453	507	504	375	348	371	318	505	330	257	277
el Pont de Montanyana	974	1.010	770	794	631	768	674	697	662	632	532	544	270	169	133	114
Sant Orenç	562	600	575	496	486	504	366	483	452	437	381	332	A Sopeira.			
Sopeira	410	472	320	373	314	310	282	260	255	217	680	202	414	146	144	105
Total	7.631	7.965	6.737	6.399	5.994	6.077	5.773	5.864	5.585	5.220	5.618	4.287	3.098	1.620	1.332	1.242

Taula 2

Nombre d'habitants de la vall de Benasc durant el període 1857-2001

	1857	*1860*	*1877*	*1887*	*1897*	*1900*	*1910*	*1920*	*1930*	*1940*	*1950*	*1960*	*1970*	*1981*	*1991*	*2001*
Benasc	1.675	1.662	1.477	1.434	1.477	1.364	1.078	1.059	1.046	899	915	906	733	983	1.507	1.489
Bissaürri	800	885	854	863	731	696	766	673	697	652	582	523	399	277	225	224
Castilló de Sos	720	764	796	799	746	708	742	722	630	653	693	603	459	403	466	617
Gia	385	426	365	358	376	356	234	242	242	239	221	201	184	133	127	111
Saünc	765	883	770	726	708	783	562	488	439	450	463	540	365	330	407	286
Sessué	299	308	239	275	300	287	264	214	186	177	169	160	113	74	57	134
Vilanova d'Éssera	256	288	241	243	250	243	223	197	204	122	140	190	129	112	70	132
Total	4.900	5.216	4.742	4.698	4.588	4.437	3.869	3.595	3.444	3.192	3.183	3.123	2.382	2.312	2.859	2.993

Taula 3

Nombre d'habitants de la comarca de la Baixa Ribagorça durant el període 1857-2001

	1857	*1860*	*1877*	*1887*	*1897*	*1900*	*1910*	*1920*	*1930*	*1940*	*1950*	*1960*	*1970*	*1981*	*1991*	*2001*
Benavarri	2.318	2.397	2.031	1.979	1.551	1.652	1.586	1.543	1.577	1.372	1.286	1.231	1.094	1.430	1.262	1.120
Beranui	388	413	391	275	277	270	270	305	274	325	321	270	248	141	121	104
Calbera	381	419	305	244	273	273	271	280	263	238	243	187	A Beranui.			
Calladrons	397	393	398	402	326	358	377	413	383	328	307	258	216	A Benavarri.		
Casserres del Castell	488	502	447	508	395	474	364	363	266	248	220	107	A Estopanyà.			
Castigaleu	430	445	257	301	342	259	264	282	343	297	270	230	149	111	97	111
Estopanyà	1.025	986	921	976	816	915	880	896	795	724	586	1.115	449	217	168	217
Fet		397	368	360	342	298	352	265	275	243	253	204	12	A Viacamp i Lliterà.		
Güel	274	289	270	277	167	173	182	216	188	158	131	118	77	A Graus.		
Jusseu	653	567	478	468	340	319	333	300	325	287	254	206	456	A Graus.		
Lasquarri	932	923	762	759	506	529	498	509	540	497	427	345	241	200	173	159
Llaguarres	422	574	463	617	440	424	415	438	427	305	275	248	147	A Capella.		
Lluçars	434	446	337	194	185	203	223	233	290	277	257	213	A Tolba.			
Merli	403	437	459	317	286	283	305	354	389	310	280	213	A la Pobla de Roda.			
Monesma de Ribagorça	413	432	361	161	300	284	291	280	288	268	235	162	179	130	109	98
Pilzà	448	462	434	419	365	375	372	351	307	253	216	185	135	A Benavarri.		
la Pobla de Roda	370	360	345	271	256	283	280	269	297	284	280	233	385	338	281	273
Purroi	293	280	287	288	293	288	294	217	294	217	180	152	109	A Benavarri.		
Queixigar	461	478	344	288	268	249	272	342	334	331	348	235	A Monesma de Ribagorça.			
Roda de Ribagorça	477	487	401	317	274	270	268	289	316	260	260	195	A la Pobla de Roda.			
Serradui	316	301	265	239	226	234	195	203	172	181	168	137	100	A la Pobla de Roda.		
Tolba	707	741	644	623	543	657	614	586	566	486	397	376	417	299	245	188

Taula 3 *(Continuació)*
Nombre d'habitants de la comarca de la Baixa Ribagorça durant el període 1857-2001 (Continuació)

	1857	*1860*	*1877*	*1887*	*1897*	*1900*	*1910*	*1920*	*1930*	*1940*	*1950*	*1960*	*1970*	*1981*	*1991*	*2001*
Torlarribera	430	474	379	346	306	305	313	337	375	418	369	395	210	123	115	110
Torres del Bisbe	659	682	560	577	521	492	563	547	564	568	493	407	A Torres de Josseu. Després, a Graus.			
la Vall de Lierp	277	300	312	284	181	180	150	208	185	192	193	159	91	73	61	51
Viacamp i Lliterà	276	602	580	675	458	569	458	491	471	449	333	262	85	51	41	36
Total	14.069	14.758	12.791	12.147	10.193	10.670	10.303	10.527	10.472	9.562	8.533	7.661	4.788	3.113	2.673	2.467

Taula 4
Nombre d'habitants de la comarca de la Llitera durant el període 1857-2001

	1857	*1860*	*1877*	*1887*	*1897*	*1900*	*1910*	*1920*	*1930*	*1940*	*1950*	*1960*	*1970*	*1981*	*1991*	*2001*
Albelda	1.366	1.383	1.336	1.198	1.153	1.133	1.345	1.413	1.229	1.301	1.458	1.419	1.264	1.130	1.024	926
Alins	190	193	181	181	120	139	129	114	132	86	63	54	33 A Sanui.			
Baells	795	799	735	733	706	727	752	747	640	550	483	422	312	219	168	144
Calassanç	1.003	910	879	757	657	727	742	602	568	505	428	247	A Peralta de la Sal.			
el Campell	1.970	2.013	1.898	1.944	1.878	1.863	2.367	2.320	2.106	2.001	1.941	1.691	1.518	1.269	1.004	873
Camporrells	970	966	935	970	874	923	792	805	692	656	510	789	482	369	259	247
Castellonroi	981	853	799	853	832	807	840	843	762	732	689	672	566	462	433	421
Gavasa	284	262	296	206	196	195	230	217	185	170	114	84	A Peralta de la Sal.			
Peralta de la Sal	1.698	1.660	1.564	1.678	1.387	1.397	1.349	1.374	1.138	1.013	877	799	975	574	356	258
Sant Esteve de Llitera	1.591	1.680	1.559	1.480	1.466	1.492	1.748	1.737	1.675	1.542	558	1.302	937	826	686	600
Sanui	1.057	1.166	1.071	1.039	980	979	989	986	884	759	611	514	383	301	246	177
Tamarit de Llitera	4.355	4.668	4.520	3.884	3.827	3.867	4.759	5.272	5.093	4.272	4.446	4.707	4.741	4.236	3.988	3.655
el Torricó	A Tamarit de Llitera.									1.150	1.543	1.708	1.648	1.653	1.523	1.457
Valldellou	769	799	758	821	762	738	747	597	484	479	362	323	272	206	165	133
Total	17.029	17.352	16.531	15.744	14.838	14.987	16.789	17.027	15.588	15.226	15.083	14.721	13.167	11.135	9.842	8.891

Taula 5
Nombre d'habitants de la comarca del Baix Cinca durant el període 1857-2001

	1857	*1860*	*1877*	*1887*	*1897*	*1900*	*1910*	*1920*	*1930*	*1940*	*1950*	*1960*	*1970*	*1981*	*1991*	*2001*
Fraga	7.229	7.013	6.761	7.158	6.792	6.890	7.063	7.497	7.397	6.817	7.624	8.691	10.013	10.955	11.591	12.100
Mequinensa	3.058	2.822	2.677	2.621	2.654	2.819	3.488	4.230	3.139	3.276	3.648	6.378	3.023	2.620	2.699	2.486
Saidí	1.900	1.921	1.967	1.810	1.794	1.868	2.043	2.087	1.888	1.838	2.040	2.099	1.952	1.831	1.761	1.672
Torrent de Cinca	1.364	1.306	1.315	1.355	1.342	1.390	1.391	1.473	1.339	1.251	1.440	1.776	1.502	1.239	1.169	1.103
Vilella de Cinca	1.135	1.180	1.121	1.059	979	980	993	962	851	818	823	760	658	569	508	463
Total	14.686	14.242	13.841	14.003	13.561	13.947	14.978	16.249	14.614	14.000	15.575	19.704	17.148	17.214	16.728	17.824

Taula 6
Nombre d'habitants de la comarca del Matarranya durant el període 1857-2001

	1857	*1860*	*1877*	*1887*	*1897*	*1900*	*1910*	*1920*	*1930*	*1940*	*1950*	*1960*	*1970*	*1981*	*1991*	*2001*
Aiguaviva de Bergantes	1.570	1.607	1.625	1.692	1.660	1.778	1.810	1.554	1.837	1.634	1.433	1.185	887	677	559	658
Arenys de Lledó	646	700	655	709	806	762	739	724	644	576	584	471	356	308	269	232
Bellmunt de Mesquí	885	906	936	906	825	907	821	704	623	480	473	425	250	194	170	138
Beseit	1.898	1.840	2.068	1.969	2.005	2.158	1.873	1.817	1.660	1.202	1.213	1.178	1.003	723	656	619
Calaceit	2.741	2.952	2.203	2.417	2.501	2.641	2.827	3.027	2.569	1.930	2.099	1.799	1.621	1.432	1.266	1.153
la Canyada de Beric	242	226	234	256	271	282	311	277	240	244	259	313	227	154	92	104
la Codonyera	1.402	1.451	1.152	1.132	1.247	1.351	1.087	1.190	938	799	775	613	518	434	372	329
Cretes	1.414	1.404	1.438	1.387	1.498	1.562	1.709	1.767	1.623	1.437	1.353	1.095	894	727	687	632
Faió	986	954	1.040	1.117	1.241	1.290	1.360	1.788	1.432	1.252	1.287	1.680	556	503	434	396
Favara de Matarranya	1.997	1.979	1.941	1.912	1.911	2.039	2.180	2.170	2.144	1.893	1.854	1.796	1.617	1.523	1.328	1.230

TAULA 6 *(Continuació)*
Nombre d'habitants de la comarca del Matarranya durant el període 1857-2001 (Continuació)

	1857	*1860*	*1877*	*1887*	*1897*	*1900*	*1910*	*1920*	*1930*	*1940*	*1950*	*1960*	*1970*	*1981*	*1991*	*2001*
Fondespatla	983	957	951	965	815	830	901	675	708	660	656	546	512	440	420	355
Fórnols de Matarranya	793	788	817	748	648	733	744	801	688	576	488	400	256	A la Freixneda.	116	94
la Freixneda	1.608	1.691	1.605	1.711	1.659	1.796	1.839	1.958	1.609	1.214	1.227	903	654	740	469	419
la Ginebrosa	1.004	966	1.083	1.077	1.094	1.139	1.127	945	873	921	806	738	449	350	275	238
Lledó d'Algars	534	535	523	530	543	570	596	543	541	451	417	362	316	271	229	209
Maella	3.248	3.420	3.205	3.123	3.554	3.334	3.569	3.729	3.455	3.005	2.914	2.638	2.515	2.324	2.125	2.056
Massalió	1.136	1.172	1.122	1.106	1.390	1.418	1.584	1.695	1.655	1.276	1.219	990	836	700	643	604
Mont-roig de Tastavins	1.630	1.378	1.238	1.273	1.281	1.206	1.269	1.118	1.082	930	846	716	506	370	392	362
Nonasp	1.305	1.338	1.321	1.498	1.511	1.628	1.784	2.080	1.793	1.629	1.791	1.692	1.412	1.231	1.128	1.024
Pena-roja	1.632	1.665	1.584	1.683	1.641	1.550	1.418	1.313	1.382	1.274	1.222	925	759	661	565	539
la Portellada	904	896	816	803	772	865	789	779	745	676	662	533	424	398	352	292
Ràfels	930	888	814	853	797	805	819	701	732	533	616	553	413	328	250	199
la Sorollera	552	507	510	477	426	417	456	384	361	326	308	274	209	117	80	119
la Torre del Comte	773	797	749	731	716	766	787	848	808	594	552	395	319	236	205	174
la Torre de Vilella	637	643	766	738	803	799	781	785	739	490	494	453	290	217	185	209
Torredarques	506	478	518	534	483	457	462	523	427	407	376	271	204	160	129	102
la Vall del Tormo	637	658	592	666	685	725	763	823	781	722	672	627	575	491	439	363
Vall-de-roures	2.776	2.681	2.951	3.009	2.703	3.023	3.076	3.114	3.114	2.789	2.564	2.280	1.958	1.847	1.870	1.945
Valljunquera	1.118	1.136	1.212	1.267	1.287	1.271	1.340	1.565	1.275	1.162	1.004	801	679	608	463	423
Total	36.487	36.613	35.669	36.289	36.773	38.102	38.998	39.359	36.478	31.082	30.064	26.615	21.215	18.164	16.168	15.217

Al número 113 de la revista *Temps de Franja*, publicat a l'abril de 2012, el sociòleg i lingüista Natxo Sorolla fa un estudi de la població de la Franja entre els anys 1996 i 2011. En aquest estudi constata que durant aquests anys totes les comarques de la Franja perden població, excepte la comarca del Baix Cinca, que darrerament ha incrementat la població d'un 15 %. Sorolla constata que, malgrat aquest augment, la gent se'n va del territori. Així, hi ha un bon nombre de municipis de la comarca de la Ribagorça que han estat agregats a altres municipis o que simplement han desaparegut.

TAULA 7
Nombre d'habitants de la comarca de l'Alta Ribagorça l'any 2011, segons el padró municipal

Població	*Habitants*
Areny de Noguera	359
Bonansa	102
Montanui	284
les Paüls	302
el Pont de Montanyana	143
Sopeira	118
Total	1.308

TAULA 8
Nombre d'habitants de la comarca de la Baixa Ribagorça l'any 2011, segons el padró municipal

Població	*Habitants*
Benavarri	1.180
Beranui (unió de Beranui i Calbera)	104
Castigaleu	115
Estopanyà	174
Isàvena	305
Lasquarri	155
Monesma i Queixigar	100
Tolba	160
Torlarribera	119
la Vall de Lierp	66
Viacamp i Lliterà	48
Total	2.526

TAULA 9
Nombre d'habitants de la vall de Benasc l'any 2011, segons el padró municipal

Població	*Habitants*
Benasc	2.236
Bissaürri	206
Castilló de Sos	776
Gia	102
Saünc	342
Sessué	131
Vilanova d'Éssera	157
Total	3.950

TAULA 10
Nombre d'habitants de la comarca de la Llitera l'any 2011, segons el padró municipal

Població	*Habitants*
Albelda	839
Baells	114
el Campell	762
Camporrells	182
Castellonroi	380
Peralta i Calassanç	243
Sant Esteve de Llitera	509
Sanui i Alins	177
Tamarit de Llitera	3.711
el Torricó	1.492
Valldellou	119
Vensilló	467
Total	8.528

TAULA 11
Nombre d'habitants de la comarca del Baix Cinca l'any 2011, segons el padró municipal

Població	*Habitants*
Fraga	14.426
Mequinensa	2.478
Saidí	1.689
Torrent de Cinca	1.337
Vilella de Cinca	449
Total	20.379

TAULA 12
Nombre d'habitants de la comarca del Matarranya l'any 2011, segons el padró municipal

Població	*Habitants*
Aiguaviva de Bergantes	693
Arenys de Lledó	196
Bellmunt de Mesquí	129
Beseit	608
Calaceit	1.143
la Canyada de Beric	112
la Codonyera	387
Cretes	607
Faió	406
Favara de Matarranya	1.263
Fondespatla	326
Fórnols de Matarranya	102
la Freixneda	499
la Ginebrosa	230
Lledó d'Algars	168
Maella	2.056
Massalió	564
Mont-roig de Tastavins	394
Nonasp	1.024
Pena-roja	509
la Portellada	259
Ràfels	165
la Sorollera	103
la Torre del Comte	156
la Torre de Vilella	216
Torredarques	95
la Vall del Tormo	324
Vall-de-roures	2.303
Valljunquera	387
Total	15.424

LA COMARCALITZACIÓ FETA PER ARAGÓ

L'any 2002, seguint l'exemple de Catalunya, Aragó va dividir el territori en comarques, sovint, sense tenir en compte criteris geogràfics, lingüístics o econòmics.

Seguidament, donem a conèixer la divisió feta pel Govern d'Aragó. D'aquest tema, també en parlarem més endavant, a la part que fa referència a la història contemporània d'aquestes comarques.

a) Comarca de la Ribagorça. La capital administrativa és la vila de Graus i la cultural, Benavarri. Els municipis que la integren són els següents: Areny de Noguera, Benavarri, Benasc, Beranui, Bissaürri, Bonansa, Campo, Capella, Castigaleu, Castilló de Sos, Gia, Estopanyà, Foradada de Toscar, Graus, Isàvena, Lasquarri, Monesma i Queixigar, Montanui, les Paüls, Perarrua, la Pobla de Castre, el Pont de Montanyana, Santa Liestra i Sant Quiles, Saünc, Secastella, Seira, Sessué, Sopeira, Tolba, Torlarribera, la Vall de Bardaixí, la Vall de Lierp, Viacamp i Lliterà, i Vilanova d'Éssera.

b) Comarca de la Llitera. La capital administrativa és Binèfar. Els municipis que la integren són els següents: Albelda, Baells, Binèfar, el Campell, Camporrells, Castellonroi, Esplucs, Peralta i Calassanç, Sant Esteve de Llitera, Sanui i Alins, Tamarit de Llitera, el Torricó, Valldellou i Vensilló.

c) Comarca del Baix Cinca. La capital administrativa és Fraga. Els municipis que la integren són els següents: Bellver de Cinca, Candasnos, Fraga, Mequinensa, Ontinyena, Ossó de Cinca, Torrent de Cinca, Vallobar, Vilella de Cinca, Saidí i Xalamera.

d) Comarca del Baix Aragó - Casp. La capital administrativa és Casp. Els municipis que la integren són els següents: Casp, Chiprana, Faió, Favara de Matarranya, Maella i Nonasp.

e) Comarca del Matarranya. La capital administrativa és Vall-de-roures i la cultural, Calaceit. Els municipis que la integren són els següents: Arenys de Lledó, Beseit, Calaceit, Cretes, Fondespatla, Fórnols de Matarranya, la Freixneda, Lledó d'Algars, Massalió, Mont-roig de Tastavins, Pena-roja, la Portellada, Ràfels, la Torre del Comte, Torredarques, la Vall del Tormo, Vall-de-roures i Valljunquera.

f) Comarca del Baix Aragó. La capital administrativa és Alcanyís. Aquesta comarca està formada, en gran part, per municipis de parla castellana, però la zona del Mesquí de la comarca del Matarranya i la vila d'Aiguaviva de Bergantes han estat incloses en aquesta gran comarca. Els municipis de parla catalana són: Aiguaviva de Bergantes, Bellmunt de Mesquí, la Canyada de Beric, la Codonyera, la Ginebrosa, la Sorollera i la Torre de Vilella.

Quanta gent parla el català a la Franja i a Aragó?

Totes les estadístiques reflecteixen que la Franja és el territori dels Països Catalans on el català és parlat pel percentatge més elevat de la població. Més del 90 % de la població parla habitualment la llengua catalana. Solament certs grups de funcionaris, com els mestres, els guàrdies civils, els capellans i els metges, parlen el castellà. Des de l'any 2000, han arribat a les poblacions de la Franja petits contin-

gents d'immigrats que no parlen el català, però molts s'adapten ràpidament a la nova situació sociolingüística i en poc temps també el parlen.

Però no sols les comarques de la Franja parlen la llengua catalana, sinó també a Aragó hi ha moltes persones que parlen i entenen el català. L'any 2001, l'alesho-res president de la comunitat autònoma, Marcel·lí Iglesias, fill de Bonansa, va declarar que a Aragó hi havia cinc-centes mil persones que parlaven o entenien el català. No tenim constància que el president utilitzés dades fiables per a fer aquesta afirmació i tampoc no sabem si aquestes dades existeixen. Personalment, creiem que no s'ha fet cap estadística, però sí que es constata que a Aragó hi ha un bon nombre de persones que entenen el català i, a més, el saben parlar.

Malgrat la declaració de Marcel·lí Iglesias, fins ara, l'única llengua oficial reconeguda per les autoritats aragoneses ha estat el castellà, les altres dues llengües —el català i l'aragonès— són considerades minoritàries i, per tant, les persones que les parlen, encara avui, són privades d'un dels drets més elementals de l'ésser humà, que és el dret a expressar-se en la seva pròpia llengua nativa.

Però el català no és una llengua tan minoritària a Aragó com en un principi es pot arribar a pensar. A part de les comarques de la Franja, si es pogués fer una enquesta real als pobles limítrofs (al territori que es coneix com a *Franja de la Franja*), que són considerats actualment de parla castellana, veuríem que una part important de la població parla el català amb assiduïtat. Una bona part d'aquestes poblacions, actualment, encara parlen una llengua de transició entre l'aragonès i el català, i per aquesta raó el català els resulta familiar. Els matrimonis mixtos constitueixen una altra de les raons perquè la gent parli o entengui aquesta llengua, així com també simplement per contactes mutus.

Igualment, dins del territori d'Aragó considerat pròpiament com a castellà hi ha molta gent que parla i entén el català, ja que, per exemple, entre altres motius, ha anat a treballar durant molts anys a territoris de parla catalana i després ha tornat al lloc d'origen. Moltes d'aquestes persones, malgrat que viuen a Aragó i fins i tot hi han nascut, es consideren catalanes o, com a mínim, de cultura catalana. També cal tenir en compte, malgrat que aquest cas és més minoritari, que hi ha una part de catalans que treballen a Aragó.

Una prova de tot el que estem dient és l'època en què l'únic canal de televisió que retransmetia els partits del Barça era TV3: molts habitants d'Aragó de la zona considerada de parla castellana feien grans esforços per sintonitzar aquest canal.

També sabem que, actualment, moltes emissores de ràdio de parla catalana registren una bona audiència a Aragó, així com també TV3 i El 33, i a la part sud del país, principalment a la província de Terol, fins a l'any 2010, el Canal 9.

No sabem si són cinc-centes mil les persones que entenen i parlen el català a Aragó, tal com afirmava Marcel·lí Iglesias, o si en són més o en són menys, però sí que és clar que la llengua catalana no és tan minoritària a Aragó com ens volen fer veure. Per aquest motiu, el català encara hauria de ser molt més ben considerat en aquest territori.

Prehistòria

Dels orígens. El Paleolític

Tal com succeeix a tota la península Ibèrica i en molts altres indrets, el coneixement de la història dels pobles que habitaren la Franja fins ben entrat el primer mil·lenni abans de Crist es basa únicament en les troballes arqueològiques, ja que els primers documents escrits són d'aquesta època. L'estudi d'aquestes restes ha permès als prehistoriadors reconstruir, amb més o menys certesa, segons el període, els diversos estils de vida que seguiren els nostres avantpassats més llunyans.

El Paleolític ('pedra antiga'), nom que els prehistoriadors han donat al primer període de la humanitat, si ho comptem amb anys, més o menys, va començar fa quatre milions d'anys i va durar fins a l'any 10000 aC, aproximadament. Els prehistoriadors han dividit el Paleolític en tres grans etapes ben diferents: l'inferior, el mitjà i el superior. Tot aquest període no té cap unitat històrica, només té un element comú: l'home és un caçador-recol·lector; és un nòmada a la recerca d'animals per a caçar i pescar, i també a la recerca de les fruites naturals per a recol·lectar, amb la finalitat d'alimentar-se. Sovint es refugia en coves —durant el Paleolític la terra viu els efectes de les glaciacions—, on apareixen les primeres manifestacions artístiques: les pintures rupestres.

Tot sembla indicar que, tal com a Aragó i a Catalunya, les comarques de la Franja foren habitades ja durant el període del Paleolític, però les troballes que s'han fet són tan pobres que, per a presentar una visió del poblament en aquesta època, ens hem de valer de paral·lelismes amb terres amb un clima i una situació relativament semblants a la nostra. És per això i per no convertir aquest treball, en aquesta primera fase, en un tractat de prehistòria que ens limitarem a esmentar els llocs on s'han trobat mostres que donen fe del poblament d'aquestes terres durant aquest primer període. Tampoc no entrarem a fons en la problemàtica de la cro-

nologia, perquè, malgrat els avenços en les tècniques de datació, els arqueòlegs i els prehistoriadors, pel que fa a aquest període, actualment, encara no es posen totalment d'acord.

De totes maneres, al nostre entendre, els prehistoriadors han datat els primers indicis de vida trobats a la zona en el període anomenat Paleolític superior. Restes d'utillatge de caçadors d'aquesta època han estat descobertes a la comarca del Matarranya, al terme del municipi de Cretes, a la roca dels Moros, i, també, al terme municipal de Massalió, a l'abric dels Secans, tot i que ambdós jaciments i d'altres que han estat atribuïts a aquest període hagin estat datats posteriorment al post-Paleolític. De totes maneres, una bona part dels arqueòlegs i dels prehistoriadors, per les restes recollides a flor de terra i escampades per qualsevol bancal, pensen que és possible que hi hagi algun jaciment d'aquesta primera època, sobretot tenint en compte que encara es té una visió molt reduïda d'aquest primer període a la zona. Així ho fa pensar la descoberta en una de les terrasses del riu Matarranya, prop de Favara, de restes fòssils d'elefants que es poden remuntar a les primeres èpoques del Paleolític inferior.

De totes maneres, hem d'arribar a les fases postpaleolítiques per a trobar les mostres més antigues d'hominització a la comarca del Matarranya. A principis del segle passat els arqueòlegs autòctons del *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón* (BHGBA) (vegeu l'annex «Biografies de personatges vinculats a la Franja») Lorenzo Pérez Temprado, Maties Pallarès, Joan Cabré i Aguiló i Pere Bosch i Gimpera, als termes municipals de Favara, Maella, Cretes, Calaceit i Massalió, descobriren tot un seguit de materials apareguts en abrics rocosos que denoten la presència de l'home en aquests primers temps. Aquests estudis foren continuats entre 1955 i 1959 pels arqueòlegs J. Tomàs i Magí i Enrique Vallespí (pel que fa a aquest darrer personatge, vegeu l'annex «Biografies de personatges vinculats a la Franja»), i els continuà l'any 1974 Iñaki Barandiaran.

En un primer moment es parlà del Paleolític superior i després, d'èpoques molt més posteriors, però Barandiaran, aplicant la tècnica del carboni 14 situà les troballes de la zona entre el 6000 i el 3000 abans de la nostra era. Grups de caçadors-recol·lectors habitaren aquestes terres amb una economia que es basava principalment en l'explotació del medi natural. Les restes trobades indiquen que s'alimentaven de conills, cérvols, senglars, cavalls, isards i ocells. En algun d'aquests indrets també es trobaren restes de peixos, cosa que significa que, d'alguna manera, ja començaven a conèixer l'art de la pesca. En les excavacions dutes a terme, als nivells superiors apareix de manera significativa la ceràmica cardial, la qual cosa indica l'inici d'un canvi important: l'arribada del Neolític.

Malgrat aquesta aparició, no s'han trobat estris agrícoles característics de l'època del Neolític, ni tampoc no hi ha restes de cap mena d'activitat ramadera.

Cal assenyalar un altre element indicador d'aquesta transició vers el Neolític:

les destrals polides, que, segons sembla, han estat utilitzades des de llavors fins ara, sigui com a eina de treball o bé com a element votiu, per alguns pobles muntanyencs com a defensa contra el llamp. Moltes d'aquestes destrals han estat descobertes casualment i llur procedència exacta és desconeguda. Aquestes destrals, en més o menys quantitat, han estat trobades per totes les comarques de la Franja.

Les comarques del Baix Cinca i la Llitera són riques en jaciments arqueològics, molts dels quals encara s'han d'estudiar de manera sistemàtica o, àdhuc, encara s'han de descobrir. A la comarca del Baix Cinca s'han trobat còdols i objectes de sílex que l'historiador i prehistoriador Rodrigo Pita Mercè va atribuir al Paleolític inferior, malgrat que altres estudiosos els situen molt més endavant. La gravera de Sant Bartomeu (al Torricó) n'ha proporcionat les mostres més antigues, algunes de les quals són considerades mosterianes i, per tant, del Paleolític mitjà, mentre que d'altres són més característiques del Paleolític superior. Al terme de Tamarit de Llitera, a les terrasses que el riu de la Noguera Ribagorçana va anar formant al llarg del temps s'han trobat diverses restes que corresponen al Paleolític superior, concretament a les partides de la Mina d'Orriols, el Regal de Pidola i la Vispesa. Moltes d'aquestes peces estan exposades al Museu Arqueològic Provincial d'Osca. També s'han trobat peces de sílex a la partida de la Torre Parella (al Gaió) i a les partides de Cuquet, la Montanera i el Rossell (al Torricó), que els estudiosos ja han datat a l'època del Neolític.

Al territori de la Ribagorça, que és el menys estudiat, pel que fa a aquest període, tant la part aragonesa com la catalana revelen la presència de l'home durant aquesta primera època, malgrat que els testimonis són pocs i esparsos. Malgrat que en aquesta zona no s'han fet excavacions sistemàtiques com en altres punts del territori, potser perquè està allunyada dels centres universitaris i d'investigació, sí que ha estat un focus d'excavacions clandestines. De totes maneres, a partir dels anys setanta de la darrera centúria, la Universitat de Saragossa i el Museu d'Osca van començar a interessar-se en la zona i hi van dur a terme un seguit de prospeccions i excavacions que donaren els seus fruits. Malgrat que al terme de Benavarri s'han trobat pedres en forma de destral que podrien pertànyer a temps posteriors, les troballes més clares s'han localitzat a l'abric de la Penya de les Forques de Graus, les quals han estat datades a l'època del Paleolític superior i continuen a l'Epipaleolític.

Darrerament, en aquest indret s'han dut a terme noves excavacions que posen en relleu que la vida humana s'hi va desenvolupar en aquestes èpoques llunyanes i també en períodes posteriors. També s'han dut a terme excavacions a la cova del Moro de Gavasa. Les restes trobades, en un primer moment, foren datades en l'època del Paleolític mitjà, però després es demostrà que eren d'èpoques posteriors.

Així, doncs, observem que durant les primeres etapes paleolítiques l'hàbitat de l'home era a l'aire lliure i el seu utillatge, bàsicament, era de sílex, fet que no resulta gens estrany si hom té en compte l'abundància d'aquesta matèria al territori:

d'una banda, a les altes muntanyes dels Pirineus i, de l'altra, a la serra del Montsant i als ports de Beseit, que han estat les pedreres utilitzades al llarg dels segles. És l'època del gran desenvolupament de la indústria lítica produïda pel famós home de Cromanyó (l'*Homo sapiens sapiens*, molt proper als homes actuals).

De totes maneres, les mostres d'humanització descobertes l'any 1918 a l'Apotecaria dels Moros, a Massalió, ja són molt més precises: demostren l'existència de grups recol·lectors que segurament hi van viure entre els anys 6000 i 3500 aC. Igualment, al jaciment de la Costalena, a Maella, hi ha documentats diversos nivells d'ocupació compresos entre l'Epipaleolític i el Neolític. Les transformacions que s'observen en la ceràmica trobada en diferents jaciments de la zona documenten la transició del Paleolític al Neolític. Aquesta transició no es va dur a terme d'una manera immediata, sinó a través d'un llarg període conegut com a Mesolític.

L'art rupestre llevantí

La fi del Paleolític coincideix amb la fi del darrer període glacial i amb el començament de l'època interglacial (Holocè). Aquest canvi climàtic va motivar que la major part dels animals que l'home del Paleolític havia caçat (bisó, cavall, ren...) emigressin cap a les prades de l'Europa central. Darrere seu van marxar també uns quants grups humans de la Península, encara que d'altres s'hi van quedar i es van haver d'adaptar a la nova situació i a les noves condicions de vida. Sembla que passaven més temps a les coves i, fruit d'aquesta estada, desenvoluparen un art plàstic conegut com a *art rupestre llevantí*.

La zona del Matarranya gaudeix del privilegi d'haver estat el primer lloc on aquest art pren volada internacional, alhora que es defineix com un exponent amb personalitat pròpia en el marc de la pintura prehistòrica.

L'arqueòleg calaceità Joan Cabré i Aguiló, l'any 1903 féu un important descobriment que donà peu a aquesta diferenciació. A la roca dels Moros, situada al barranc de Calapatar, al terme del municipi de Cretes, va trobar pintats tres cérvols, d'uns trenta centímetres de longitud i representats en diverses postures. A més, també hi havia pintats altres animals més petits, un bou i una figura humana. Cabré, en un primer moment, va datar les pintures a l'època del Paleolític superior, però altres arqueòlegs les situen en èpoques posteriors.

Cinc anys després, o sigui el 1908, el preshistoriador francès Henri Breuil descobrí un altre conjunt rupestre al barranc dels Gascons, molt a prop de l'anterior. Aquest conjunt estava format per dos cérvols —del mateix estil que els del barranc de Calapatar—, pintats de colors negre i vermell. Davant dels cérvols hi havia tres figures humanes, dues de les quals representaven dos arquers de cos estilitzat. També s'hi observaven altres pintures de figures humanes, cabres i bous.

L'any 1917, Lorenzo Pérez Temprado, secretari de l'Ajuntament de Massalió i

també un eminent arqueòleg, va descobrir les pintures de la partida dels Secans, a prop del barranc de Calapatar, però del terme de Massalió, on despuntava, entre d'altres, la figura d'un arquer estilitzat i pintat amb un color vermell molt fort. Més endavant, el mateix arqueòleg va descobrir un conjunt d'art rupestre al Piuró del Barranc Fondo, en un indret conegut com les caigudes del Salbime, on es distingeixen figures humanes estilitzades i uns quants cérvols.

A la zona del Matarranya també ha aparegut un art esquemàtic, diferent de l'anterior, de la mateixa època o posterior. Joan Cabré i Aguiló, a l'obra *El arte rupestre en España*, parla d'unes representacions esquemàtiques, descobertes per ell mateix, a la Font de la Bernarda, el Mas de l'Advocat, Sant Pol i la Vallrovira, indrets situats entre els termes municipals de Calaceit i Arenys de Lledó. Pel que fa a la Vallrovira, Cabré descriu una de les figures com la representació d'un sacrifici humà.

A l'abric de la Fenellosa (Beseit) el professor i arqueòleg Antonio Beltrán Martínez va descobrir unes pintures que representen vuit genets damunt de quadrúpedes de color rogenc.

Algunes d'aquestes pintures encara es poden contemplar *in situ*, però, malauradament, la majoria han estat espoliades o destruïdes. Algunes mostres de les pintures rupestres de la roca dels Moros de Calapatar van ser dipositades al Museu d'Arqueologia de Catalunya, a Barcelona, on el públic encara les pot visitar.

Pel que fa a la datació de totes aquestes manifestacions esquemàtiques, els arqueòlegs no es posen d'acord. Els uns les situen en el període de transició entre el Paleolític superior i el Neolític, però d'altres les situen a l'edat del bronze i, fins i tot, més tard.

Darrerament, a la Ribagorça també s'han trobat pintures rupestres d'aquesta mena en diferents coves. Entre d'altres, a la cova del Moro de Gavasa, al Mas de l'Aspra de Benavarri i, ja fora dels pobles de parla catalana, a Estadella i a Graus. Aquestes pintures rupestres han estat datades a l'època del bronze o més endavant, perquè els arqueòlegs no acaben de posar-se d'acord.

Aquestes representacions ens fa adonar de com devia ser la vida d'aquests pobladors. En primer lloc, el fet que la majoria de pintures apareguin en coves o en buits naturals a l'aire lliure fa pensar que aquesta gent passava molt més temps en aquests aixoplucs que els homínids anteriors, com a conseqüència dels canvis climàtics. Aquest fet comportava una vida molt més sociable i, tal com demostren les escenes gravades, ja no caçaven sols sinó en grup. Aquesta relació social comportà el naixement del llenguatge per a comunicar-se, que, en un primer moment, devia ser molt rudimentari, però suficient per a entendre's. D'altra banda, arran d'això, els homínids d'aquest període també hagueren de trobar una manera de repartir-se la caça i el menjar recollit, perquè encara no coneixen ni l'agricultura ni la ramaderia.

Això és el que pensen els especialistes en aquesta matèria, que donen una gran importància a la vida desenvolupada a través del grup. Pels animals que apareixen

pintats, sabem que la carn era un dels seus principals aliments i que la pell els servia de vestit. En totes aquestes representacions també s'observa una espiritualitat religiosa, amb les escenes de representacions astrals i solars, i rituals funeraris; i, per exemple, a les pintures de la Vallrovira els entesos veuen la representació d'un sacrifici humà.

Aquestes representacions són estilitzades i, principalment, hi apareixen el color negre i el vermell, obtinguts de diversos minerals. Les figures humanes i d'animals, les principals protagonistes de les obres, apareixen formant escenes de gran dinamisme. La temàtica són els balls bèl·lics, la caça d'animals i la recol·lecció d'aliments, en què també es desxifra que tenien una certa organització jeràrquica. Generalment, els homes apareixen despullats, amb ornaments en certes parts del cos, i les figures femenines apareixen de mig cos en amunt, també despullades, però amb unes grans faldilles. Les pintures trobades a l'abric de la Fenellosa (Beseit), on s'observen homes damunt d'animals, possiblement, són bastant posteriors, perquè aquests pobladors encara no havien aconseguit domesticar els animals.

Tot això ens fa pensar en l'aparició de la vida en societat, que es desenvoluparà plenament en l'època ja del Neolític.

Darrerament, també s'han trobat pintures rupestres al terme de Mequinensa, entre d'altres, a les partides del barranc de Campells i de Vallmajor. Els estudiosos les han datat a l'edat del bronze, malgrat que no s'acaben de posar d'acord.

El Neolític

Coincidint amb la finalització de les glaciacions, la humanitat evolucionà cap a una nova etapa de la prehistòria: el Neolític, que va suposar un canvi qualitatiu molt important respecte al Paleolític. Els prehistoriadors han qualificat aquest canvi com la primera gran revolució i la més important de la humanitat, ja que l'home va evolucionar i passà de ser un caçador i recol·lector a produir els seus propis aliments mitjançant l'agricultura i la ramaderia. Malgrat que la caça i la recol·lecció dels aliments no s'abandonaren del tot, les transformacions que comportà la producció d'aliments foren nombroses i afectaren totes les esferes de la vida social. A la Franja, tal com a la resta de les terres que l'envolten, el Neolític arribà pels voltants de l'any 4500 aC procedent de les cultures més desenvolupades del Pròxim Orient. Aquest nou període no és un producte d'una evolució interna de les comunitats indígenes, sinó que vingué donat pels contactes amb poblacions indígenes foranes, o bé per l'establiment de nous pobladors. El fet d'anomenar *cardial* aquest primer període del Neolític per la petxina utilitzada en la decoració de la ceràmica fa pensar que, d'alguna manera, aquesta gent estava vinculada a les terres del nord de la Mediterrània, que, a la vegada, estaven en contacte amb els pobles del Pròxim Orient.

A la zona del Matarranya destaquen les excavacions de l'abric de l'Apotecaria dels Moros, un jaciment habitat, segons sembla, des del Paleolític superior, però als nivells superiors apareixen indústries lítiques geomètriques i també la ceràmica cardial, la qual cosa ens indica la transició cap al nou període del Neolític. Aquest jaciment comprèn vuit nivells, dos dels quals corresponen al Neolític.

Aquesta transició també es pot documentar en certs poblats de les comarques de la Ribagorça i la Llitera. La Penya de les Forques, a Graus, és un jaciment important, amb diversos nivells, molt apropiat per a estudiar aquest canvi.

De l'època del Neolític es va fer un descobriment important al barranc del Canyeret (a Calaceit), on es va trobar un dipòsit funerari. A la vora dels cranis van aparèixer plats de ceràmica, gots, ullals, adorns, etc. Molts jaciments a l'aire lliure de sílex, com el de Pedrinyeres (a Vall-de-roures), daten d'aquesta època. El fet que siguin nombrosos fa pensar que durant aquest període es va produir un increment de la densitat demogràfica de la zona.

A la resta de les comarques de la Franja també succeeix una cosa semblant. A la Ribagorça l'època del Neolític és molt més rica i s'han trobat restes als termes de Gavasa, les Paüls i Peralta de la Sal, i a les conques i a les desembocadures del riu Éssera i del riu de la Sosa, unes restes que ens traslladen ja a l'edat del bronze, amb l'aparició de la ceràmica campaniforme. A la comarca de la Llitera s'han trobat peces de sílex a la partida de la Torre Parella (al Gaió) i a les partides de Cuquet, la Montanera i el Rossell (al Torricó), que, segons els estudioses, corresponen al Neolític.

Els humans del Neolític són uns bons observadors de la natura i, d'aquesta manera, coneixen el cicle del creixement de les plantes. Entre altres coses, aprengueren que si plantaven una llavor, gràcies a l'aigua de la pluja, aquesta germinava i donava fruit. Així, es convertiren en camperols i conrearen, principalment, cereals com ara el blat, l'ordi i el sègol, i també llegums com ara les llenties, els cigrons i els pèsols. Si això es constata perfectament a la zona oriental fèrtil, on fins ara s'ha localitzat l'aparició d'aquesta nova època, també es constata, ara, als poblats apareguts a totes les comarques de la Franja. Gràcies a les excavacions fetes als nombrosos poblats escampats per tot el territori, determinem els estris que utilitzaven. La gran majoria eren de sílex, amb un mànec de fusta, mentre que d'altres eren d'os i banya d'animal. A mesura que va passant el temps, els estris són molt més polits i els de fusta són cada vegada més llargs i afilats, fins que apareixen els molins de pedra manuals per a moldre els grans, que cultivaven. Aquests consistien en una gran base lítica, on es col·locava el gra, que es premsava i es picava amb una altra pedra. A la comarca de la Llitera s'han trobat restes al congost de Camporrells, a Gavasa i al Salgar de Valldellou; i al Baix Cinca, al municipi de Mequinensa, als poblats de la Mina Vallfera i de Riols. En aquest darrer poblat, en les excavacions dutes a terme, han aparegut estructures que denoten la vida en cabanes i la domes-

ticació d'animals. També han aparegut molins de pedra i una gran quantitat de ceràmica.

Aquests humans, en disminuir la caça, aprenen a tenir animals vigilats i tancats. Segons els estudiosos, un dels primers animals domesticats fou el gos. Després vingueren les cabres, les ovelles, les vaques i, finalment, els porcs. També domesticaren els cavalls, que els serviren com a mitjà de transport i també per a conrear les terres.

Amb el descobriment de l'agricultura i la ramaderia, aquests humans ja viuen d'una manera sedentària. Construeixen cabanes i formen poblats amb els materials que tenen a l'abast: murs de tova (barreja de fang i de palla assecada al sol) i sostres coberts amb branques d'arbres barrejades amb fang.

Els poblats es construïen en elevacions del terreny per defensar-se millor i al costat d'un riu o propers a una font d'aigua. De vegades estaven protegits mitjançant estacades, fossars o murs. D'aquesta època, a la comarca del Matarranya han aparegut un gran nombre d'assentaments a la vora del riu Matarranya i del d'Algars, molts dels quals encara no s'han estudiat.

Per protegir-se del fred i per adornar-se, apareixen els vestits. Primerament, són de pell, però, fruit de la fabricació de xarxes per a caçar, amb l'entrecreuament d'herbes, apareixen els teixits. En un primer moment, foren fets a mà fins que es va inventar el teler. Els fusos de teler apareixen sovint als diversos poblats d'aquesta època. Els museus arqueològics d'Osca i de Barcelona exhibeixen un gran nombre d'aquests aparells que provenen de la zona.

Tot fa pensar, pels enterraments trobats, que aquests pobles creien en la vida del més enllà. La disposició dels esquelets demostren que el mort es col·locava amb les cames aixecades, gairebé en posició fetal, en contacte directe amb la terra o bé protegit amb pedres. En els enterraments sol aparèixer un aixovar funerari format per ornaments, eines de treball, armes, peces de ceràmica i, en algun cas, també, figuretes de fang, cosa que fa pensar que aquesta gent ja tenia divinitats les quals invocava per protegir-se.

A tres quilòmetres de la vila de Calaceit, s'alça la Roca Cavallera, que, segons els estudiosos, servia per a aquests fins. Aquest monument famós és una pedra, de dimensions més o menys considerables, que cavalca d'amunt d'una altra.

A principis del segle passat l'historiador de Calaceit Santiago Vidiella i Jassà ja en parla i diu que aquesta roca feia les funcions d'altar o tribuna des d'on eren proclamats els cabdills en aquells temps remots.

Estudis més recents afirmen que aquesta roca, pels signes gravats damunt de la pedra, és com una enciclopèdia de la prehistòria, perquè conté informacions sobre el cicle dels astres, els equinoccis, els punts cardinals i la posició de la Lluna. Potser aquests estudis són una mica exagerats, però no hi ha cap mena de dubte de la sacralitat de la roca en temps remots.

A menys de tres-cents metres d'aquest punt, damunt d'un petit turó, hi ha el poblat de la Roca Cavallera, que encara no s'ha estudiat i que, juntament amb el de Sant Antoni, el del Vilallonc i d'altres d'escampats per tota la comarca, fou habitat, segons afirmen els prehistoriadors, abans que es comencessin a emprar els metalls. L'existència d'aquest poblat a pocs metres del monument contribueix a explicar la relació i la sacralitat de la roca.

L'aparició dels metalls

El conreu de la terra i la ramaderia requereixen unes eines molt sofisticades per a portar a bon terme les tasques que impliquen aquestes dues activitats. Fruit d'aquesta necessitat, els pobles del Pròxim Orient descobririen la ceràmica i la metal·lúrgia. Aquest fet va significar un pas endavant força destacat en l'evolució de la humanitat, perquè va suposar un progrés en la construcció d'objectes i en la resistència d'aquests, i, d'altra banda, va provocar la superioritat militar dels pobles que en dominaven la tecnologia. Aviat tot aquest procés s'estengué pels pobles de la Mediterrània i, d'aquesta manera, pels Països Catalans.

A les terres catalanes i, en aquest cas, a les terres de la Franja, els metalls van arribar uns 2.000 anys aC de la mateixa manera que el descobriment de l'agricultura i la ramaderia, és a dir, a través d'una altra colonització. Aquesta nova colonització es caracteritza per la construcció de monuments funeraris (dòlmens, sepulcres de corredor, etc.) i es coneix com l'època dels pobles de la cultura megalítica. És evident que també hi ha una importació de les creences religioses del Pròxim Orient. La religiositat té una gran transcendència, tal com demostra la implantació dels nous monuments funeraris. Com que no disposem de documents, no sabem si hi va haver un canvi total en la religiositat o bé si, segons assenyalen alguns antropòlegs, fou una evolució dels sepulcres de fossa.

L'etapa nova del Neolític segueix la seva evolució i es manifesta en un canvi notable. Entre les eines per a conrear la terra, defensar-se i caçar animals, apareix un nou material del tot revolucionari: el metall. Els punxons de coure de secció quadrada conviuen amb els punxons d'os, i les puntes de sageta de sílex, amb les de coure. És l'inici de la metal·lúrgia, de manera que s'obre una nova era, coneguda com l'edat dels metalls.

És evident que la xarxa hidrogràfica que dibuixen els rius que transcorren per les comarques de la Franja constituí una zona favorable a les diverses penetracions culturals, fossin peninsulars o bé ultrapirinenques: n'és una prova la introducció, primer, de la ceràmica cardial i, després, de la campaniforme i de les eines del coure.

Els jaciments d'aquesta època es localitzen en zones altes, als tossals, i mostren una densitat demogràfica més gran. D'aquests poblaments de l'edat del bronze,

principalment, cal destacar el del Roquissar del Rullo —que potser és el més representatiu de la zona—, situat al terme de Favara de Matarranya.

Els objectes i les eines de coure també apareixen als enterraments. Entre els monuments funeraris que han aparegut d'aquesta època, cal esmentar els de la comarca de la Ribagorça, al terme de Cornudella de Valira, molt a prop del d'Areny de Noguera. L'arqueòloga Teresa Andrés, a principis dels anys setanta, va excavar i va estudiar un seguit de dòlmens, els quals, però, havien estat espoliats.

També a la Ribagorça s'han trobat un gran nombre de dòlmens i enterraments, com ara el del Mas de l'Abat, a Benavarri; el menhir de Merli, a Isàvena; el de Ramastué, a Castilló de Sos, i els de Viacamp i Lliterà. Cal esmentar també, a la vall de Benasc, els cercles de Gia i els que estan situats a prop del port de Benasc, així com un seguit de túmuls, característics dels camps d'urnes.

A la comarca del Matarranya, entre els termes municipals de Cretes i Calaceit, i molt a prop del poblat ibèric del Vilallong, hi ha un seguit de dòlmens que els arqueòlegs han datat en aquesta època. Els enterraments trobats a la Venta del Griso (a Vall-de-roures) són d'allò més interessants: dins d'un fossar es van trobar les restes de tretze homes amb els cranis travessats per puntes de sageta.

Al llarg de tot el territori de la Franja s'han localitzat un gran nombre de jaciments de l'època del bronze. A la comarca del Matarranya estan escampats pels termes municipals de Cretes, Calaceit, Maella, Favara, Massalió, etc., però potser els més interessants, per les troballes i la informació que aporten, són els del terme de Favara. A la comarca del Baix Cinca, entre d'altres, cal esmentar: la Masada de la Rata, Safranals, la Punta de Farissa, el Puntal, etc. La majoria dels antics poblats de la Llitera s'han de situar també de ple en l'edat del bronze i despunten les troballes dels jaciments de la Coma del Bep i la Pedrola, al terme d'Albelda, i dels Castellassos, a Tamarit de Llitera. A Castellonroi, darrerament, s'ha trobat també un important jaciment a la cova de l'Estret. A la Ribagorça, als municipis de Benasc i Torlarribera, també han aparegut restes de poblats d'aquesta època, mentre que a Cerler, malgrat que d'una manera aïllada, es va trobar una destral de bronze en forma d'aleta.

Al llarg de l'edat del bronze l'estil de vida no canvia gaire respecte del Neolític. Més o menys, tot continua igual fins a l'arribada del primer mil·lenni aC, moment en què un corrent migratori important entra a la vall del Matarranya i s'imposa als grups indígenes.

Així, pels volts de l'any 1000 aC una onada de pobles procedents del centre d'Europa arribaren a la península Ibèrica, potser celtes o preceltes, i entraren per Catalunya. L'impacte d'aquests grups, entre els quals destaquen els pobles dels camps d'urnes, fou molt gran, ja que aportaren innovacions tan importants com l'arada, la reintroducció del cavall i noves tècniques ceramístiques i metal·lúrgiques com les del ferro, per bé que encara en una fase força inicial. Construeixen poblats

organitzats, distribueixen els habitacles entorn d'un carrer central i ho envolten tot amb muralles defensives.

El període hallstàttic pertany a la primera edat del ferro i es caracteritza per un canvi molt important del ritu funerari. Els morts no s'enterren com fins ara en fossars excavats a terra, sinó que els cossos s'incineren i les cendres es dipositen en una gerra que s'introdueix a la cambra d'un túmul aixecat amb aquest fi. Aquesta modalitat d'enterrament es coneix amb el nom de *túmul de cista excèntrica* i no se sap si aquesta nova modalitat d'enterrament correspon també a un canvi en les creences religioses.

A la cultura hallstàttica pertanyen diverses restes de recintes murats, com ara el poblat de Sant Cristòfol (Massalió), un dels que més bé s'han estudiat, que enllaça ja amb el període ibèric i on han estat trobades restes de ceràmica que indiquen l'existència de contactes amb el comerç fenici. Pel que fa als elements de la cultura hallstàttica que s'han trobat, cal esmentar el canelobre o *thymaterion* trobat a Calaceit el 1903, actualment dipositat al Museu Arqueològic Nacional d'Espanya, a Madrid.

Prop de Favara, al cim d'un turó al costat del riu d'Algars, s'alça un dels poblats coneguts des de més antic, el Roquissar del Rullo, esmentat més amunt, en el qual hi ha documentades diferents etapes d'habitació, que comprenen des del segle VIII aC fins al segle IV aC, coincidint amb la presència de les primeres ceràmiques tornejades a la contrada. Des del punt de vista urbanístic, consta d'un carrer central, amb l'entrada al costat sud; les cases són de planta rectangular i apareixen alineades seguint el traçat del carrer. Aquestes mateixes característiques estructurals i urbanístiques s'observen als poblats propers del delta de l'Ebre.

En aquests poblats, entre l'utillatge metàl·lic, relativament escàs, el bronze continua essent el material més abundant. Es nota un augment de les troballes de motllos per a fabricar instruments bèl·lics i peces d'ornament (sivelles, collarets, manilles, anells, etc.). Això fa pensar que aquests poblats estan jerarquitzats en gran manera i que els rituals de poder es manifesten mitjançant aquests ornaments.

Cada vegada és més palès el creixement de la població de tota la zona del Matarranya, i l'agricultura pren un paper decisiu. La ceràmica mostra canvis de tipologia, de manera que predominen els perfils bitroncocònics decorats amb dissenys incisos, triangulars i romboidals.

Les troballes arqueològiques d'aquesta època aporten una visió de conjunt prou àmplia. Cal assenyalar com a poblats més significatius els de Sant Cristòfol de Massalió, el Piuró del Barranc Fondo, les Escodines i el Roquissar del Rullo, tots amb recintes emmurallats, carrer central i habitacles rectangulars, alguns dels quals excavats a la mateixa roca, com és el cas del Piuró del Barranc Fondo.

La cultura material s'enriqueix amb nombrosos utillatges de caràcter artesanal i industrial, com ara les destrals i els miralls de bronze realitzats amb motlles de foneria descoberts a les Escodines Altes.

L'economia de base agrícola comporta la fabricació d'un gran nombre de molins de mà, que fins i tot s'utilitzen com a tapa. També són nombrosos els pesos de teler i els fusets de filar. Les necròpolis més importants són les de Sant Cristòfol, el Salbime i el Fossanet, al terme de Massalió. A Sant Cristòfol la necròpolis contenia vint túmuls i una cista sense túmul, que foren excavats per Pérez Temprado i, posteriorment, per Tomàs i Magí.

D'altra banda, s'introdueixen altres influències culturals que provenen de les costes gregues i fenícies, entre les quals despunten les primeres ceràmiques tornejades trobades a Sant Cristòfol de Massalió. També es detecten mostres clares de la influència fenícia, fora de la zona de la Franja, al veí jaciment del Coll del Moro, a Gandesa. Les activitats de tradició indígena es barregen amb les de tradició fenícia en un món que, més o menys cap al segle VII aC, encara no acabava de dominar el torn ni la tècnica del treball del ferro.

La penetració d'aquests pobles i la fusió amb la població indígena contribuí de manera decisiva a la formació dels pobles preromans i culminà amb l'aparició de la cultura ibèrica al segle VI aC.

Protohistòria

Els ibers

Parlar dels ibers vol dir parlar d'una àrea cultural entre el sud del País Valencià i el riu Roine. El territori queda comprès per bona part d'Occitània, principalment el Llenguadoc, la Catalunya del Nord, el Principat, la Franja, el que anomenem la Franja de la Franja i, fins i tot, una mica més avall, el País Valencià, Múrcia i una part d'Andalusia.

El poble iber és considerat com el primer poble que habità les nostres terres. En coneixem el nom i les activitats amb una certa garantia de veracitat. En canvi, designem els pobladors anteriors amb noms arbitraris, creats pels arqueòlegs i els prehistoriadors per qüestions de comoditat, principalment, per entendre'ns. Malgrat que no s'ha pogut desxifrar, els ibers ja tenien escriptura, amb la qual, tal com afirmen els especialistes en la matèria, es deixa enrere la prehistòria i comença la història.

Els contactes que van mantenir aquests primers pobladors amb els pobles de la Mediterrània, principalment amb grecs i fenicis, van permetre el desenvolupament d'una cultura autòctona molt superior a la dels pobles de l'interior de la Península.

Des del segle I aC, hi ha un seguit d'escriptors, entre d'altres, Estrabó, Tit Livi, Claudi Ptolemeu, Polibi, Juli Cèsar, etc., que ens han llegat una valuosa informació sobre la península Ibèrica i els pobles que l'habitaren en l'antigor, ja sigui obtinguda directament o bé mitjançant documents més antics, que complementen de vegades la informació aportada per l'arqueologia *sensu estricto*. A partir d'aquests textos hom sap que la part sud de la Franja fou ocupada pels pobles ilercavons i la part nord, pels ilergets, tribus preromanes esmentades a les fonts literàries a partir del segle I aC. La ciutat d'Ilerda (Lleida) era el nucli central dels ilergets, mentre

que el dels ilercavons se situava a l'àrea del curs final de l'Ebre, amb Dertusa (Tortosa) com a centre principal.

Una autoritat en arqueologia com Martín Almagro assenyala que a la part de ponent els ilercavons tenien els límits amb els turbolets a la serra de Sant Just. Aquesta afirmació és molt important en el moment de la formació i de la reconstrucció dels límits del bisbat de Tortosa. Per aquesta raó, els límits que es van atorgar inicialment al bisbat anaven més enllà de la ciutat d'Alcanyís, que coincideixen amb els límits de les tribus ilercavones.

Almagro, en el pròleg de l'estudi *El poblado ibérico de San Antonio de Calaceite* (1965), dut a terme per l'arqueòloga Francesca Pallarès, remarca que la zona del Matarranya i l'actual Baix Aragó estaven ètnicament i culturalment units als pobladors ibèrics de les Terres de l'Ebre, i que els límits d'aquesta àrea arribaven fins al coll de Balaguer. La comarca del Priorat també bevia de la mateixa cultura i Almagro indica que aquestes característiques també es detecten a les comarques dels Ports i de l'Alt i el Baix Maestrat, que encara s'han d'estudiar. Actualment, els pocs treballs que s'han centrat en aquesta zona confirmen aquestes tesis.

En el mateix pròleg del llibre de Pallarès, Almagro també remarca que el caràcter ètnic i cultural dels ilercavons que ocupaven aquestes comarques no queda gens lluny del que mostren els jaciments de l'extens poble dels ilergets, que ocupaven el Montsant, la comarca de les Garrigues i els plans del Segre, el Cinca i el nord de l'Ebre mitjà, amb Ilerda (Lleida) i Osca com a ciutats principals (Estrabó, III, 4, 10). Almagro continua dient que els ilergets devien procedir del mateix tronc comú que els ilercavons, tal com fa pensar la semblança entre ambdós noms. Aquesta darrera teoria també és defensada per Miquel Tarradell, que afirma que fins a la fi del segle III aC els textos grecollatins no són gaire clars i que alguns autors han suposat que abans d'aquesta data la zona dels ilercavons pertanyé als ilergets, dels quals els ilercavons devien ésser una mena de branca o d'escissió. La ciutat que es considera el centre principal del territori, o la capital de la Ilercavònia, és la ciutat de Tortosa, car en l'època romana fou anomenada «Iulia Ilergavonia Dertosa».

També defensen la mateixa línia de pensament que Martín Almagro els autors catalans que han estudiat el tema, com ara Pere Bosch i Gimpera, Miquel Tarradell, Joan Maluquer de Motes i, els més recents, Josep Guitart i els germans Enric i Joan Sanmartí, però hem volgut esmentar l'aragonès Martín Almagro per demostrar que durant molts anys, en aquest tema, tots els estudiosos amb rigor coincidien. Actualment, hi ha tot un seguit d'estudiosos, alguns dels quals, fins i tot, són professors d'universitat, que sense gaires proves i contradient els més doctes parers, intenten demostrar que els límits actuals entre el Principat de Catalunya i Aragó coincideixen, a la part de ponent, amb els de l'antiga Ilercavònia. La veritat és que els límits territorials i polítics actuals ben poca cosa tenen a veure amb els límits de les tribus ibèriques.

Pel que fa als ilergets, tothom coincideix que, a l'oest, estenien els límits més enllà del riu Cinca. Els poblats de les comarques de la Llitera i el Baix Cinca són molt semblants als de la zona del Segrià. D'altra banda, tal com ja s'ha dit, els poblats del Matarranya s'emmarquen dins de l'àrea de Tortosa.

El Matarranya, terra d'ilercavons

Els ilercavons són la tribu que va poblar tota la comarca del Marranya des del segle VI aC fins al segle II de la nostra era. Coneixem bastant bé les característiques d'aquest poble, gràcies a les excavacions i als estudis duts a terme, primer, pels estudiosos de la zona (els del *Boletín*) i per les campanyes sistemàtiques promogudes per l'Institut d'Estudis Catalans i dirigides per l'eminent arqueòleg Pere Bosch i Gimpera entre els anys 1914 i 1923. Posteriorment, arqueòlegs com Martín Almagro, Beltrán Martínez, Enrique Vallespí i els del Taller d'Arqueologia d'Alcanyís també s'han ocupat del tema.

Els ilercavons es van convertir en una de les cultures ibèriques més emprenedores del moment, ja que dominaven un vast territori delimitat per una via de comunicacions clau que unia la costa i l'interior: el riu Ebre. Avui sabem com vivia aquest poble gràcies als nombrosos poblats que s'han descobert als termes municipals de la comarca del Matarranya i que s'han conservat fins als nostres dies. El més important de tots és el poblat de Sant Antoni de Calaceit, ubicat sobre un turó, a un quilòmetre de Calaceit. És el més gran i el més conegut de la comarca. Aquest poblat va començar a ésser excavat per Joan Cabré l'any 1903 i, després, per Pere Bosch i Gimpera durant les campanyes promogudes per l'Institut d'Estudis Catalans.

Els estudis de les campanyes sistemàtiques fetes per l'Institut d'Estudis Catalans foren publicades per Pere Bosch i Gimpera a l'*Anuari* de l'Institut d'Estudis Catalans dels anys 1915 («Campanya arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans al límit de Catalunya i Aragó (Caseres, Calaceit i Maçalió)», a *Anuari 1913-1914: Any V,* Barcelona, IEC, 1915, p. 819-838), 1923 («Les investigacions de la cultura ibèrica del Baix Aragó», a *Anuari 1915-1920: Vol. VI,* Barcelona, IEC, 1923, p. 641-671) i 1931 («Les investigacions de la cultura ibèrica del Baix Aragó», a *Anuari 1921-1926: Vol. VII,* Barcelona, IEC, 1931, p. 72-80), i al llibre *La cultura ibérica en el Bajo Aragón*, en el marc del IV Congrés Internacional d'Arqueologia celebrat a Barcelona l'any 1929. Posteriorment, l'any 1965, bona part d'aquests estudis foren publicats amb detall per l'arqueòloga Francesca Pallarès. L'any 1969, Pere Bosch i Gimpera, que encara vivia exiliat a Mèxic, va publicar l'article «Excavacions arqueo-lògiques al Baix Aragó: Records del temps passat» (*Xaloc*, núm. 32 (1969), p. 150-155), sobre apunts i records de les seves estades a Calaceit durant els anys en què es portaren a terme les excavacions. Al final de l'article inclou un apartat en què explica, d'una manera resumida però entenedora, les conclusions sobre les excavacions. Moltes de

les tesis que formula encara són vàlides. Per aquesta raó, a continuació transcrivim aquest apartat perquè el lector tingui una visió clara i entenedora del que fou aquest poble que habità la nostra comarca durant els primers segles de la història.

Cronologia del desenvolupament de la cultura ibèrica

Malgrat tot, la feina feta fou prou important. En realitat es va poder establir la cronologia del desenvolupament de la cultura ibèrica a través de prop de cinc segles, la qual allí, com a Catalunya, era una cultura rural sense la monumentalitat de les ciutats de la costa i del SE d'Espanya i d'Andalusia, però, això sí, després d'haver assimilat influències dels grans centres i arribar-hi el comerç grec, que es manifesta amb la presència de la ceràmica com la que ha estat trobada a Empúries. És també interessant de constatar que abans del floriment ibèric hi hagué una penetració cèltica sobre tradicions ibèriques reminiscents de l'antiga cultura neoeneolítica d'Almeria, de la qual procedeix la tècnica de la construcció dels poblats i de les sepultures de les primeres etapes. Del temps de Sant Antoni no fou possible de localitzar la necròpolis. La influència es revela en la més antiga ceràmica, semblant a la de la cultura dels camps d'urnes de Catalunya i de la vall de l'Ebre, a Aragó, amb objectes de bronze i fins en les armes del temps de Sant Antoni (espases de ferro del tipus cèltic de La Tène). L'art té la seva millor expressió en la ceràmica pintada, però hi ha assaigs d'escultura rudimentària amb figuretes d'animals de terra cuita. Altres manifestacions artístiques són decoracions gravades a les esteles funeràries que representen guerrers a cavall i sèries de llances i els gravats de pesos de teler i de les fusaioles, als primers, també guerrers a cavall. La profusió amb què són trobades demostra que hi devia haver una artesania tèxtil molt desenvolupada. No es van trobar monedes, però en alguns grafits de la ceràmica i en algunes esteles hi ha inscripcions en alfabet ibèric. Sens dubte alguns d'aquells ibers haurien pogut ser guàrdies civils i escrivents de jutjat, perquè tenien «lletra».

Determinada la cronologia relativa dels poblats, sembla que es pot imaginar el procés del poblament de Calaceit i Massalió i d'altres llocs del Baix Aragó, el qual demostraria, possiblement, que en unes primeres etapes es construïen poblats relativament petits i que, quan la població creixia, eren abandonats, concentrant-se en d'altres de més grans, concentració que a Calaceit tingué lloc sobre Sant Antoni. El resultat seria el següent:

Del segle VIII aC serien les Escodines Baixes de Massalió i els del Mas de l'Hora i el primer de la vall de la Cabrera de Calaceit, amb influències de la cultura cèltica de les urnes, de Catalunya. De la primera meitat del segle VII en què arribava Ebre avall de la civilització hallstàttica arcaica: el Roquissar del Rullo de Favara, el Cabezo Torrente de Xiprana i el començament de les Escodines Altes de Massalió, i els poblats, segon de la vall de la Cabrera i el primer poblat del Tossal Redó, el de Villalong i el primer nucli de Sant Antoni de Calaceit, així com, potser, el primer poblat dels Castellans (Cretes). De la primera meitat del segle V, la Gessera de Caseres. De la part central del segle V, el Piuró del Barranc Fondo, de Massalió, començament, potser a la fi del segle V i continuant els segles IV i III

els Castellans de Cretes, les Ombries de Calaceit, el Mas de Magdalenes de Cretes i la Torre Cremada de la Vall del Tormo. La destrucció i abandonament dels poblats semblaria haver tingut lloc a començaments del segle II, quan Cató obligà els íbers a deixar les altures fortificades i establir-se a les planes. A Calaceit, no existeixen més restes de l'època romana que un fragment de *terra sigillata* trobat a l'interior de la torre de Sant Antoni, potser d'una visita ocasional després de la construcció del poblat que mostra en molts llocs senyal d'incendi. A Caseres, en canvi, a la serra Mitjana i als Corralets, tocant el riu Algars, en poblats ibèrics abunda la *terra sigillata* i representaria el poblament posterior després de Cató. En els poblats de la Gessera sembla haver-se absorbit la influència cèltica i tot el seu material és predominantment ibèric amb la seva característica de ceràmica pintada com la de tot el llevant espanyol, SE i S d'Espanya, encara que menys rics en decoracions; llavors també comencen a introduir-se importacions de ceràmica grega que s'identifiquen des del temps de Sant Antoni.

Indubtablement la població ibèrica, amb els seus matisos cèltics, seguí fins els temps actuals i es mantingueren moltes tradicions, per exemple, les grans tenalles de panxa ovoide que avui encara es fan, són la continuació de les ibèriques i que abunden tant als poblats excavats.

Un estudi antropològic revelaria, sens dubte, també, la persistència de la població. En ella es troben tipus alts, de poques carns i faccions anguloses amb ulls foscos que representarien el tipus ibèric com el de tot el llevant peninsular i del Marroc, mentre que altres tipus de faccions més fines i de tendència a carns més abundoses seria la persistència del tipus mediterrani, preibèric, que es correspon amb la persistència de la ceràmica primitiva de la cultura de les coves, neolítica, feta a mà, a diferència de la ibèrica a torn. La matisació cèltica sembla revelar-se en cares de tipus «nòrdic» i en ulls blaus.

La cronologia que aporta Bosch i Gimpera fou modificada per l'arqueòleg Martín Almagro, que situà un segle més tard alguns dels poblats del primer període. Beltrán Martínez també reajustà algunes datacions del primer període i les situà en segles anteriors, i, finalment, Tomàs Magí presentà una altra seqüència dels poblats. Així, doncs, els arqueòlegs no s'acaben de posar d'acord i, a més, darrerament, les noves fornades d'arqueòlegs, amb l'ajuda de les noves tècniques de datació, es tornen a replantejar de nou les datacions.

Els ilergets

Les comarques del Baix Cinca, la Llitera i gran part de la Ribagorça, a partir del segle IV aC, quan triomfà la cultura ibera, foren ocupades per la tribu dels ilergets, que tenia la ciutat d'Ilerda o Iltirta (Lleida) com a nucli central, malgrat que els textos també parlen d'una altra ciutat, Atanagrum, que, de moment, encara no s'ha localitzat. De l'empremta ibera en aquestes contrades, a part de les narracions dels autors clàssics (Polibi, Tit Livi), en són testimoni tot un seguit de poblats escampats per tot el territori.

Els estudis en aquest àmbit constaten que els fenòmens d'iberització d'aquest territori són posteriors que en altres zones del país, fins i tot, es parla d'una colonització ilergeta vinguda des de la zona de Lleida per l'estreta vinculació que sempre hi va haver. Això també explicaria que en un primer moment, quan a la resta del territori la iberització ja era un fet, bona part de la Ribagorça estava poblada per celtes-vascons, i d'aquí deriva la gran quantitat de topònims que encara es conserven i que estan escampats per tota la zona. Noms de poblacions com ara Benavarri, Benasc, Lasquarri, Llaguarres, Sessué, entre molts altres.

Els principals assentaments ilergets estan situats en llocs alts, que els romans van anomenar *oppidums*. Un *oppidum* devia ser un poblat com el d'Orriols, al terme de Tamarit de Llitera, que ocupava un extens turó, malgrat que no estava totalment edificat. La seqüència estratigràfica comença a l'edat del bronze, segueix durant la del ferro i s'acaba amb el període tardoromà. Semblant a l'*oppidum* d'Orriols, també cal esmentar el poblat de Montderes, situat al terme de Castellonroi.

Els poblats ilergets estaven formats per un seguit de cases alineades en carrers estrets. La casa tenia un espai per a l'ús domèstic, on hi havia el teler, el molí de mà i els utensilis culinaris. Un segon espai era per al descans i, finalment, un altre espai es destinava al magatzem. Les cases estaven fetes de pedra, que de vegades es cobria amb argila i guix, i el sostre era de branques d'arbres, cobertes amb fang. Aquestes característiques es dedueixen dels estudis que s'han dut a terme als poblats de la Vispesa (a Binèfar), dels Castellassos (a Tamarit de Llitera), als Vedats i a les Corques (tots dos, al terme d'Albelda), entre molts altres. Les ceràmiques aparegudes amb vernís vermell en aquests poblats són una característica dels ilergets.

La situació de tots aquests poblats en cims o turons mostra la preocupació d'aquesta gent per la defensa. Ha passat l'època en què la població vivia al pla, a la vora dels rius, en què la gent vivia en una pau relativa. Ara sovintegen les lluites tribals i les incursions de gent forastera que intenta dominar els seus poblats. Ara cerquen turons amb defenses naturals i, si no n'hi ha, construeixen muralles. La urbanització és, més o menys, la mateixa a tots els poblats: una plaça al mig, amb una bassa si és possible, voltada de cases a tot l'entorn, i amb una sortida.

Les cases eren de pedra, de poca alçada i molt petites. Poques tenien més d'una estança i els sostres eren fets amb troncs, canyes i fang. Les cases servien només per a dormir o d'aixopluc durant el mal temps, perquè durant el dia la gent vivia habitualment al camp, treballant les terres o fent pasturar els ramats. En cap casa no faltaven el molí de mà per a moldre (el blat era la base principal de l'alimentació) i el teler per a teixir. Aquest consistia en dos pals clavats a terra i en un tercer, travesser, del qual penjava el tramat de llana o lli, que quedava tibant gràcies als pesos (*pondus*) i a les fusaioles lligats als extrems. Amb una llançadora que es movia a mà es feia passar el fil entre el tramat i, així, el teixit quedava enllestit.

Quant a la metal·lúrgia, el bronze és substituït pel ferro. Les nombroses troballes d'espases, *falcates* (espases característiques dels ibers), llances i cascos en la majoria dels poblats demostren el caràcter guerrer dels ilergets. És remarcable, també, el refinament de la seva orfebreria, en especial, de collarets, arracades i fíbules de bronze, que servien per a subjectar els vestits i, també, com a peces d'adorn —se n'ha trobat que duen perletes de corall.

Els ibers, fruit dels contactes amb els grecs i els fenicis, aviat fan servir el torn per a fer ceràmica. A l'àrea ilergeta hi ha ceràmica de vernís negre, originària del món grec, i de vernís vermell, inspirada en la ceràmica dels fenicis. A més, hi ha ceràmiques amb decoració pintada amb motius geomètrics. Com a peces especials, cal esmentar el *kálathos*, que és un vas típic amb forma de barret de copa i de diverses dimensions.

No coneixem les divinitats dels ilergets i dels ilercavons —però els estudiosos i els arqueòlegs pensen que eren d'origen Mediterrani—, entre les quals, tal com en altres tribus iberes, destacava una divinitat femenina que era alhora deessa mare i de la fertilitat.

Els ilergets es van veure implicats en la Segona Guerra Púnica, que enfrontà Roma contra Cartago. Entre els anys 206 i 205 aC, els cabdills Indíbil i Mandoni capitanejaren les tropes que lluitaren contra els romans, però foren vençuts. Més endavant, l'any 195 aC, els ilergets figuren com a aliats del general Cató.

A partir dels segles II i I aC, s'observa una romanització dels poblats ilergets, una època en què es fa més palesa la creativitat d'aquest poble. Les ceràmiques aparegudes a la Vispesa reprodueixen la figura humana i, a més, també han aparegut als poblats dels Castellassos i l'Era Vella d'Albelda escultures fetes sobre una roca arenosa d'uns seixanta centímetres d'alçada.

Aquesta evolució de la vida del poble ilerget també s'observa als poblats de la comarca del Baix Cinca. El més conegut de tots és el de la vil·la Fortunatus, prop de Fraga.

L'època romana

D'alguna manera, el procés d'iberització de tot el territori queda estancat, en part, per l'arribada dels romans l'any 218 aC, el domini dels quals es va estendre ràpidament i donà lloc a una nova organització a la zona. Malgrat que els romans van arribar a la Península amb el propòsit, en un primer moment, d'impedir l'expansió dels cartaginesos cap al nord, aviat es van adonar de les possibilitats econòmiques que oferia el territori i decidiren ocupar-lo amb campanyes bèl·liques i de conquesta sistemàtiques.

Les comarques de la Franja van quedar definitivament conquerides cap a l'any 205 aC, després d'ésser reduïts per les armes els cabdills ilergets Indíbil i

Mandoni, de manera que aquesta fou una de les primeres zones *pacificades* sota el domini romà, sense que posteriorment es registressin conflictes bèl·lics importants, malgrat que no disposem de documentació sobre aquest punt.

L'època romana (218 aC - segle v dC) és molt poc coneguda a la comarca estricta del Matarranya, però no a la zona del Baix Matarranya, ja que als termes de Maella, Favara, Nonasp i Faió s'han localitzat construccions, ceràmica i monedes d'aquesta època. Les campanyes de pacificació del general Cató (197-195 aC) van fer desaparèixer la major part dels poblats ibèrics, de manera que la població es traslladà a les zones baixes, als costats dels rius. No és aventurat pensar que moltes de les poblacions actuals de la comarca es formaren en aquesta època. Les parts baixes, a la vora dels rius, ofereixen, en gran manera, més bones condicions per a l'agricultura i la ramaderia, i amb el nou ordre i el nou estil de vida que imposen els conqueridors no tenia gaire sentit viure a les muntanyes, a la punta d'un turó.

Així, els cursos baixos del riu d'Algars i del Matarranya, ja tocant a l'Ebre, durant aquesta època foren molt més poblats, com a conseqüència de les millors condicions de vida que oferien aquestes zones. A Favara, a la sortida de la població, després de recórrer un quilòmetre, hi ha el mausoleu o sepulcre romà de Favara. El monument és dedicat a Luci Emili Lupus i és conegut també amb el nom de *Casa dels Moros*. Construït en forma de temple, és precedit per un pòrtic amb columnes dòriques, que sostenen un entaulament i un frontó; a l'interior, el *conditorium* comunica amb una *cella* superior per una escala. Sembla que l'obra és del segle II dC. El monument fou estudiat per l'arquitecte i historiador Josep Puig i Cadafalch i l'any 1931 fou declarat monument històric nacional. Per a protegir-lo, es va haver d'encerclar amb una tanca i, darrerament, l'Ajuntament de Favara de Matarranya hi ha fet obres importants de restauració per a condicionar-ne tot l'entorn. El monument, possiblement, pertanyia a una família important que senyorejava la vil·la romana que de ben segur es construí molt a prop. Malgrat que hi ha indicis prou clars de la localització de la vil·la, encara no ha estat excavada.

En aquests indrets la romanització fou intensa, cosa que demostren les restes trobades d'antics poblats i vil·les situats a prop de la vora dels dos rius, on han aparegut de manera sistemàtica trossos de ceràmica de l'època de l'Imperi, *terra sigillata*.

Al terme de la vila de Maella hi ha diversos poblats ibèrics on la vida perdurà fins a l'època tardoromana. Potser el més important és el poblat del Tossal Gord, al sud-oest de la vila, on actualment també hi ha el santuari de Santa Bàrbara. Les cases s'esglaonaven a la part més alta del tossal i al peu hi havia una necròpolis romana, on aparegueren monedes, amb una inscripció en la qual figurava «Derosa Illergavonia», i ceràmiques campanianes i *sigillatae* de fins al Baix Imperi, amb una continuïtat d'habitació ibèrica i romana ben excepcional.

Escampats pels termes de Nonasp i Faió, també hi ha diversos jaciments que confirmen que aquests indrets foren en gran manera poblats durant tota l'època

romana. Potser el més interessant és el del Pontet, prop de la confluència dels rius Matarranya i d'Algars, on s'han trobat restes d'un poblat iberoromà i on també s'han fet troballes de l'època romana.

Quant a la comarca estricta del Matarranya o Alt Matarranya, les restes més importants de l'època romana es localitzen al municipi de la Vall del Tormo, molt a prop del riu Matarranya, al lloc conegut com la Torre Cremada, des d'on es divisa un ampli territori. Sobre un assentament d'un antic poblat iber s'aixeca una torre monumental construïda cap a l'any 100 aC.

El poblat iber i la torre foren descoberts l'any 1916, durant les campanyes d'excavacions que l'Institut d'Estudis Catalans portava a terme en aquests indrets. Darrerament, des de 1995, el jaciment de la Torre Cremada i d'altres han estat objecte d'estudi, amb un projecte d'investigació promogut per la Casa de Velázquez, la Universitat de Tolosa i el Taller d'Arqueologia d'Alcanyís, i amb la col·laboració del Govern d'Aragó. Sembla que aquest fortí, semblant al de Sant Antoni de Calaceit i al del Coll del Moro, a Gandesa, va ser construït pels romans per defensar i protegir el nou assentament que s'estenia als seus peus, encara molt poc conegut.

Al poblat dels Castellans (a Cretes) els arqueòlegs també han trobat petjades i restes de l'època romana, i els estudiosos assenyalen que, als termes de Calaceit i Caseres, els assuts i certes obres de canalització porten l'empremta dels romans.

Pel que fa a la zona nord, la romanització també penetrà per tot l'antic comtat de Ribagorça. Fins fa poc temps es pensava que la romanització fou poc profunda i que no aconseguí de fer canviar la llengua ni la vida dels naturals, segons es desprenia, entre altres testimonis, d'una làpida funerària trobada prop de Calvera i datada al segle I aC, però el descobriment d'una ciutat romana a la Pobla de Castre, anomenada Labitolosa, fa replantejar tots els coneixements coneguts fins ara. Concretament, la ciutat es localitza a la vall del riu Éssera, molt propera a l'embassament de Barasona o de Joaquín Costa, al terme de Graus. Els treballs arqueològics van començar l'any 1991 a càrrec d'un equip format per científics de les universitats de Bordeus i de Saragossa, sota la direcció de Pierre Sillières i María Ángeles Magallón.

La ciutat de Labitolosa no apareix als textos literaris antics. Plini no l'esmenta entre les ciutats del Conventus Caesaraugustanus i únicament es coneixia per un document de l'any 551 arran d'una donació del diaca Vicenç, en el qual es menciona el nom de «cives Labitolosani». La ciutat, situada a l'àrea prepirinenca, contribueix a organitzar la població i a estendre la civilització i les formes de vida romanes. Aquesta ciutat tenia un paper semblant al que desenvolupaven les ciutats de Pompaelo (Pamplona), Iacca (Jaca), Osca, Boletania (Boltanya), Ilerda (Lleida), etc. Aquesta ciutat, per causes que encara es desconeixen, va ser abandonada al segle III dC i, com que figura en molt poques fonts antigues, se'n va perdre la memòria.

Durant l'època flàvia Labitolosa va adquirir la categoria de municipi i a partir del segle I s'hi van construir tot un seguit de grans monuments. Un dels més ben conservats és la cúria construïda per Marcus Claudius Flaccus entre els anys 110-120 dC. Aquest monument, per la seva tipologia, és un dels més ben conservats de la península Ibèrica. Les termes també estan ben conservades i, gràcies a tot un seguit de textos epigràfics descoberts a Labitolosa, coneixem els noms d'una part de les famílies més importants de la ciutat. Entre d'altres, destaquen: Marcus Claudius Flaccus, Cornelia Neila, Sextus Iunius Silvinius, Caius Gratio Senilius, Lucius Aemilius Attaeso, Cornelius Filemon, Clodia, Nummius Valente, Nummius Preso, etc.

D'altra banda, gràcies a les restes de ceràmica, també podem establir les relacions comercials de la ciutat, que és un dels millors jaciments de l'època romana de la part alta del Pirineu.

També hi ha autors que pretenen identificar la vila de Tolba amb la Tolobis dels jacetants, esmentada per Pomponi Mela i Ptolemeu, ciutat que després s'hauria romanitzat, la qual cosa és molt poc fiable, tot i que prop de la vila de Tolba s'ha trobat un jaciment important que indica un assentament romà notable.

Sembla, en canvi, més clara l'existència d'una calçada o via romana que, provinent de Torreciudad, pujava per sobre de Graus, cap a Benasc, i que passava per Roda (actualment, Roda de Ribagorça), lloc fortificat o *civitas* que més tard esdevindria la seu del bisbat de la Ribagorça. En tots aquests llocs s'han trobat restes romanes, sobretot a Benasc. També és pretén situar a Viacamp una altra via de penetració cap a Areny de Noguera, que hauria deixat el nom a la població. Els testimonis de poblaments en èpoques més properes als temps ja plenament històrics tampoc no manquen, com ara el jaciment tardoromà del tossal de Dodrigo, a Benavarri.

La romanització de la comarca de la Llitera també fou intensa i estigué en relació amb la calçada o via romana de Lleida a Osca, que creuava el sector meridional de la Llitera.

Les primeres dades instrumentals ja assenyalen la divisió de la comarca en dos sectors ben diferenciats: l'Alta Llitera, als límits de les serres exteriors dels Prepirineus, i la Baixa Llitera, terra plana i de vegetació espontània, que, segons sembla, no assolí l'estabilitat demogràfica desitjada. Malgrat que no consta l'existència de cap ciutat romana a la Llitera, el sector més septentrional formà part d'un antic *municipium* romà, esmentat anteriorment, amb centre a Labitolosa (la Pobla de Castre). Pel que fa a la resta de la comarca, els itineraris romans només consignen la «mansió» de «Mendiculeia», no localitzada, que hom emplaça vora Binèfar, però aquesta zona estava integrada al centre més proper, el «municipium Ilerdensis».

El sistema romà de vies preveia que a cada milla (mesura itinerària que, en temps dels romans, equivalia a mil passes, és a dir, a uns 1.482 metres) el caminant trobés una pedra amb informació de la seva ubicació, que, alhora, servia per a fer propaganda política de l'emperador que havia construït o havia intervingut en la

construcció de la via. A la partida de Vallbona (Tamarit de Llitera), l'any 1883, es va trobar una d'aquestes pedres: fa 1,20 metres d'alçada i està datada a l'any 43 dC, quan Claudi era emperador.

A part dels diversos poblats ibers que van sobreviure a la dominació romana, a la Llitera es coneixen més de vint nous assentaments romans, malgrat que és bastant difícil indicar quins van ser vil·les, perquè, malgrat que se'n coneix l'existència, encara no se n'ha excavat cap.

No passa el mateix a la comarca veïna del Baix Cinca, on, emplaçada aigües amunt de Fraga, s'alça la vil·la Fortunatus. Aquest jaciment conserva els vestigis d'una mansió romana important (segle I dC), ampliada almenys una vegada, amb mosaics, làpides i una basílica paleocristina, que arriba fins a l'època visigòtica. L'arqueòleg i historiador Rodrigo Pita Mercè va catalogar més de mitja dotzena de vil·les romanes a la rodalia, una a Mequinensa, a l'esquerra del Segre, i cinc més a Torrent de Cinca.

Els exèrcits romans es van passejar força per la comarca, tant en temps de la República com durant el temps de l'Imperi. Recordem que la famosa batalla d'Ilerda entre els exèrcits de Cèsar i Pompeu, malgrat que no se n'ha localitzat el punt exacte, va tenir lloc entre els rius Ebre, Cinca i Segre. La presència contínua de les tropes romanes a la comarca va propiciar una gran transformació i va fer que els poblats ibèrics fossin enderrocats o abandonats. Amb la Pax Romana, ja no cal viure als turons o envoltats de gran muralles, de manera que la població passa a viure a les ciutats o a treballar a les grans explotacions agrícoles.

Dos quilòmetres aigües avall de Vilella de Cinca, a la vora de la carretera de Fraga, s'ubica l'ermita romànica de Sant Valeri, aixecada damunt d'un mausoleu romà, semblant al de Favara de Matarranya. Encara són visibles els murs i part del pòdium sobre el qual es va erigir el monument romà. Durant les excavacions que es dugueren a terme al voltant de l'ermita es van descobrir restes de ceràmica d'aquesta època, restes de columnes i capitells retocats.

Juli Cèsar, en la seva obra sobre la Guerra Civil mantinguda amb Pompeu, narra la batalla del Segre (49 aC) i fa al·lusió als poblats d'aquesta zona, que forniren de queviures els exèrcits combatents (el seu i el pompeià), cosa que permet concloure que a la zona hi havia terres d'horta i camps de conreu. La comarca, aleshores, ja era travessada per la via romana que comunicava Ilerda (Lleida) amb Caesaraugusta (Saragossa).

La conquesta i la pacificació de les diferents regions suposava la immediata explotació de les terres i dels homes sotmesos a Roma. En principi, després de la conquesta d'una regió, totes les terres passaven a engruixir l'*ager publicus*, la propietat del qual ostentava l'Estat. Això era com a principi, perquè, segons els pactes, després bona part d'aquestes terres o eren tornades en possessió als antics propietaris (individu o col·lectivitat) o eren repartides entre soldats llicenciats, colons

itàlics i indígenes en el moment de fundar una colònia. La resta de terres quedaven en mans de l'Estat, que, al seu torn, les concedia en arrendament a representants de l'oligarquia romana i aquests, amb el transcurs del temps, es van convertir progressivament en els seus propietaris.

A les terres de la Franja sembla que les estructures de propietat indígenes van experimentar molt pocs canvis. Les transformacions econòmiques es degueren més al nou règim de treball, l'esclavitud, així com a la diversitat i a la intensificació de la producció, que no pas a l'entrada de noves tècniques de treball. Els romans eren força conservadors i la gran massa de treballadors esclaus permetia fer totes les feines sense haver de recórrer a nous mitjans tècnics. A les comarques de la Franja, tal com a la resta de Catalunya, l'esclavitud, tal com la producció o l'intercanvi, s'ajustà a les potencialitats naturals i a les capacitats d'explotació del món romà. En aquestes terres predominà la petita i la mitjana explotació —tant agrària com manufacturera—, i no s'hi van desenvolupar mai els latifundis, tan comuns a la Bètica o al nord de l'Àfrica. Un altre aspecte que cal destacar és que aquestes terres es beneficiaren, directament o indirectament, del comerç. Els romans crearen ciutats o engrandiren els nuclis importants de població, i els convertiren en ciutats, alhora que crearen una bona xarxa de calçades i camins que enllaçaven amb la Via Augusta. Tarragona fou convertida en la capital d'una nova província i el seu radi d'acció se sentia fins a les comarques de la Franja. Lleida i Tortosa, tal com al llarg de la història, exercien ja aleshores un focus d'atracció molt important.

Una altra característica de la transformació del camp fou la vil·la o casa de pagès, construïda a la mateixa propietat. Aquí no cal pensar en les grans vil·les romanes, riques i sumptuoses, envoltades de camps i jardins, dedicades, principalment, al lleure i al plaer. Hi havia diverses classes de vil·les, perquè els romans donaven el nom de *vil·la* a totes les cases de pagès que servien per al conreu d'una finca. Malgrat la dominació àrab i les transformacions posteriors, no és arriscat afirmar que les comarques de la Franja, en bona part, encara conserven la configuració social i humana que els atorgaren els romans. Les *vil·les* romanes, malgrat els antecedents, no s'han de confondre amb les *viles* que apareixen en la documentació a partir de la baixa edat mitjana. Cal assenyalar que els topònims de partides, masos o pobles tenen l'origen en el nom d'una vil·la romana. Per posar-ne un exemple, a Calaceit hi ha una gran partida amb el nom de Vilanova, que era el nom d'una vil·la romana construïda a la zona.

És possible, pels vestigis arqueològics trobats, que a les comarques del Baix Cinca i del Baix Matarranya hi hagués vil·les amb una certa sumptuositat (per exemple, la vil·la Fortunatus a Fraga i la que hi devia haver a Favara de Matarranya, a prop del mausoleu), però, en general, les vil·les romanes, vistes des de fora, eren semblants a les nostres masies actuals. En aquella època, per dins, s'adaptaven a

l'estructura de les cases romanes: tenien una sola planta, amb un pati obert voltat d'estances. Al voltant de la vil·la, hi havia les corts i els coberts, com avui.

A les vil·les hi solia haver una part reservada per al propietari, per quan hi anava a passar uns quants dies o una temporada procedent de la ciutat on s'havia establert. La família que treballava les terres també tenia cura del bestiar, i l'explotació de la terra era dedicada primordialment a la vinya, l'olivera i els cereals. Si fa no fa, més o menys com ara. Els treballadors que la conreaven avui rebrien el nom de *masovers*.

Durant la crisi econòmica del segle III, amb la caiguda de la indústria i el comerç, la terra esdevingué l'única font de riquesa, i per a explotar-la calia una mà d'obra permanent i fidel.

Davant les dificultats econòmiques per la baixa recaptació d'impostos, l'emperador Constantí, l'any 332, dictà una llei per la qual els pagesos arrendataris de les terres hi quedaven adscrits permanentment. Aquesta era l'única manera de cobrar l'impost territorial, alhora que permetia controlar la *capitatio*, o sigui, l'impost per la capitació personal. S'inaugurava el sistema de colonat, en què el pagès continuava essent un home lliure que podia casar-se, testar i portar a terme una acció judicial, però, d'altra banda, no podia abandonar la terra, no podia ésser investit amb funcions públiques i el seu estat era perpetu i hereditari. La llei era molt dura, perquè si el pagès fugia, era reduït a l'esclavatge, amb cadenes, i era privat de tota llibertat. La llei també era bastant dura per al propietari que acollia un pagès que no era propietari de les terres.

Les vies per a entrar al colonat eren diverses. S'hi podia accedir per naixement, per convinença, per càstig judicial i per prescripció trentenària. És una transició de l'esclavisme al vassallatge. Malgrat els inconvenients, aquest sistema atorgà una seguretat i una garantia davant les arbitrarietats que es cometien en aquells moments. A les terres de la Franja aquest sistema arrelà en gran manera i, malgrat l'època de dominació musulmana, permeté estabir les basses per a èpoques posteriors.

Durant l'època del Baix Imperi, el cristianisme arribà a les comarques de la Franja. Aquesta arribada no és ben coneguda, no tan sols a la Franja, sinó a tot el territori. Sembla comprovat, però, que arribà ben aviat i des del mar. Inicialment, els cristians foren tolerats pels romans, però quan esclataren els primers símptomes de descomposició del món romà començaren les persecucions. A Tarragona, l'any 259, el bisbe, sant Fructuós, fou cremat a l'amfiteatre i foren nombrosos els cristians que sofriren martiri. La situació canvià arran de la publicació de l'edicte de Milà (l'any 313) per part de l'emperador Constantí, de manera que s'acabaren les persecucions. Aleshores, començà una etapa d'expansió del cristianisme, tal com palesen els documents sobre els bisbats de Tarragona, de Girona i de Barcelona del segle IV.

Els cristians dividiren el territori en diòcesis. L'organització territorial seguí inicialment la divisió de les tribus iberes i dels territoris de les ciutats romanes. Malgrat que no tenim documentació sobre aquesta qüestió, és molt possible que la zona del Matarranya estigués adscrita a Tortosa i la resta del territori, a Lleida.

Edat mitjana

Els començaments

Els historiadors han fet coincidir la caiguda de l'Imperi d'Occident (el 476) amb l'acabament de l'edat antiga i el començament d'una nova època: l'edat mitjana. Els nous invasors, malgrat que, fruit dels contactes, s'havien anat romanitzant, imposaren les seves lleis i, en bona part, també, els seus costums. La crisi per la qual passà el món romà d'ençà del segle III també va afectar la Península. Les terres catalanes sentiren els efectes de les incursions dels pobles bàrbars i les ciutats començaren a deshabitar-se, i s'inicià un irrefrenable procés de ruralització. A poc a poc, la situació es va anar deteriorant, agreujada per l'anarquia militar romana, i, finalment, l'any 415 els visigots entraren a la Tarraconense. Aquesta estada dels visigots a la Tarraconense durà poc temps, perquè, com que no foren capaços de continuar endavant i passar al nord de l'Àfrica, pactaren i posaren el seu exèrcit al servei de l'Imperi, mitjançant un pacte (*fedus*) a canvi de terres en set ciutats del sud de la Gàl·lia. A partir d'aquest moment, les terres ocupades pels visigots reberen el nom de Septimània visigòtica, prescindint de la localització geogràfica.

Entre el 416 i el 476 els visigots van fer el paper de guardians de les províncies hispàniques, en col·laboració amb l'Exèrcit regular romà. Durant aquest període de temps, els visigots van eradicar els alans i els vàndals silings, van reprimir les revoltes dels bagaudes (camperols revoltats contra els grans propietaris i el poder romà), van contenir els bascos i van confinar els sueus a Galícia.

Durant el segle V, les terres de la Franja, tal com la resta del territori, pateixen tota mena de convulsions per l'assentament dels pobles bàrbars. L'any 449 els sueus i els bagaudes van saquejar la Tarraconense i van ocupar Lleida i les terres properes de la Franja.

Finalment, els visigots van crear el regne de Tolosa, però davant la pressió dels francs es van replegar cap a Hispània i la Septimània.

A les terres de la Franja, l'alta edat mitjana està marcada per la implantació del regne visigot i la dominació musulmana. Disposem de poca informació d'aquest període, perquè són uns segles en què escasseja la documentació escrita i la documentació que aporten les fonts arqueològiques. De totes maneres, després de la invasió dels àrabs, aviat es formà el comtat de Ribagorça, i d'aquest moment ja tenim un bon nombre de documents escrits, gràcies als quals podem saber alguna cosa del que passava a les terres limítrofes dominades pels musulmans.

Els visigots

Els visigots eren un poble d'origen germànic que feia molts anys que estava en contacte amb els romans i que, d'alguna manera, s'havia romanitzat. Cap a l'any 470 es produí la veritable invasió del territori de la Franja. Una expedició enviada per Euric ocupà la Tarraconense, que fou annexionada al regne de Tolosa. L'any 507, després de la derrota dels visigots davant els francs, s'inicià la penetració definitiva dels visigots a la Península. La capital es traslladà de Narbona a Barcelona, per la garantia que oferien les seves muralles. Entre el 509 i el 569 el poble visigot va afermar la presència a la península Ibèrica, encara que, com a unitat política, el regne visigot va perdre tota entitat a causa de les revoltes freqüents i de les guerres internes. Els bizantins aprofitaren l'ocasió per a instal·lar-se al sud de la Península i gràcies al seu suport Atanagild va proclamar-se rei i va instaurar la capital a la ciutat de Toledo (el 554). A la seva mort (el 568) el va succeir Leovigild, que fou el veritable creador d'un autèntic estat amb sobirania territorial.

L'època visigòtica, que sovint es confon amb l'antiguitat i l'edat mitjana, està tan mal representada a la Franja com a la resta del territori. Al llarg del territori s'han trobat testimonis que donen fe que aquestes terres seguiren essent habitades en aquesta època. A Calaceit, a principis del segle passat, es va trobar una fíbula de bronze que els historiadors han datat en aquesta època. Aquesta sivella o fermall a manera d'imperdible, actualment, és al Museu d'Arqueologia de Catalunya, a Barcelona. Molt a prop de l'anomenada Torre dels Frares, situada entre Fraga i Torrent de Cinca, es va excavar una necròpolis visigòtica que indica que molt a prop hi havia un nucli important habitat, malgrat que no se n'ha trobat cap rastre.

El que sí que sabem, gràcies a un magnífic estudi de l'historiador Anscari Manuel Mundó —en el qual analitza un seguit de documents d'aquesta època—, és que les comarques actuals de la Ribagorça, la Llitera i el Baix Cinca pertanyien a la província eclesiàstica de la Tarraconense i a la diòcesi de Lleida.

Els primers documents que analitza Mundó són dues cartes de Consenci a sant Agustí, bisbe d'Hipona a l'Àfrica. La carta més important, datada a l'any 419, re-

lata el robatori de tres còdexs per part dels bàrbars, que, com molt bé explica l'historiador, eren gots invasors encara no ben establerts. Segons Mundó, el robatori és comès al territori de la Franja.

En el segon apartat de l'estudi, l'historiador analitza una donació que el diaca Vicenç, en entrar com a monjo al monestir d'Assan, féu al seu abat, Victorià, l'any 551, així com el testament d'aquest, ara ja com a bisbe d'Osca, cap al 576, i demostra que una part dels llocs que surten en aquests documents pertanyen a les comarques de la Franja i a la diòcesi de Lleida.

Finalment, el professor Mundó aporta un document de finals del segle x, ja durant la dominació àrab, en què es resol un plet important entre els homes d'Aguilaniu i els de Jusseu (a ponent del terme de Benavarri). En aquest document s'afirma que aquests llocs pertanyien a la diòcesi de Lleida.

Quant al Matarranya, sabem, pels historiadors tortosins, com ara Enric Bayerri, que en aquesta època el territori de la comarca era inclòs en els límits de la diòcesi tortosina.

Sobre la suposada diòcesi d'Hictosa, que alguns historiadors situen entre Tortosa i Saragossa i en la qual s'inclouria la comarca del Matarranya, no hi ha cap prova verídica sobre la seva existència. Tal com molt bé afirmen els filòlegs, el terme és un híbrid entre *Ilerda* i *Dertosa*.

El nom de *Hictosa* apareix esmentat en un recompte de diòcesis a la península Ibèrica durant el regnat del rei Vamba (672-680), un document conegut com a *Itació de Vamba*. Sembla que el recompte va néixer a l'entorn del bisbat d'Osma, que pretenia la possessió de la restaurada seu d'Oca (a Burgos) davant Toledo, però, tal com va demostrar l'eminent historiador Claudio Sánchez-Albornoz, la *Itació* és plena de falsedats.

Fins ara, pel que fa a la comarca del Matarranya, les informacions que tenim de l'època dels visigots són molt escasses. Al terme de Calaceit, a principis del segle xx, es va trobar una fíbula d'aquesta època que es conserva al Museu d'Arqueologia de Catalunya, a Barcelona, tal com hem explicat més amunt.

El concepte d'estat que tenien els reis Leovigild i Recared no va ser entès ni va ser admès pel sector germànic de la població, la romanització del qual havia estat superficial. A més a més, el fet de no saber resoldre el conflicte entre el principi hereditari i el principi electiu de la monarquia visigòtica va ocasionar lluites freqüents entre les diverses faccions per a accedir a la corona.

Aquestes faccions es van fer irreconciliables quan, a la mort de Vitiza (que regnà entre el 698 i el 710), la majoria de la noblesa palatina, partidària d'una monarquia forta, va imposar Roderic com a successor, en contra de la voluntat de la noblesa terratinent, agrupada entorn dels fills de Vitiza. Un dels seus fills, Àkhila II, propicià l'arribada dels musulmans a la Península, en cercar el seu ajut contra Roderic.

Amb una notòria manca de suport per part dels súbdits, Roderic va haver de fer front a la invasió musulmana del 711. Roderic fou assassinat i derrotat a la batalla de Guadalete, fet que marcà l'inici de l'ocupació del regne visigot pels musulmans.

Els partidaris d'Àkhila II a la Tarraconense i a la Septimània s'enfrontaren als musulmans, però la resistència fou molt feble i, finalment, fou vençuda. Una bona part de la noblesa s'estimà més pactar amb els musulmans i conservar els béns i el rang a canvi de sotmetre's a l'islam. Només una minoria va fugir cap a la Gàl·lia, en diverses emigracions durant el segle VIII.

L'ocupació sarraïna

A principis del segle VIII es produeix una profunda ruptura en l'evolució històrica peninsular com a conseqüència de la invasió àrab. Si bé en poc temps la major part de la Península adapta les estructures socials i econòmiques al nou domini sarraí, a les àrees del nord, concretament, a la zona catalana, la conquesta franca del final del mateix segle dóna lloc a una societat diferent.

Després de la derrota del rei Roderic i dels seus seguidors davant d'uns dotze mil berbers conversos, comandats pel també berber Tariq ibn Zyad, un nou exèrcit d'uns divuit mil homes, majoritàriament àrabs, es van unir de seguida als vencedors per formar el contingent musulmà que, dirigit pel valí d'Ifriquia Musà ibn Nusayr, el seu fill i el mateix Tariq ibn Zyad, recorregué les terres peninsulars, més que per combatre, per negociar amb l'aristocràcia i per exposar l'oferta de l'islam.

Entre el 712 i el 718 diverses expedicions sarraïnes ocupen gran part del Principat, incloent-hi les terres de la Franja. Pràcticament, no tenim cap informació de l'ocupació de Tortosa ni de la comarca del Matarranya. Sí que sabem, per la crònica d'Ahmad al-Razi, que durant aquests primers anys capitularen els principals *castra* de les comarques del Baix Cinca i de la Llitera, com ara Fraga, Montsó i Tamarit de Llitera; tota la conca del Cinca fins a la capçalera i, fins i tot, la gent que vivia a les muntanyes de Lleida. Els historiadors Évariste Leví-Provençal i Ramon d'Abadal fan intervenir, en la submissió de les valls del Cinca i del Segre, el magnat visigot Fortuny, el qual, per continuar senyorejant la conca de l'Ebre, es convertí a l'islam. Fortuny, així com els descendents de Cassi (els Banu Qassi) i altres famílies de renegats, informen de la vida religiosa i social del Baix Cinca, sobretot de Fraga, que acabà essent cap d'un petit reialmet entre els Banu Hud i els almoràvits. Sota la dominació sarraïna, la vila s'anomenarà *Faraga*, *Afaraga* o *Ifaraga*. Quant a la veïna Mequinensa, els textos àrabs estudiats per Pita Mercè fan al·lusió a «Miknas d'al-Àndalus», la qual aquest historiador, tal com assenyalen altres estudiosos, identifica amb Mequinensa. No pensa així l'historiador Pere Balañà i Abadia, que al llibre *Les arrels islàmiques de Mequinensa* diu que els primers anys de la domi-

nació àrab Miknas estava situada a la vora del riu Tajo i que la Mequinensa de l'Ebre comença a aparèixer als textos àrabs a finals del segle IX.

Pel que fa a les terres muntanyoses de la Ribagorça, el domini d'aquests territoris marginals fou més aviat nominal, tal com havia estat sempre sota els altres dominis anteriors. Des de llavors se sap que el territori de la Ribagorça va pertànyer al districte de Lleida, exceptuant-ne algunes zona de la part nord que pertanyien al districte de la Barbatània.

L'espai català és per als sarraïns una avançada en l'expansió cap a Occitània. Les expedicions musulmanes de primavera i d'estiu arrasen collites i pobles, i creen un clima general d'inseguretat. La resposta defensiva, però, es fa esperar: el 732 els francs aconsegueixen parar i derrotar els musulmans a Poitiers.

La pervivència de la ciutat episcopal de Lleida, on s'assentaren els musulmans, és un fet. Des dels primers temps, les cròniques presenten les terres romanitzades del Cinca com una zona de població musulmana. De totes maneres, a mitjan segle VIII, la zona compresa per l'actual comarca de la Llitera, la zona sud de l'actual comarca de la Ribagorça i part de la del Baix Cinca quedà força despoblada arran de devastacions, lluites internes, crisi d'autoritat, fams generalitzades i fugida de la gent a les muntanyes. Amb tot, la pervivència de tants topònims antics fa pensar que pràcticament per tot arreu continuà vivint una part important de la població precedent.

Mentrestant, s'anaren configurant els trets més rellevants que havien de condicionar els futurs esdeveniments a la Marca Superior: d'una banda, la persistent formació de coalicions muladís contra els poders aliens i, de l'altra, la creixent intervenció franca, que va conduir a l'erecció d'un seguit de petits comtats que des del segle IX van constituir l'anomenada Marca Hispànica. És aleshores que aquests territoris perifèrics entren veritablement a formar part de la història.

Els orígens del comtat de Ribagorça

A la Península, les lluites internes dels musulmans impediren la unitat d'al-Àndalus. Malgrat la implantació de l'emirat independent per part de l'omeia Abd al-Rahman I, alguns sectors de la noblesa musulmana, principalment, els més allunyats de Còrdova, aspiraven a independitzar-se. Carlemany, en copsar els sentiments de la població indígena, i a instàncies de Sulayman, governador sarraí de Barcelona i Girona, va preparar una expedició contra l'emir de Còrdova. La intenció de Carlemany era crear un districte de frontera, la futura Marca Hispànica, entre els Pirineus i el riu Ebre, amb l'objectiu de frenar els possibles atacs musulmans i de cercar un punt de partida per a noves penetracions. Carlemany fracassà en l'intent de prendre Saragossa, i l'any 769 a Roncesvalls sofrí una gran desfeta. Malgrat aquest fracàs, els homes de Girona lliuraren la ciutat als representants de

Carlemany i la frontera avançà fins al riu Tordera. Molts dels cristians compromesos s'hagueren de refugiar a la Septimània. Uns quants anys després, seguiren l'exemple dels homes de Girona, els de Besalú, els de Vallespir, els de Peralada i els d'Empúries, i, posteriorment, l'any 789, els d'Urgell i els de Cerdanya, mentre que els de Pallars i els de Ribagorça cercaren la protecció del comte de Tolosa.

Pel que fa als comtats de Pallars i de Ribagorça, segons l'eminent historiador Ramon d'Abadal, foren els comtes de Tolosa que, com una iniciativa particular, dominaren els *pagi* de Pallars i de Ribagorça. Sembla que fou Guillem I de Tolosa, cosí de Carlemany, el primer d'intervenir-hi: establí contactes amb els caps indígines l'any 802, poc després de la conquesta de Barcelona. De totes maneres, el primer personatge que consta com a comte sobirà de Pallars i de Ribagorça fou Bigó, gendre de Carlemany, que el 806 va succeir Guillem I al comtat de Tolosa i que el 810 va concedir un privilegi d'immunitat al monestir d'Alaó, a Sopeira, fundat pel prevere Crisògon. L'actuació de Bigó i dels seus descendents, en concedir privilegis o preceptes anàlegs als dels reis francs, indica que eren totalment senyors del territori, independentment de la submissió als emperadors i als reis francs. Aquest fet, però, no estava en desacord amb els emperadors i els reis francs, perquè, en aquesta mateixa època, Carlemany havia atorgat un precepte que adjudicava als bisbes d'Urgell la jurisdicció eclesiàstica de les valls del Pallars, d'Àneu, de Cardós, de Tírvia, de Ribagorça i de Gistau. Bigó fou succeït per Berenguer I de Tolosa, però l'any 883 Galí II d'Aragó els arrabassà el comtat i s'hi mantingué en oposició a la casa de Tolosa.

Durant aquests anys hi hagué tot un seguit de pugnes per a aconseguir el poder fins que aparegué Ramon II de Pallars-Ribagorça, que es féu l'amo del territori i instaurà una dinastia pròpia, totalment separada de l'antic domini tolosà. Aquest comte es va moure bé en el camp de la diplomàcia i va establir pactes amb els governants sarraïns del seu entorn, però també hagué de fer front a diverses incursions àrabs. Muhammad al-Tawil, senyor d'Osca, li arrabassà el territori central del comtat, on hi havia Roda i Montpedrós, però el recuperà el seu fill Unifred I de Ribagorça. A la mort de Ramon II de Pallars-Ribagorça, l'any 925, els seus fills es repartiren els dominis: Isarn i Llop obtingueren el Pallars, mentre que Unifred, dit també Bernat, i Miró heretaren el títol de comtes de Ribagorça.

La generació següent el comtat de Ribagorça continuà governat per dos comtes: Ramon III, fill d'Unifred I, i Guillem I, fill de Miró I. Els dos cosins germans governaren conjuntament el comtat. Guillem I de Ribagorça (947-975) sembla que s'encarregà de la Ribagorça oriental, mentre que Ramon III de Ribagorça (954-960) actuà especialment a Roda. Guillem I no tingué fills, i Ramon III fou succeït per Unifred II de Ribagorça (960-980), però, per la seva salut delicada i la seva mort prematura, governà conjuntament amb la seva mare, Garsenda de Fesenzac, i els seus germans Arnau I (979-990) i Isarn I (960-1003).

La vida dels comtes i dels súbdits no era fàcil, perquè constantment havien de guerrejar. Isarn I morí lluitant contra els àrabs i, aleshores, el succeí la seva germana, Toda I (1003-1011), que es casà amb el comte Sunyer I de Pallars. Durant el seu govern, el capitost cordovès Abd al-Malik devastà la plana de la Ribagorça, prengué la seu de Roda i féu presoner el bisbe Eimeric.

A la mort de Toda, el seu nebot Guillem II de Ribagorça (1011-1018), fill del comte Isarn I, heretà el govern, però morí també aviat lluitant contra els homes de la Vall d'Aran, que no acceptaven el seu domini. Aquest conflicte fou aprofitat pels sarraïns, que devastaren la regió central de la Ribagorça i el Sobrarb.

En morir Guillem II sense descendència, heretaren el comtat els familiars més directes, que eren els successors d'Ava de Ribagorça, maridada amb Garcia I de Castella. Aleshores el territori de la Ribagorça estigué un temps en mans de dues dones: la comtessa Major I, casada amb el comte Ramon IV de Pallars Jussà, i la seva neboda, Major II, casada amb el rei Sanç III de Pamplona. La conca de la Noguera Ribagorçana i altres terres adjacents quedaren sota el poder de Major I i el seu marit. El rei Sanç de Pamplona envià al comtat les seves tropes, n'ocupà militarment la part central i recuperà les terres que anteriorment ja havien format part del comtat.

La comtessa Major I fou repudiada pel marit. Això va facilitar a Sanç de Pamplona ampliar encara més els dominis. Així, l'any 1025 tota la Ribagorça, tret del sector estricte de la Noguera Ribagorçana, estava en mans de Sanç de Pamplona, i l'any 1031 confià el govern al seu fill Gonçal.

El 1043, Gonçal I de Ribagorça va morir assassinat i el seu germanastre Ramir I d'Aragó legitimà el dret a succeir-lo en el govern del comtat.

La diòcesi de Roda o de Ribagorça

El comte Ramon II de Pallars-Ribagorça no tan sols es conformà amb la independència política dels comtats de Pallars i de Ribagorça, sinó que també va voler obtenir la independència religiosa i, així, el 888 creà una nova diòcesi, cosa que implicava trencar la dependència respecte de la Seu d'Urgell.

El comte Ramon II va aprofitar el moviment cismàtic encetat per l'intrús bisbe privatiu dels seus comtats, el prevere Adolf (l'any 888). En un primer moment, la seu no es va establir a Roda, sinó en un indret no precisat. Un cop liquidat el cisma, la diòcesi de Pallars i Ribagorça va continuar, malgrat que, d'alguna manera, encara estava subjecta a la d'Urgell. Després de tot un seguit de vicissituds i conflictes, vers l'any 956 el comte Ramon III de Ribagorça obtingué de l'arquebisbe de Narbona la consagració com a bisbe de la Ribagorça per al seu fill Odesind, que fixà la seu a Roda, on el seu pare féu construir la primera església catedral, consagrada l'any 957 en honor de sant Vicenç màrtir. El Pallars es va desvincular d'aquesta diòcesi i va continuar unit al bisbat d'Urgell.

Odesind de Ribagorça va regir la diòcesi fins a la seva mort (el 977) i el va succeir Eimeric. Aquest va haver de fer front a la subjecció que intentava portar a terme el bisbat d'Urgell i, d'altra banda, l'any 1006, va veure com Abd al-Malik, en una ràtzia de càstig, destruïa la seu de Roda. Això el va obligar a traslladar la seu a Llesp, prop del Pont de Suert. El seu successor, Borrell, fou elegit i consagrat a Urgell el 1007, en presència del bisbe Ermengol d'Urgell, que actuava com a bisbe superior de Ribagorça. Borrell va morir el 1027 i, amb l'arribada al comtat de la nova dinastia navarresa, les coses canviaren: Sanç III de Pamplona imposà un bisbe fidel, Armulf, que fou consagrat a Bordeus, cosa que indicava un trencament amb el bisbat d'Urgell. Aquest bisbat continuava reclamant els seus drets i durant uns quants anys hi hagué una relació de tibantor entre el bisbe d'Urgell i el poder comtal. Els problemes es resolgueren amb el nomenament del bisbe Ramon Dalmau (el 1076), el primer que s'intitulà bisbe de Roda i no de la Ribagorça. Aquest aconseguí posar la diòcesi sota la protecció directa de Roma i del rei Sanç Ramires d'Aragó, que li obriren el camí d'expansió cap a Barbastre.

L'any 1101 Pere I d'Aragó va conquerir de nou Barbastre i la seu del bisbat de Roda fou traslladada a aquesta ciutat, sense que els seus bisbes perdessin l'antiga titularitat de Roda. Ràpidament, el trasllat de la seu de Roda a Barbastre va xocar amb les pretensions del bisbat d'Osca, que volia annexionar-lo als seus dominis. L'any 1114 el bisbe Ramon Guillem o sant Ramon fou expulsat de Barbastre pel bisbe d'Osca, que comptava amb la complicitat d'Alfons I el Bataller, i hagué de tornar a Roda. Després de la seva mort (el 1126), els seus successors, Gaufred i Guillem Pere de Ravidats, també hagueren de córrer en ser expulsats i perseguits pel bisbe d'Osca, que els obligà a retornar a Roda. De totes maneres, aquests bisbes tenien la mirada fixada en Lleida, diòcesi de la qual es consideraven successors i la qual pretenien restaurar.

La solució per a tots aquests problemes va arribar el 1149, quan el bisbe Guillem Pere de Ravidats va traslladar definitivament la seu a Lleida, ciutat novament conquerida, i l'antiga seu de Roda es va fusionar amb la de Lleida. Malgrat tot, Roda mantingué els atributs de catedral, sota la direcció d'un prior, i conservà el capítol catedralici, que es va establir amb vint membres.

Les comarques de la Llitera, el Baix Cinca i el Matarranya sota el domini sarraí

Gairebé durant quatre segles i mig (711-1149) els sarraïns ocuparen totes les comarques de la Franja, a excepció del comtat de Ribagorça, que en aquella època comprenia la part de més al nord de l'actual comarca de la Ribagorça —o sigui, la part més muntanyosa— i una petita part de la Baixa Ribagorça. Aquest territori aviat aconseguí despendre's del domini sarraí. Malgrat que l'ocupació sarraïna durà més de quatre segles, les fonts històriques són poc explícites sobre els fets que

tingueren lloc durant aquest temps. La història, tal com sempre s'ha dit, és escrita pels vencedors, i, en aquest cas, els cristians tenien molt poc interès a conèixer la vida dels sarraïns. D'altra banda, les fonts musulmanes també aporten ben poca informació. Els musulmans, després d'ésser foragitats pels cristians, tingueren poc interès a recordar la història.

Pel que fa a la comarca del Matarranya, seguim el testimoni d'un cronista franc, Eginard, que relata les temptatives de Carlemany i de Lluís el Pietós per a apoderar-se de Tortosa durant els primers anys del segle IX. L'escriptor explica que durant aquesta època a les comarques del tram inferior de la vall de l'Ebre hi havia una gran densitat de població musulmana. Es tractava de terres ben conreades, riques en bestiar i conreus. Els habitants eren *fellaheen*, és a dir, pagesos, que eren sedentaris i vivien repartits per tot el territori.

Segons els historiadors tortosins, el valiat i la taifa de Tortosa comprenien també tota l'actual comarca de la Terra Alta i tota la comarca del Matarranya. La taifa de Tortosa s'estenia per la ratlla de Tortosa-Massalió-Morella i incloïa la comarca del Matarranya. Una làpida trobada a començaments del segle passat a la partida del Mas dels Casos recorda la presència dels musulmans en aquestes terres. Aquesta partida està situada a la ratlla dels termes de Cretes, Massalió i Calaceit, i la làpida, que es conserva en una casa de Massalió, és datada a l'any 384 de l'hègira, que correspon a l'any 994 de la nostra era.

Segons Joan Coromines, el nom de *Beseit* és un topònim d'origen aràbic. Aquest topònim o d'altres de molt semblants apareixen en les cròniques dels autors àrabs, i alguns historiadors el volen fer coincidir amb l'actual població de Beseit. Fins ara, això no s'ha pogut provar amb certesa i, per tant, tots aquests fets històrics, cal deixar-los amb un interrogant. D'aquesta manera, aquests autors atribueixen a Beseit la revolta d'Abu-Saïd del 788 o el 789, quan s'apoderà de Tortosa i de Saragossa, s'autoproclamà valí i seguidament provocà una guerra civil.

Si fem una ullada a la toponímia, a la comarca del Matarranya, de l'època musulmana han restat una important quantitat de topònims: Beseit ('Casa de Saïd'), Calaceit ('Castell de Saïd'), Favara ('deu', 'font'), Faió ('Hayyûn' —nom de persona—), Massalió ('hostal de les fonts'), Mesquí ('riu pobre'), etc. Això ens indica que durant aquests anys, tal com s'ha dit anteriorment, la comarca del Matarranya era força poblada.

Pel que fa a la comarca del Baix Cinca, després de la conquesta musulmana, en principi, les cròniques aràbs no aporten noves dades sobre aquestes terres, tan allunyades de la frontera cristiana. Així, doncs, no en tenim informacions fins a la caiguda de Montsó (el 1089) i les lluites internes que sacsejaren la Marca Superior, tot i que alguns historiadors fan intervenir a la zona els Banu Qassi i altres famílies principals, i, més endavant, assenyalen que aquest territori és un petit reialme, amb la ciutat de Fraga com a capital, dels Banu Hud i els almoràvits. Durant el

segle XI la població de Fraga visqué l'època més brillant i va esdevenir, aleshores, una autèntica ciutat (medina).

El geògraf cordovès al-Idrisi (Ceuta, 1100 - Palerm, 1166) va escriure: «Hi ha cinquanta milles de Lleida a Fraga, fortalesa que conté molts edificis, mercantils i tallers, els habitants de la qual són forts i bons guerrers». I el poeta àrab al-Qazwini (segle XIII) aporta la següent descripció: «Fraga, població d'al-Àndalus, prop de Lleida. Hi ha hortes abundants i ben regades, amb bells edificis i bones perspectives. És situada sobre el riu de les Oliveres i molt ben construïda. Posseeix una fortalesa prou defensada i inaccessible». Però el que més ha cridat l'atenció dels investigadors és una altra descripció d'aquest mateix autor, que explica que a Fraga hi ha «nombrosos abrics sota terra on la gent s'amaga en cas d'atac».

Els cronistes àrabs situen Mequinensa a la contrada del país de les Oliveres, que és com anomenaven la part baixa de la vall del riu Cinca. Al-Idrisi diu el següent: «És petita, però té una gran fortalesa de fort aspecte i es troba a la frontera d'al-Àndalus».

La islamització de la contrada havia estat molt intensa, la seva sort anava lligada a la de Lleida, i amb aquests suports els sarraïns de Fraga es resistiren amb força a qualsevol mena d'integració als regnes del nord. L'historiador Josep Lladonosa diu que Mequinensa era la vila més islamitzada de la comarca i que, encara després de la conquesta, els seus habitants persistiren en la religió musulmana durant molt temps, fins al 1525, en què acudiren en massa a les piles de la seu de Lleida.

Amb la descomposició del califat de Còrdova (l'any 1031), el valiat de Fraga, que s'estenia per la vall del Baix Cinca, es féu independent. El 1063 el rei sarraí de Fraga hagué de pagar paries al comte Ermengol III d'Urgell, però el 1091 s'alçà contra el seu fill Ermengol IV, que, amb l'ajuda de Sanç Ramires d'Aragó, el sotmeté, així com als reis de Lleida i de Tortosa. Sanç Ramires d'Aragó, juntament amb el seu fill i hereu Pere, el futur conqueridor d'Osca, el 1093 s'apoderà de Fraga, plaça que el mateix any recuperà Ahmad ibn Yusuf al-Mustain de Saragossa. En començar el segle XII, el rei d'Aragó, Alfons I el Bataller, es proposà de conquerir Fraga, que era en poder dels almoràvits, però la ciutat es resistí a ser conquerida.

La Llitera, integrada al districte de Lleida i, per tant, a l'anomenada Marca Superior, esdevé un espai organitzat de caràcter defensiu, d'importància vital per a la resta d'al-Àndalus. Les fonts àrabs hi consignen una notable densitat de fortaleses i de posicions estratègiques. Són els «husuns» i «qualats» que esmenten les fonts àrabs. Malgrat que moltes d'aquestes fortaleses i posicions estratègiques són difícils de situar, se sap que Albelda, Calassanç, Castellonroi, Montmagastre (Peralta) i Tamarit de Llitera eren baluards fortificats que protegien i controlaven un territori en el qual hi havia, a la vegada, diversos nuclis menors també fortificats,

les almúnies. Una *almúnia* era un domini agrícola de caràcter privat que solia estar sota el domini d'aristòcrates que hi exercien funcions administratives, judicials i religioses. En un document del rei d'Aragó Sanç Ramires de l'agost de 1089 s'esmenten més de cent almúnies del territori del castre de Montsó. Part d'aquest territori, actualment, forma part de la comarca de la Llitera. Als «husuns», a més dels habitatges, hi havia també les mesquites. Es té constància que als de Calassanç i de Tamarit de Llitera n'hi havia unes quantes.

No hi ha dubte que Tamarit de Llitera, en aquella època, ja era un centre administratiu i religiós de la contrada. Els termes de Tamarit limitaven amb els de Fraga i amb els de Lleida. La ciutadella de Tamarit tenia com a missió principal protegir la ciutat de Lleida, de manera que l'una i l'altra s'emparaven mútuament, i en caure l'una va caure, també, l'altra.

La Llitera fou una de les zones més islamitzades, malgrat que tampoc no hi va faltar gent de religió cristiana i gent jueva. És molt vella la tradició que parla de l'església de Sant Nicolau de Tamarit, on, segons notícies fidedignes, hi havia culte abans de la conquesta. L'escampada de mossàrabs vers les muntanyes vingué després, en aparèixer els sentiments d'unitat religiosa en ambdós costats. La tradició local relaciona la croada de Barbastre (el 1065) amb la desfeta de la comunitat cristiana de Tamarit. Malgrat aquests esdeveniments, en temps dels almoràvits, un enigmàtic instrument consignà la restauració de les esglésies de Gavasa pel bisbe mossàrab Julià de Saragossa (el 1115).

Un personatge peculiar, el Cid

Rodrigo Díaz de Vivar (Vivar, Castella - 1043? - València, 1099), més conegut amb el sobrenom d'origen àrab *el Cid* i també com *el Campeador*, és un personatge molt peculiar que durant bona part de la segona meitat del segle XI es passeja força per les comarques de la Franja.

Són força els documents, tant de les fonts àrabs com de les cristianes, que narren les aventures del Cid, així com el famós poema èpic castellà *Cantar de mío Cid*, redactat cap a l'any 1140 i copiat posteriorment al segle XIV. Aquest poema èpic narra les gestes d'aquest brau guerrer i cabdill.

L'any 1081, després d'enemistar-se amb el rei Alfons VI de Castella, fou expulsat del seu regne. El famós poema, quan narra aquests esdeveniments, diu que el Cid es va dirigir cap a Barcelona per oferir els seus serveis als comtes, però que l'oferta no va prosperar. Encara més, s'enemistaren en gran manera i, aleshores, el brau guerrer es posà sota les ordres d'al-Mutamin, rei de Saragossa. El Cid, durant la marxa, va passar per Alcanyís i explica que les terres eren ermes. Segur que no eren les terres del Matarranya i del Guadalop, sinó que eren unes terres de molt més endins, que eren i són actualment molt més àrides.

L'any 1082, defensant el rei musulmà de Saragossa, a Tamarit derrotà els aragonesos i s'instal·là al castell d'Escarp, a la confluència entre el Segre i el Cinca. Després, el Cid i al-Mutamin fortificaren el castell d'Almenar, uns vint quilòmetres al nord de Lleida, i amenaçaren seriosament la capital d'al-Mundir, aliat amb els comtes de Barcelona. Al-Mundir cercà l'ajuda dels catalans, i un gran exèrcit comandat per Berenguer Ramon II de Barcelona, *el Fratricida*, i, també, el comte de Cerdanya, un germà del d'Urgell i magnats de Besalú, Empúries, Rosselló i Carcassona acudiren a assetjar Almenar. Al-Mutamin i el Cid, des de Tamarit, atacaren per sorpresa i obligaren els sorpresos assetjadors d'Almenar a aixecar el setge. Els sarraïns fugiren, però Berenguer Ramon lluità fins a caure presoner. Fou portat al castell de Tamarit i fou alliberat, després de pagar un bon rescat, al cap de cinc dies.

Durant els anys següents, el Cid seguí lluitant a favor d'al-Mutamin i l'any 1084 féu una incursió a Aragó i després a les terres de Morella; aquesta vegada sí que va passar per les terres del Matarranya i va arribar fins a Horta de Sant Joan. Durant aquesta incursió va fortificar el castell d'Olocau i, després, s'instal·là a Morella. El 14 d'agost de 1084, prop de Morella, derrotà al-Mundir i el seu aliat, el rei d'Aragó Sanç Ramires.

Però, potser, la gesta més important que va portar el Cid per les terres de la Franja fou la batalla de la pineda de Tèvar. Segons Ramón Menéndez Pidal, aquesta pineda estava situada entre els rius Mont-roig i Tastavins, prop de les muntanyes de la Cogulla, que separen les viles de Mont-roig de Tastavins i Morella. Aquest lloc, avui, s'identifica dins del terme de Mont-roig.

El comte Berenguer Ramon II de Barcelona va cercar aliances i va aconseguir formar una gran host. Aleshores, desafià diverses vegades el valent guerrer perquè sortís de la fortificació i presentés batalla. Segons la tradició, el 31 d'octubre de 1090, a trenc d'alba, els dos exèrcits s'enfrontaren. La desfeta de les tropes comtals fou total: es parla d'uns quants milers de morts i de cinc-cents presoners, entre els quals hi havia el mateix comte Berenguer Ramon i molts dels seus capitans (Guerau Alemany, Ramon Mir, Bernat de Tamarit, Ricard Guillem). La història diu que el rescat del comte es marcà a un preu de vuitanta mil marcs valencians més l'espasa del comte, anomenada *Colada*.

Després d'aquesta batalla, el Cid va continuar protagonitzant altres gestes i va continuar guerrejant al regne de València fins que en una de les batalles, l'any 1099, prop d'Albarrasí, fou greument ferit i morí el 10 de juliol del mateix any.

Les conquestes de la Baixa Ribagorça i de l'Alta Llitera

Malgrat l'atenció dedicada a les gestes del Cid, cap a mitjan segle XI es capgirà la situació fronterera, ja que al-Àndalus es desintegrà en diversos regnes i entraren

en escena els comtes d'Urgell, els comtes de Barcelona i els reis d'Aragó, que lluitaven entre ells per assegurar-se el control de Lleida,. Es distingí en la lluita un noble cavaller urgellès anomenat Arnau Mir de Tost, que, en el desig d'arribar fins a Calassanç, l'any 1057 conquerí la vall de Guart i el castell de Casserres. Amb les accions conjuntes que dugueren a terme els comtes de Barcelona i els d'Urgell, el 1058 conqueriren els castells de Pilzà i Estopanyà, i, al cap de cinc anys, el de Purroi.

D'altra banda, el comte Gonçal I de Ribagorça, fill de Sanç III de Pamplona, va morir assassinat pel cavaller Ramon de Gascunya, i el seu germanastre, el rei Ramir I d'Aragó, l'any 1047 legitimà els seus drets després del reconeixement explícit de Garcia V de Pamplona i del lliurament dels delmes episcopals al bisbe d'Urgell.

L'afermament de la nova monarquia no es completà mai, perquè la Ribagorça mantingué la independència i fou sempre un cos estrany dins el regne. Alguns reis d'Aragó tingueren el títol de comtes de la Ribagorça abans d'esdevenir reis d'Aragó i en algun cas, com, per exemple, Pere I d'Aragó, s'intitularen reis de Ribagorça, cosa que indica que es reconeixia la personalitat històrica del territori, cosa que reconegueren, també, els sobirans del casal de Barcelona.

Ramir I d'Aragó, vers el 1062, ocupà el castell de Benavarri, però l'any següent trobà la mort a la batalla de Graus. Ermengol III d'Urgell fou mort a la croada de Barbastre (el 1064).

Aquests esdeveniments feren que el comte de Barcelona prengués l'hegemonia de les noves conquestes i es limités a encomanar els castells al cavaller Arnau Mir de Tost i als vicaris d'Àger. L'any 1080, Ermengol IV d'Urgell, baixant per la vall de la Sosa, continuà les conquestes i ocupà els nuclis de Gavasa i Alcet fins que arribà a Montmagastre (Peralta de la Sal). Al cap de tres anys, el 1083, ocupà, també, Albelda. Els vescomtes d'Àger, entre els anys 1090 i 1094, ocuparen, entre d'altres, Castellonroi, Valldellou, Camporrells i Baells.

Mentrestant, el rei d'Aragó Pere I (fill de Sanç Ramires), l'any 1088, conquerí Montsó; el 1100, Barbastre, i al cap de dos anys, Sanui i Calassanç, que perdé l'urgellès.

En acabar el segle XI, pràcticament tota la comarca actual de la Llitera estava en mans cristianes, amb l'excepció del castell de Tamarit, que fou conquerit per Alfons I el Bataller l'any 1107.

L'any 1110 el papa Pasqual II confirmà l'adscripció de les esglésies de la Llitera a favor de la seu de Roda, però, tal com veurem més endavant, la reacció dels almoràvits féu retrocedir les conquestes, ja que destruiren esglésies i devastaren bona part de les noves terres recuperades fins que arribaren l'any 1116 a Lasquarri.

L'art romànic

L'expansió territorial del comtat es va completar amb la penetració de noves idees, principalment, en l'àmbit religiós a partir de la reforma monàstica dels be-

nedictins i els cluniacencs, que introduiren també l'art romànic, comú, en aquells moments, a tot Occident.

A la Ribagorça i també a la comarca de l'Alta Llitera el romànic és l'art per excel·lència. Un gran nombre de monuments, principalment, religiosos, s'escampen per tot el territori. És impossible, per la gran quantitat i la gran varietat, tractar-los tots en aquest apartat. Aquest gran patrimoni arquitectònic de la Ribagorça inclou ermites mig amagades, esglésies parroquials, castells encinglerats i monestirs, i també l'excatedral de Roda, on sembla que s'aglutina tota aquesta fructífera riquesa del passat. Aquesta riquesa, centrada principalment en els edificis, es completa, també, amb escultures, mobiliari, joies, teixits, pintures i documents que, per sort, en bona part, s'han conservat fins avui i que ens presenten una visió molt més clara i precisa de la vida dels primers segles del comtat.

Durant aquests primers anys d'història, a mesura que el comtat es va consolidant pel que fa a l'organització política i religiosa, en les èpoques de tranquil·litat, aparegueren les primeres manifestacions artístiques, atesa la necessitat de construir esglésies. Dels constructors d'aquesta primera època, en sabem ben poca cosa. Com a testimoni, queden un bon nombre d'ermites petites escampades pel territori, entre les quals sobresurt l'ermita de Sant Aventí de Bonansa. Aquestes ermites són obres petites i d'una construcció rudimentària que tenen en comú la planta ultrasemicircular dels absis, un traç molt característic que prové de la tradició preromànica anterior.

Durant les primeres dècades del segle XI, tal com va passar en altres bandes, i, sobretot, als altres comtats catalans, colles de mestres llombards que triomfaven per Europa travessaren els Pirineus i, per encàrrec dels comtes, d'alguns nobles i de clergues importants, començaren a construir esglésies allà on la població les necessitava.

Davant les humils construccions, els artistes llombards van treballar a partir d'un mètode sofisticat basat en l'aplicació de les voltes de canó en la cobertura de les naus de les esglésies i també de les voltes d'arcs ogivals en els espais menors i en les cúpules sota els cimboris. L'aparell dels murs, bastits amb pedres trencades en funció de l'organisme de l'edifici, creà unes masses pètries compactes i llises que no admeten altres obertures que el portal d'ingrés situat al cantó de migdia i les escasses i petites finestres de doble esqueixada. Es retorna als absis semicirculars, orientats a llevant, les naus són més amples i més elevades, i la figuració escultòrica és molt escassa. L'exemple més ben acabat d'aquestes colles llombardes és Santa Maria d'Ovarra, una església situada al petit poble de Calbera, a l'esquerra del riu Isàvena, a la sortida del congost d'Ovarra, que separa l'Alta Ribagorça de la Baixa. Malgrat que l'abadia és molt anterior, la construcció de l'església data del primer quart del segle XI: consta de tres naus separades per pilars compostos que reben els arcs torals i els formers de les voltes; n'hi ha catorze d'aresta i set de canó. Escapçada a llevant

per tres absis, a l'exterior els murs són ornamentats amb arcuacions i bandes llombardes. A l'absis central, sota les arcuacions, s'obren finestres cegues, agrupades de quatre en quatre; a l'interior, aquest absis té una arqueria que descansa en capitells decorats amb motius florals i geomètrics, com els de la porta de migdia.

L'església parroquial de Calbera, dedicada a Sant Andreu, és un altre exemple de construccions llombardes. L'església és d'una sola nau i té un absis semicircular; a tramuntana, hi ha un porxo i a ponent, un campanar de torre més tardà.

Seguint el curs del riu Isàvena, arribem a l'epicentre de l'antic comtat, Roda, on s'havia establert la capital eclesiàstica de la Ribagorça. L'esforç per a consolidar la independència total del comtat va cristal·litzar en la fundació d'una seu episcopal totalment autònoma.

El conjunt arquitectònic més notable de Roda és compost per la catedral, el claustre, les dependències contigües (pòrtic, torre, sala capitular, museu i capella de Sant Agustí) i el palau prioral. La catedral de Roda, que actualment és l'església parroquial de Sant Vicenç, posseeix una planta de tres naus coronades per absis semicirculars (el del nord, avui està tapiat), construïts vers el 1068 amb tècnica rústica i amb decoració llombarda; les finestres interiors formen espitlleres i les superiors, de doble esqueixada, revelen un canvi de tècnica, possiblement, de principis del segle XII. L'espai interior és dividit en tres trams de pilastres i no hi ha creuer. Hi ha una cripta de tres naus —construïda vers l'any 1125—, on es troba el sarcòfag de sant Ramon, bisbe de Roda.

A mesura que van passant els anys, aquests edificis, sobretot per les destruccions causades per les ràtzies musulmanes, es reconstrueixen, i, aleshores, l'art romànic, en la seva plenitud, es torna a fer patent.

Al llarg dels segles, tots aquests edificis pateixen remodelacions i reconstruccions, i, així, sobre una base romànica se superposen diversos estils fins al segle XIX.

Les construccions llombardes es van estenent principalment, per les conques dels rius Éssera i Isàvena, i per la vall de Benasc. Despunten, entre d'altres, l'ermita de la Mare de Déu de les Roques, a Güel, i, a la vall de Benasc, les esglésies de Sant Just i Sant Pastor d'Orema, a Urmella, un petit poble agregat de Bissaürri, i la de Sant Pere d'Ancils, un poble agregat a Benasc.

A finals del segle XI s'imposà l'etapa plena del romànic, generalitzat a Europa i materialitzat a la catedral de Jaca i a les esglésies construïdes al llarg del camí de Sant Jaume, malgrat que les influències llombardes arrelaren i perduraren en les construccions de la zona de la Ribagorça fins a les primeres dècades del segle XIII.

L'etapa plena del romànic, a part dels notables edificis de Roda de Ribagorça, està molt ben representada a les esglésies parroquials de Pilzà, Lluçars, Gia, Alaó —a Sopeira— i Vilanova d'Éssera.

El que crida més l'atenció d'aquests nous temps és la incorporació de l'escultura, que desenvolupa un paper ornamental i doctrinal rellevant, malgrat que està

supeditada a l'arquitectura. L'església parroquial de Santa Maria de Vilanova d'Éssera fou aixecada a la primera meitat del segle XII. És un edifici d'una nau amb dues capelles a manera de creuer i un absis semicircular, ornat a l'exterior amb un fris d'arcuacions cegues i de lesenes.

L'església del monestir de Santa Maria d'Alaó, avui convertida en parròquia de Sopeira, és un notable edifici de tres naus, de planta i estructura basilicals, que va ser consagrat pel bisbe de Roda Ramon Guillem el 1123. És remarcable per la bellesa de proporcions i l'esveltesa i la perfecció de la seva execució, feta amb pedra ben tallada. Un fris d'arcuacions cegues ressegueix tots els murs exteriors, inclosos els absis. Aquest mateix fris orna la nau central, que emergeix per sobre del teulat de lloses de llicorella de les naus laterals i li dóna una bellesa especial. La portada té un crismó sobre la dovella central. El *crismó* és un monograma que transmet un complex missatge mitjançant la superposició de diverses lletres. És el monograma de Crist format per les primeres lletres del seu nom en grec. La *P* fa referència al pare; la *A*, al fill, i la *X*, a l'Esperit Sant, i unides formen la paraula *PAX* ('pau'). És un signe vinculat al sobirà, perquè es tracta d'un emblema del cristianisme triomfant. A la comarca de la Ribagorça hi ha moltes esglésies i portades que exhibeixen el crismó com, per exemple, Sant Miquel de Pilzà, Sant Pau d'Ovarra, Sant Joan Baptista de Saünc, etc.

D'aquesta etapa plena del romànic, cal destacar, també, l'església de la Mare de Déu de Baldós, a la vila de Montanyana, construïda entre finals del segle XII i principis del XIII. Aquesta església té una gran portalada amb un notable timpà, on despunta un Crist sedent. Actualment, la petita vila de Montanyana pertany al municipi de Pont de Montanyana. La vila té una situació bellament estratègica i un conjunt de valors arquitectònics que li han valgut el reconeixement de conjunt històric i artístic nacional. És una de les poblacions amb més encant de tota la comarca. Seguint aquesta línia, cal esmentar, també, la portalada de l'església parroquial de Tolba. A aquesta església, refeta a partir del segle XV amb diversos estils, a principis del segle XX, s'hi incorporà una notable portalada i un finestral romànics procedents del despoblat de Falç. La portalada té arquivoltes amb dibuix geomètric, impostes florals, capitells zoomòrfics, àngels i dues cantoneres amb un animal i una dona a punt de ser devorada per un monstre. A la façana també hi ha dos lleons i un monograma de Crist.

A la comarca de la Llitera, destaquen l'església parroquial de Valldellou i, al municipi de Peralta de la Sal, les de Calassanç i de Gavasa. Pel que fa al romànic tardà, també és molt interessant l'església parroquial de Santa Maria la Major de Tamarit de Llitera, antiga col·legiata. En les construccions de les esglésies de les comarques de la Baixa Llitera i del Baix Cinca s'observa clarament la transició del romànic al gòtic.

Entre les construccions romàniques de l'època tenen un lloc especial, també, els castells i les torres de defensa, que demostren el progressiu avançament de les

tropes cristianes cap al sud. Per la seva construcció, un dels castells més interessants que ens ha quedat com a testimoni d'aquest moment és el castell o la fortalesa de Fontova, ja al terme de Graus. Aquest castell controlava el pas de les conques dels rius Éssera i Isàvena. Altres castells i obres defensives que val la pena recordar són els de Lasquarri, de Monesma, de Sant Esteve del Mall, de Llaguarres, de Pilzà i, principalment, de Benavarri, pel paper que desenvolupà en la conquesta del rei Ramir I d'Aragó l'any 1062. El castell de Benavarri, d'origen àrab, fou reedificat després i, malgrat les edificacions posteriors, encara conserva els murs del primitiu castell palau dels comtes de Ribagorça.

D'altra banda, també cal tenir en compte els objectes que vestiren aquests espais romànics, una bona mostra dels quals s'exposen al Museu Nacional d'Art de Catalunya i al Museu de Lleida Diocesà i Comarcal. D'altres han desaparegut o estan en mans de col·leccions privades, però unes quantes esglésies romàniques encara conserven, com un gran tresor, imatges de la Mare de Déu. I a la catedral de Roda de Ribagorça, malgrat els robatoris d'Erik el Belga i la seva banda l'any 1979, encara es poden contemplar una bona quantitat de peces de l'època, com ara l'arqueta reliquiari de sant Valeri i la cadira de sant Ramon.

Alfons I, rei d'Aragó, dit el Bataller

El comtat d'Aragó va néixer d'una manera paral·lela als comtats catalans. Nuclis de resistència antimusulmana, reforçats per tropes franques, s'organitzaren entorn del territori dels *aragoni* que poblaven ja des de temps antic les valls travessades pels braços del riu Aragó. D'aquest riu rebé el nom el comtat. El territori fou regit per la dinastia dels Asnar i tutelat pels reis de Pamplona fins que al segle XI es transformà en regne independent. Sanç III de Pamplona, en morir l'any 1035, dividí els dominis entre els seus fills legítims. El comtat d'Aragó, però, fou cedit a un primer fill bastard, Ramir I (1035-1063), el fundador de la dinastia independent. Aquest aprofità la mort del seu germà Gonçal per a esdevenir sobirà del Sobrarb i la Ribagorça. El seu fill Sanç Ramires, per tal d'obtenir la plena independència temporal, s'encomanà, en un viatge a Roma, a la tutela del papa, la qual, el 1089, es convertí en vassallatge.

Durant aquests anys, bé per conquestes o per altres circumstàncies, com fou el cas després de l'assassinat de Sanç IV de Pamplona l'any 1076, Aragó i Castella es repartiren els seus dominis. Sanç Ramires (Sanç III d'Aragó) esdevingué rei d'Aragó i Pamplona.

Sens dubte, Alfons I, conegut per la història com el Bataller, ha estat el gran rei d'Aragó.

Fou el segon fill de Sanç Ramires i de la segona muller d'aquest, Felícia de Roucy. No se sap exactament on va néixer, ni tampoc el dia ni l'any, malgrat que

els historiadors assenyalen el 1073. Per la mort prematura dels seus germans, a partir de 1104 heretà els regnes de Navarra i d'Aragó. És casà amb Urraca, filla d'Alfons VI de Castella, però el matrimoni fou una font de conflictes fins que el rei la repudià i el matrimoni fou anul·lat per l'Església. Esmerçà la seva vida a guerrejar constantment contra sarraïns i cristians, amb èxit i sense; tingué ben merescut el sobrenom amb què el coneegueren ja els historiadors antics.

La conquesta de Lleida havia estat una antiga aspiració de la monarquia aragonesa, però s'enfrontava amb els interessos del comte de Barcelona, que representava, a la frontera, la salvaguarda contra l'islam (Marca Hispànica) i dominava tot un seguit de castells al sud del comtat de Ribagorça, entre d'altres, Pilzà, Casserres, Purroi i Estopanyà. D'altra banda, els vescomtes d'Àger i els comtes d'Urgell, en els darrers anys del segle x i durant els primers anys del segle xi, havien conquerit i repoblat la major part de la comarca de la Llitera, a excepció de Tamarit.

Els nous repobladors baixaren de la Ribagorça, del Pallars i del comtat d'Urgell, i introduiren en el territori la llengua i els costums de Catalunya. Aquest procés d'assentament i repoblació es truncà amb l'arribada dels almoràvits, que tornaren a recuperar una bona part de les terres i sembraren la desolació per tot el territori. Després de la batalla de Corbins (1126), la inseguretat encara fou més patent. La frontera retrocedí més enllà de la serra de la Gessa.

Aquesta situació, al llarg de tots aquests anys, impossibilitava que catalans i aragonesos poguessin avançar. De totes maneres, el rei Alfons I no desistí mai de la conquesta de Lleida. Però, malgrat que ho intentà diverses vegades, sempre fracassà, això sí, l'any 1107 ocupà Tamarit i Sant Esteve de Llitera. L'any 1117 arribà fins a Morella i tota la zona li va retre vassallatge. L'any següent, després d'un llarg setge, conquerí Saragossa. Les conquestes seguiren endavant i l'any 1122 ocupà Fraga, que no tardà gaire a passar, de nou, a mans musulmanes. L'any 1132, dominava la zona del Matarranya i arribava fins a Horta de Sant Joan. Precisament, segons l'historiador Jerónimo Zurita, després d'ocupar Mequinensa, Faió i Nonasp, el rei donà en feu aquesta darrera població a tres nobles aragonesos, Pedro de Biota, Iñigo Fortuñón i Ximén Garcíez. Segons Zurita, també els donà la vila de Batea, el castell de Badon (possiblement, Bot), el de Lode i tot el terreny entre el riu Matarranya, el d'Algars i l'Ebre.

Com que Aragó no tenia prou contingents per a portar a terme la repoblació, entre 1125 i 1126 Alfons I emprengué una campanya militar atrevida cap a les terres d'al-Àndalus i arribà fins a Còrdova. Tret d'alguna batalla important, com la d'Arinzol (Lucena), sovint no trobà resistència. L'objectiu era l'alliberament i posterior allistament a les seves tropes de molts mossàrabs andalusos i valencians. Aquests contingents també els emprà per a repoblar els territoris conquerits, entre d'altres, Montsó, part de l'actual comarca de la Llitera, i algunes viles, com ara Tolba, de la Baixa Ribagorça.

L'any 1134, malgrat que el principal objectiu era Lleida, va posar setge a la ciutat de Fraga. El 17 de juliol de 1134, a prop de Fraga, l'exèrcit del rei s'enfrontà a l'exèrcit musulmà. Segons la crònica d'Alfons VII de Castella-Lleó i d'altres, la batalla fou un desastre, malgrat que el rei, ferit mortalment, va poder fugir. Al cap de tres dies, a Poleñino, una aldea a prop de Sariñena, el rei morí sense fills i fou enterrat al monestir i castell de Montaragó, mirant a la ciutat d'Osca.

L'any 1131, quan estava assetjant la ciutat de Baiona, va fer el cèlebre testament en què deixava els seus regnes als ordes militars d'Orient: el Temple, l'Hospital i el Sant Sepulcre.

El testament era absurd i obrí una profunda crisi, sense precedents, al regne d'Aragó, que al llarg dels anys comportà molts maldecaps, no sols a aquest regne, sinó a tota la confederació catalanoaragonesa. Conegut el testament, ningú no es va preocupar de fer-lo complir, perquè els ordes militars, poc arrelats a Aragó, no estaven en condicions de fer-se càrrec del regne. De seguida, la noblesa aragonesa, reunida a la ciutat de Jaca, escollí com a rei el germà d'Alfons I, Ramir, tot i la seva condició clerical, que passaria a la història com a Ramir II d'Aragó, dit el Monjo.

De sobte, el regne d'Aragó es trobà en una situació molt crítica. Les fronteres occidentals foren envaïdes pels castellans, fins i tot Saragossa fou ocupada per Alfons VII de Castella-Lleó, i la part oriental, amb la major part de les terres conquerides, fou recuperada pels sarraïns. Navarra es va declarar independent i el rei Garcia VI de Pamplona, a més, posseïa un extens domini a la zona de Montsó que representava una amenaça constant, en cas de rebel·lió de la noblesa aragonesa, per a Ramir II. El nou rei ben aviat es quedà gairebé sense autoritat i hagué de fugir a Catalunya, on fou acollit pel comte Ramon Berenguer IV.

El 1135 tornà a Aragó i, de manera anticanònica, contragué matrimoni amb Agnès de Poitiers, la qual, a la fi de l'any següent, li donà una filla, que rebé el nom de Peronella.

Després de llargues converses, Alfons VII, sempre amb el reconeixement de certs drets respecte dels territoris conquerits per Alfons I el Bataller, s'avingué a evacuar Saragossa i a retornar part dels territoris ocupats. Però el desig d'Alfons VII d'engrandir els seus regnes era latent i projectà el casament del seu hereu amb la princesa acabada de néixer, el nom de la qual, fins i tot, volgué canviar pel més castellà d'Urraca. Davant l'amenaça castellana, el rei i els aragonesos, recordant, també, la mala experiència del matrimoni del Bataller amb Urraca de Castella, cercaren la solució a la banda oposada.

A la ciutat de Barbastre, l'any 1137, foren acordades les núpcies de la futura reina d'Aragó, quan Peronella tot just tenia un any, amb el comte de Barcelona, Ramon Berenguer IV. Tot seguit, el rei Ramir traspassà la sobirania del regne i totes les prerrogatives a Ramon Berenguer IV: els dos països estarien federats, però sempre mantindrien la independència. El comte de Barcelona adoptà el títol de

príncep d'Aragó i mai no es volgué titular rei. Hom afirma que això és un misteri que avui encara s'ha de resoldre.

Ramon Berenguer IV. Els primers passos

Malgrat que no en tenim cap certesa, els historiadors fixen el 1113 com l'any del naixement del comte de Barcelona Ramon Berenguer IV. Era fill del comte Ramon Berenguer III i de la seva tercera muller, Dolça de Provença. Coneixia molt bé els problemes que ocasionava Alfons I el Bataller, amb la pressió que exercia a les fronteres de ponent. L'any 1126, juntament amb el seu pare, i ja amb el títol de comte, s'entrevistà amb Alfons I i, durant els primers anys del seu govern, hagué de fer front als problemes que aquest ocasionà: el Bataller ocupà Mequinensa l'any 1133, ja abans havia pres Horta de Sant Joan i dominava, també, importants enclavaments situats entre el riu Matarranya i l'Ebre.

Després de la derrota del rei aragonès Alfons I el Bataller en la reducció de Fraga, davant el desgavell dels aragonesos i l'amenaça sarraïna, el comte hagué de fer front a una situació molt complicada, malgrat que tenia consellers importants, com ara l'arquebisbe Oleguer i el senescal Guillem Ramon de Montcada. Tot seguit, prengué un paper preponderant i demostrà uns bons dots de diplomàcia. Acollí l'any 1135 el successor d'Alfons I d'Aragó, Ramir II el Monjo, a Besalú, i, més endavant, es pactà l'esponsalici entre Ramon Berenguer IV i la filla de Ramir II, Peronella, pràcticament, acabada de néixer.

En aquest punt de l'exposició històrica, cal fer un petit apunt. Malgrat que han aparegut estudis i, fins i tot, biografies breus sobre Ramon Berenguer IV, encara no disposem d'un estudi complet, seriós i documentat sobre la figura del comte. És per això que la figura del conqueridor d'aquestes terres queda una mica desdibuixada en les històries catalanoaragoneses

El comte Ramon Berenguer IV, després de casar-se amb Peronella, hagué d'afrontar, durant els dotze primers anys del seu mandat, els problemes que derivaven del testament del Bataller, els quals s'afegien als que li creava, per uns motius semblants, el rei Alfons VII de Castella. El 1140 aconseguí un acord amb l'orde de l'Hospital; el 1141, amb el del Sant Sepulcre, que autoritzà el comte a prendre el títol de rei i a assumir la dignitat reial, i, finalment, el 1143, amb el del Temple, a canvi d'importants concessions que servirien també per a l'acció de conquestes als sarraïns. Finalment, també va arribar, a canvi de concessions territorials i de domini, a certs acords amb el seu cunyat Alfons VII de Castella, casat amb Berenguera, germana seva. Tots aquests enrenous van desviar la seva atenció en la marxa de les conquestes.

L'any 1145, però, va tenir lloc un fet important per als interessos del comte. Els almoràvits, que tants maldecaps havien donat als regnes cristians, deixaven de

governar definitivament al-Àndalus. Uns quants anys després, el comte també conclogué la pau amb Navarra.

A partir d'aquest moment, Ramon Berenguer IV tingué les mans lliures per a continuar les conquestes dels seus avantpassats.

Els ordes militars i les famílies Montcada i Torroja

Per a entendre la conquesta i la repoblació de les terres de la Franja, és indispensable entendre el paper que hi desenvoluparen els ordes militars i les famílies Montcada i Torroja. Per aquesta raó, abans de continuar explicant les conquestes de les noves terres, ens aturarem a analitzar aquestes institucions i aquestes dues famílies.

Els ordes militars eren unes institucions religioses i militars creades a partir de la fi del segle XI per a defensar els pelegrins que anaven a Terra Santa. Els membres dels ordes militars eren, alhora, monjos i soldats que vivien sota una sola regla amb els tres vots clàssics de pobresa, obediència i castedat, a què solien unir el quart vot perpetu de lliurar-se a una guerra santa contra els infidels. Es fonamentaven en la idea defensada per sant Bernat segons la qual el monjo que mor lluitant per Crist és un màrtir i un propagador de la fe. Cada orde portava com a distintiu una creu sobre el mantell, però amb dissenys diferents per a diferenciar-los els uns dels altres. Els membres dels ordes es dividien en cavallers, servents i sacerdots, aquests darrers dedicats als actes de culte i assistència. Eren regits per un gran mestre, ajudat per comanadors i priors.

Amb motiu dels pactes establerts amb el comte Ramon Berenguer IV, per solucionar el testament d'Alfons I el Bataller, entraren plenament en la vida del país. Així, ajudaren el comte en les conquestes i reberen bona part de les terres conquerides.

A les comarques de la Franja tingueren un paper important els ordes del Temple i de Calatrava, i també l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem, principalment, en el moment en què la Santa Seu abolí l'orde del Temple.

L'orde del Temple va ser fundat a Jerusalem l'any 1118 pel cavaller de la Xampanya Hugues de Payens, juntament amb altres cavallers francesos. Tenia com a finalitat socórrer els pelegrins que anaven a visitar els Llocs Sants i que sovint eren objecte de pillatges per part dels lladres sarraïns i d'altres.

Al principi prengueren el nom de *pauperes comilitones Christi* i professaren la regla canònica de sant Agustí, a la qual afegiren el quart vot de defensar els pelegrins. El rei Balduí II de Jerusalem els instal·là en un palau situat dins del recinte de l'antic Temple de Salomó i per això adoptaren el nom d'*Equites Militiae Templi Salomonis*. A partit d'aquí, els membres de l'orde reberen el nom de *templers*. L'any 1128, l'orde obtingué el reconeixement canònic del Concili de Troyes i se li

atorgà una regla especial, que molts autors creuen que fou redactada per Bernat de Claravall.

L'orde s'afermà a Palestina, on posseí diverses fortaleses, i, ràpidament, també, s'expandí cap a Occident. A Catalunya l'orde entrà amb la professió del comte Ramon Berenguer III, cinc dies abans de la seva mort, però aquest fet els valgué rebre les primeres possessions de l'orde. El testament del rei d'Aragó, Alfons I el Bataller, els obrí de bat a bat les portes del país. I amb el casament de Ramon Berenguer IV amb Peronella l'any 1137, el comte assumí l'assoliment de la solució dels problemes que plantejava el testament del Bataller.

L'orde de Calatrava fou fundat a Castella el 1158 i fou aprovat pel papa Alexandre III l'any 1164. Aviat agafà un gran prestigi i l'any 1179 fou instaurat, per Alfons I el Cast, al castell d'Alcanyís per donar seguretat a la zona i per compensar la creixent influència de templers i hospitalers. Juntament amb el castell d'Alcanyís, Alfons I atorgà a l'orde uns dominis amplis, però inferiors als que el seu pare, el comte Berenguer IV, l'any 1157, havia atorgat als pobladors d'Alcanyís.

L'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem, en un primer moment, tingué poca importància a la zona i no hi tingué un paper destacat fins a l'any 1312, quan s'extingí l'orde del Temple. Aquest orde fou fundat el 1048 pel provençal Gerard amb la finalitat de tenir cura dels pelegrins dels Llocs Sants. Molt aviat la petita comunitat hospitalera dirigida per Gerard fou centre d'importants donacions, tant a Palestina com a Europa. A Catalunya i a Aragó, tal com succeí amb l'orde del Temple, començà a tenir un protagonisme especial durant l'època del comte Ramon Berenguer IV, com a conseqüència del testament d'Alfons I el Bataller. En el moment de l'extinció de l'orde del Temple, els també coneguts com a santjoanistes s'apropien bona part de les terres i els castells dels templers.

Els ordes militars desenvoluparen un paper molt important en la conquesta i la repoblació de les terres de la Franja, tal com les famílies Montcada i Torroja. Els membres d'aquestes famílies se situaren a prop del sobirà, ocuparen els càrrecs més importants de la cort i també de l'Església, finançaren, amb homes i diners, les grans empreses del comte i, com a contrapartida, reberen una gran part de les terres conquerides als sarraïns.

Els Montcada foren el llinatge de magnats més important, juntament amb els Cardona i els Torroja, dels Països Catalans, pels feus que posseïren i pels personatges importants que formaren part de la nissaga.

El primer de cognomenar-se Montcada fou el noble Guillem de Muntanyola o de Vacarisses, que apareix documentat el 1002 i que s'anomenà després Guillem I de Montcada pel fet d'haver rebut, en els darrers anys de la seva vida, la infeudació d'aquest castell. Aquest personatge va morir vers l'any 1040. Un dels seus fills, Ramon, prengué definitivament el cognom de Montcada, en heretar del pare la guarda d'aquest castell. També heretà el de Vacarisses i el de Muntanyola. Des

del 1046 fins a la seva mort, vers el 1080, estigué al servei del comte de Barcelona, i aquí comença l'apogeu de la família.

La nissaga dels Torroja, o Tarroja, era formada per descendents dels vescomtes d'Urgell. Segons l'historiador de Solsona Antoni Llorens i Solé, el cognom el va adoptar el senyor del castell de Solsona, Ecard Miró, quan entre els anys 1085 i 1091 va construir un castell en unes possessions que tenia a Tarroja de Segarra. Ecard Miró no era senyor exclusiu de Solsona, ja que havia de compartir el senyoriu amb el monestir, i per aquesta raó va agafar el cognom de Torroja. Ecard Miró i els seus descendents mai no es van titular senyors de Solsona. De les quatre generacions de Torroja que se succeïren al senyoriu i al castell de Solsona, les dues primeres es distingiren per la vocació militar i aconseguiren una reconeguda celebritat guerrera en les conquestes de les noves terres.

Les dues restants tingueren un gran protagonisme en el món de la diplomàcia i de la política de la cort dels comtes de Barcelona.

Els ordes militars i aquestes dues famílies tingueren un paper fonamental en la conquesta de la Catalunya Nova, on s'inclouen, també, les terres de la Franja de Ponent, principalment, la Baixa Llitera, el Baix Cinca i el Matarranya.

La conquesta de Tortosa, de Lleida, de Fraga i de Mequinensa

Superat el problema dels almoràvits, el primer que va fer el comte Ramon Berenguer IV fou consolidar les conquestes i la repoblació de la comarca de la Llitera. Ja l'any 1143 el comte arribà a un acord amb Pere d'Estopanyà, el seu feudatari, de manera que aquest recuperà el castell de Montsó, a canvi dels de Tamarit i Saidí. Quan es va redactar el document, aquestes poblacions encara s'havien de conquerir i el comte digué a Pere d'Estopanyà que les hi lliurava a «fuero de Aragone». Tot sembla indicar que Tamarit de Llitera, definitivament, passà a mans cristianes l'any 1147 i que en la donació a Pere d'Estopanyà també es va incloure, dins del seu terme, les actuals viles del Campell i el Torricó.

D'acord amb totes aquestes vicissituds històriques, la repoblació de la comarca de la Llitera correspongué als comtes catalans i a llurs principals feudataris, com ara els vescomtes d'Àger i els comtes d'Urgell, que, tal com hem vist, ocuparen l'Alta Llitera, amb petites excepcions, però sense continuïtat. Pere d'Estopanyà, com a feudatari de Ramon Berenguer IV o com a feudatari dels comtes d'Urgell, ocupà la Baixa Llitera. Un nou contingent de repobladors baixaren de les muntanyes de la Ribagorça, del Pallars i de l'Urgell, i introduïren en aquest territori, a més de la llengua, els Usatges de Barcelona i els costums de Catalunya. La presència d'aragonesos fou molt minsa, perquè Aragó no tenia prou contingents.

Però la principal empresa que emprengué el comte fou la conquesta de la ciutat de Tortosa. La presa d'aquesta ciutat era clau per a fer avançar les conquestes.

Lluís el Piadós, emperador dels francs, ja ho havia intentat per primera vegada l'any 801, any en què es conquerí Barcelona. Els anys següents ho tornà a intentar, però fracassà, després de diverses lluites aferrissades. L'any 1097, el comte Ramon Berenguer III projectà una ambiciosa campanya per a conquerir Tortosa, però sense fruits. Alfons I el Bataller també anhelà la conquesta, però el poder dels almoràvits no tan sols paralitzà l'expugnació de la ciutat, sinó també la voluntat expansiva dels comtes de Barcelona.

Amb la desaparició del poder dels almoràvits, el papa Eugeni III concedí els privilegis de croada a la campanya per a conquerir Tortosa i el comte Ramon Berenguer IV va cercar tot un seguit d'aliances militars per a formar un exèrcit potent per tal d'assolir la victòria. L'exèrcit feudal es va formar amb la destacada presència de Guillem Ramon de Montcada, Guillem de Montpeller i altres magnats, i cavallers procedents d'Occitània, de Provença i de Catalunya, a més de l'armada de Gènova, diverses companyies de croats de fora i els ordes del Temple i de l'Hospital. També hi participaren importants dignitats eclesiàstiques, com ara els bisbes de les diòcesis catalanes, entre els quals destacava la figura del bisbe de Barcelona, Guillem de Torroja.

El setge s'inicià al principi del mes de juliol de 1148 i, finalment, el 30 de desembre del mateix any els darrers defensors del castell de la Suda capitularen després de pactar un seguit de condicions molt similars a les de Tudela i Saragossa. D'aquesta manera, s'assegurava la presència de la població musulmana, que conservà els béns i el règim intern, però amb la condició de traslladar-se extramurs en el termini d'un any. Tot seguit, el comte de Barcelona procedí a repartir el territori conquerit entre els caps de les tropes que havien participat en la campanya.

Després de la conquesta de la ciutat de Tortosa, les tropes comtals posaren la mirada en la ciutat de Lleida, que estava totalment aïllada, amb molt poques possibilitats de rebre suport. Al cap de sis mesos de la caiguda de Tortosa, al mes de juny, les tropes del comte de Barcelona posaren setge a la ciutat de Lleida i al setembre, a Fraga. Els annals registren la caiguda de Lleida, de Fraga i de Mequinensa en una mateixa setmana, del 24 al 30 d'octubre de l'any 1149. Sembla que al final, tal com Tortosa, la ciutat de Lleida va capitular i, tot seguit, ho van fer Fraga i Mequinensa, i tot el territori del Baix Cinca. Segons es desprèn dels repartiments que el comte Ramon Berenguer IV féu del territori de la comarca del Baix Cinca, el comte Arnau Mir de Pallars Jussà, els barons d'Erill i l'orde del Temple foren els que intervingueren més en la campanya.

La conquesta de la comarca del Matarranya

La comarca del Matarranya està situada al sud de la Franja i, tenint en compte la ruta que van dibuixar les conquestes, va ser l'última de ser conquerida. No hi havia cap gran fortificació ni cap població important. Que les tropes comtals ocu-

pessin aquest territori depenia de la caiguda de Tortosa, de Lleida i de Miravet. Un cop aquests enclavaments passessin a mans dels cristians, l'ocupació de la comarca seria d'allò més fàcil.

Actualment, la història classificada com a oficial afirma que la conquesta de la comarca del Matarranya va ser obra d'Alfons I el Cast i no del seu pare, el comte Ramon Berenguer IV. Això es deu a l'historiador Jerónimo Zurita, que als *Anales de la Corona de Aragón*, al capítol XXXVIII, assenyala:

> Por este tiempo [1169], se hacía por D. Alfonso gran guerra a los moros, que estaban en la región de los edetanos en los castillos y fuerzas que tenían en las riberas del río Algás, y se ganaron los lugares de Fabara, Maella, Mazaleón, Valdeltormo, Fresneda, Valderrobres, Beceite, Ràfals, Monroy y Peñarroya, que están en las riberas del Matarranya, y se ganó Caspe, lugar muy principal, luego Calanda, y en fin muchos lugares hasta Cantavieja. Y en esta conquista, trabajaron mucho los señores de las religiones del Hospital y Calatrava y se les dió buena parte de lo conquistado.

Malgrat que en la seva època aquest historiador va tenir accés als arxius més importants, així com també va disposar d'altres fonts, tal com ja han matisat alguns historiadors actuals, Zurita cau en certes confusions pel que fa als primers anys del regnat d'Alfons I el Cast i altera l'ordre cronològic dels esdeveniments. En els estudis publicats pels historiadors Joaquim Miret i Sans i Jaime Caruana Gómez de Barreda sobre els itineraris d'Alfons I, no apareix enlloc cap referència a una campanya del rei a les terres que esmenta Zurita.

És gairebé impossible que l'orde de Calatrava participés en aquesta campanya i que, consegüentment, rebés una bona part de la terra conquerida. L'orde de Calatrava fou fundat a Castella cap al 1158 i fou aprovat pel papa Alexandre III l'any 1164 a través d'una butlla lliurada el 25 de setembre. En aquests primers anys, el nombre de reclutats no era suficient per a defensar la famosa vila que va donar nom a l'orde i, a més, no hi ha cap document d'aquests anys que parli de la presència de l'orde en terres d'Aragó i Catalunya.

Molts dels llocs esmentats per Zurita, com ara la Vall del Tormo, Ràfels o Beseit, no apareixen als documents medievals fins al cap de dos segles. Tampoc no parla de l'orde del Temple, cosa que resulta molt estranya, ja que aquest orde va participar en totes les grans empreses guerreres d'aquesta època. Per acabar, cal dir, també, que aquesta regió no és la dels edetans sinó la dels ilercavons. Els edetans de les tribus iberes estaven situats molt més al sud-oest.

L'any 1150 la frontera entre els dos territoris enemics s'havia desplaçat a l'Ebre, on es presentava davant el comte un ampli territori que les tropes cristianes no van tardar a ocupar, i van consumar, així, la recuperació de les terres conquerides per Alfons I el Bataller uns quinze anys abans.

Després de la desfeta de Tortosa, molts dels combatents àrabs es van retirar a Siurana i a Miravet, places fortes que foren expugnades l'any 1153. Tot sembla indicar que el castell de Miravet va ser expugnat pels volts del dia 24 d'agost del 1153, perquè aquest dia el comte Ramon Berenguer IV va donar aquesta fortificació a Pietro della Rovere, mestre del Temple a Provença i a la Península. Miravet va ser, des d'aleshores, el punt de partida de l'expansió dels templers cap a les terres veïnes, les comarques actuals de la Ribera d'Ebre i la Terra Alta. El terme de Miravet, molt ampli, comprenia termes i castells de les actuals comarques de la Ribera d'Ebre i la Terra Alta.

Després de la caiguda d'aquest important bastió, a les tropes comtals els resultà ben fàcil conquerir la resta de les terres del Matarranya.

Els cronistes i els documents de l'època no esmenten cap fet bèl·lic rellevant en el transcurs de la conquesta d'aquesta zona. Alguns cavallers, de vegades, fent ostentació de valentia, s'avançaven a les tropes comtals en unes incursions que tenien com a objectiu obtenir botí i posseir les terres ocupades. Així ho permetia el dret consuetudinari, que establia que hom podia conservar —com a mínim fins que moria— la terra que havia ocupat o que havia conquerit a l'enemic.

Fent ús d'aquest dret, ja l'any 1141, cavallers aragonesos van conquerir, per iniciativa pròpia, les poblacions de la vora de l'Ebre Alcolea de Cinca i Xalamera. De la mateixa manera, sabem, per unes notes sobre la història de Calaceit escrites pel carmelita Carles Moix a finals del segle XVIII, que l'any 1151 uns cavallers que hom identificà com «de Cambrils» i que militaven sota la bandera del comte de Barcelona van expugnar i van ocupar tres torres dels sarraïns. Per pagar aquest servei, segueix dient el carmelita, el sobirà els va concedir el senyoriu de Calaceit, Cretes, Arenys de Lledó i Lledó d'Algars. No hi ha constància dels documents dels quals el carmelita va extreure aquesta informació, però la documentació indica que a partir de 1184 els descendents d'aquests cavallers eren senyors feudals dels llocs esmentats.

Es diu que la Pena d'Asnarlagaia deu el nom al primer senyor que va ocupar Vall-de-roures. Possiblement, Asnarlagaia era un cavaller que lluitava a les ordres dels senyors de Torroja i, com els de Cambrils, es va avançar i va senyorejar, durant els anys de vida, aquests indrets. Quan va morir, el rei va concedir les terres als seus senyors.

Malgrat que no tenim una documentació explícita, tot sembla indicar que, a partir de les conquestes de Siurana i de Miravet, el comte Ramon Berenguer IV, acompanyat pel gruix de les tropes, va fer incursions a la zona per tal de foragitar els sarraïns que es refugiaven a les muntanyes de Beseit i de Morella, i va deixar aquestes terres lliures de sarraïns i a punt d'ésser repoblades pels cristians.

Els historiadors daten la presa d'Alcanyís a l'any 1157, perquè és l'any en què li foren concedits una carta de poblament i uns extensos dominis. És molt possible

que la conquesta tingués lloc uns quants mesos abans o, fins i tot, uns quants anys abans. Les delimitacions del territori eren les següents:

> Us dono a tots vosaltres i concedeixo, amb bon ànim i voluntat espontània, tots els furs de Saragossa. I de manera semblant us dono Turbanes, i de les Turbanes fins a la Serra de Pitarque, i des de Pitarque en direcció a la Serra entre els punts de Mariscat i Santella, i en direcció que segueix la Serra fins al naixement del riu de les Truites, sortint a la serra d'Alcorba; i va fins a la Mola d'Ares, i segons segueix el port de Prunellas, i va a la Serra Moxaca, i a l'Aberca Avinsilona, i cap a Vallibona, i segons cap a Bel fins a Beniazan, i després va a aquella serra fins Trasserres; i des que neix el riu Algars fins a l'Ebre, fins al terme de Scatró, i d'aquell terme de Scatró fins al pou dels Cofrantes, i des d'aquest pou fins a Andorra i d'allí fins a Alloza.[1]

Aquests termes, per la banda d'Algars, s'encaraven amb els dominis de Miravet de l'orde del Temple. Tal com veurem més endavant, els pobladors d'Alcanyís no van complir els pactes i el sobirà va haver de fer-los més concessions.

Quan el rei Alfons I el Cast l'any 1175 va donar el territori de la Pena d'Asnarlagaia, es reservà el territori de la Torre del Comte, probablement, en memòria del seu pare.

També sabem que el comte Ramon Berenguer IV, el 9 de febrer de 1157, va donar a Gaschet l'almúnia del Matarranya, situada a la confluència del riu d'Algars i del Matarranya quan desemboquen a l'Ebre. Gaschet era fill de Bonifaci de la Volta, un senyor genovès que va participar en la conquesta de Tortosa. D'altra banda, en aquella època, Horta de Sant Joan també estava en mans dels cristians, perquè l'any 1165 Alfons I li va concedir una carta de poblament.

Ateses totes aquestes circumstàncies, era impossible que els sarraïns continuessin resistint a les valls del riu Matarranya i del d'Algars. Si no, el comte Ramon Berenguer IV tampoc no hauria donat el territori als pobladors d'Alcanyís. Els sarraïns, després de saber la notícia de la caiguda de Tortosa i la posterior presa de Siurana i de Miravet, van abandonar les terres del Matarranya i es van refugiar a les muntanyes dels ports de Morella i a la ciutat d'Alcanyís. La documentació posterior confirma que no hi havia població sarraïna en cap població del Matarranya.

Com a conclusió, podem afirmar que la conquesta de la comarca del Matarranya la va portar a terme el comte Ramon Berenguer IV i no el seu fill, el rei Alfons I el Cast, tal com encara molts estudiosos continuen afirmant.

A partir de la conquesta del Matarranya, l'expansió territorial es va aturar. La raó és que en molt poc temps s'havia conquerit un ampli territori i no hi havia prou contingents de població per a repoblar-lo. En un principi, el sobirà no se'n

1. La traducció és nostra a partir del text original publicat per Caruana (1960).

va sortir, de la repoblació d'aquestes terres. Sovint, va haver de revocar i va haver de canviar les concessions, de ben segur, per incompliment dels pactes, i, finalment, va establir al castell d'Alcanyís l'orde de Calatrava per donar seguretat a la zona i concloure la repoblació del territori.

Amb la conquesta de la comarca del Matarranya es donà per acabada la conquesta del Principat i, també, la de les terres conegudes actualment com a Franja de Ponent.

Els repartiments

Un cop consolidades les conquestes, el sobirà va passar a repartir les terres entre la noblesa, els cavallers, els ordes militars i l'Església, que, en més o menys grau, havia participat en l'empresa.

Sovint, els historiadors afirmen que Tamarit va capitular al mateix temps que Lleida (24 d'octubre de 1149), però la notícia no és del tot segura. Ramon Berenguer IV, com a comte de Barcelona i príncep d'Aragó, cap al 1143, havia promès al noble Pere d'Estopanyà el castell de Tamarit, encara per conquerir. Pere d'Estopanyà, com a feudatari del comte Ramon Berenguer IV, col·laborà en gran manera en la conquesta de tota la Baixa Llitera.

Les poblacions actuals del Campell, el Torricó i Albelda, durant molts anys, formaren part del terme municipal de Tamarit. A la mort de Pere d'Estopanyà, els seus fills, Bernat d'Estopanyà (1167-1172) i Berenguer de Tamarit (1172-1175), el qual originà una branca amb aquest cognom, foren senyors de Tamarit, i com a tals procuraren la restauració religiosa, cosa que confiaren al que més endavant seria bisbe de Lleida Gombau de Camporrells, així com la repoblació de la vila mitjançant condicions avantatjoses.

Quant al Baix Cinca, a Fraga els comtes de Pallars Jussà van ser designats castellans i senyors alodials, mentre que els barons d'Erill en foren els castlans. Arnau Mir I de Pallars Jussà, considerat una gran figura del seu temps, participà activament en el repartiment i en la nova organització del territori. Aquestes dues famílies, en un primer moment, també dominaren les viles de Torrent de Cinca i Vilella de Cinca, mentre que Mequinensa, els primers anys, segons la documentació aportada per Agustín Ubieto Arteta, estigué en poder del noble aragonès Arpa (1160-1168). Poc després, consta que Alfons I el Cast cedí *propter nuptias* l'alt domini de Mequinensa a Sança de Castella (1174). I també s'esmenta, en aquesta mateixa època, la senyoria dels barons d'Erill. En el domini de Mequinensa també s'incloïa el castell de Faió.

A la zona del Matarranya, l'any 1157, un cop conquerida la ciutat d'Alcanyís, el comte Ramon Berenguer IV va concedir als seus pobladors una carta de poblament amb uns dominis amplis i seguint els furs de Saragossa.

Aquestes delimitacions a la ratlla que marcava el riu d'Algars tocaven amb els amplis dominis donats a l'orde del Temple de Miravet, i no hi ha cap dubte que tota l'actual comarca del Matarranya estava inclosa dins d'aquests límits. Tot sembla indicar que en aquests termes hi havia territoris que van guanyar certs cavallers, àvids d'aventures i de terres, i, pel dret consuetudinari, el sobirà els mantingué el feu, almenys fins a la seva mort.

Aquests primers repartiments no devien ser prou satisfactoris per al sobirà, perquè Alfons I el Cast va optar per instal·lar-hi nous senyors amb més poder i que oferissin més garanties.

Així, el 24 de juliol de 1175, Alfons I, fill i successor de Ramon Berenguer IV, donà al bisbe de Saragossa, Pere de Torroja, i a l'església de Sant Salvador de la mateixa ciutat, pels serveis prestats, per sempre i seguint els furs de Barcelona, la Pena d'Asnarlagaia, que comprenia els termes de Vall-de-roures, Fondespatla i Mesquí. Es reservà, però, una vasta heretat, l'actual Torre del Comte. En aquest territori també hi havia les viles de la Freixneda i els termes de Beseit. Aquest mateix dia, a més de la Pena d'Asnarlagaia, Alfons I també donà al bisbe de Saragossa, amb les mateixes condicions, la vila i els termes de Massalió.

Al mes de març de 1179, a Farissa, concedí el castell i la vila d'Alcanyís a l'orde de Calatrava. Malgrat que era un territori ampli, era molt més reduït que el que el seu pare donà als pobladors d'Alcanyís l'any 1157. La repoblació d'Alcanyís i els seus termes no degué de funcionar i el rei es veié obligat a intervenir-hi, de manera que establí l'orde de Calatrava al castell d'Alcanyís, amb l'objectiu que garantís la seguretat a la zona i, també, la repoblació que s'havia de dur a terme.

Els límits concrets d'aquesta donació són els següents:

> [...] per part de sant Pere de Calanda, fins on afronten els límits amb Alcanyís, amb la citada població i fins al tossal de Pui-Moreno i fins a Casp i els termes que té fins a l'Ebre; així com divideixen els termes d'Alcanyís i els d'Achon; i pel riu d'Algars cap a pinam de Bene; i segons va cap a les penes d'Aznar la gaiona i a Fondespatla i segons parteixen els termes amb Mont-roig i després fins a Ballbona i Jaganta, i fins a la serra de Molins i d'Exulve, i segons va a Mezquita fins a Arannonal; i segons divideix els termes amb mont Alba, Obon, Oliet, Arinyo, Albalat i Hixar.[2]

Aquests límits presenten tot un seguit de confusions. Sembla que una gran part de la comarca del Matarranya estava inclosa en aquesta gran demarcació, però no fou així. Segons la interpretació que es faci de «pinam de Bene», els resultats són diferents. Si aquest punt es fa coincidir amb les actuals roques de Benet, del terme d'Horta de Sant Joan, no hi ha cap dubte que aquests límits abraçaven gairebé tota

2. La traducció és nostra a partir del pergamí d'Alfons I, núm. 288, de l'Arxiu de la Corona d'Aragó.

la comarca del Matarranya, però si el punt és un altre, la cosa canvia. D'altra banda, la donació de la Pena d'Asnarlagaia es va fer quatre anys abans i, a més, hi ha altres concessions anteriors i posteriors. De totes maneres, si en aquests límits s'incloïa bona part de les terres de l'actual comarca del Matarranya, la donació no es va complir.

Al mes d'octubre de 1185, des de Saragossa, el rei va concedir el castell de Mont-roig, amb les possessions de Pena-roja, Torredarques i altres partides, a l'arquebisbe de Tarragona. Aquest territori també comprenia els actuals termes de Bellmunt de Mesquí, Ràfels i Fórnols de Matarranya. També li va donar el castell conegut com a Camaró, amb un territori que s'estenia fins al port de Mesquí. Aquest castell reunia els termes actuals de la Ginebrosa, la Canyada de Beric, la Torre de Vilella, Aiguaviva de Bergantes i Mas de les Mates.

Els senyors de Cambrils, per la seva banda, van conservar les terres que havien conquerit el 1151, entre les quals hi havia Calaceit, Arenys de Lledó, Lledó d'Algars i Cretes.

Maella, Favara i Nonasp formaven una senyoria que pertanyia a Ximèn d'Artusella, alferes i després majordom del rei. Els dominis d'aquesta senyoria comprenien, també, part de l'actual terme de Batea.

El 30 d'octubre de 1181, Alfons I féu dues concessions dels territoris de Batea i Algars. En la primera, atorgà una carta de poblament als futurs residents, seguint els furs de Saragossa, i, en la segona, donà els dos castells, seguint els furs de Barcelona, al cavaller Bernat Granell. Aquests dos territoris, en el moment de definir les fronteres, es mantindran dins dels límits del Principat.

Aquesta era la situació de la zona a finals del segle XII. Curiosament, a la comarca del Matarranya solament hi havia quatre municipis actuals de parla catalana que pertanyien a la jurisdicció d'Alcanyís. Aquests eren la Codonyera, Valljunquera, la Torre de Vilella i la Vall del Tormo. No tenim documentació sobre els primers anys de la història d'aquests municipis, però podria ser que, fins i tot, algun no estigués inclòs en els termes d'Alcanyís.

La repoblació

Un dels aspectes més transcendents del govern del comte Ramon Berenguer IV de Barcelona i dels seus successors foren les disposicions per a repoblar i colonitzar les noves terres conquerides. A part del degoteig de la població cap a les noves zones conquerides, hi havia, també, l'alt grau d'islamització dels pobladors que es quedaren als llocs després de la conquesta. Principalment, a les comarques actuals de la Llitera i del Baix Cinca, perquè a la zona del Matarranya els sarraïns fugiren en el moment de la conquesta. Això preocupava en gran manera el sobirà, que no dubtà a aplicar les mesures necessàries per a pal·liar la greu situació que es presentava a l'hora d'atreure nous pobladors.

Tal com ja hem vist, els nobles que ajudaven el sobirà amb l'aportació d'homes i diners rebien una recompensa en forma de terres i eren els que s'encarregaven directament d'atreure els primers pobladors. Calia defensar les noves terres guanyades als sarraïns i també calia fer-les productives, i l'única manera de fer-ho era amb l'assentament de nous pobladors. De vegades, per no complir els pactes establerts amb la repoblació, el sobirà revocava una concessió de terres a un noble i les donava a un altre noble que garantís l'acompliment de la tasca encomanada.

A la Baixa Llitera, i, en aquest cas, a Tamarit, amb els seus amplis termes, foren els comtes de Pallars Jussà i els senyors d'Erill els encarregats de fer-hi arribar nous pobladors. Gent de parla catalana, d'Estopanyà, Calassanç, Camporrells, Seganta, Soriana, Castre, Cornudella, etc., fins i tot de Guissona, de totes les condicions i edats, colonitzaren la plana lliterana. A mitjà termini, però, com que l'avanç continuava cap al sud i Tamarit es trobava en franca decadència, amb una aljama musulmana cada vegada més residual, l'any 1169 el rei Alfons el Cast hagué d'atorgar una carta de poblament als habitants de Tamarit. La carta, atorgada seguint els furs de Saragossa, fixava d'una manera definitiva els termes i, entre altres concessions i prerrogatives, els concedia ja el mercat dels dimarts i, a més, fou confirmada i ampliada amb nous privilegis al cap de sis anys pel mateix rei.

A la zona del Baix Cinca, com a la Llitera, en aquesta empresa de la repoblació destacà, també, el comte Arnau Mir de Pallars Jussà, casat amb Òria d'Entença. Participà activament en el repartiment i en la nova organització del territori, i, gràcies a la seva actuació, els senyors d'Erill esdevingueren senyors de Fraga i consolidaren l'antic domini del castell de Saidí. L'any 1157 constà també que Arnau Mir segregà el castell de Torrent dels termes de Fraga, el qual concedí en feu a Pere de Palau «propter meum amorem et per suum servicium». Molts altres nobles pallaresos i ribagorçans, sense oblidar l'Església i els ordes militars, reberen tota mena d'honors, cases i hisendes en aquestes noves terres.

En llegir els cognoms dels repobladors del Baix Cinca, ens adonem que una bona part dels peoners vingué de la zona compresa entre el Segre i el Cinca, és a dir, de la Catalunya occidental: Estopanyà, Castanesa, Jusseu, Martinet, Vilba, Aguilaniu, Montcortès de Pallars, Adons, Aler, Terrassa, Segur, etc. Segons reflecteixen els topònims, també hi hagué l'aportació d'un important contingent de pobladors de terres més llunyanes, principalment occitanes.

Pel que fa a la població sarraïna i jueva que es va quedar a Fraga després de la conquesta, es van crear dues aljames (una d'hebrea i una de musulmana). A ambdues comunitats els era permès de regir-se d'acord amb la seva religió, amb les seves lleis especials i amb els seus costums, i conservaren llurs terres i béns, si bé havien de viure als barris o als ravals extramurs i separats. També hi hagué aljames a Torrent de Cinca, a Saidí i a Mequinensa. Hi ha documents sobre Saidí que fan referència a un aljama jueva.

La comarca del Matarranya, les terres del sud de l'actual Franja de Ponent, va costar de repoblar, ja que fou el territori que es conquerí en darrer lloc i el més llunyà. Alfons I el Cast, després de resoldre els problemes més punyents del territori, va procedir a repoblar la zona i a donar seguretat als seus habitants.

La repoblació de la comarca del Matarranya, en gran part, correspongué als senyors de Torroja. Pels serveis prestats, el sobirà els concedí en feu bona part de la comarca. A Pere de Torroja, aleshores bisbe de Saragossa, li concedí la Pena d'Asnarlagaia i Massalió, i al bisbat de Tarragona, l'any 1185, el sobirà li concedí, també en feu, el castell de Mont-roig, amb uns amplis dominis, i el de Camaró. Cal recordar que Guillem de Torroja havia estat arquebisbe de Tarragona fins que morí, el 1174, i ara ho era Berenguer de Vilademuls. Els senyors de Cambrils, que dominaven el castell de Calaceit i els seus termes, eren vassalls dels Torroja.

Cal fer constar, una altra vegada, que la població musulmana, segons s'especifica en la documentació de l'època, va desaparèixer totalment. Després de la caiguda de Tortosa i de Miravet, els pobladors, que s'hi sentien insegurs, en van marxar i es devien refugiar en llocs com Morella i Alcanyís. En el moment de la conquesta, la comarca del Matarranya estava completament despoblada.

Examinant els cognoms dels pobladors i la toponímia que apareix en la documentació de l'època, es dedueix que el principal contingent de pobladors procedia de la part occidental. En bona part, procedia de la zona del Solsonès, del Pallars i de les terres de Lleida, però també hi havia gent del Gironès i de l'Empordà. Cal recordar que Pere de Torroja havia estat abat del monestir de Vilabertran i potser no és casualitat que topònims com Arenys, Lledó, Aiguaviva, etc., es repeteixin a la comarca del Matarranya.

Des d'un primer moment, la subcomarca coneguda avui com el Baix Matarranya, formada pels municipis de Favara, Maella, Nonasp i Faió, exceptuant-ne aquesta darrera població, va pertànyer al noble Ximèn d'Artusella. Aquest senyor, en el moment de la conquesta, tenia possessions importants a la zona de la Ribagorça i del Sobrarb. Segons els estudis filològics, la parla d'aquestes poblacions, sobretot la de Maella, manté similituds importats amb els parlars de la Ribagorça.

De totes maneres, en ser les terres més llunyanes, eren també les més insegures, i per això es trigà uns quants anys a consolidar per complet la repoblació. Tal com veurem als capítols següents, el sobirà i els senyors als quals aquest havia concedit les terres hagueren de dictar diverses cartes de poblament per a atreure nous habitants.

En aquests primers moments, també es repoblà la zona actual de parla castellana d'Alcanyís, així com Castellnou, Castellot, els Molins, Calanda, Albalat i Andorra, però aquests nouvinguts eren insuficients per a poblar les terres i contrarestar la població musulmana que s'hi havia quedat. El rei, per a donar seguretat a la zona, l'any 1179, no tingué altre remei que establir al castell d'Alcanyís

l'orde de Calatrava, que organitzà la vida i aportà nous contingents de població, en aquest cas, castellana. Aquesta, més nombrosa, s'imposà a la primera. D'aquesta manera, avui es pot comprendre que aquesta gent empri un gran nombre de paraules catalanes i que bona part dels topònims geogràfics de la zona siguin catalans. Anteriorment, hem esmentat tot un seguit de poblacions que avui són de parla castellana però que figuren amb grafia catalana en la documentació de l'època.

Cal recordar que els cavallers de Cambrils, que senyorejaven Calaceit, Cretes, Arenys i Lledó per dret de conquesta, eren vassalls dels Torroja. El sobrenom de Cambrils no l'agafaren de Cambrils de Mar, sinó de Cambrils del Solsonès. Possiblement, donaren nom a Cambrils de Mar, ja que durant uns quants anys el tingueren en feu. Aquests foren els encarregats de portar els primers repobladors al territori que senyorejaven. En els primers documents surten tot un seguit de repobladors, com ara Bernat Ballester i Diurn Terrari d'Olit, o d'Olius. Olius és un municipi de la comarca del Solsonès.

Un país anomenat Catalunya

Al mateix temps que es portava a terme la repoblació, també es restaurava la vida religiosa, amb la creació de les parròquies i la construcció d'esglésies. En un primer moment, s'aprofitaren les mesquites musulmanes, però, poc després, es començaren a construir esglésies i altres llocs de culte. En bona part de les donacions que feien el sobirà o els senyors s'especificava, entre altres condicions, que els benefactors havien de construir esglésies i tenir-ne cura.

Els bisbats primitius van ser establerts i delimitats segons les divisions tribals dels antics ibers. Aquestes divisions foren també respectades pels visigots i, en un altre ordre de coses, per la creació de les taifes musulmanes. A mesura que la reconquesta va anar avançant, van ser restaurades les antigues diòcesis (*secundum antiquos limites*), encara que no sempre de manera exacta, sobretot per les ambicions polítiques d'alguns bisbes que, passant per damunt del parer dels més doctes, van imposar el seu, amb l'objectiu d'engrandir els seus bisbats. Malgrat tot, aquests límits eclesiàstics coincidiren majoritàriament amb la unitat geogràfica i amb la identitat de cultura i vida social que els primers pobladors havien instaurat en aquestes terres.

La restaurada diòcesi de Lleida abraçava, en bona part, els límits de l'antiga Ilergètia. Els territoris lleidatans tornats a conquerir i que integraven el bisbat estaven formats per la zona dels Monegres, el Baix Cinca, el comtat de Ribagorça, la Llitera, el Segrià i les Garrigues.

Amb la consagració de la primitiva catedral de Tortosa, duta a terme el 28 de novembre de 1178, Alfons I ratificà els límits i assignà les poblacions, amb la zona

del nord de l'actual província de Castelló, la qual quedava inclosa i reservada per a quan fos conquerida. Les poblacions eren les següents: Nules, Onda, Bounegre, Alcanyís, Moró, Culla, Ares, Morella, el Matarranya, Riba-roja, Flix, Garcia, Marçà, Cabassers, Tivissa, Pratdip, amb els seus respectius termes, fins al coll de Balaguer i el mar.

Així, tal com es pot comprovar, el territori, en gran part, correspon als límits de l'antiga Ilercavònia. El territori comprenia totes les terres del Matarranya i també la zona d'Alcanyís, incloent-hi la ciutat. Era tot el territori conquerit i repoblat, principalment, amb catalans, per les tropes comtals, que hi dugueren la llengua i els costums. Per la banda de l'actual País Valencià, el territori arribava gairebé fins a les portes de la mateixa ciutat de València.

Alfons I el Cast es definia com a «potentissimi principis domini Ildefonsi, regis Aragonum, comitis Barchinone et marchionis Provinciae», però ja en l'Assemblea de Pau i Treva de 1173 va definir Catalunya com a «A Salsis usque ad Dertusam et Ilerdam, cum finibus suis, pax et tregua instituatu». Les fronteres per la banda occidental de la zona nord també quedaren marcades pels límits eclesiàstics de la diòcesi de Lleida. Restablerta aquesta seu, la discrepància se centrà entre el parer lleidatà, que volia establir el límit al riu Alcanadre, i la posició d'Osca, que optava pel Cinca. D'aquesta manera, els àmbits d'influència, principalment eclesiàstica, de Lleida i de Tortosa defineixen els veritables límits del territori català.

L'any 1244, el rei Jaume I ja descriu Catalunya com a sinònim del comtat de Barcelona: «[...] comitatum Barchinone, cum Catahalonia universa, a Salsis usque Cibcham».

D'altra banda, una bona part d'historiadors i tractadistes fonamenten l'adscripció a Aragó o a Catalunya en funció dels furs, quan això, en principi, volia dir ben poca cosa.

Els furs eren unes normes jurídiques d'origen consuetudinari o per concessió sobirana que recollien el dret vigent en una localitat o territori. Establien les normes que havien de regir les noves terres conquerides. Generalment, el sobirà especificava en la concessió d'un territori de quina manera s'havia de regir. Els furs que tingueren una gran difusió per les nostres terres foren els furs de Barcelona i de Saragossa. Per regla general, eren escrits, però, curiosament, el de Saragossa no disposà mai de cap redacció sencera que recollís tot el dret que comprenia.

Els furs de Barcelona i de Saragossa s'alternen a tota la zona. Tamarit de Llitera, Mequinensa i Maella, entre d'altres, es poblaren seguint els furs de Saragossa; en canvi, la Pena d'Asnarlagaia i Mont-roig ho feren seguint els furs de Barcelona. A Fraga, després de la conquesta, se li van concedir els furs d'Osca i a les poblacions del senyoriu dels de Cambrils, de vegades, s'esmenten els Costums de Tortosa. També s'ha de fer constar que a poblacions com Batea i Horta de Sant Joan, que pertanyen a Catalunya, també se'ls van concedir els furs de Saragossa. De vegades,

en un primer moment, una concessió es feia seguint els furs de Saragossa i després el sobirà la revocava i la nova concessió es feia seguint els furs de Barcelona, o viceversa.

Tot això vol dir, ni més ni menys, que els furs eren concedits segons el que convenia, en cada moment, al sobirà, als senyors que rebien el territori o als pobladors. Però, si en aquests primers moments després de la conquesta els furs volien dir ben poca cosa, més endavant, en el moment de fixar els límits entre Catalunya i Aragó, foren un dels cavalls de batalla més importants a l'hora de decidir si una població pertanyia a un costat o a l'altre.

Els límits eclesiàstics

La noció de *restauratio* s'utilitza per a designar el procés d'organització eclesiàstica als territoris conquerits arran de l'expansió feudal, que es vertebrà sobre la base territorial dels bisbats d'antiga tradició visigòtica i la subdivisió d'aquests en parròquies.

Un cop es va restaurar la seu de Lleida, en substitució de la de Roda, van aparèixer diverses disputes amb la diòcesi d'Osca pels límits eclesiàstics entre els dos bisbats. El 1203 el papa Innocenci III solucionà les disputes i fixà el límit occidental al riu Cinca, fins a l'església de Fornillos, i enllaçà aquesta línia amb les esglésies de Pertusa, Presiñena, Torres de Alcanadre, Peralta de Alcofea, La Perdiguera, Monterroyo i Almerge. Per una disposició especial, les esglésies d'Axlor, Alberuena de Liena, Adahuesca i Colongo s'assignaren a Lleida, mentre que les de Berbegal i Lagunarrota, a Osca. Dins els seus límits també hi havia diverses parròquies que pertanyien a les jurisdiccions exemptes de les abadies d'Àger, Alaó i Lavaix, i a l'orde de l'Hospital.

El bisbat de Lleida, amb molt poques variacions, va mantenir aquests límits eclesiàstics fins a l'any 1995, quan cent onze parròquies, principalment, de la Franja, per una decisió de Roma, van passar a la diòcesi de Barbastre.

D'altra banda, el bisbat de Tortosa va mantenir durant uns quants anys diversos conflictes amb els bisbats de Tarragona i de Saragossa per la mateixa qüestió. El bisbe Gombau de Santaoliva, durant els anys del seu mandat (1193-1213), va aconseguir fixar els límits amb Tarragona d'una manera definitiva. En canvi, amb Saragossa la qüestió va ser més complexa i complicada.

L'apòcrifa *Itació* del rei Vamba, de la qual ja hem parlat anteriorment, va servir per a restaurar els límits de la diòcesi de Saragossa.

La diòcesi de Tortosa havia d'incloure tots els territoris de l'antiga Ilercavònia dels ibers i, per tant, tots els pobles de la comarca del Matarranya i, fins i tot, tots els de la conca del riu Guadalop, incloent-hi la ciutat d'Alcanyís. En la consagració i dedicació de la primitiva catedral de Tortosa, duta a terme el 28 de novembre

de 1178, Alfons I el Cast ratificà els límits de la diòcesi i hi assignà, també, les poblacions de tota l'actual província de Castelló fins a arribar gairebé a les portes de la ciutat de València, la qual quedava reservada per a Tortosa quan fos conquerida. Les poblacions esmentades en l'acta de consagració eren les següents: Almenara, Son, Nules, Onda, Bounegre, Alcanyís, Moró, Culla, Ares, Morella, el Matarranya, Riba-roja, Flix, Garcia, Marçà, Cabassers, Tivissa i Pratdip, amb els seus respectius termes, fins al coll de Balaguer i el mar.

Aquests límits van ser marcats atenent als límits antics i a les indicacions anteriors de la butlla del papa Adrià IV, donada l'any 1155: «[...] la seu de Tortosa que tingui i posseeixi pacíficament tots els termes del seu bisbat com eren ja en els temps dels sarraïns».

Però les ambicions del bisbe de Saragossa van crear durant molts anys conflictes greus amb el bisbe de Tortosa. Per a confirmar aquestes ambicions, el bisbe de Saragossa va fer servir l'apòcrifa *Itació de Vamba* i va manipular, en gran part, els límits al seu favor.

Segons la documentació recollida en diversos cartularis, guardats a l'Arxiu Diocesà de Saragossa, seguint els límits de la part occidental —o l'oriental, si es mira des d'Aragó—, van fer la interpretació següent: «[...] de Montania a Morella et de Morellia a Fortum de Aras, ad Penna Galosa et deinde ad Gudal et ad mont acut et at mont Cassaton et ad Albentosa et ad Camarena et ad Sancta Maria de Barracinet et ad Pennalba et ad Megineca deinde ad Oratam et exit ad Montania». Això voldria dir el següent: de la Muntanya a Morella, i d'aquesta al port d'Ares fins a Penyagolosa, i d'allí a Gúdar i Monteagudo, i al port d'Escandon i a Albentosa i a Camarena, i fins a Santa Maria d'Albarrasí, i a Penyalba i Mequinensa, i d'allí a Horta i a la Muntanya.

Les manipulacions de la cúria també van atribuir a Vamba els detalls següents sobre la divisió per valls: «[...] Rivus de Algars cum villis suis. Rivus de Matarrania cum villis suis. Rivus de Alcanicia cum villis suis. Rivus de Calanda cum villis suis. Rivus de Martin cum villis suis». Són del bisbat de Saragossa.

Les butlles emeses des de Roma pels papes Eugeni III (1147), Adrià IV (1158) i, finalment, Alexandre III (el 27 de gener de 1171) van donar per bons aquests límits, al mateix temps que també enumeraven les parròquies i les esglésies que s'hi incloïen.

L'historiador Maties Pallarès, en un número del *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón*, en parlar d'aquest tema, diu:

> Es curiosa la relación de las iglesias que se anotaron, de la cual sólo tomaremos las más al caso. Eran éstas, sin contar otras muchas, las de Daroca y sus aldeas, la de Monreal, la de Ródenas, Cella, Sta. María de Albarracín, Peñagolosa, Teruel, Alfambra, Lichain, Montagudo, Silarch (?), Gudar, Ares, Morella,

> Olocau, Monroyo, las iglesias de Castellote, de Alcañiz y de Mediterránea o Matarraña (¿ribera?) con todas sus aldeas, las de Caspe, Nonaspe, Mequinenza, Escatrón, etc., las de Monfort, Huesa, Martín (¿río?), Montalbán, Belchite, Samper y las de los castillos de Cuntada y Albalate.

En aquests ambiciosos límits s'incloïa la parròquia de Mequinensa, que va quedar sota els dominis de Lleida, així com totes les esglésies de la riba del riu d'Algars i les d'Ares i Morella, que, finalment, van entrar en els dominis del bisbe tortosí.

El conflicte s'havia creat en ser ratificades les actes per part del papat i per part de la corona. En els dos documents figuraven les esglésies d'Alcanyís, totes les de la conca del Matarranya i les de Morella i d'Ares. Els termes d'Alcanyís, en aquests primers moments, eren molt grans i arribaven fins al riu Martín i a tocar de la serra de Sant Just. Cap dels dos bisbes no volia cedir i tots dos se sentien propietaris de les esmentades parròquies. Als arxius diocesans de Tortosa i de Saragossa hi ha documents en què s'esmenten aquestes reivindicacions.

Un d'aquests exemples fa referència al senyoriu de Calaceit, on el 30 de novembre de 1192 Ponç de Monells, bisbe de Tortosa, donà a Dalmau de Canyelles i a Rotllan de Cambrils, cunyats, la tercera part dels delmes de Calaceit, a canvi dels donatius que havien de lliurar els altres dos terços i a canvi de promoure i edificar esglésies, i d'atendre el culte. Al cap de tres anys, concretament, al gener de 1196, el bisbe de Saragossa, Raimundo, concedí a Dalmau i a Rotllan la meitat dels delmes de Calaceit, en agraïment per l'amor, la cura, els treballs i les despeses que havien dedicat al servei del donant. Defensarien el castell i presentarien els capellans al bisbe perquè els escollís.

El conflicte s'acabà amb la mediació del rei Pere I el Catòlic, l'any 1210, en què se celebrà una concòrdia entre els dos bisbats. Veient com anaven les coses, el rei Pere I va aconsellar al bisbe de Tortosa que aconseguís els dominis feudals de les parròquies de la riba del riu d'Algars. Els documents conservats a l'Arxiu Diocesà de Tortosa mostren que, al llarg del 1209, el bisbe de Tortosa, amb la mediació del rei, compra tots els drets que tenen els senyors de Cambrils i els drets que afecten les poblacions de Calaceit, Cretes, Arenys de Lledó i Lledó d'Algars. També es dedueix dels documents que, un cop celebrada la concòrdia, el bisbe torna molts d'aquests drets als antics propietaris.

La concòrdia entre els dos bisbats es va celebrar durant el mes de juny de 1210. El bisbe de Tortosa no va poder fer prevaler els seus legítims drets sobre el territori de la Pena d'Asnarlagaia. Aquest territori, conquerit i repoblat per senyors i homes catalans, arran del nomenament d'un altre català, Pere de Torroja, com a bisbe de Saragossa, havia passat a dependre senyorialment de la seu de Saragossa. La Pena d'Asnarlagaia comprenia, tal com ja hem dit, els actuals municipis de Valld-roures, Fondespatla, Beseit, la Freixneda, la Torre del Comte i també Massalió.

A més, a Alcanyís s'havia establert l'orde de Calatrava, d'ascendència castellana i considerat aragonès. En la concòrdia, el bisbe de Tortosa, «pro homo pacis et concordie», no va tenir cap altre remei que capitular i admetre que el riu d'Algars feia de límit entre els dos bisbats.

En compensació, li foren adjudicades les parròquies de les quals en aquells moments ja era senyor feudal: Calaceit, Arenys de Lledó, Lledó d'Algars, Cretes i Algars.

Encara, però, al cap de quinze anys, el rei Jaume I el Conqueridor, durant el setge de Peníscola el 1225, assenyalava el Matarranya com a fita del bisbat tortosí i deia que en confirmava els antics límits: «Concedimus et confirmamus antiquos limites episcopatus eclesiae dertusensis».

Consolidats aquests límits eclesiàstics, el bisbat de Tortosa els va mantenir fins a la reforma dels límits diocesans de l'any 1957, en què aquestes terres van ser lliurades a la diòcesi de Saragossa.

Amb la divisió del 1210, no tan sols es fixaren els límits eclesiàstics, sinó que també quedaren establertes les bases de les noves fronteres polítiques a les terres de la dreta de l'Ebre.

La consolidació de les senyories

D'ençà de la conquesta s'anaren perfilant i consolidant a les comarques de la Llitera, el Baix Cinca i el Matarranya tot un seguit de senyories que governaren durant molts anys totes aquestes terres. Les senyories de vegades actuaven com si fossin miniestats i, sovint, el sobirà es va veure obligat a intervenir-hi personalment per resoldre diversos assumptes. A la Llitera sobresortiren els Estopanyà i els barons de Peralta; al Baix Cinca, els ordes militars i les senyories de la poderosa casa de Montcada, que substituïren, de fet, la casa comtal de Pallars Jussà i els barons d'Erill. També senyorejaren el Baix Cinca els Espés, els Entença, els Sescomes, els trinitaris de Vinganya i altres nobles de menys importància. A la comarca del Matarranya sobresortiren l'orde de Calatrava, l'important casa de Torroja, els de Cambrils, els Artusella i el bisbat de Tortosa

Els Peralta eren un llinatge noble de la Ribagorça que foren castlans d'aquest castell i d'aquí agafaren el nom. Ramon de Peralta i els seus fills, Guillem de Peralta i Rotllan de Purroi, juntament amb les hosts del comte d'Urgell, participaren activament en la conquesta de Lleida, i, al cap dels anys, els Peralta constituiren la baronia de Peralta. Tot sembla indicar que Ramon de Peralta estava emparentat amb el comte d'Urgell, Ermengol VI, perquè a la mort d'aquest, l'any 1154, el seu fill Guillem figura a la llista d'hereus substituts del comte. Un nét de Guillem, Ramon de Peralta, l'any 1187 de mans d'Alfons I el Cast rebé en feu el castell de Tamarit, que restà vinculat a la baronia de Peralta fins al 1328.

El 1203 Ermengol VIII deixà en el seu testament a la seva muller, la comtessa Elvira, els morabatins de l'honor de Peralta que tenia Guillem de Peralta, súbdit i col·laborador del comte. Guillem estava casat amb Berenguera de Cabrera, filla de Ponç de Cabrera. El seu fill, Ramon de Peralta, obtingué el 1226 de la comtessa Aurembiaix d'Urgell la donació en alou del castell i de la vila de Montmagastre, i el reconeixement dels seus feus a Gavasa, Purroi, Rocafort i Pelegrinyó, que, juntament amb Peralta, formaren el nucli bàsic de la baronia. El 1232, en la convinença entre Jaume I el Conqueridor i Ponç de Cabrera sobre el comtat d'Urgell es feren constar els drets de Ramon de Peralta, i el mateix Jaume I, després del litigi, confirmà la donació de la comtessa Aurembiaix.

El llinatge dels Peralta tingué un paper molt destacat en la història del país al segle XIII i a la primera meitat del XIV. Donà personatges com Jordà de Peralta, que fou comanador de Gardeny, de l'orde del Temple, entre els anys 1228 i 1230, i fou un dels nobles que havien assegurat la persona del rei Jaume I, menor d'edat, el 1216 a Montsó.

Arnau de Peralta, que també pertanyia al llinatge, fou conseller de Jaume I, que el trameté d'ambaixador a Roma i a la cort de França. El 1243 fou nomenat bisbe de València i el 1248, de Saragossa.

Un fill de Ramon, Guillem de Peralta, es casà amb Marquesa, filla del comte Ponç I d'Urgell, i llur fill, Ramon de Peralta, figura entre els consellers del rei En Jaume en la promulgació dels furs de València.

Quant a les senyories de la comarca del Baix Cinca, tal com s'ha dit, Arnau Mir de Pallars Jussà fou el primer senyor de Fraga, així com de Torrent, castell que segregà dels termes de Fraga, i afavorí amb diverses deixes en aquestes terres els ordes militars. L'any 1175, el seu fill, el comte Ramon V de Pallars Jussà, lliurà a l'orde de l'Hospital de Jerusalem el castell de Torrent amb els seus termes, i l'orde convertí el territori en el centre d'una comanda de la castellania d'Amposta. El mateix comte, l'any 1178, vengué a Arnau de Claramunt la meitat de l'heretat de Fraga. El cavaller navarrès García Pérez, com a marit de la comtessa Valença de Pallars Jussà, també es va titular senyor de Fraga i, més endavant, amb la renúncia de Dolça de So, hereva del comtat pallarès, el feu del castell de Fraga passà a la corona. Alfons I el Cast, cap al 1189, concedí la senyoria de Fraga als barons d'Erill i aquests, com a senyors alodials de Saidí, antics castlans de Fraga, pels comtes de Pallars, i també de Mequinensa, esdevingueren gairebé sobirans de tot el Baix Cinca.

D'altra banda, els ordes del Temple i de l'Hospital tenien diverses possessions a Fraga i per tota la comarca del Baix Cinca. A finals del segle XII els templers apareixen com a senyors del castell de Fraga. L'orde del Temple tenia com a heretat principal l'anomenada almúnia dels Templers, o Torre dels Frares, situada a la zona més fèrtil de l'horta.

La noble casa de Montcada, originària del comtat de Barcelona, sembla que s'introduí a la comarca del Baix Cinca en temps de Guillem Ramon dit el Gran Senescal, que morí l'any 1173. Un nét seu, Guillem Ramon I (cinquè senescal), per matrimoni amb Constança d'Aragó, una filla natural de Pere I el Catòlic, i per altres concessions, l'any 1212 adquirí la baronia d'Aitona, amb les senyories de Mequinensa i Albalat de Cinca, i altres castells de la rodalia. L'altra branca dels Montcada, la dels barons de Fraga, fou originada per Guillem I, fill de Ramon II el Jove, en obtenir l'any 1225 del rei Jaume I el castell i la vila de Fraga, a canvi de les honors i heretats que el llinatge posseïa a la ciutat de Lleida. Al llarg de tot el segle XIII, els descendents de les diverses branques adquiriren, bé per compres o bé per concessions del sobirà, gairebé totes les terres de la comarca i al final de segle esdevingueren pràcticament amos i senyors de tot el Baix Cinca, domini que durà fins a l'extinció de la nissaga.

A principis del segle XIII, després que el nou règim s'hagués consolidat, a Fraga i en altres indrets de la comarca aparegué l'organització de la vida municipal. Malgrat el domini dels senyors, la comunitat municipal de Fraga, amb les franqueses que li donaven els furs aragonesos i amb els privilegis concedits, principalment, pel sobirà, esdevingué un poble lliure, que escollia els regidors o jurats, menys el batlle, que era designat pel rei. En un privilegi del 1201, el rei autoritzà el comú de la vila a elegir vint individus perquè governessin el territori.

Després de la conquesta, la subcomarca del Baix Matarranya estigué en mans de la família Artusella, a excepció de la vila de Faió. Aquesta població, amb el seu important castell, sempre va estar unida a la veïna Mequinensa.

Diversos documents donen fe que Maella, després de la conquesta, va pertànyer a Ximèn d'Artusella, així com també la vila de Casp i els seus termes, malgrat que aquest últim es considerava un senyoriu diferent del de Maella. Ximèn d'Artusella, durant uns quants anys, va ser alferes i després majordom del rei Alfons I el Cast, que, en recompensa pels serveis prestats, li va lliurar diverses senyories, entre les quals, al juliol de 1194, s'afegiren el port de Salou i el seu terme. Aquest cavaller, que els historiadors aragonesos presenten com a aragonès, tenia possessions a la zona de la Llitera i a la comarca de la Ribagorça, i actuava de vegades com a aragonès i d'altres com a català.

L'historiador Zurita també diu que Ximèn, a part del port de Salou, tenia altres possessions al Camp de Tarragona.

El seu fill, Artau d'Artusella, rep de Pere I la senyoria de Foz-Calanda el 19 de juny de 1202, amb la condició que si mor abans que el seu pare Ximèn, li haurà de retornar la senyoria. En observar la documentació de l'època, veiem que aquesta família també tingué propietats a la vila de Calanda. Efectivament, la documentació confirma que el 1238, un descendent d'Artau, Pere Ximèn de Calanda, rebé certes possessions en el repartiment del regne de València de mans de Jaume I el Conqueridor.

El 1186 els veïns de Maella reberen una carta de poblament d'Alfons I, en què s'especifiquen els límits de la vila: «[...] scilicet de Anzuda de la Penna Roya usque in ri[v]o d'Algares [quomodo] vadit per ipsum rivuum usque ad ipsam val de Masalzinas et exit per ipsam valle[m] usque in Vall de Pedrafita et passant [?] rivo de Matarrania et exit per ipsa valle de Pere Brun usque ad summun et exit per ipsa serra usque ad solum [?] de vall de Peso de Alos ad rivo de Valdallo similiter per ipsum rivuum usque ad vall de Massatrigos et exit per vall de Massatrigos usque ad Penna Roya».

Hem donat a conèixer l'extracte del document perquè, actualment, els límits del terme de Maella, amb poques variacions, són els mateixos.

L'any 1187 l'orde de Calatrava dominava la meitat de Maella, segons una butlla del papa Gregori VIII en què es recompten les possessions de l'orde. En una altra butlla atorgada a Roma l'any 1214 pel papa Inocenci III continua figurant encara la meitat de Maella.

Hi ha una carta de poblament donada per l'orde de Calatrava a la vila de Maella, de l'any 1200, molt semblant a l'anterior, però d'autenticitat molt dubtosa. Es tracta d'un document que aporta l'historiador de la vila Vicente Juste Moles a *Historia de Maella*, en què inclou una transcripció i una traducció molt defectuoses, i sense esmentar la procedència de la font. En aquesta carta figura com a preceptor d'Alcanyís Gonçalvo Gonçalves quan ho era Garcí López de Noventa. A més, el transcriptor, en un error de puntuació, assenyala Pardo com a senyor de Maella i Casp, però, si el fragment es puntua correctament, el senyor d'aquests territoris és Ximèn d'Artusella. En una observació acurada de la redacció, podem afirmar que tampoc no correspon a l'època.

El dia 1 de setembre de l'any 1203, a la mort de Ximèn d'Artusella, el rei Pere I el Catòlic dóna la vila de Maella a l'orde de Calatrava. Però aquesta donació no va ser efectiva, car els hereus de Ximèn d'Artusella van protestar i el conflicte va durar bastants anys. Així, durant aquests anys, quan l'orde de Calatrava fa els recomptes dels béns sempre diu que posseeix la meitat de Maella.

Se sap que alguns descendents de Ximèn d'Artusella van ingressar a l'orde de Calatrava i hi van aportar el seu dot. L'any 1277, l'orde de Calatrava, després de compensar la família Artusella, va aconseguir el domini total de Maella.

Un cop l'orde de Calatrava dominà la vila, el 15 de novembre d'aquest any, atorgà una carta de franquícies i privilegis als pobladors, molt semblant a la que van atorgar durant aquestes dates a la vila de Calaceit.

Hi ha bastants documents en què consta que Maella, Calaceit, la Freixneda i Favara foren adquirides per l'orde de Calatrava mitjançant una compra.

A la mort de Ximèn d'Artusella, Favara i el seu terme van ser desmembrats del castell de Maella i van passar a la seva filla Elvira d'Artusella, casada amb Guillem de Cervelló. Per aquest motiu, figura en alguns documents com a Elvira de Cervelló.

A mitjan segle XIII la família Cervelló va tenir greus problemes amb els vassalls de Favara. Així, l'any 1255, Elvira, ja vídua, va deixar constància en un escrit que perdonava als vassalls les ofenses comeses, ja que els vassalls s'havien rebel·lat i havien provocat aldarulls amb víctimes mortals. Sembla que per aquesta raó va decidir vendre la població a l'orde de Calatrava.

Al cap de tres anys, l'orde la va traspassar a Ximèn Pérez de Pina, il·lustre senyor que sempre va acompanyar el rei En Jaume en les seves conquestes. L'orde de Calatrava, a canvi, va rebre unes terres que aquest posseïa a València. Al cap d'uns quants anys, però, la població tornà a formar part del patrimoni de l'orde.

A la mort de Ximèn d'Artusella, la vila de Nonasp va passar al seu fill Artau, que al cap de pocs anys, el 1209, féu donació de la vila a la seva germana Elvira, amb tots els termes, les cases i els casals, les eres, els pallers, els camps i les vinyes, els horts, etc., i ella, a canvi, en permuta, li concedí Pedrola i, també, tots els drets que havia adquirit al Temple pel que fa al lloc d'Avinazeit.

Vers el 1242, Elvira va cedir a l'orde del Temple la vila de Nonasp però reservant-se'n uns quants drets. Però al cap de pocs anys, el 1247, els cavallers templers adquiriren a Elvira de Cervelló tots els drets que ostentava respecte dels llocs de la vall de Batea (avui, terme de Batea), Bot, Nonasp i Almasuls (al regne d'Aragó). A canvi, rebé l'usdefruit vitalici de les rendes senyorials que produïen la vila i els termes de Gandesa. De la mateixa manera, l'any 1248, Pere de Latrores cedí a l'orde del Temple tots els drets que havia rebut sobre Nonasp de mans de la seva tia Elvira d'Artusella o de Cervelló.

Cap a l'any 1244 —tal com es dedueix d'un escut conservat al castell— Nonasp era ja propietat, en gran part, de l'orde del Temple. Al desembre d'aquest any, Arnald de Prades és preceptor del lloc, dependent del castell de Miravet. Quan es va suprimir l'orde del Temple, Nonasp va passar als hospitalers, que la van incloure a la castellania d'Amposta, però, al cap de pocs anys, el mestre Juan Fernández de Heredia la va integrar a la comanada de Casp.

L'any 1175, el bisbe Pere de Torroja, d'acord amb el Capítol de Sant Salvador, decideix infeudar el territori de la Pena d'Asnarlagaia al canonge de la seu de Saragossa i abat de Pina, Fortuny Robert, tot reservant-se'n uns quants drets: estableix que totes les esglésies del territori amb llurs delmes han de tornar a la diòcesi a la mort del canonge i que aquest ha de servir en qualsevol moment l'Església de Saragossa amb un determinat nombre de guerrers.

El mateix Pere de Torroja, reunit al desembre de 1183 amb el Capítol, concedeix una carta de poblament als habitants del territori de Vall-de-roures seguint els furs de Saragossa. Entre les nombroses retencions, consten les de la fira i els banys.

El canonge Fortuny Robert va fer testament l'any 1209 a favor de la seva filla, Sança Robert, i del seu nebot afillat, Mataló de Fréscano, a parts iguals. A la mort

del canonge, l'any 1211, els seus hereus van retre homenatge al bisbe en nom seu i dels seus successors, bo i prometent de ser bons vassalls i de respectar tots els termes de la donació.

Sança, la filla de Fortuny Robert, es va casar amb Martí Perís d'Oteiza. La filla de Mataló, Sança Peres, ho va fer amb Pere d'Alcalà. Els dominis es van repartir entre les dues famílies. El 7 de juliol de 1237, però, Pere d'Alcalà va vendre a Llop Guillem d'Oteiza, fill de Martí i Sança, tots els béns i els termes que posseïa a Vall-de-roures per quatre-cents morabatins d'or. Els Oteiza van esdevenir amb aquesta compra els senyors de la Pena d'Asnarlagaia.

Pere Llop d'Oteiza, fill de Llop Guillem, casat amb Teresa Pérez, filla del rei Pere II de Catalunya-Aragó, va morir sense descendència i els seus drets van passar a mans de Jaume II de Catalunya-Aragó el 1305. Anteriorment, el 8 d'octubre de 1270, Llop Guillem, el seu germà, Martí Perís d'Oteiza, i el seu fill havien constituït una triple germandat per tal que, si un d'ells no tenia hereus, els altres dos es fessin càrrec de les possessions. Malgrat aquesta circumstància, no hi va haver hereus, perquè fins i tot els fills bastards de Martí Perís havien perdut tots els drets respecte del territori. Amb motiu d'aquesta germandat, es parlà de la necessitat de vendre Massalió per cent mil sous, amb l'objectiu de pagar les despeses ocasionades pel testament.

En la controvèrsia per a decidir si els béns havien de passar al rei o al bisbe, Pere Llop d'Oteiza, com a darrera voluntat, instituí com a hereu el bisbe de Saragossa. A l'Arxiu Municipal de Massalió hi ha un document que tracta sobre l'execució del testament de Pere Llop d'Oteiza en relació amb aquesta senyoria i que estableix diferències amb la Pena.

El rei Jaume II, el 1307, va renunciar als drets del territori de la Pena i fins i tot a la Torre del Comte a canvi de sis-cents sous anuals pels molins de Daroca, de manera que aquesta qüestió va quedar tancada.

Segons un document que es conserva a l'Ajuntament de Fondespatla, la vila era, el 1188, una terra atorgada a uns immigrants perquè la poblessin («faciatis castrum ubi melius potueritis et populetis eum»), però sembla que aquesta donació no va prosperar i que, més endavant, va ser subinfeudada a Arnald de Fondespatla. Així, el 1232 aquest atorga una carta de poblament a trenta-vuit pobladors («al illo castro que dicituti Foçespalda»). Un dels néts d'Arnald de Fondespatla va renunciar el 6 de novembre de 1255 a la senyoria i ho va fer a favor de Llop Guillem d'Oteiza, hereu del territori de Vall-de-roures.

Tot fa pensar, però, que aquesta renúncia mai no es va fer efectiva, ja que el 13 de novembre de 1262 Arnald de Fondespatla i la seva muller, Ermessenda, van vendre la jurisdicció, llevat d'una propietat particular que tenien a la vila, a Llop Guillem i als seus successors per cinc-cents morabatins alfonsins d'or.

El 1295, tot i que la població era una aldea de Vall-de-roures, li va ser concedit el privilegi de tenir jurats i consellers, jurisdicció i justícia propis. Aquesta autonomia suposà, de fet, la independència de Fondespatla respecte de Vall-de-roures. Però la falta de delimitació entre els dos territoris provocaria a mitjan segle XVI un seguit de conflictes entre les dues viles.

El lloc de Mesquí ja no existia a la meitat del segle XII. La vila de Beseit és documentada el 1270 com a possessió de Vall-de-roures. No va pertànyer mai a l'orde de Calatrava, contràriament a les afirmacions d'alguns historiadors. És molt probable que després de la conquesta fos donada a l'orde del Temple. La documentació existent és molt poc explícita i fins a l'any 1270, segons l'historiador Santiago Vidiella, no comença a aparèixer als documents oficials.

La Torre del Comte va quedar enclavada a la Pena d'Asnarlagaia, sota la potestat directa del rei, malgrat que, d'alguna manera, era tutelada pel bisbat de Saragossa. Va viure les mateixes vicissituds senyorials que la resta del territori, fins que el 1307, des del palau reial d'Osca, Jaume II el Just va renunciar-hi a favor del bisbe de Saragossa, a canvi de diners.

La Freixneda pertanyia, al principi, a la Pena d'Asnarlagaia. El 1210 el bisbe de Saragossa i el Capítol de Sant Salvador d'aquesta ciutat en van cedir l'església, el territori i els delmes al convent de l'orde de Calatrava d'Alcanyís. Al març de 1211, Martín Martínez, mestre de Calatrava a l'esmentat convent, va infeudar el castell de la Freixneda a Ximèn López, amb la condició que si aquest moria sense descendència directa i legítima el castell hauria de ser retornat a l'orde. En aquests límits també figurava l'actual població de la Portellada.

El dissabte 28 de desembre de 1224, diada dels Sants Innocents, Gonçal i Pardo de Sant Pere, Sança Pérez i Urraca Ximèn, descendents de Ximèn López, van atorgar una carta de poblament als habitants de la Freixneda en què els concedien terres i cases, i la facultat de vendre, comprar i transmetre les propietats a llurs successors. Els donadors es van reservar el molí de farina i els forns.

Pere II de Catalunya-Aragó va reconèixer i va confirmar aquests privilegis. El 14 de desembre de 1283, en un document signat a Saragossa, va concedir a la Freixneda el títol de vila.

Massalió era un territori independent de la Pena d'Asnarlagaia, però la història d'aquestes dues senyories és molt semblant.

Alfons I de Catalunya-Aragó va donar la vila i el castell de Massalió a l'Església i al bisbe de Saragossa el 24 de juliol de 1175, el mateix dia en què també els feia donació de la Pena d'Asnarlagaia. Al cap de cinc dies, el 29 de juliol, el Capítol i el bisbe de Saragossa van subinfeudar Massalió al canonge de la mateixa seu, Fortuny Robert, i li van confiar la missió de poblar i millorar les terres.

El document de la donació, consevat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, a Barcelona, estipula que la meitat de Massalió és de Fortuny Robert i que l'altra meitat,

amb el castell, pertoca al bisbe de Saragossa. Hi queda també establerta l'aportació d'un cavaller quan faci falta: «Unum militem armatum de fuste et ferro cum omni apparatu suo et cum propis expensis [...]».

Els esdeveniments es varen succeir com a la Pena d'Asnarlagaia. A la mort de Fortuny Robert, la senyoria passà a mans del seu nebot Mataló de Fréscano i de la seva filla, Sança Robert, la qual, casada amb Martí Perís d'Oteiza, instaurà la senyoria dels Oteiza.

L'Arxiu Municipal de Massalió conserva unes notes d'investigació històrica sobre alguns pergamins de la vila, avui desapareguts. Possiblement, van ser elaborades per l'historiador Santiago Vidiella a finals del segle passat, perquè és Vidiella qui en parla al *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón*.

Cal destacar el document titulat *Carta-Pobla de Massalió*: es tracta d'una carta de poblament atorgada per Martí Perís d'Oteiza, senyor del lloc l'any 1215.

És important assenyalar que l'any 1269 Llop Guillem, el primogènit, no figura com a senyor de Massalió, però hi figura el seu germà, Martí Perís d'Oteiza. Cal pensar que els pares van voler assegurar el futur dels fills amb un repartiment just de les seves possessions.

Martí, a l'agost d'aquest mateix any, confessa que deu al seu germà gran, Llop Guillem, l'import de mil morabatins d'or pur. Per saldar aquest deute, hipoteca el castell i la vila de Massalió. Aquesta quantitat degué ser retornada aviat, ja que Martí conservà la senyoria. Finalment, l'únic hereu que va sobreviure fou Pere Llop d'Oteiza, que a la seva mort deixà Massalió al bisbe de Saragossa, malgrat un seguit de problemes en què hagué d'intervenir el mateix rei.

La senyoria dels Oteiza s'acaba el 1308, any en què el bisbe de Saragossa recupera la jurisdicció de Massalió.

No hi ha cap mena de dubte que els cavallers que dominaren el castell de Calaceit i els seus termes, potser a partir de 1151 o en anys posteriors, eren els mateixos que també eren senyors de Cambrils de Mar i que tenien altres possessions a la comarca actual del Baix Camp.

Segons la documentació conservada a l'Arxiu Diocesà de Tortosa, el 25 d'agost de 1184 els senyors de Calaceit són Rotllan de Cambrils i el seu cunyat Dalmau de Canyelles, casat amb Ximena. El domini d'aquestes terres els deuria venir de l'herència del seu pare, Bertran de Cambrils.

Sabem, gràcies a un document de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, que la família dels de Cambrils rebia favors dels reis a canvi de l'obligació d'equipar galeres per a les empreses navals. Durant part dels segles XII i XIII el llinatge senyorejà alternativament a Cambrils, a Alforja i a Calaceit.

Dalmau de Canyelles, casat amb una germana de Rotllan, venia d'una important família noble catalana. Una població a la comarca del Garraf porta el seu nom. A finals del segle XII, la guerra contra Alfons VIII de Castella i l'aparició dels almo-

hades al territori peninsular tal vegada van forçar Alfons el Cast a desprendre's de Vilafranca del Penedès. Un document expedit a Lleida al maig de 1191 dóna la població, amb la fira, el mercat i tot altre emolument, a Berenguer i a Pere de Vilafranca, a Dalmau de Canyelles i a Vidià de la Rafeguera. El 1200 Dalmau de Canyelles apareix com a castlà de Vilafranca.

Hi ha un document de l'any 1205 que ha creat molta confusió als historiadors. Aquest document diu que el mestre de l'orde de Calatrava Martín Martínez va infeudar els llocs de Calaceit, Arenys i Lledó a Rotllan de Cambrils i a Dalmau de Canyelles. Aquest document és totalment fals; de fet, la falsificació es va fer l'any 1573 quan el Capítol de Tortosa, que en aquells moments dominava la població, va intentar imposar certs drets feudals practicats antigament. Els jurats de Calaceit van argüir que sempre havien estat vassalls de l'orde de Calatrava, valent-se del document falsificat. El justícia d'Aragó hi va intervenir i el document va quedar validat.

A la mort de Rotllan de Cambrils, l'any 1206, els seus hereus divideixen la senyoria. Les filles, Arsen i Oliva, casades amb Roderic de Bolea i Sanç de Sarinyena, respectivament, reben Calaceit i tot el terme, mentre que Dalmau de Canyelles obté Lledó i Arenys, amb el pagament de cent auris de bon or com a compensació.

El mateix dia, el 20 de setembre de 1206, Dalmau de Canyelles, juntament amb Sanç de Sarinyena i Roderic de Bolea, ven tots els drets que té sobre el castell de Calaceit (o sigui, Arenys i Lledó) a Berenguer de Cambrils, pel preu de dos mil sis-cents florins de Barcelona. En el document de venda Sanç de Sarinyena apareix com a fiador i Roderic de Bolea, com a testimoni.

Entre 1209 i 1211, amb motiu de la *concòrdia* establerta entre els bisbats de Tortosa i de Saragossa pel que fa als límits eclesiàstics, aquestes tres poblacions, amb Cretes i el Mas de l'Ametlla, passen a mans del bisbe de Tortosa, amb la intervenció del rei Pere I de Catalunya-Aragó.

La documentació que parla dels primers anys de la conquesta de la vila de Cretes és molt escassa i contradictòria. Aquest fet no es correspon amb les informacions de les poblacions veïnes de Calaceit, Arenys i Lledó. A l'Arxiu Diocesà de Tortosa no hi ha cap document sobre Cretes fins a mitjan segle XIII i tampoc no en trobem referències als documents de l'orde de Calatrava. Això fa pensar que, per algun motiu que desconeixem, aquests documents van ser apartats de l'arxiu. És possible que, durant els plets posteriors entre el bisbat de Tortosa i l'orde de Calatrava, fossin destruïts o recopilats i, aleshores, apartats dels altres.

Segons l'historiador Santiago Vidiella, Cretes pertanyia, durant els primers anys de la conquesta cristiana, a la demarcació de Calaceit i la seva població era molt escassa. Els de Cambrils n'eren, doncs, els senyors. Si fem cas d'unes notícies aparegudes en uns documents recopilats al segle XIX, l'any 1192 Cretes pertanyia a l'orde de Calatrava. En aquest any l'orde donà als pobladors, fins a arribar a un nombre

de cinquanta, tots els termes i tinences (confrontant-los) amb els erms, aigües i camps. L'orde de Calatrava va fer reserva del forn i de les colònies, i va prohibir la venda o l'empenyorament dels béns atorgats a cap altre orde o senyor. Recordem que Arenys, en aquesta època, també va passar de les mans de Berenguer de Cambrils a les de l'orde de Calatrava. Cretes, tal com Calaceit, Lledó i Arenys, sempre va disposar de jurisdicció pròpia. Si en algun moment va ser possessió de l'orde, no fou per raons de pertinença a la jurisdicció dels termes d'Alcanyís. Segons un document de l'Arxiu Diocesà de Tortosa, i que hem publicat a *Una vila medieval entre fronteres*, el 1257, el lloc anomenat el Mas de l'Ametlla és deslliurat de la manera següent: «[...] veí per una part amb les terres dominicals dels germans de Calatrava i per l'altra amb Vall-de-roures i per la tercera amb el terme de Cretes [...]».

Com en el cas de Calaceit, el 1210 el bisbe de Tortosa aconseguí el domini senyorial de Cretes. Al cap d'uns quants anys, per motius que desconeixem, la població esdevingué dependent de l'orde de Calatrava. Possiblement, fou per una donació dels descendents dels senyors de Cambrils que va passar a l'orde. Cal tenir molt en compte que l'any 1269 és comanador de Cretes Enego Peris, fill d'Arsen i Roderic de Bolea. Com a fill baró, va ser l'hereu principal i en ingressar a l'orde de Calatrava va incorporar la vila de Cretes a l'orde. Al cap de tres anys, el 15 d'abril de 1271, Enego Peris va rebre de la seva tia Ossenda el Mas de l'Ametlla i el va incorporar al terme de Cretes.

El 1295, el mestre de l'orde, Rodrigo Pérez Ponce, traspassà la senyoria de Cretes al bisbe de Tortosa, Arnau de Jardí, pel preu d'un cens anual de tres mil sous; a l'hora de la veritat, el bisbe va argumentar antics drets senyorials per tal d'eludir el pagament. El rei hagué d'intervenir nombroses vegades en el llarg seguit de plets que van enfrontar l'orde amb el bisbe.

Continuant la història de la senyoria de Calaceit, aquesta població fou des del primer moment el cap de la senyoria. Els descendents de Rotllan, després de la concòrdia entre els bisbats de Tortosa i de Saragossa de l'any 1210, van continuar ostentant el domini de la població. El 26 d'octubre de 1237, l'orde de Calatrava va comprar la meitat de la senyoria a Sanç de Sarinyena i a la seva muller, Oliva. Les filles de Roderic i Arsen, Ossenda i Jordana, en van heretar l'altra meitat. El 23 d'agost de 1271, Ossenda i Eiximèn Peris, el seu marit, juntament amb els pares de Maria Guillem, van traspassar l'altra meitat de la senyoria a l'orde de Calatrava, incloent-hi la part que van comprar a la seva germana Jordana, casada amb Sanç Llop de Sant Pere.

L'orde de Calatrava no va fer totalment efectiva la dominació de Calaceit fins a l'any 1177, quan atorgà un seguit de privilegis al consell de la Universitat de Calaceit.

Quant a les viles d'Arenys i Lledó, després que l'any 1209 passessin a mans del bisbe de Tortosa, amb la intervenció del rei Pere, el bisbat les va seguir conservant

i no van ser retornades als antics propietaris. A l'octubre de 1210, el bisbe Gombau de Santa Oliva concedí una carta de poblament als habitants de Lledó.

L'any 1185 quan el sobirà va concedir el castell de Mont-roig a l'arquebisbat de Tarragona, també li va donar el castell de Camaró i els seus termes, fins al port de Tevaro i fins al port de Mesquí. Aquesta donació fou confirmada l'any 1196 pel rei Pere I, fill d'Alfons I el Cast.

Camaró era, en aquella època, un territori important, tant des del punt de vista econòmic com estratègic, perquè estava situat a la frontera entre els cristians i els infidels. Era, però, un territori insegur. Aquesta és la raó per la qual el rei va adjudicar aquestes terres a altres senyors. Abans, part d'aquest territori havia tingut per senyors Espanyol de Castellot i el seu fill Gastó de Castellot.

Després de la donació a l'arquebisbat i a la seu de Tarragona, només s'ha trobat un document que faci referència a aquest lloc i a aquesta època. Es tracta de la donació de Joan Garcés i la seva muller, Sança de Castellot, d'unes terres de Torre les Arques («Turre de las Archas»).

Al mes d'octubre de 1194, Alfons I va atorgar des d'Otiñena una carta de poblament als habitants de Camaró. Els límits que s'estableixen en aquesta donació i les partides que hi són incloses són molt interessants: «[...] serra de Foz-Calanda de Pitarra, Vallem de Nuce, Alcorisa, Seno, Abenfigo, Valipon, Xixilen, Carrum, Almenarellum, Jaganta, Petrafita, Cinctorres, fins al Mont Labor i Mola d'Ares, on s'inclouen Asclum, la Lachava, Balmana, Vallibona, Bel, Herbés i Morella, quando Deus dederit illam in manum cristianarum ['quan Déu ens permetrà de guanyar-la (Morella)'], i des de Morella als Germanells, Canyada de Beric, Lena de Calanda, castell de Bunyol, fins a Camaró».

Aquest territori correspon als termes actuals de parla castellana de Castellot i Mas de les Mates, i als de parla catalana de la Ginebrosa, la Canyada de Beric, Aiguaviva i una bona part de la comarca dels Ports de Morella. No s'ha pogut localitzar, però, el castell i la vila de Camaró. Alguns historiadors l'han volgut identificar amb l'actual ermita de Santa Flora del Mas de les Mates.

El territori va patir un seguit de desmembracions i, finalment, va passar a l'orde del Sant Redemptor, que es va fusionar amb el del Temple. Per tant, la Ginebrosa i els seus barris Aiguaviva i el Mas de les Mates van pertànyer al llarg de l'edat mitjana al Temple. El 1308, després del decret de supressió d'aquest orde, el territori va passar a mans de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem. Abans, l'orde del Temple va subinfeudar la Ginebrosa a Artal d'Alagó (fill de Belasc d'Alagó, senyor de Morella), que l'any 1291 va concedir una carta de poblament als seus veïns. Mont-roig, juntament amb Pena-roja i Torredarques, entre d'altres, va ser donada per Pere I a l'orde de Calatrava el 3 d'abril de 1209. Aquest document, molt interessant pel nombre de topònims que hi figuren, fou recopilat al *Bullarium ordinis militiae de Calatrava* i, a més del castell de Mont-roig, els donà també les

viles de Xulbe i Molins. Aquestes viles actualment són Ejulve i Molinos, tocant ja a la serra de Sant Just. Una vegada més, es demostra que les tropes comtals, en les primeres incursions, van arribar fins a la serra de Sant Just.

Així, a partir de 1209 l'orde de Calatrava formà una nova comanda, amb Mont-roig com a centre principal, i amb Pena-roja i Torredarques. Més endavant, després d'uns quants litigis amb Alcanyís, els calatrans incorporen a la seva jurisdicció les aldees de Fórnols, Ràfels i Bellmunt.

Al mes d'agost de l'any 1231, el mestre de Calatrava, Gonzalo Yáñez, concedeix una carta poblament als habitants de Mont-roig. Hom promet a cada poblador vint-i-quatre cafissades de terra, la caça i altres drets sobre el terme, un forn, dos molins i franqueses diverses. L'orde es reserva el dret de tenir a la vila un forn i dos molins, conserva les propietats i els dominis que té al terme, i també la potestat de fer justícia amb el consell dels pobladors («cum viro consilio»). Aquests resten lliures de tot servei durant tres anys; passat aquest temps, segons es desprèn del document, han de fer tres cavalcades, després de les quals queden lliures per sempre. Tot i això, han de pagar els delmes i les primícies a l'orde (per bé que les segones es poden dedicar a la construcció de l'església i a la fortificació de la vila i el castell), i han de mantenir la fidelitat a l'orde de Calatrava i al convent d'Alcanyís.

Entre els testimonis d'aquest atorgament figuren Bernat de Cambrils, «miles», i Pere de Calavera, «baylus de Calaceyt». Va ser fet durant el regnat de Jaume I, quan era bisbe de Saragossa Sancho de Aones, Ponç de Torrella era bisbe de Tortosa i García de Guadar, bisbe d'Osca, al mes d'agost de 1231. Durant aquests anys, l'orde de Calatrava va adquirir la Canyada de Beric, que es va desmembrar del castell de Camaró.

Quant a la senyoria d'Alcanyís, malgrat la carta de poblament concedida pel comte Ramon Berenguer IV el 1157, Alcanyís va constituir una senyoria. El mateix comte instaurà aquesta modalitat, i el 1160 arriben les primeres notícies del que segurament va ser el primer senyor d'Alcanyís: «Sancho Aznarez in Alcanicia». El document on figura aquesta referència porta la data del mes de març de l'any 1160. Els historiadors que s'han ocupat d'aquest personatge, com ara Jaime Caruana Gómez de Barreda i Antonio Ubieto Arteta, no n'han pogut descobrir, de moment, la identitat. El nom i el cognom apareixen documentats en diverses ocasions durant el final del segle XI i la primera meitat del segle XII, però la manca de dades no permet identificar amb seguretat cap d'aquests personatges, ja que porten el mateix nom que el primer senyor d'Alcanyís.

Un altre document parla de «Palacin en Saragoça, et in Alkanniz et in Alagone». El segon senyor d'Alcanyís apareix sempre al costat del comte Ramon Berenguer IV i també del seu fill Alfons I. L'historiador Jaime Caruana Gómez de Barreda creu que és l'avi de Belasc d'Alagó, el conqueridor de Morella en temps de

Jaume I. El tercer senyor d'Alcanyís és Bertran de Santa Creu. El seu nom apareix en diversos documents entre els anys 1172 i 1176.

Jaime Caruana Gómez de Barreda pensa que va ser un cavaller distingit de la família Santa Cruz de la Serós, establerta a Osca. Segons aquest historiador, apareix esmentat en documents diferents, on confirma diplomes com a senyor de Luèsia; al mes de febrer de 1172 apareix com a senyor de Farissa i al setembre de 1178, com a alferes i senyor d'Alcanyís.

Aquest senyor va ocupar càrrecs molt importants a la cort del rei Alfons I, entre d'altres, segons es dedueix de la documentació, alferes o portaestendard de les seves tropes. L'últim document en què apareix esmentat amb aquest càrrec data del 1192.

Sembla que el govern d'aquests senyors no va ser satisfactori, ja que el rei va donar al mes de març del 1179 el castell i la vila d'Alcanyís a l'orde de Calatrava, amb un gran territori, més petit, però, que l'anterior, deslliurat de la primera carta de poblament.

Queda demostrat que en aquest territori no van ser incloses les viles del Baix Matarranya, com tampoc el senyoriu dels de Cambrils, Mont-roig i la Pena d'Asnarlagaia.

La nova comanda d'Alcanyís prengué tanta importància que, després de la caiguda de la vila de Calatrava i a principis del segle XIII, pretengué d'esdevenir la casa principal de l'orde i elegí mestre. Resolta aquesta mena d'escissió, Alcanyís, per la seva importància, sempre tingué personalitat pròpia i al llarg de la història intentà diverses vegades tornar a ser la casa principal.

A mesura que passaren els anys, l'orde, bé per compres o bé per donacions, va anar ampliant els dominis, i a la zona del Matarranya creà les noves comandes de Mont-roig de Tastavins, de Maella, de Favara, de Cretes, de Calaceit i de la Freixneda.

La primera comanda que va crear l'orde de Calatrava va ser la de Mont-roig, documentada amb regularitat des del 1242; queda sota la seva supervisió l'àrea meridional de la senyoria. A partir del 1278 hi ha comanadors a Maella, a la Freixneda, a Calaceit, a Cretes i a Mont-roig.

En general, la creació d'una comanda comporta que augmentin les possibilitats econòmiques de les localitats que són suport de la comanda i, conseqüentment, de les rendes que s'hi obtenen, i també implica que s'hagi de millorar la vigilància dels consells i, en general, de les comunitats camperoles, en un moment en què aquestes arriben a un cert grau de maduresa i comencen a explotar els consells com a instruments d'autodefensa davant els senyors. Aquest sistema té una perduració secular i, amb alteracions de poca importància, arriba fins a l'època moderna.

L'any 1304, el rei Jaume II va concedir un privilegi a les viles de Favara, Maella, Calaceit, la Freixneda i altres nuclis de parla castellana gràcies al qual les alliberava

de pagar l'impost del monedatge i de fer exèrcit i cavalcades, excepte quan fos una causa major, i també aplicaren aquest privilegi les poblacions dels ordes del Temple i de l'Hospital. La raó d'aquest privilegi era que aquestes poblacions havien passat a l'orde de Calatrava mitjançant unes compres, ja que venien de nobles, i quedaven exemptes d'aquestes obligacions. L'any 1328 Alfons III el Benigne torna a ratificar aquests privilegis.

L'orde de Calatrava participà també en la conquesta de Mallorca i del regne de València. Per aquesta raó, l'orde posseí béns a les Illes i al País Valencià. En aquest últim, entre d'altres, les comandes de Bétera, Begís, Castell de Castells i Borriana. A la ciutat de València fou construïda una casa prioral.

En extingir-se l'orde del Temple (1311), deu cavallers de Calatrava fundaren al País Valencià el nou orde de Montesa.

Les conquestes de Mallorca i València

A mesura que les tropes comtals avançaven cap al sud, un gran contingent de persones seguia els seus senyors, participava en les conquestes i s'establia en les noves terres que s'anaven guanyant als sarraïns.

A la mort del comte Ramon Berenguer IV, les conquestes s'aturaren i no es reprengueren fins al 1225. Les causes, hem de cercar-les en dos aspectes concrets. En primer lloc, en molt pocs anys hom havia conquerit un ampli territori de més de deu mil quilòmetres quadrats; resultava molt difícil establir-hi nous contingents de població, per la senzilla raó que no n'hi havia. En segon lloc, la pujada a al-Àndalus del fort poder almohade feia impossible continuar endavant amb les conquestes. Però, l'any 1212 es produí un fet important per als regnes cristians. A l'altiplà de Las Navas de Tolosa (La Carolina, Jaén) l'exèrcit del califa almohade, Muhammad al-Nasir, fou derrotat per una coalició de reis peninsulars —Alfons VIII de Castella, Pere I de Catalunya-Aragó i Sanç VII de Navarra—, cavallers hispanocristians i croats ultrapirinencs.

A partir d'aquest moment, per part dels regnes cristians, les conquestes tornaren a ser un fet. De totes maneres, l'any següent, el 1213, morí el rei Pere, i les conquestes varen quedar interrompudes fins que Jaume I no assolí la majoria d'edat per a comandar els exèrcits, cosa que succeí aviat. Aquest nou rei, amb disset anys, hagué de lluitar cos a cos amb el noble Pero Ahonés, que no havia respectat una treva de deu anys amb els sarraïns. El rei no podia consentir que els seus súbdits trenquessin la paraula que ell mateix havia donat, ja que això el feia aparèixer com un perjur. Quan van ser cara a cara, van protagonitzar una escena d'una violència extrema en què ambdós forcejaren cos a cos. El rei en va sortir airós i el noble aragonès va fugir, però fou enderrocat del cavall per un cop de llança d'un dels homes del rei. Amb la mort de Pero Ahonés, els prohoms d'Aragó i moltes ciutats

i viles s'alçaren en armes contra el rei fins que, per mediació de l'Església, va arribar la pau. Però, tal com veurem més endavant, aquests enfrontaments van portar cua i d'alguna manera van influir en la població aragonesa, perquè aquesta no participés en la conquesta de Mallorca.

Amb la pau amb Aragó i expirada la treva, Jaume I assajà, sense èxit, el setge de Peníscola (1225). El pes d'aquest setge va correspondre principalment a la casa de Montcada i hi participaren, també, homes del Baix Cinca. Malgrat aquest fet desafortunat, començava un nou període esplendorós del regnat de Jaume I: el de les grans conquestes.

La primera gran conquesta fou la de Mallorca, l'any 1229. A les acaballes de l'any 1228, el rei va aplegar Corts a Barcelona per cercar fonts i preparar la conquesta. Els principals prelats i barons de Catalunya s'hi van comprometre amb diners i homes a canvi d'una bona part de les terres que es conqueririen. També en aquestes Corts es van aprovar la concessió al rei del cobrament del bovatge per a finançar l'empresa i una Constitució de Pau i Treva estesa a tot Catalunya, del Cinca a Salses. Els aragonesos eren reticents a emprendre l'empresa, així com els lleidatants. Els lleidatants van acabar per participar en l'expedició, tal com demostra el lot important que els va correspondre en el repartiment, però les ciutats i viles aragoneses es van mantenir al marge de l'expedició; i si rics homes i cavallers d'Aragó van acudir-hi, va ser perquè tenien *honors* envers el rei, és a dir, rendes que els obligaven a acudir amb un cert nombre de cavallers sempre que el rei els convoqués. No fou el cas de la gent de les comarques de la Franja, perquè en aquests moments no eren considerats com a aragonesos.

Un cop fets els preparatius, l'expedició sortí de Salou i desembarcà a Santa Ponça. Després de la batalla de Portopí, els expedicionaris varen assetjar la capital durant tres mesos i acabaren l'escomesa amb un assalt general comandat pel mateix rei. La resta fou una campanya sense gaires dificultats contra els moros de l'interior de l'illa.

Els principals senyors d'aquestes terres, la casa de Montcada, els templers i els membres de l'orde de Calatrava, participaren en l'expedició i reberen una bona part de les terres. Però també hi varen participar la resta de senyors: els Artusella, els de Cambrils, els Oteiza, els Cervelló i els d'Alagó.

Cal recordar que Ximèn d'Artusella va ser senyor de Salou, lloc d'on va sortir l'expedició. A principis del segle XIII era també senyor de Maella, i el seu fill era senyor de Foz-Calanda. Un descendent de Ximèn d'Artusella, Pere Ximèn de Calanda, més endavant, rebé certes possessions en el repartiment del regne de València de mans de Jaume I.

Per un document de l'Arxiu de la Corona d'Aragó de l'any 1264, sabem que els de Cambrils es dedicaven a armar galeres per a les empreses navals dels reis:

> El rei als seus fidels castlà i batlle de Cambrils, salut i gràcia: us manem que aquella carta de franquesa concedida pel rei Pere, de bona memòria, pare nostre, a Rotllan de Calaceit i al seu fill Berenguer, observeu Berenguer, Bernat i Albert, fills del dit Berenguer, així com Rotllan i altres néts d'aquest, de la manera que millor s'hi conté, a l'esmentada carta; però volem que poseu la seva part en tot allò necessari al negoci de les galeres, perquè en això no heu de fer nul·la mudança. Donat a Barcelona a 25 d'agost de 1264.

Els senyors de Cambrils reberen importants possessions a la zona del Baix Maestrat i a la Plana Baixa. Van canviar el cognom de Cambrils pel de Calaceit. Foren presents a Vila-real des d'un primer moment i hi introduïren una important nissaga que ocupà càrrecs destacats a la ciutat fins gairebé als nostres dies.

Segons Zurita, els Oteiza eren una important família d'ascendència navarresa que lluitava al costat dels reis d'Aragó, dels quals rebia favors pels seus serveis. Tot sembla indicar, segons la *Crònica* de Bernat Desclot, que Martí Perís d'Oteiza va ser el primer cavaller que va entrar a la ciutat de Mallorca després de la conquesta: «Mes lo primer cavaller qui entrà havia nom Martí Perís, e altres aprés en Bernat de Gurp e el terç en Ferran Perís de Pina; e puis aprés entraren tots els altres, al punt tots que pogueren».

Els historiadors parlen, també, que en la conquesta de Mallorca van participar dos cavallers de Calaceit que eren germans, Antoni i Pere Moix. Antoni va tornar i després va participar en la conquesta del regne de València. Pere, amb el lot de terres rebudes, s'hi va quedar i va donar origen a una important família de nobles que perdurà fins al segle XIX.

Tal com en el setge de Peníscola, també hi participaren molts homes de les terres del Baix Cinca i de la zona de Tortosa que estaven enrolats a les tropes de la família Montcada. Cal esmentar que en la batalla de Portopí i en el setge de la ciutat moriren dos membres importants de la família, Guillem de Montcada i Ramon II de Montcada.

Aquest darrer havia estat conseller del rei Jaume I, però les relacions amb el de Montcada de vegades havien estat molt tenses pel que fa a la participació d'aquest en la campanya de Mallorca. Al final, Ramon II de Montcada va decidir de participar en la conquesta de Mallorca i oferí al rei vint-i-cinc cavallers, servents i mariners. Guillem de Montcada, més conegut per la història com a Guillem de Bearn, fou un dels consellers més íntims del rei Jaume I i fins a la seva mort el va acompanyar en totes les empreses que el rei va emprendre.

Quan encara no havia acabat de consolidar-se la conquesta de Mallorca, Jaume I hagué de fer front a la conquesta de València, avançada per la impetuositat de Belasc d'Alagó. Els primers moviments foren duts a terme per cavallers fronterers, que, per iniciativa pròpia, feren incursions per les terres altes de la comarca dels Ports de Morella, i Belasc d'Alagó aconseguí un èxit sorprenent en conquerir Ares

i Morella a finals de 1232. Això obligà el rei Jaume I a interessar-se pels esdeveniments i a encapçalar-los.

A principis de l'any 1233, a la ciutat d'Alcanyís, es reuniren el rei, Belasc d'Alagó i Hug de Folcalquier, mestre de l'Hospital, i tots junts començaren a planificar la conquesta de València.

La conquesta de València durà uns quants anys i hi van participar els principals estaments de l'Església, la noblesa i els ordes militars. Els senyors que dominaven el Baix Cinca i el Matarranya també hi van participar, juntament amb els seus súbdits.

Al *Llibre del repartiment*, al *Llibre dels feits*, a la *Crònica* de Bernat Desclot i en molts altres documents apareixen referències abundants de la participació de la gent d'aquestes comarques en la conquesta i la repoblació del País Valencià. Aquest text del *Llibre del feits* n'és un exemple:

> [...] e nós érem, e enviam per los bisbes, e per los nostres rics-homes e per cavallers que hi havia que sabien de feit d'armes, e per los prohòmens de la ciutat, que s'aparellassen d'anar ab nós, que vengut nos era messatge que Penacadell combatien, e que hi volíem anar per tal que els en llevàssem: car si Penacadell se perdia, lo port de Cocentaina se pedria, que no gosaria hom anar a Cocentaina, ni a Alcoi, ni a les partides de Seixona, ni a Alacant per negun lloc e seria gran desconhort dels crestians. E, deçà d'Eslida e de Lleó, que hi havien vençuts bé tres mília crestians que els entraven per fer mal, que eren de les partides de Tortosa, e d'Alcanís, e de Castellot, e d'Ortta, e de Vilallonga, e d'Alcanada, e de Vallderoures, e d'altres llogars que eren vilers escampats: que en aquell desbaratat n'havien morts de quatre-cents tro en cinc-cents.

Tal com expliquen el mateix Jaume I i altres cròniques de l'època, tots aquests cristians es distingiren en la presa de la població de Villena pel valor i la destresa en la lluita.

També es distingiren en la conquesta de València els cavallers de la noblesa de segon rang que dominaven encara moltes viles i pobles de la comarca del Matarranya.

Un fill de Dalmau de Canyelles, Bertran de Canyelles, va rebre del rei en terres valencianes: deu jovades al lloc anomenat Zoayr i cases i un hort a València. Això li fou donat el 16 de juny de 1262, i, el 27 d'octubre del mateix any, s'hi afegiren les cases de Cala Bobagy, «on resideix l'Alcaid Moreno».

Com a fet curiós, l'any 1276 un descendent de la família Cambrils, ara anomenat Marc de Calaceit, en el repartiment de Vila-real, rebé unes terres concedides pel rei Jaume I per la participació en la conquesta.

Els senyors de Cambrils, malgrat que seguien utilitzant aquest cognom, ja feia temps que havien perdut tots els drets que tenien a la població del Baix Camp, i

ara aquest Marc adoptava el cognom de Calaceit, d'on ell mateix o els seus pares havien estat senyors. Sabem perfectament que pertanyia a aquesta família perquè, a més de ser un noble, tenia dos germans amb els noms de Saurina i Bernat. Saurina, de la família dels de Cambrils, també apareix uns quants anys abans com a senyora de l'Alforja, i Bernat és un nom que es repeteix sovint en l'onomàstica de la família. Bernat, germà de Marc, va ser lloctinent del governador o procurador del regne de València.

Els tres germans, amb el cognom de Calaceit, són els iniciadors d'una important nissaga a la població de Vila-real que es projectarà políticament durant tot el segle XIV i, amb menys importància, durant els següents. L'any 1390, Ferran de Calaceit i Pere de Rovira són els jurats de la població. El cognom Calaceit s'expandí pel nord del País Valencià i també per altres indrets fins a arribar als nostres dies.

Però molta gent d'aquestes comarques no sols va anar a repoblar València, sinó també el regne de Múrcia. Al *Llibre del repartiment* d'aquest regne apareix un bon nombre de cavallers que reberen terres per part del sobirà i que portaven el cognom de Beseit, Pena-roja, Saidí, Tamarit, etc., i que, sens dubte, són originaris d'aquestes terres. També sabem pels historiadors de Fraga que l'any 1272 algunes famílies d'aquesta població anaren a repoblar el regne de Múrcia, que en gran part conquerí l'infant Pere, el futur rei Pere el Gran. Aleshores, era senyor de Fraga Pere de Montcada, que el 1280 acompanyà el seu sobirà al setge d'Albarrasí.

Per a tancar l'explicació de la participació de les comarques de la Franja en la conquesta i la repoblació de València i del regne de Múrcia, hem de parlar dels almogàvers. Aquests eren guerrers d'ofici que aparegueren als regnes cristians a partir del segle XIII per tal de fer incursions en terres musulmanes. Però on obtingueren més ressò fou en terres de la Corona catalanoaragonesa. Lluitaven als cossos d'infanteria, sota el comandament dels adalils i els almugatens; ells mateixos es proveïen d'aliments i d'armes, i en un sarró portaven el pa per a una o dues jornades. Anaven armats amb cotell, llança i dards; vestien una gonella o camisa molt curta, polaines i avarques de cuir. Es caracteritzaven per llur fortalesa física, frugalitat i agilitat en combatre.

La seva primera procedència es fa difícil d'esbrinar, però en temps de Pere I de Catalunya foren reclutats, en gran part, a la zona de Tortosa. Això sembla normal: de fet, uns homes que havien convertit la guerra en un ofici devien establir-se als llocs on aquesta era un fet quotidià, és a dir, a la frontera amb les terres sarraïnes, l'actual frontera amb el País Valencià.

Als exèrcits de Jaume I hi havia enrolats força homes procedents d'aquestes terres. Al text del *Llibre dels feits* esmentat més amunt, llegim: «E, deçà d'Eslida e de Lleó, que hi havien vençuts bé tres mília chrestians que els entraven per fer mal, que eren de les partides de Tortosa, e d'Alcanís, e de Castellot, e d'Orta, e de Vilallonga, e d'Alcanada, e de Vallderoures, e d'altres llogars que eren vilers escampats».

Aquests cristians havien estat reclutats als llocs de frontera amb els sarraïns i, per tant, eren homes preparats per a la guerra. No sorprendria que aquests primers almogàvers fossin d'aquestes contrades. Tots aquests cristians, tal com confirmen les cròniques, es distingiren en la presa de la població de Villena pel valor i la destresa en la lluita.

Els límits civils

La fixació de les fronteres entre Aragó i Catalunya ha motivat moltes pàgines apassionades, ja que els historiadors i juristes d'una banda i de l'altra han mirat de situar-les en un país o a l'altre segons cap a on es decantessin les seves simpaties. Tot i que hom podria deixar-se endur per aquesta mena de sentiments, abordar la qüestió des d'una actitud semblant no fa res més que establir un problema artificial que, òbviament, no té res a veure amb la veritable historiografia, la que pren com a base la història documentada.

Cal fer constar que en la biografia de l'eminent historiador Jesús Ernest Martínez i Ferrando sobre el rei Jaume II no surt ni una ratlla sobre la qüestió de les fronteres entre Catalunya i Aragó de l'any 1305. I tampoc no surt cap ratlla sobre aquesta qüestió a l'article de la biografia del mateix rei a la *Gran enciclopèdia catalana*. Potser l'historiador Martínez i Ferrando s'oblidà de la qüestió o no li donà prou importància, i, com que l'article de la *Gran enciclopèdia catalana* es va redactar seguint la biografia de l'historiador, s'hi va cometre el mateix oblit. En canvi, el tema ha estat molt ben estudiat pel que fa a les comarques de la Ribagorça, la Llitera i el Baix Cinca per l'historiador Flocel Sabaté i Curull al llibre *El territori de la Catalunya medieval*.

Per tal de comprendre el problema, cal, doncs, que estudiem dos períodes ben diferents, cadascun dels quals dura aproximadament cent anys. El primer període abraça des de l'inici de la conquesta de la Baixa Llitera, cap a mitjan segle XII, fins a la segona meitat del segle XIII, quan Jaume I intentà dividir els seus regnes entre els seus fills. El segon període abraça des de mitjan segle XIII fins a la fixació definitiva dels límits. Aquests límits es fixaren a la Llitera durant les primeres dècades del segle XIV; al Matarranya es fixaren també, més o menys, durant els mateixos anys, mentre que al Baix Cinca es fixaren al segle XV i a la Ribagorça, al cap d'un segle.

El comte Ramon Berenguer IV, en conquerir Tortosa i Lleida, va erigir aquests territoris en marquesats independents, tot diferenciant-los d'Aragó i Catalunya. Així, els homes i les dones que en un primer moment van poblar aquestes terres no es van preocupar mai de si eren catalans o aragonesos (a diferència dels erudits que de vegades tan apassionadament s'ho han plantejat). L'única consciència que tenien de la seva identitat era que pertanyien a un mateix sobirà. Així pensen importants tractadistes del tema, com és el cas de l'historiador José María Lacarra.

Els repobladors catalans van arribar fins més enllà del riu Guadalop, incloent-hi les poblacions actuals d'Andorra, Molins, Castellot, Híjar, etc., perquè, tal com ja hem dit, Aragó no disposava, llavors, de prou contingents de pobladors. Encara més, en les constitucions de Pau i Treva de 1173 i en diversos documents del segle XIII es va definir Catalunya com a terra estesa de «Salsis usque Dertusam et Ilerdam, cum finibus suis», i per la part de ponent «fins al Cinca». Així doncs, aquestes terres era molt clar que eren incloses dins de Catalunya.

Quant als furs, un cavall de batalla que certs historiadors i juristes intenten esgrimir per situar aquestes terres a una banda o a l'altra, eren concedits segons convenia més a cada moment. En aquestes contrades, com a regla general, quan el sobirà concedia unes terres a un grup de pobladors ho feia seguint els furs d'Aragó; en canvi, quan les concedia a uns senyors ho feia seguint els furs de Barcelona.

Un altre argument que s'esgrimeix és la circulació de la moneda aragonesa, la moneda jaquesa, per tots aquests indrets. Aquesta moneda aragonesa d'or o de billó va ser encunyada inicialment a Jaca i després, en altres tallers, com ara els de Montsó, Sarinyena o Saragossa. Sota el govern de Ramon Berenguer IV, la moneda jaquesa fou establerta com a pròpia a Tortosa i a Lleida, en ésser conquerides, i s'hi mantingué fins que Alfons II, vers el 1285, introduí la moneda anomenada *barcelonès* a Tortosa; Pere III la introduí a Lleida l'any 1346. A partir de 1285 aquesta moneda també es coneix amb el nom de *croat*.

Sembla natural que en pobles que estaven sota el mateix règim monàrquic —sobretot si eren limítrofs— hi hagués intercanvi de moneda. Alguns documents del segle XIII parlen expressament del «locis Catalonia ubi currit moneta jaccensis» (Arxiu de la Corona d'Aragó, pergamí 633, de Jaume I).

Altres arguments a l'hora d'establir els límits entre Catalunya i Aragó, com ara les autoritats que regien a una banda i a l'altra, també esdevenen febles, perquè hi havia alternança. En els primers moments hi havia justícies en pobles que avui pertanyen al Principat i hi havia batlles en pobles que avui pertanyen a Aragó.

A la zona del Matarranya, a partir de 1210, sí que hi ha un fet important que més endavant determinarà l'adscripció d'aquest territori a una banda o a l'altra. Ens referim als límits dels bisbats de Tortosa i de Saragossa. En acceptar la ratlla del riu d'Algars com a límit entre els dos bisbats, aquesta línia també s'acceptarà com a delimitació dels límits civils.

Malgrat tot, l'any 1210 encara no hi ha una consciència clara del que és Aragó i del que és Catalunya. Tots són súbdits del mateix sobirà i, pel que fa als pobladors, al cap i a la fi, qui mana són els senyors, mentre que els súbdits no han de fer sinó obeir.

Ara bé, durant tot el segle XIII els senyors i els pobladors, a poc a poc, anaren agafant consciència d'aquest fet i a finals de segle es plantejaren els primers conflictes.

Durant el segle XIII, un dels fets importants que feren que tant senyors com pobladors agafessin consciència dels límits territorials entre Catalunya i Aragó fou el plantejament del rei Jaume I a l'hora de repartir els seus regnes entre els seus fills.

Els problemes de repartiment de la Corona catalanoaragonesa van durar més de vint anys, des que el 1241 va tenir lloc la primera partició fins a la de 1262, amb les variacions dels anys 1243, 1248, 1251 i 1253-1257. En aquests vint anys hom va assistir a cinc divisions diferents.

Pel que fa al segon període, comença quan l'any 1241, un any després del naixement de l'infant Pere, el rei En Jaume va fer la primera divisió dels seus territoris, en què deixà a l'infant Alfons —nat d'Elionor de Castella— Aragó i Catalunya, mentre que deixà a Pere el regne de València, les Balears, Montpeller i els drets sobre altres territoris del migdia de França, més el Rosselló i la Cerdanya.

Aquesta primera partició no va suposar cap problema, perquè no es van fixar les fronteres, però sí que va permetre que tant els uns com els altres s'adonessin que Aragó i Catalunya eren coses diferents. Per aquesta raó, a la zona del Matarranya, els senyors d'una banda i de l'altra començaren a tenir interès a dominar les poblacions situades a la ratlla del riu d'Algars. Així, tal com ja hem vist, l'orde de Calatrava, considerada com a aragonesa, al llarg del segle XIII aconseguí dominar les poblacions de Calaceit, Maella i Favara, mentre que l'orde del Temple aconseguí Nonasp i el bisbat de Tortosa, i l'any 1295 aconseguí la vila de Cretes, quan ja senyorejava Arenys i Lledó.

El problema dels límits entre Catalunya i Aragó es van plantejar per primera vegada a patir de l'intent del segon repartiment dels regnes de Jaume I, després de néixer l'infant En Jaume. En aquesta segona partició Aragó va correspondre a l'infant Alfons, mentre que Catalunya es va adjudicar a l'infant Pere. Els altres territoris degueren formar part del lot del darrer fill, però, a causa d'aquesta partició, calgué fixar els límits entre Catalunya i Aragó. El rei En Jaume va fer jurar al seu fill primogènit, l'infant Alfons, pels aragonesos, però també pels lleidatants. Aleshores, les terres de Lleida s'incloïen a Aragó i el límit s'establia al riu Segre. Però, davant la protesta dels catalans, que es veien desposseïts de la ciutat de Lleida i de la zona entre el Segre i el Cinca, el rei va rectificar. Així, va fixar els límits al Cinca i va declarar que, en fer jurar el primogènit pels lleidatants, no havia inclòs la ciutat de Lleida dins d'Aragó. D'aquesta manera, Catalunya va quedar limitada de Salses al Cinca, és a dir, pels que es poden considerar els límits lingüístics.

De totes maneres, les particions no es van acabar. Catalunya, amb tot, estava vinculada a la persona de l'infant Pere. Tal com molt bé diu l'historiador Ferran Soldevila, que ha estudiat la figura del rei En Jaume, uns països no gaire extensos eren afeblits per les rancúnies i les lluites entre els germans. Ja des de la primera partició, el primogènit va considerar-se desposseït, no sense motiu, de les terres

que havia de governar, i, amb el suport d'alguns rics homes, cavallers i viles aragonesos, va aixecar-se contra el seu pare, fins i tot en armes, i va anar-se'n a terres castellanes i va aliar-se amb Alfons X de Castella i Lleó, dit el Savi.

Jaume I, pel concepte patrimonial que tenia dels seus territoris, també tingué problemes amb l'infant Pere, que tampoc no va estar d'acord amb totes aquestes particions i, fins tot, es distancià del seu pare, malgrat que, finalment, s'hi reconcilià. L'infant En Pere heretà Catalunya i, amb la mort del seu germà l'infant Alfons, també heretà Aragó i València, mentre que el seu germà Jaume rebé Mallorca, els comptats de Rosselló i de Cerdanya, i la senyoria de Montpeller. Però les particions ja estaven fetes i consolidades, i hom sabia que Catalunya, Aragó i València, malgrat estar unides pel mateix sobirà, eren coses diferents.

Pel que fa a aquestes particions, els límits de la zona de la dreta de l'Ebre no quedaven gaire clars. Segons el que explica l'historiador aragonès Jerónimo Zurita, als *Anales de la Corona de Aragón*, sembla que Vall-de-roures, és a dir, l'antiga Pena d'Asnarlagaia, quedava dins dels límits d'Aragó: «[...] anava la ratlla a sortir al terme de Castellot, i així com divideixen els termes d'Alcanyís i Morella; i d'allí passava a Vall-de-roures, i sortia al terme d'Orta, com es dividia els seus termes amb els de Tortosa i per les riberes de l'Ebre. Continuaven els límits com anava aquella ribera fins a Mequinensa, i passaven a donar a Torrent, que era una vila de l'Hospital de Jerusalem, i d'aquí a Vilella, Vallobar, Alcolea, etc.».[3] El text continua i, més endavant, diu que Mequinensa quedà fora d'Aragó i s'inclogué a Catalunya.

En llegir aquestes delimitacions confuses, ens adonem que pràcticament totes les terres catalanes de la dreta de l'Ebre eren incloses dins d'Aragó, però, d'altra banda, també es pot interpretar que el territori que havia estat senyoriu dels de Cambrils i que ara senyorejaven els descendents i el bisbe de Tortosa, o sigui, les viles de Calaceit, Cretes, Arenys i Lledó, quedava fora dels límits d'Aragó i, per tant, s'incloïa dins de Catalunya, malgrat que la inclusió no era clara ni precisa. Els dominis de l'orde de Calatrava i els del bisbe de Saragossa, en canvi, malgrat la llengua catalana que parlaven llurs pobladors, ja eren inclosos dins d'Aragó.

De totes maneres, ateses les circumstàncies de la mort de l'infant Alfons, cap dels testaments no arribà a executar-se, però el problema, òbviament, quedava sense resoldre.

Evidentment, en aquesta època, són els senyors els qui decideixen si un territori pertany a un país o a un altre. D'altra banda, a mesura que els municipis es van consolidant, es va formant, també, una nova consciència nacional; això a mitjan segle XIV ja és un fet, tant a la part aragonesa com a la catalana, però, principalment, els interessos dels senyors són els motius principals a l'hora de reivindicar que les terres de la Franja pertanyen a una banda o a l'altra.

3. La traducció és nostra.

Les reivindicacions per part de la noblesa aragonesa no es van fer esperar. El sentiment nacional aragonès s'havia estès profundament i els nobles tenien l'afany d'ampliar el territori. La noblesa aragonesa, d'antuvi enfrontada amb el monarca, volia establir vies per a posar en contacte les línies d'identitat col·lectiva que s'estenien per tot el país i és per això que les institucions aragoneses assumeixen la defensa de la identitat de totes aquestes terres.

Aleshores, demanaren al sobirà que reconegués que totes les comarques actuals que formen la Franja pertanyien a Aragó, i encara anaren més lluny i demanaren, també, part de l'actual comarca de la Terra Alta i les terres de Lleida que avui toquen a Aragó.

El comtat de Ribagorça es mou entre la identitat de Catalunya i Aragó, però en els privilegis oferts l'any 1275 per Jaume I es recalcà que Benavarri es governava «secundum forum Aragonum».

Així doncs, en el context d'una forta pressió de la noblesa aragonesa contra el rei Pere II, a finals del segle XIII, la Unió d'Aragó, formada per nobles aragonesos, inclou el comtat de Ribagorça en el seu àmbit territorial de reivindicació. Les concessions reials implicaren una duplicitat. D'una banda, els oficials de la Ribagorça eren aragonesos, però el batlle general de Catalunya continuà ocupant-se de la Ribagorça. Tot i això, l'any 1284, el monarca rebé una demanda dels representants ribagorçans perquè fossin tractats, sobretot en matèria fiscal i judicial, com a aragonesos, perquè «como Ribagorça sea poblada a fuero de Aragón, demandamos que aquella d. aquí endelant sea iutgada a fuero de Aragón e aquella sean catados fueros, usos e privilegios e franquezas e costumes».

A les Corts catalanes de 1292 es recalcà el límit del Cinca, però el veguer de la Ribagorça aplicà a la seva demarcació la legislació catalana i els furs aragonesos segons correspongués a cadascun dels habitants de la vegueria.

Durant aquesta època, també apareix un gran conflicte entre els pobles de la comarca de la Terra Alta que limiten amb Aragó. Tal com ja s'ha dit, a la comarca del Matarranya l'orde de Calatrava ja dominava Favara, Maella, Cretes i Calaceit, i fins a la ratlla del riu d'Algars es considerava que el territori era d'Aragó, però no les viles d'Ascó, la Pobla de Massaluca, Batea i Horta, i, fins i tot, altres poblacions que pertanyien a l'orde del Temple i que no estaven situades a la ratlla de riu d'Algars, que també foren reivindicades pels aragonesos. Per falta de documentació, no s'ha fet encara un estudi exhaustiu d'aquesta qüestió, però sí que s'ha trobat un bon nombre de documents que aporten una idea clara del conflicte.

Així, ja l'any 1278 el justícia de Morella forçà els habitants d'Horta a jurar fidelitat al rei segons els furs d'Aragó; s'hi oposaren i, finalment, el monarca resolgué el conflicte ordenant-los que li juressin fidelitat sense especificar els furs «secudum consuetudines loci secundum que sunt populati».

Els conflictes ocasionats perquè els habitants de la comanda d'Horta s'havien de regir pels furs aragonesos van continuar fins que l'any 1296 es van atorgar els Costums d'Horta, un veritable codi jurídic amb el qual es fixa el dret que ha de regir els vassalls de la comanda. Els habitants d'Horta reclamaven el reconeixement del dret de Lleida com a propi; finalment, es redactà un nou codi que, justament, s'inspirà en ordenaments catalans com les Consuetudines Ilerdenses i els Usatges de Barcelona, i, a més, es disposà que el codi barceloní i el dret comú en constituirien el dret supletori. Malgrat aquesta concessió, les reivindicacions per part dels aragonesos i els conflictes van continuar.

Però els aragonesos també reclamaven les comandes d'Ascó i Miravet. Així, l'any 1290, el sobrejunter de Saragossa i la Junta d'Alcanyís intentaren forçar els vassalls de les comandes de Miravet i Ascó perquè se sotmetessin. Però els pobladors d'aquells dominis templers acudiren davant el rei, li exposaren els fets i s'hi oposaren al·legant que tots havien estat «populati ad consuetudines ilerdenses et sunt de Cathalonie». El rei hi intervingué i demanà al sobrejunter que deixés de forçar els vassalls d'aquelles comandes i els retornés els embargaments.

Els aragonesos, malgrat tot, tingueren èxit en les reivindicacions que feren respecte d'altres punts del territori. A la Llitera, els barons de Peralta, que també dominaven Tamarit, durant la segona meitat del segle XIII foren molt actius en la lliga nobiliària de la Unió d'Aragó. Durant uns quants anys, la vila de Tamarit es mogué entre dues aigües. D'una banda, tenia relacions socioeconòmiques amb Lleida i, de l'altra, s'identificava cada vegada més amb Aragó com a conseqüència de fer prevaler els furs d'Aragó. Malgrat que els límits es van fixar al riu Cinca, la indefinició persistí i les disputes entre les dues sobiranies foren constants.

Finalment, el rei Jaume II no pogué fer front a les pressions i a les exigències de la Cort de Saragossa de l'any 1300, i acabà cedint amb l'aprovació d'un capítol que declarava que la Ribagorça, el Sobrarb i la Llitera formaven part del regne d'Aragó. La frontera la marcava el curs fluvial de la Noguera Ribagorçana fins al terme d'Alcarràs, que quedava dins de Catalunya, i el límit resseguia des d'aquí la clamor d'Almacelles fins al Cinca. La comarca de la Llitera, que aleshores s'estenia del Cinca al Segre, amb una bona part del terme de Lleida, quedà partida. En aquesta partició el rei separà la població de Saidí de Fraga i la incorporà a Aragó. Aquest fet mai no va ser reconegut per les Corts catalanes. La vila de Fraga, malgrat que bona part dels seus termes s'estenien més enllà del Cinca, es mantingué a la vegueria de Lleida. Les reclamacions aragoneses continuaren fins que aconseguiren incorporar-la als dominis.

De res no van servir les protestes dels nuclis més petits, com ara Calassanç, que es negaven a pertànyer a Aragó, perquè assenyalaven que el procés de poblament s'havia fet seguint els costums de Catalunya i no segons els furs d'Aragó. Cal fer constar que poblacions com Albelda i Castellonroi es regien pels furs de Barcelona i ho seguiren fent fins al segle XV.

Finalment, davant les protestes de les Corts catalanes, el mateix rei Jaume II, adoptant una decisió quasi salomònica, l'any 1302 lliurà en feu al seu fill Pere el comtat de Ribagorça, amb una jurisdicció de llarga vigència i amb una delimitació ben precisa en la qual s'especificava que el comtat arribava fins als termes de Tamarit i de Montsó, amb la qual cosa l'Alta Llitera quedava integrada a la Ribagorça, on es mantingué fins al segle XVI. El comtat havia de quedar vinculat a la corona segons els lligams previstos als Usatges de Barcelona i els costums de Catalunya, bé que havia d'assistir a les Corts d'Aragó. La Ribagorça quedava, per tant, com un país aragonès, bé que amb una supeditació als costums i al dret feudal catalans.

Mentrestant, es va suprimir l'orde del Temple i els seus béns passaren, principalment, a l'orde de Sant Joan de Jerusalem. Davant la pressió del rei francès, el rei Jaume II, l'1 de desembre de 1307, ordenà l'expulsió dels templers dels seus regnes. Però els templers, veient com s'havia actuat contra els templers a França, decidiren fer-se forts en alguns dels castells, sobretot a Miravet, que no fou rendit fins al desembre de 1308.

Amb la crisi i la supressió de l'orde del Temple, que es considerava més catalana que aragonesa —tenint en compte els seus dominis—, els problemes s'aguditzaren i els aragonesos es tornaren molt més reivindicatius.

De nou, durant els anys 1308 i 1309, el sobrejunter de Saragossa tornà a forçar els pobladors de Batea i de Gandesa perquè es regissin pels furs aragonesos. Els pobladors tornaren a manifestar que es regien pels Costums de Lleida, i el rei hi hagué d'intervenir i ordenà al sobrejunter que no els pressionés.

Malgrat tot, l'any 1315, amb motiu de la recaptació del tribut reial del monedatge al regne d'Aragó, la batllia de Miravet apareix en la relació de llocs corresponents a la ciutat o junta de Saragossa.

Veient com anaven les coses, el castellà d'Amposta, de l'orde de l'Hospital, fra Martí Pérez d'Arós, al mes de juny de 1319, concedí a tots els llocs de la batllia de Miravet un codi de costums inspirat en els Costums de Lleida i els Usatges de Barcelona. D'aquests costums, però, en queda exclosa la vila de Nonasp, que encara n'és membre. Aquest fet prova que l'orde de l'Hospital té ben definits els límits entre Aragó i Catalunya.

El 13 de setembre de 1329, el rei confirmà als vassalls de l'orde de l'Hospital que eren a la castellania d'Amposta, i particularment als que eren a Catalunya, totes les franqueses i els privilegis reials concedits. Així mateix, ho tornà a fer el 5 de juliol de 1330.

Però els aragonesos continuaren reclamant els territoris de la batllia de Miravet i de la comanda d'Ascó, segurament basant-se en el testament de Jaume I del 19 de gener de 1248.

El dia 11 de juny de 1347, durant les Corts Generals celebrades a Barcelona, el rei Pere III el Cerimoniós declarà que les comandes d'Ascó i de Miravet perta-

nyien a Catalunya, a excepció dels termes de Nonasp, més enllà del riu d'Algars («qui est ultra rivum de Algars»), i disposà, en definitiva, que aquest riu constituïa un dels límits naturals entre el Principat i Aragó. Uns quants anys més endavant, arran d'una altra reclamació aragonesa, el 1350 el mateix rei ordenà que la declaració de 1347 s'inscrigués com a privilegi reial.

Malgrat tot, els aragonesos continuaren reivindicant Horta i Gandesa, i, el 19 de març de 1359, el rei declarà que aquestes localitats no havien de contribuir al regne d'Aragó, perquè pertanyien a Catalunya. Precisament, aquest any, a les Corts de Cervera es va acordar establir un fogatge del Principat de Catalunya. En aquest fogatge apareixien ja clares les delimitacions entre Catalunya i Aragó. Les comandes d'Horta i Miravet pertanyien a la vegueria de Tortosa i el fogatge indicava:

> Comenaduria de Miravet: Primo, loch de Resquera, 20 [focs]; loch de Genestar, 10; loch de Mudefer, 8; loch de Algas, 13; loc de Les Pinyeres, 33; loch de Batea, 94; poble de Vilabona, 16; loch de Corbera, 80; loch de Miravet, 34; loch de Benecine, 31; loch de Pinell, 35; loch de Salvaterra, nichil [!]; loch de Gandesa, 152. Comanadoria Dorta: loch de Prat de Comte, 23; loch de Bot, 33; loch Dorta, 81; loch Darnes, 65; loch de Ferreres, 2; loch de Caseres, 8. Comenedoria Dasco: primo, loch de Barrans, 4; loch de Ribaroja, 17; loch Dasco, 45; loch de Camposerius, 14; loch de La Fatarella, 66; loch de Vilalba, 82; loch de Vinebre, 18; loch de la Torre den Spanyol, 8.

Els aragonesos persistiren en les reivindicacions, i a les Corts aragoneses dels anys 1371 i 1372 el general del regne d'Aragó presentà al rei un greuge en què demanava que es declarés que Gandesa i Horta pertanyien a Aragó i que, com a tals, havien de contribuir. El castellà d'Amposta, que assistí a aquestes Corts, s'hi oposà adduint que aquests llocs eren dins dels límits de Catalunya.

Els aragonesos van continuar mantenint les reivindicacions territorials fins que, el 4 d'agost de 1399, el rei Martí l'Humà va dictar una resolució confirmant la del 19 de març de 1359, segons la qual Horta i Gandesa pertanyien a Catalunya.

Durant aquest període de reivindicacions, segons el pare Faci, el mestre Juan Fernández de Heredia va desmembrar la vila de Nonasp de la castellania d'Amposta i la va donar al convent de Sant Joan de la vila de Casp. En canvi, Pinyeres i Algars, que actualment són al terme de Batea, van passar a dependre definitivament de la castellania d'Amposta. Remarquem que el lloc d'Algars, avui despoblat, està situat a l'esquerra del riu d'Algars i de Pinyeres, també despoblat, a la mateixa ratlla. Els veïns de Calaceit, encara avui, conserven bona part de les terres situades a la dreta del riu d'Algars, terres situades al Principat de Catalunya.

La ratlla del riu d'Algars es constituí, definitivament, com a límit entre Aragó i Catalunya. La comarca del Matarranya, conquerida i repoblada per catalans, passà a dependre d'una administració castellana. Malgrat aquesta condició, els

documents es redactaren en català durant uns quants segles i la llengua ha perdurat fins avui.

La incorporació de les viles de Fraga, Mequinensa i Faió a Aragó

Després de la partició de la Llitera a la clamor d'Almacelles, Fraga i Mequinensa, malgrat les reivindicacions dels aragonesos, continuaren dins dels límits del Principat.

Els aragonesos argumentaven que Fraga havia estat conquerida i repoblada pel comte Berenguer IV seguint els furs d'Osca. De totes maneres, Fraga, des del punt de vista socioeconòmic, estava molt arrelada a la vegueria de Lleida i els seus representants acudien a les Corts catalanes. L'any 1311, Guillem II de Montcada intentà fer reconèixer Fraga com a vila aragonesa, ja que així ell seria considerat baró d'Aragó i tindria accés a les cavalleries d'Aragó i «de los oficios y cargos que no se podían dar sinó a los naturales del reino», però fou rebutjat com a baró d'Aragó per les Corts de Daroca i també pel justícia d'Aragó pel fet que Fraga era considerada catalana.

Posteriorment, Guillem de Montcada se serví d'aquesta decisió per a negar-se a respondre a les citacions judicials del justícia d'Aragó, en al·legar que era català.

Malgrat aquest revés, els Montcada seguiren intentant que se'ls considerés aragonesos, sota l'argument que Fraga havia estat poblada segons els furs d'Osca. De totes maneres, el compromís reial de l'any 1326 de no separar la vila de la corona i els drets que, l'any 1330, rebé sobre la vila l'infant Ferran faran que els Montcada respectin el domini superior reial que es desenvolupava des dels organismes de govern català.

És famosa una frase que pronuncià el rei Pere III el Cerimoniós, i que ressalta la catalanitat de Fraga, un dia de l'any 1347, quan anava de Candasnos a Fraga, tornant d'Aragó, revoltat per la Unió de nobles. La digué en resposta a Bernat de Cabrera, que primer li digué que s'alegrés, car al fons del camí hi havia la vila de Fraga, que ja era catalana:

> E com fom en Fraga, mossèn Bernat de Cabrera nos dix:
> —Senyor, veets aquell lloc?
> E nos li diguem:
> —Hoc.
> —Doncs, de Catalunya és.
> E nós, en aquella hora diguem:
> —O terra beneita, poblada de lleialtat! Beneit sia nostre senyor Déus, que ens llegir de la terra.

També és força eloqüent el memorial titulat *Ad probandum quod villa de Fraga et ejus tenentia sunt intra limites Cathaloniae*.

L'any 1367, els Montcada persistiren a considerar Fraga com a aragonesa, però tornaren a ser rebutjats per les Corts aragoneses, que els consideraven catalans. Però, en aquell moment, al territori manaven els senyors i entre els pobladors de Fraga predominaven els que preferien ser tractats com a aragonesos, de manera que adoptaren un cert protagonisme en la reivindicació. Però l'any 1374 el rei els demanà que, davant l'esforç armat del monarca, contribuïssin a la causa com les altres viles catalanes i no pas com ho feien els aragonesos. Al cap d'un any, a les Corts de Tamarit la vila protestà i presentà una demanda al rei perquè fossin tractats com a aragonesos. El rei acceptà la demanda i exclogué Fraga de Catalunya, i el comte d'Urgell exigí que la nova situació de la vila no afectés els seus drets. L'any 1379, el síndic fragatí es presentà a les Corts catalanes de Barcelona perquè fos reconeguda la concessió reial feta quatre anys abans a Tamarit i els habitants de Fraga fossin tractats com a aragonesos. Però les Corts no acceptaren la demanda i el síndic de Barcelona, Pere Terreny, es reafirmà en la posició que Fraga continuava essent catalana. En aquests moments, segons la documentació conservada, hi ha un estira-i-arronsa entre els aragonesos i els catalans sobre la situació de la vila.

Aleshores, les autoritats de la vila prengueren les regnes de la situació i decidiren de no redactar els documents en català, ni en llatí, sinó en la llengua pròpia d'Aragó, i s'asseguraren que les institucions i els oficials que hi treballaven, incloent-hi l'escrivania, eren, també, els d'Aragó.

Malgrat aquests canvis, fins al final de la centúria en molts documents encara es considerava Fraga catalana, però a partir de la regència de la reina Maria de Luna Fraga passà a ser considerada aragonesa, i en un document de l'any 1405, en parlar de Fraga, s'assenyala: «consistencium in regno d'Aragón», tot i que la reina rectifica i l'any 1407 diu: «que aquella tenim com a clau posada entre lo regne d'Aragó e Principat de Catalunya». Durant aquests anys, Fraga encara es movia administrativament entre els dos països, com una frontissa entre Catalunya i Aragó, però, després del Compromís de Casp, amb la destrucció del comtat d'Urgell, Fraga fou incorporada definitivament a Aragó. El rei Alfons IV el Magnànim, fill de Ferran I de Catalunya-Aragó, el 20 de març de 1420, des de Tortosa, cedint a precs dels familiars i els consellers, prometé als fragatins que no alienaria cap altre senyor, ni la vila, ni cap altre lloc del terme, i que els incorporava al regne d'Aragó.

Mequinensa, des d'un principi, malgrat que fou repoblada seguint els furs de Saragossa, pertanyia a la vegueria de Lleida i fins a finals del segle XIV fou tractada pels oficials reials lleidatants. La història d'aquesta vila, des d'aquest punt de vista, tal com la de la veïna vila de Faió, és paral·lela a la de Fraga. En mantenir-se Fraga com a catalana i essent Mequinensa i Faió dels mateixos senyors, no s'accelerà el pas d'aquestes poblacions a Aragó. Però la ubicació al marge dret de l'Ebre, malgrat que els testaments de Jaume I deixaven clar que Mequinensa era catalana, féu que s'interpretés que pertanyia a Aragó. Hi ha documents de 1340 i posteriors que afirmen

que les dues poblacions pertanyien a Osca, però al cap d'uns quants anys el mateix monarca féu intervenir el veguer de Lleida en els assumptes de les dues viles.

El pas d'aquestes dues poblacions a Aragó és confús, perquè hi havia diverses disputes entre el monarca i els senyors, i molts interessos, ja que aquestes dues poblacions, per la situació geogràfica, desenvolupaven un paper molt important en el comerç i la navegació del riu Ebre. De moment, encara no s'ha fet un estudi profund i exhaustiu sobre aquest tema, en la línia que s'ha fet amb la resta de poblacions. De totes maneres, aquestes dues viles, tal com Fraga, a principis del segle XV ja són considerades plenament aragoneses.

Malgrat aquesta incorporació, des del vessant de les activitats socioeconòmiques, les comarques de la Ribagorça, la Llitera i el Baix Cinca mantingueren el vincle amb Lleida, i la seva intervenció, moltes vegades involuntària, en les diverses guerres aguditzà la seva consciència fronterera. D'altra banda, el fet de parlar la mateixa llengua i la pertinença de totes aquestes poblacions, sense excepció, a la diòcesi de Lleida gairebé fins avui en dia han fet que, malgrat la situació política o administrativa, aquests lligams d'unió continuïn existint.

Aspectes socials i econòmics durant els segles XIII i XIV

El comtat de Ribagorça, tal com succeïa a tot el país, va sofrir, també, un procés de feudalització. Aquest procés s'inicià, principalment, al segle XI i s'anà generalitzant durant els segles següents. El poder polític estava repartit; així, alguns magnats actuaven pel seu compte i prenien iniciatives pròpies, com ara posar en marxa accions bèl·liques contra els sarraïns o privatitzar béns i drets públics (vendre castells, construir-ne de nous, etc.), sense tenir el permís del comte. Així doncs, el poder polític estava fragmentat i va ser la massa pagesa la que, una vegada més, va sortir-ne més perjudicada. Si es podia explotar la pagesia, que era una font de beneficis segurs, els nobles no trobaven cap motiu per a fer avançar les conquestes cap al sud i, possiblement, aquesta és la raó per la qual la frontera del sud va avançar tan poc durant el segle XI. Els senyors també es van fer seu el sistema judicial: jutjaven els pagesos de la seva propietat, i els litigis entre nobles es resolien mitjançant la guerra o bé amb negociacions.

La major part dels pagesos també, a poc a poc, van anar perden les seves propietats, bé per la necessitat de vendre o bé perquè, els anys de males collites, no podien tornar el préstec que el senyor els havia fet. Així, una gran part dels pagesos es convertiren en vassalls dels senyors sense poder conservar la propietat de la terra.

Pel que fa a les comarques del Baix Cinca i del Matarranya, en principi, als territoris fronterers tots els homes eren considerats lliures, amb l'excepció, naturalment, dels sarraïns captius, els quals hom tenia com a serfs mancats de llibertat i de personalitat.

Els homes lliures es classificaven en eclesiàstics i laics. Els laics podien ser grans i potents o petits i humils. Els grans vivien de rendes, públiques o privades; els petits es mantenien amb el treball que duien a terme. Naturalment, aquests eren els més abundants.

Segons els Usatges, eren nobles els que «menjaven pa cada dia» (pa de forment, s'entén) i «anaven a cavall». Anar a cavall volia dir tenir-ne, si més no, un, i, de cavall, només en tenia qui s'ho podia permetre. D'aquí el nom de *cavaller*. En aquella època, les paraules *noble* i *cavaller* eren sinònimes. D'altra banda, els cavallers estaven obligats, en teoria, a anar a la guerra amb les seves armes sempre que hi fossin cridats pel comte o sobirà.

Pel que fa als eclesiàstics, eren un món a part. També n'hi havia de grans i de petits. Els petits eren els clergues adscrits al servei parroquial i els monjos; els grans eren els bisbes, els canonges i altres dignataris del bisbe, els abats i els alts càrrecs dels monestirs. De tota manera, tant cavallers com eclesiàstics es diferenciaven de la resta del poble pel fet que eren propietaris directes de la terra.

El sobirà —comte o rei— anava cedint part dels seus immensos territoris a particulars —ja fos per a facilitar-ne l'explotació, ja fos com a recompensa de serveis—, que generalment eren militars o de corts. De la cessió de terres a particulars, generalment nobles, hom en deia *benefici*. Quan el benefici esdevenia hereditari es convertia en *feu*. El mot *feu* —del qual deriva *feudal*— era aplicat en sentit estricte a les concessions de terres fetes a nobles, que quedaven obligats a retre homenatge de jurament i fidelitat al cedent i, a més, a servir-lo en la guerra. En aquests indrets, el feu s'anomenava també *tinença*, per exemple, la tinença d'Alcanyís. Alguna, fins i tot, ha arribat a la toponímia actual, com ara la Tinença de Benifassà. També s'aplicava el nom de *feu* als simples arrendaments de terra entre particulars, i fins i tot a les terres cedides. Generalment, els nobles que havien estat primers beneficiaris de la terra la cedien a tercers amb certes condicions. Aquest tercer es convertia, de fet, en senyor directe de la terra; aquest procés es coneix com a *subinfeudació*.

Les Corts celebrades el 1225 reten compte de les classes socials que hi havia a Catalunya en aquest moment: «[...] villane et villanae sive pagenses et rustici, homines eclesiarum et clericorum, religiosorum, militum, burgensium et civium».

El que es coneix com a Catalunya Nova, a les terres de la Franja de Ponent, arrencava des de la ciutat de Tamarit, cap al sud, fins a arribar als darrers pobles de la comarca del Matarranya, ja sigui en contacte, actualment, amb pobles de parla castellana o amb els pobles de la comarca dels Ports. Quant a la configuració, aquestes terres tenen una idiosincràsia molt diferent de la de les terres del nord. Malgrat que a la Baixa Llitera i al Baix Cinca es quedà una part de la població musulmana, no fou suficient per a conrear les terres, i, a més, aquesta població representava sempre una amenaça per als senyors i per als nous pobladors. La repoblació de

totes aquestes terres, en molts casos totalment desertes, fou una tasca que durà fins a finals del segle XIV. El sobirà i els senyors, després de concedir les primeres cartes de poblament, dictaren cartes de franquícia i de privilegis per a procurar l'assentament de nous grups humans i fixar, malgrat que fos d'una manera rudimentària, les normes de convivència entre els veïns d'aquestes poblacions. Aquestes cartes, al llarg dels segles XIII i XIV, foren concedides a quasi totes les poblacions de la zona del Matarranya. Les cartes atorgades per l'orde de Calatrava a finals del segle XIII als pobles dels seus dominis, com ara Favara, Maella, Calaceit, Mont-roig etc., a part de fer-los grans concessions, de vegades són totalment idèntiques.

Les cartes atorgades per senyors particulars s'assemblen, també, a les concedides per estaments com els ordes militars o directament pel sobirà, però, per regla general, les condicions són diferents. A més de fixar els furs segons els quals hom s'ha de regir, els senyors retenen per a ells els delmes i primícies i, moltes vegades, un cànon de tots els fruits; en la majoria dels casos, el cobrament dels drets dels molins, els forns, la cacera i els pasturatges, i, sobretot, l'administració de justícia i l'obligació per part dels pobladors d'acompanyar el senyor a la guerra i fer host i cavalcada.

Òbviament, el principal mitjà productiu d'aquesta època era la terra. La propietat rústica era, en aquell temps, l'expressió típica de la riquesa. En tant que els productes naturals constituïen l'única base de l'economia del país, el fet de ser propietari de la terra que els produïa equivalia a ser veritablement ric. A totes les comarques de la Franja, des de la fi del segle XII fins a mitjan segle XIII, l'agricultura fou totalment d'autoconsum. Un cop retirats els fruits de la collita i pagats delmes, primícies i altres càrrecs senyorials, ben poc quedava per a l'intercanvi. L'economia era, doncs, totalment autàrquica; els diners, entre els pobladors, eren, pràcticament, inexistents.

A partir de la segona meitat del segle XIII les coses van anar canviant. Els documents de l'època (principalment, les cartes de privilegis i franquícies) ens fan adonar que les relacions eren ja diferents i que començava, de fet, l'organització dels municipis com a tal. Si analitzem les cartes de privilegis i franquícies atorgades per l'orde de Calatrava a diverses poblacions, veiem que a partir de les darreres dècades del segle XIII el numerari era ja un fet corrent: «[...] tot home que tragui un gavinet violentament contra un altre en la vila de Calaceit i en tot el terme que pagui a l'orde per calonia [multa] cinc sous».

L'estudi dels documents del segle XIII mostra el quadre de les diverses tasques que desenvolupaven els pagesos en aquests dominis. Entre les principals, figurava el conreu de les terres de pa (encara s'anomenen així els camps de cereals), el conreu de les vinyes i la cura de les oliveres, a més dels horts a la vora dels rius o de les fonts. La més important era, però, la plantada de cereals, que proveïa la farina per a fer el pa. L'ordi era el gra més comunament sembrat, tot i que hom plantava també civada, sègol, alfals, etc.

Seguint les cartes de privilegis i franquícies de Maella, Calaceit, Favara, Cretes i altres poblacions, ens adonem dels productes que recollien els pagesos. El blat tenia una gran importància i a les poblacions on hi havia la figura del batlle, aquest havia de separar de les collites la part corresponent del delme perquè no hi hagués frau. A part dels productes bàsics per a la dieta, com ara el blat, el vi i l'oli, als horts es collien porros, alls, llegums i cànem, que subministrava fibra per als cordatges i la roba. També tenia molta importància la collita de safrà.

Tot i que els camps de conreu, les vinyes, els camps d'oliveres i els horts constituïen la base de l'economia del pagès, no eren pas els únics recursos disponibles. Les terres boscoses ho envoltaven gairebé tot i oferien al pagès l'oportunitat de recol·lectar productes forestals: llenya per al foc i branques per a construir les cases, a més de terreny de pastura per als ramats.

La ramaderia ha estat sempre una activitat complementària de l'agricultura, malgrat que de vegades n'esdevenia, també, una activitat competitiva, sobretot si sorgia la pugna per l'explotació de les limitades terres disponibles, cosa que passava sovint en aquests indrets.

Els principals animals de pastura eren els bens, les cabres i les ovelles, que proporcionaven carn, llet, formatge i llana per als vestits, però també es criaven porcs, que proporcionaven lloms i pernils salats. Cada casa de pagès acostumava a posseir llocades, que donaven ous i també carn. Els documents també esmenten les vaques i les bèsties de càrrega, sobretot ases i bous, així com les eugues i els cavalls, tot i que aquests animals eren més infreqüents entre els pagesos pel preu que tenien.

De tota manera, a partir de mitjan segle XIII l'agricultura i la ramaderia produïren un excedent considerable, cosa que va permetre que els municipis establissin mercats setmanals i, més endavant, fires, on es duien a terme les transaccions dels productes rurals.

Per tal de fer-nos una idea de la producció d'aquests municipis, vegem el que havia de pagar la vila de Favara en un d'aquells sopars que els reis demanaven i que tant d'enrenou van crear durant l'edat mitjana, tal com testimonia la dita popular «rei tinguem i no el coneguem». El 5 de juny de 1300, de pas cap a Terol, el rei Jaume II visità Favara. Per alimentar el seguici reial, els foren demanats als favarols seixanta moltons, tres vaques, quinze cabrits, vint parelles de gallines, cent parelles de pollastres, dues oques, tres porcs en saladura, mil ous, cent vint sous de pa, quatre lliures de pebre, dues de gingebre, trenta-cinc de cera i tres unces de safrà, a més de vi, llenya i fruita.

Els documents també parlen de la pesca que es feia als rius Matarranya, d'Algars, Guadalop i Ebre. Eren molt apreciades les truites, principalment en temps de quaresma, quan no es podia menjar carn. Vegem el text de la reina Maria, muller d'Alfons V, aportat per Pedro Tejedor Tello, que va escriure una història de Beseit a principis del segle XX. Conservem la grafia i la transcripció emprades per l'autor.

> Pesca de truytes a Beceit. Na Maria, de 1420.
>
> Als faels nostres, los justiciá, jurats e prohoms de la Villa de Valderroures, e Corte de betzeit salut é gracia. Com nos per rahó del dejuni de nostra Sra. Mare E. lo divendres beneyt saguent vollem fer provisió a obs del señor Rey marit é senyor nostre molt car et nostra, de peix de moltes maneres segun se pertany: E, haiam entés que en vostres termes en serts rius se prenen truytes moltes é bones, per ço a vosaltres é cascú de vos pregam é manam que vista la present fasa çats per pescar de les dites truytes, en manera que demá que sera lo dit dijuni hora compatent siau asi per suplir a la provisió de dit senyor é nostra, les cuals pots liurar a Nanthoni Xifré presentador de la present.-- D.ª -- Tortosa, 31 Janer 1420.--

Les activitats comercials i industrials eren derivades de l'agricultura i la ramaderia. Des d'un principi, trobem documentada l'existència de molins de farina i forns, que primer havien estat monopoli dels senyors. Després, aparegueren els molins d'oli, tot i que des de sempre, a la major part dels municipis, cadascú es feia l'oli a casa. A les cartes magnes —anomenades així pels historiadors locals— concedides a diverses poblacions a partir de l'any 1278 hom parla de fleques, ferreries, carnisseries, sabateries i draperies. Això ens indica que la vida a les viles ja estava totalment organitzada i que el municipi ja era un fet. Seguidament, veurem l'anàlisi d'aquesta organització.

L'organització administrativa de la zona, fins a mitjan segle XIII, és purament militar. És a partir de la segona meitat de segle que els municipis es comencen a organitzar.

Fins ben entrat el segle XIV, l'activitat d'aquests municipis es vertebra a través de les assemblees de veïns, en les quals participen tots els caps de casa i que formen el consell o universitat. D'aquí el nom que reberen els municipis *universitat*, 'amb la participació de tots el veïns'.

Referint-se a aquests temps inicials de l'organització ciutadana, hom parla del Consell Obert; l'elecció dels rudimentaris càrrecs municipals solia fer-se a l'interior o a la porta de l'església, a la plaça pública o al carrer, pel sistema de votació directa dels veïns. En el Consell s'escollien els jurats, que portaven la gestió directa dels afers municipals. Aquests jurats solien ésser dos i hom els anomenava *jurat primer* i *jurat segon*. Fraga constituïa una excepció, car, segons els furs d'Osca, era governada per quatre jurats. Normalment, eren escollits el dia de l'Ascensió i prenien possessió del càrrec, que tenia caràcter obligatori i s'exercia per un període d'un any, el segon dia de la Pasqua de Pentecosta. Els jurats duien la gestió municipal, convocaven el Consell General, promulgaven les normes del govern local i s'ocupaven de la distribució del cobrament dels impostos, de l'adquisició de patrimonis i de llur alienació; eren, de fet, els veritables gerents i administradors del comú. Estaven obligats a escoltar els veïns a l'hora de prendre decisions con-

siderades importants i havien de retre comptes en finalitzar el seu període de gestió.

El creixement i el desenvolupament dels nuclis urbans fan que les relacions en el si de la comunitat esdevinguin més complexes. D'altra banda, el nombre de membres de l'assemblea és cada cop més gran. El Consell Obert és substituït pels consells restringits o secrets. Aquests consistoris estan formats per un nombre limitat de persones, entre quinze i vint, que actuen en nom de tots els veïns. Són els anomenats *prohoms*, o *jurats*. Els prohoms provenien de la classe principal i acostumaven a repetir mandat al llarg dels anys; constituïen el que més tard s'anomenarà *ajuntament*. Tot i això, els jurats podien actuar d'una manera molt més independent del que ho pot fer un alcalde actual. Pel que fa als jurats, un cop elegits pel Consell, eren presentats als senyors del lloc o al seu representant perquè els aprovés, si els trobava idonis i dignes, abans de jurar el càrrec davant el justícia.

Segons la documentació de l'època, sabem els càrrecs i els funcionaris d'aquests consells municipals:

— *Mostassafs*. Eren els responsables de controlar totes les transaccions comercials que hom feia a la vila.

— *Vedalers*. Eren inspectors dels mercats.

— *Messeguers*. S'ocupaven de la vigilància de les terres del terme municipal. Tenien unes atribucions especials en tot allò que feia referència als moviments de bestiar, ja fossin de la vila o forasters, i als robatoris dels fruits ocorreguts a les propietats. Pel que fa a aquesta última competència, estaven facultats per a conèixer el dany produït i fer-ne l'estimació.

— *Vinyògals*. Eren els guardes de les vinyes.

— *Escrivans*. Eren els notaris de l'època. Tenien escrivania per a redactar els documents públics.

— *Clavari*. Era el tresorer del Consell, tenia al seu càrrec els cabals de la vila.

— *Corredors*. Feien els pregons: «[...] convocat consell general públicament aplegat per veu é crida del corredor públic [...]».

— *Cambrers*. Tenien la custòdia de les sitges i dels grans de la vila. Feien d'interventors en les operacions que afectaven aquests béns.

Encara que de menys importància, hi havia altres càrrecs que depenien també del Consell. Entre d'altres, els *sequiers*, encarregats de les sèquies dels horts; el *peité*, recaptador de les peites; el *sagristà* del patró o patrona de la població; el *botxí*, executor de les penes, etc. A Fraga, l'any 1296, els jurats de la vila estableixen ordinacions per a l'explotació del pont sobre el Cinca que imposaven el dret de pontatge. Els jurats també designaven les persones que s'encarregaven de dur a la pràctica aquesta feina.

L'administració de justícia era potestat dels senyors, com a senyal de domini, que designaven la figura que exercia aquest ofici, el *justícia*, que era qui entenia

sobre les causes civils i criminals al municipi. Era un magistrat a part que els senyors, en molts casos, per guanyar-se la confiança dels súbdits, permetien que fos un ciutadà de la mateixa vila. Un cop nomenat, el justícia exercia la jurisdicció ordinària, no en nom dels senyors que l'havien designat, sinó en nom i representació del rei com a centre i dipòsit de tota jurisdicció.

El *merinatge* pertanyia als senyors i el *merí* era l'oficial públic encarregat de l'administració econòmica d'aquells. Malgrat que aquesta figura apareix esmentada en algunes cartes de privilegi, la veritat és que no va estar gaire en vigor a la zona de la Franja. Cal tenir en compte que els comanadors dels ordes sovint exercien les funcions de merí i de justícia.

Pel que fa al *batlle*, representava l'últim graó del poder senyorial i era el representant directe i immediat de la senyoria a cada vila o lloc. Desenvolupava funcions econòmiques i, moltes vegades, feia també d'administrador de justícia. La figura del batlle apareix en bona part de les poblacions de totes les comarques que formen la Franja.

La figura del justícia no és autòctona d'Aragó. Els justícies van tenir un paper rellevant en molts indrets dels Països Catalans, sobretot al País Valencià, on van ser instituïts a partir de la conquesta del rei Jaume I. Així doncs, i en contra del que alguns tractadistes pretenen, la figura del justícia no és autòctona d'Aragó.

Una altra figura, pròpia, aquesta sí, d'Aragó, era el *sobrejunter*. Es tractava d'un oficial que, a partir del segle XIII, figurava com a cap d'unes juntes o associacions lliures de diverses poblacions, constituïdes per a la defensa mútua. Uns quants anys després, els sobrejunters, que vivien del salari que els pagaven les poblacions, esdevingueren oficials reials. El sobrejunter tenia les obligacions següents: executar les sentències dels jutges i tribunals superiors de Saragossa, apressar els morosos que no pagaven els impostos, detenir els delinqüents, perseguir els lladres, vagabunds i malfactors, i vetllar per la pau de la seva jurisdicció. Un lloctinent el suplia en les seves absències i un escrivà autoritzava les actuacions de la seva *cort*, que és com s'anomenava el tribunal. Com a jutge ordinari, entenia en les qüestions d'ordre civil que sorgien entre particulars i també investigava i castigava tota mena de delictes comesos al terme. En certs casos, dictava sentència sense apel·lació i podia aplicar tota mena de penes; però, per regla general, amb l'obligació de tenir en compte el dictamen d'un assessor lletrat.

Tenim documentada en la majoria de pobles la figura del *botxí*, encarregat d'executar les sentències. També en la majoria de municipis, prop de la població, hi ha *el tossal de les Forques*, on eren executats els delinqüents. Moltes vegades eren esquarterats i després penjats per a l'escarni públic.

A les comarques de la Franja no hi ha càrrecs considerats propis de Catalunya o Aragó. Això també succeeix a les poblacions limítrofes del Principat. Els uns i els altres s'alternen. Per exemple, a principis del segle XIV a Horta de Sant Joan resideix

com a veí un sobrejunter, un càrrec considerat aragonès, però al mateix text també es diu que Horta pertany a Catalunya.

Tot plegat ens fa adonar que a les zones frontereres, en aquest cas, les comarques que formen la Franja, les intromissions de figures administratives i polítiques eren mútues i normals. En cap cas, doncs, del fet que una vila tingués batlle, justícia, merí o sobrejunter, no se'n pot concloure cap adscripció política concreta.

Un aspecte que influeix en gran manera en l'economia és la demografia. Respecte a l'evolució demogràfica, és molt difícil aportar una aproximació a les dades dels primers moments, ja que no disposem de censos tan antics. A la zona de la Ribagorça, durant els primers anys de constituir-se el comtat, el domini és purament militar, però a poc a poc la població va creixent i també s'organitza socialment. A partir del segle XI, amb una societat més o menys consolidada, la comarca de la Ribagorça, pel que fa a l'època, era força poblada. Això es dedueix de la gran quantitat de llocs i llogarets que apareixen als documents i per la construcció de castells, torres de defensa i edificis religiosos. A mesura que les conquestes avancen, una bona part de la població s'estableix a les noves terres. La comarca de la Llitera fou repoblada per catalans i ribagorçans a partir de mitjan segle XII. Fou sempre un lloc de poca densitat demogràfica pel caràcter secaner i continental del territori. La comarca del Baix Cinca, respecte a les anteriors, és força més poblada; cal recordar que a totes les poblacions una part dels habitants són musulmans. Pel que fa al Matarranya, fins a les primeres dècades del segle XIII, la comarca va estar també sota domini purament militar. Sabem que Maella l'any 1200 tenia una trentena de veïns. La Freixneda, al cap de vint-i-quatre anys, en tenia trenta-dos i Fondespatla tenia trenta-vuit habitants l'any 1232. Segons la carta de poblament de Calaceit de l'any 1207, tota la població cabia en la trentena de cases que hi havia dins del castell.

A totes les comarques de la Franja, com a la resta del territori, durant tot el segle XIII la població va créixer, però al llarg del segle següent, a causa de les males collites i, principalment, de les pestes —sobretot, la pesta negra—, es va estancar i, fins i tot, va disminuir. L'any 1348 la pesta negra va afectar tot el territori i va ocasionar un gran nombre de morts; com a conseqüència d'això, es va paralitzar la construcció d'esglésies i edificis civils.

Fins a finals del segle XIV no apareix cap xifra que ens permeti fer, si més no, una aproximació de la població que hi havia a les comarques de la Franja.

A finals d'aquest segle, per la qüestió de la recaptació dels impostos, apareix el *fogatge*, un impost que s'establia a raó d'una quantitat per casa habitada, o sigui, per les cases on es feia foc, d'aquí el nom. No era un recompte d'habitants: un *foc*, segons els experts, solia representar quatre o cinc persones de mitjana. Els nobles i els eclesiàstics estaven exempts de pagar els impostos i no comptaven, i la majoria de vegades els fotgatges es falsificaven per eludir-ne el pagament. Un altre impost

cobrat en aquesta època era el *monedatge* o *morabatí*, una taxa que afectava tots els patrimonis que superaven els setanta sous de valor. Aquest impost també aporta pistes sobre la població.

El professor Carlos Laliena Corbera, després de fer uns càlculs a partir del fogatge de 1381 i de l'impost del monedatge de 1385 del comtat de Ribagorça, arriba a la conclusió que el comtat, a finals del segle XIV, tenia unes cent poblacions i que rondava la xifra de catorze mil o quinze mil habitants. Seguint aquest criteri, i analitzant la informació que aporta l'impost del monedatge aplicat a les comarques de la Llitera i del Baix Cinca de l'any 1397, calculem que Tamarit de Llitera i les seves aldees —poblacions actuals com ara Albelda, el Campell, Sant Esteve de Llitera i el Torricó— tenien una població que rondava o superava els cinc mil habitants, i que les cinc poblacions de la comarca del Baix Cinca es devien moure entre set mil i vuit mil habitants.

Quant a la comarca del Matarranya, els primers focs que coneixem daten de 1375 i també tenim el cens de l'impost del morabatí dels anys 1409-1414, una informació a partir de la qual podem fer un càlcul bastant aproximat dels focs. Així, la comarca del Matarranya, a principis del segle XV, devia tenir uns dotze mil habitants.

I de totes aquests càlculs aproximats es dedueix que el territori que avui es coneix com la Franja de Ponent, a principis del segle XV, devia rondar els quaranta mil habitants, si fa o no fa, els mateixos que té ara.

L'art gòtic

A partir de la segona meitat del segle XII, al llarg del segle XIII i en el primer terç del segle XIV, es produí una lenta transició en la cultura i es passà d'una cultura amb un caràcter religiós molt marcat a una cultura més laica. A poc a poc, la ciutat va anar desplaçant el monestir com a centre productor de cultura. A Catalunya el llatí va ser abandonat progressivament pel català. Els franciscans i els dominics predicaven ja en català, la classe dirigent urbana parlava en català i Jaume I va introduir el català a la Cancelleria i a la seva crònica (*Llibre dels feits*).

Després de la batalla de Las Navas de Tolosa (1212) i del rellançament de la conquesta de noves terres, es produí un nou auge econòmic que encaminà Catalunya vers els corrents europeus. A partir de la meitat del segle XIII començà l'eclosió del gòtic al sud dels Pirineus. Aquest nou art, que provenia del centre d'Europa, fou l'art de la Catalunya Nova. Pel que fa a les terres de la Franja, si bé a la comarca de la Ribagorça hi hagué petites manifestacions d'aquest art, fou, principalment, a les comarques del Baix Cinca i del Matarranya on es materialitzà plenament.

En l'arquitectura hi ha dos elements formals que són característics de gairebé tots els edificis gòtics i que ajuden a identificar-los a primer cop d'ull: l'arc apuntat,

amb totes les variants, i les ogives, sovint en volta de creueria. El que es coneix com a *art gòtic català* és, també, l'art de les comarques de la Franja. Les manifestacions de l'art gòtic dels Països Catalans, especialment en el camp de l'arquitectura, tot i anar lligades als diferents corrents de la resta d'Europa, especialment de França, d'Itàlia i de Flandes, assoliren una originalitat ben precisa. Aquest estil coincidí amb un dels moments de més potència creadora i més activitat artística. En arquitectura, els ordes del Cister i dels mendicants introduïren una nova distribució de l'espai, la tècnica constructiva i nous elements arquitectònics, com ara l'ogiva, els contraforts, etc.

A tota la comarca de la Llitera encara predominava l'arquitectura romànica, però era un romànic que en alguns edificis marcava ja la transició cap al gòtic. De totes maneres, com a construccions pròpiament gòtiques a la comarca, cal esmentar l'església parroquial de Sant Vicenç d'Albelda, una bona fàbrica gòtica construïda al segle xv, i la magnífica torre castell de Valldellou, una construcció gòtica de grans dimensions. Sigui com sigui, on es reconeix la transició del romànic al gòtic és a la comarca del Baix Cinca, especialment a la ciutat de Fraga. Aquesta ciutat està formada per dos sectors separats pel riu Cinca, amb un pont que els uneix. El de l'esquerra correspon a la que fou la vila closa medieval, situada en un coster a cent vint metres d'altitud, al nivell del riu. Aquí hi ha el que fou el palau dels Montcada, un edifici gòtic mudèjar, aixecat entre els segles xvi i xvii, i la basílica parroquial de Sant Pere, un monument de transició del romànic al gòtic, amb coronament mudèjar i amb finestres d'ogiva.

Al principi, Fraga tenia dues parròquies, la de Sant Pere i la de Sant Miquel. Aquesta darrera està situada dalt de tot, on hi hagué la primitiva suda. Aquest edifici, que encara es manté en peu, com l'anterior, marca la transició del romànic al gòtic, però la façana ja és purament gòtica, del segle xiv, amb una bella porta que evoca la de Sant Llorenç de Lleida. A la comarca, pel que fa als elements de transició del romànic al gòtic, cal esmentar també l'església de Sant Valeri, a l'actual terme municipal de Vilella de Cinca, i l'antic castell àrab de Mequinensa, reconstruït pels Montcada al segle xiv i restaurat fa pocs anys per l'empresa ENHER.

En arribar a la comarca del Matarranya, l'art gòtic és esplendorós. En primer lloc, cal esmentar les esglésies parroquials de Nonasp, Favara i Maella. Aquesta darrera encara marca la transició del romànic al gòtic. Cal esmentar, també, l'antic castell senyorial de Maella, que conserva encara grans murs de dos pisos, amb magnífics finestrals i portes de factura gòtica, torres, patis interiors, restes de galeries i soterranis, bastit en èpoques diverses (especialment, durant els segles xiv i xv) i molt reformat i danyat en les lluites que alteraren la seva història.

A la zona de l'Alt Matarranya les construccions religioses i civils alçades al llarg de l'edat mitjana van ser promogudes per les tres grans organitzacions que ostentaven el poder durant aquests anys: el bisbat de Tortosa, el de Saragossa i l'orde de

Calatrava. De les construccions que va promoure el bisbat de Tortosa es conserven les dues magnífiques esglésies parroquials d'Arenys de Lledó i de Lledó d'Algars, dedicades a Santa Maria i Sant Jaume, respectivament. Totes dues són molt similars i es construïren a començaments del segle XIV, amb portalades de transició amb arquivoltes en degradació que recorden el romànic. L'església de la vila de Cretes, malgrat que la façana és plateresca, té una estructura gòtica; la construcció d'aquest edifici fou a càrrec del bisbat de Tortosa.

Al bisbat de Saragossa es deuen, principalment, la construcció del fastuós castell de Vall-de-roures i de l'església parroquial de Santa Maria la Major, de mitjan segle XV, situada al capdamunt de la vila, vora la murada de llevant del castell. És un temple d'una sola nau, amb capelles laterals i absis poligonal. És notable, també, el portal lateral, amb brancals i arquivoltes i dues parelles d'estàtues a cada banda. Recentment, els dos edificis han estat restaurats. Sigui com sigui, passejant pels carrers del barri antic de la població, també es poden admirar edificis gòtics, en què destaquen els portals que donaven entrada a la població. Del portal de Sant Roc, obert a la plaça Major, arrenca un pont medieval de dos pendents, amb quatre arcades ogivals, bastit amb pedra carreuada.

També fou a càrrec del bisbat de Saragossa la construcció de les esglésies parroquials de Massalió, Fondespatla i la Torre del Comte. Malgrat que la construcció d'aquestes esglésies és d'origen gòtic, inclouen elements d'èpoques posteriors.

L'orde de Calatrava, que aconseguí dominar bona part de la comarca, és responsable de la construcció del santuari de la Mare de Déu de la Font de Pena-roja. Aquest conjunt d'edificis estan ubicats a la carretera que mena a Vall-de-roures, davant del pont que travessa el Tastavins i a un quilòmetre de la població. El conjunt del santuari és format per un antic temple, amb les restes d'un edifici conventual i una hostatgeria, arredossats, i una església de construcció posterior. El santuari originari és una construcció d'estil gòtic mudèjar del segle XIV. És un temple d'una sola nau, amb la coberta de fusta, que conserva la policromia, recentment restaurada, i sostinguda per quatre grans arcades ogivals. El portal d'accés, lateral, és format per quatre arquivoltes, també ogivals, amb els capitells esculpits, on figuren el naixement, l'anunciació, la presentació i la fugida d'Egipte. En un relleu, al costat del portal, hi ha l'Epifania i una Pietat, i damunt la porta, en un timpà, hi ha una Verge asseguda. La façana dóna al claustre, de construcció posterior.

L'orde de Calatrava també bastí les esglésies gòtiques de la Canyada de Beric, de Ràfels i de Fórnols de Matarranya. A la de Ràfels, a la clau de volta de l'absis figura l'escut de l'orde de Calatrava. A Fórnols, a tres quilòmetres de la població, vora la carretera d'Alcanyís a Morella, s'aixeca el santuari de la Mare de Déu de Montserrat, dit també de Santa Mònica. L'església, d'estil gòtic, amb una portalada molt interessant, és envoltada pels edificis en els quals s'hostatjaven els veïns de la contrada que hi anaven de romiatge.

Finalment, cal esmentar l'església parroquial de Sant Bartomeu del municipi de la Ginebrosa. És un temple gòtic d'una sola nau, amb capelles laterals que aprofiten els contraforts dels murs i amb un cor sostingut per un gran arc rebaixat. A l'exterior, el temple conserva elements decoratius gòtics, amb figures zoomòrfiques. Possiblement, els responsables de la construcció d'aquesta església foren els templers.

El Compromís de Casp i les seves repercussions

Durant les primeres dècades del segle xv les comarques del Baix Cinca i del Matarranya, així com també l'actual Baix Aragó, de parla castellana, foren testimonis de tot un seguit de fets que marcaren, d'una manera molt concreta, la història dels països que formaven la Corona d'Aragó.

En primer lloc, el 30 de maig de 1404, des de València, el rei va convocar les Corts aragoneses a la vila de Maella per al 26 de juny. Les Corts foren ajornades diverses vegades per malaltia del rei i, finalment, es van celebrar des del dia 26 de juliol fins al 2 d'agost. Van tenir lloc a l'església parroquial, perquè el castell no reunia les condicions adients, i s'hi van tractar afers relacionats amb els furs, els impostos, les generalitats del regne, etc. Com a fet curiós, cal remarcar que la Cancelleria Reial era conscient de l'idioma que es parlava en cada territori d'Aragó i sabia que a la Franja es parlava la llengua catalana. Maella n'és un exemple. Quan el 16 de juliol, anant cap a les Corts, el rei Martí escriu al comanador del castell de Maella (atenció!: de l'orde de Calatrava i dependent d'Alcanyís), s'hi adreça en català. Però, no tan sols el rei escriu en català, sinó que el notari de Maella, Pere de Bages, també utilitza el català en les seves escriptures amb normalitat, tot i que en la convocatòria de les Corts ha de fer servir també l'aragonès. És un exemple clar de bilingüisme medieval, cosa que, actualment, a les administracions aragoneses es dóna molt poc. Acabades les Corts, el rei Martí I l'Humà, ràpidament, va marxar cap a Catalunya.

L'any 1409, el fill del rei, Martí el Jove, l'hereu de la corona, trobà la mort a l'illa de Sardenya, després de sufocar la revolta i havent tornat a Càller. Aquí emmalaltí, segons sembla, de pesta, i hi morí. Deixà hereu universal el seu pare, Martí I l'Humà. Aquest, vidu des de 1406, es casà ràpidament amb Margarida de Prades per resoldre la successió, però no tingué fills. Malgrat que va nomenar lloctinent i governador general dels regnes el comte d'Urgell, càrrec que ostentaven els hereus de la corona, també intentà legitimar el seu nét, Frederic, fill bastard de Martí el Jove, però no tingué prou temps per a fer-ho, perquè el 31 de maig de 1410 morí a Barcelona, sense descendència masculina legítima, cosa que obrí una crisi sense precedents als països que formaven part de la Corona d'Aragó.

Al llit de mort de Martí I l'Humà, Bernat de Gualbes, conseller en cap de Barcelona i diputat del braç reial, i el notari Pere Comes van aconseguir que el rei declarés que el regne havia de ser per a l'hereu amb més drets.

Jaume d'Urgell, potser el candidat més ben situat, tenia molts enemics, però, de totes maneres, juntament amb Lluís de Calàbria eren les dues candidatures més vàlides. Però l'assassinat de l'arquebisbe de Saragossa, García Fernández de Heredia, per part de membres del sector urgellista va fer canviar el rumb dels esdeveniments i, aleshores, va agafar molta força la candidatura de Ferran d'Antequera, que en un primer moment havia quedat en segon terme.

Les coses es van complicar en gran manera i es va arribar al punt de provocar una guerra civil. Davant la situació, el 23 de gener de 1412, Benet XIII va recomanar als parlamentaris aragonesos, reunits a la ciutat d'Alcanyís, que confiessin l'elecció del nou sobirà a un grup reduït de persones, nou, en total, escollides per un parlament conjunt i estructurades en tres ternes, una per cada territori històric de la *confederació*; la proposició pontifícia privava Mallorca de representació, que no tenia una assemblea representativa única.

La ciutat de Casp, situada a la confluència de l'Ebre amb el Guadalop, fou l'escenari d'un dels esdeveniments més transcendentals de la història del país. Cal remarcar, també, segons va publicar a principis del segle XIX Mariano Valimaña en uns annals històrics, que fins al segle XVII a Casp es parlava català, i en donen fe els molts documents escrits en aquesta llengua que hi ha als arxius de la vila.

Tornant al famós Compromís, els parlamentaris s'havien de reunir a Casp, havien d'examinar les candidatures i, després, havien d'elegir el candidat per majoria de vots, però, com a mínim, el candidat elegit havia de tenir un vot de cada terna. Els diputats aragonesos, majoritàriament antiurgellistes, reunits a Alcanyís, sota l'amenaça de les tropes castellanes de Ferran d'Antequera que havien estat desplegades per a defensar-los, van acceptar la proposta, i el Parlament català, reunit a Tortosa, la va acceptar el 15 de febrer de 1412. Els valencians ho van fer a principis de març.

Durant tot aquest temps en què es portaren a terme les deliberacions, la vida quotidiana dels pobles de les comarques del Matarranya i del Baix Cinca fou alterada pel fet que els parlamentaris dels tres països, per ser més a prop de les deliberacions, es traslladaren a la zona. Els aragonesos es reunien a la ciutat d'Alcanyís, tret de la facció que donava suport al comte d'Urgell, que al començament es reunia a Mequinensa; els valencians, a Traiguera (Baix Maestrat), mentre que els catalans, durant un temps, traslladaren el Parlament català a la ciutat de Tortosa.

Les sessions s'iniciaren el 22 de març de 1412. El 24 de juny, després d'analitzar les propostes i els diversos parers, es va portar a terme la votació. El candidat Ferran d'Antequera va aconseguir els vots dels tres compromissaris aragonesos, dos dels valencians (Vicenç i Bonifaci Ferrer) i un dels catalans (Bernat de Gualbes); Jaume d'Urgell va rebre el vot de Guillem de Vallseca i va compartir el vot de Pere de Sagarriga amb Alfons de Gandia; el compromissari valencià Pere Bertran es va abstenir.

El 28 de juny es van fer públiques les votacions i la resolució va ser ben rebuda a Aragó, no tant a València i gens a Catalunya.

Aquell mateix any, el rei Ferran fou coronat a Saragossa. Jaume d'Urgell, dit el Dissortat, que, de primer, havia acceptat la proclamació del seu rival, es revoltà el 1413. Jaume d'Urgell tingué més partidaris a Aragó que no a Urgell. Un dels seus millors valedors, Antonio de Luna, la tardor de 1413, per atacar millor les forces de Ferran d'Antequera, demanà autorització a Guillem Ramon de Montcada perquè acollís a Mequinensa la seva tropa, petició que fou atesa. Finalment, Jaume d'Urgell, per manca de suports, fou vençut, processat i condemnat a presó perpètua i a la confiscació dels seus béns.

El Compromís de Casp ha creat al llarg dels anys un debat intens entre els historiadors, principalment, entre els castellans i els catalans. Tal com ha afirmat, recentment, el catedràtic d'Història Medieval de la Universitat de Barcelona Antoni Riera i Melis, la solució a què es va arribar a la ciutat de Casp no va ser perquè Ferran d'Antequera tingués més títols jurídics o perquè fos la persona més adient per a ocupar el càrrec, sinó per tot un cúmul d'interessos, principalment, econòmics, així com polítics, entre els quals no es pot deixar a part el problema del Cisma d'Occident. Tal com diu el mateix historiador, encara cal explicar l'hostilitat de la burgesia catalana envers Jaume d'Urgell i el paper de Bernat de Gualbes, que, de primer, amb l'actuació davant del rei moribund, ja va vetar com a hereu la figura de Jaume d'Urgell i, finalment, va col·locar al capdavant de la Corona d'Aragó el poderós regent de Castella.

D'altra banda, també cal remarcar que durant aquests anys es produí a l'Església catòlica el Cisma d'Occident (1378-1417), un període de trenta-nou anys en què hi hagué dos i tres papes a la vegada. El cardenal aragonès Pere de Luna, més conegut com a Benet XIII, fou un dels elegits i durant uns quants d'anys residí al castell de Peníscola. Aquest personatge desenvolupà un paper molt important en el Compromís de Casp i al llarg del seu pontificat va visitar una bona part de les parròquies del Matarranya i del Baix Cinca. Les visites d'aquest personatge i dels respectius senyors a les seves viles foren una font de conflictes, perquè els pobles, moltes vegades, havien de pagar les despeses d'aquestes estades, incloent-hi el seguici.

El regnat de Ferran d'Antequera fou molt curt, ja que morí a Igualada l'any 1416 i fou succeït pel seu fill Alfons IV el Magnànim. L'any 1423 es van convocar Corts a Maella i, en absència del rei Alfons IV el Magnànim, van ser presidides per la reina Maria de Castella. Durant el seu regnat, Alfons el Magnànim es va passejar força per les poblacions de les comarques de la Llitera, el Baix Cinca i el Matarranya. El rei visità Fraga l'any 1418, des d'on rebé audiències de pagesos de les valls del Cinca i del Segre, de resultes de les quals estengué algunes concessions sobre ramats, herbes i emprius. Els dies 1, 2, 13 i 14 de novembre de l'any 1429 es

desplaçà a Vall-de-roures, on es van celebrar les Corts aragoneses. Aquest mateix any, el rei ratificà la unió de la vila d'Albelda amb Tamarit, feta ja anteriorment pel rei Pere III el Cerimoniós. Albelda no recuperà l'autonomia municipal fins a començaments del segle XVIII.

D'aquesta època també cal analitzar la situació dels jueus. Malgrat que els reis protegien els jueus, a finals del segle XIV s'encetà una persecució sistemàtica per part del poble en general promoguda per l'Església. A les aljames de les poblacions de la Franja no hi hagué matances sistemàtiques, però sí vexacions i abusos. L'aljama de Fraga es reduí i la de Tamarit fou convertida en massa a la religió catòlica. Els historiadors del Matarranya afirmen que, gràcies a les prèdiques de sant Vicent Ferrer, l'any 1414 es van convertir a la fe cristiana les aljames d'Alcanyís, Casp i Maella, i aporten una xifra de més de cinc-cents jueus convertits.

Després del Compromís de Casp, l'orde de Calatrava canvià d'estratègia als dominis territorials de la comarca. Gràcies a un document datat el 13 de març de 1429, sabem que en una data anterior el rei Joan de Navarra —més endavant, rei de Catalunya-Aragó—, representat pel seu fidel secretari Antoni Nogueres, féu un intercanvi amb els frares de l'orde de Calatrava. Joan I permutà la vila de Colmenar i les aldees del seu terme del regne de Castella, així com el castell i la vall de Castell de Castells, situada al regne de València, per les viles de Maella, Favara i Calaceit, situades al regne d'Aragó, propietat dels frares de l'orde de Calatrava. Aleshores, Joan I intercanvià aquestes poblacions amb Francesc d'Arinyó, secretari del rei Alfons IV el Magnànim, per les que aquest posseïa al marquesat de Camarasa: Camarasa, Merita, Cubells, Montgai, Llorenç, Fontllonga i Orenga.

La guerra contra Joan II

Joan II va accedir al tron de la Corona d'Aragó el 1458, quan el seu germà Alfons IV va morir sense descendència legítima. El nou monarca arribà al tron després d'haver assumit el càrrec de lloctinent general, que es reservava ordinàriament a l'hereu de la corona. També era rei de Navarra, pel matrimoni amb Blanca de Navarra.

Joan II, després de ser proclamat rei, hagué de fer front a una gran quantitat de problemes socials, econòmics i polítics, aguditzats pel seu fill, Carles de Viana, que li disputava el tron.

La guerra amb Catalunya esclatà l'any 1462 amb la mort de Carles de Viana. Aquest, després d'haver estat reconegut pel seu pare, s'havia instal·lat a Barcelona convertit en símbol de l'oposició catalana contra l'autoritarisme de Joan II. Dos anys abans, el rei havia empresonat el príncep de Viana mentre se celebraven les Corts a Lleida, convençut de la deslleialtat del seu fill, però una onada de protestes i la formació d'un exèrcit partidari del príncep feren fugir Joan II, que s'emportà

el seu fill a Fraga i després a Alcanyís i a Morella, fins que hagué de claudicar i l'alliberà. La mort del príncep exacerbà els ànims, després que es fes córrer que havia estat emmetzinat per agents de la seva madrastra, Joana Enríquez.

Les guerres civils solen ser molt violentes i cruentes, i aquesta no en va ser una excepció. El conflicte es va internacionalitzar i, a part dels regnes que formaven la Corona d'Aragó, la guerra es va estendre a Navarra, i també hi van participar Castella i França. Amb l'excepció del comtat de Ribagorça, del qual era comte el mateix Joan II, les altres poblacions de la Franja van patir els rigors de la guerra, principalment, les poblacions situades a les comarques del Baix Cinca i el Matarranya. La Baixa Llitera es va veure involucrada en els fets per l'estreta relació que mantenia amb Lleida, però no hi va haver successos importants. En canvi, la comarca del Matarranya, principalment, per la vinculació amb Tortosa, una de les ciutats que, amb gran entusiasme, es va declarar a favor del príncep de Viana, es va veure involucrada en el conflicte des de bon començament.

La Generalitat va organitzar un gran exèrcit i, un cop va esclatar el conflicte, va posar setge a la ciutat de Girona, però el rei Joan II, que, de cap manera no es resignava a perdre la sobirania de Catalunya, va cercar l'ajut de França, a canvi del Rosselló i la Cerdanya, i va derrotar l'exèrcit de la Generalitat.

Amb l'exèrcit de la Generalitat també lluitava el comte Gastó IV de Foix, senyor de Maella, per la qual cosa el conflicte també comportà repercussions en aquesta vila. Durant un temps el senyor de Foix va ser desposseït per part del rei del senyoriu de Maella fins que, finalment, es van reconciliar i va tornar a recuperar la senyoria de la vila.

Les comarques del Matarranya i del Baix Cinca així com totes les terres del voltant quedaren envaïdes pels exèrcits francesos i castellans. Cal recordar que el Principat havia cercat l'ajuda de Castella oferint la corona a Enric IV de Castella, que, finalment, hi renuncià.

De primer, tot el territori del bisbat de Tortosa així com tota la zona del Baix Aragó es van declarar a favor del príncep de Viana, però el rei va contrarestar les accions i, en una segona fase, la guerra va restar circumscrita al territori del Principat.

Començades les hostilitats, en poblacions com Favara, Casp i Alcanyís es van concentrar tropes per guerrejar contra les poblacions de la Terra Alta i la Ribera d'Ebre, però Calaceit, Cretes, Arenys i Lledó, que des del punt de vista eclesiàstic pertanyien al bisbat de Tortosa, així com també des del punt de vista feudal, lluitaven a favor dels interessos del Principat.

L'orde de Calatrava aviat es posà al costat de Joan II i l'any 1462 el comanador de la Freixneda, amb l'ajut dels veïns del lloc, atacà per sorpresa la vila de Calaceit, l'ocupà durant un temps i demanà un rescat elevat per a restituir-la al bisbat de Tortosa, així com per a alliberar els dirigents i els clergues que havia fet presoners. Les comandes de Mont-roig i la Freixneda combateren al costat de les forces de

Joan II contra les tropes de Tortosa, establertes a la vila de Cretes. Els documents de l'època assenyalen que la població de Lledó és un lloc estratègic per als interessos del bisbat de Tortosa.

Com a venjança per la presa de Calaceit, les tropes catalanes van atacar la vila de Pena-roja, on van cremar les cases dels partidaris del rei Joan II. Un dels partidaris era el notari de la població.

Els primers mesos de l'any 1463 la desolació i la fam eren presents en totes aquestes terres i, davant la precària situació del camp, on s'havien perdut les collites, es van pactar treves entre Vall-de-roures i Tortosa. Les poblacions que estaven sota el domini directe del bisbat de Saragossa —Vall-de-roures, Beseit, Fondespatla, la Torre del Compte i Massalió— es comprometeren a no tolerar cavalcades contra les poblacions catalanes i aquestes feren la mateixa promesa. Cal fer constar que les viles d'Arenys i Lledó, en estar sota la jurisdicció feudal del bisbe de Tortosa, eren considerades catalanes, i als documents figuren entre els pobles de la castellania d'Amposta. Però aquestes treves duraren poc, perquè els qui les havien pactat no tenien prou autoritat. Així, el 21 de setembre de 1463 es comunica a Tortosa que a Mequinensa i a Fraga els partidaris del rei estan preparant forces per a atacar les poblacions de la castellania d'Amposta. Un dels capitans reials que atacava i no deixava viure els pobles de la castellania d'Amposta era Pere de Rocabertí. Per la seva fidelitat, l'any 1472 el rei li va concedir la senyoria de Maella, però a penes la va poder senyorejar quatre anys, perquè el rei es va reconciliar amb els Foix i els va retornar la senyoria.

L'any 1464, davant la greu situació, es tornaren a pactar treves, però aquesta vegada qui les proposà fou l'arquebisbe de Saragossa, que a la vegada era el capità general dels exèrcits del rei. De totes maneres, les hostilitats van seguir fins a finals de l'any 1468, en què les poblacions de Calaceit, Cretes, Arenys i Lledó van ser ocupades per les forces de Joan II.

Finalment, l'any 1472 es va donar per acabada la guerra, amb la capitulació de Pedralbes, que establia la rendició dels governants del Principat davant Joan II.

Les seqüeles i les ferides d'aquesta guerra civil trigaren molts anys a cicatritzar. El bisbe de Tortosa no estava d'acord amb el comportament dels seus súbdits durant els anys de la guerra i, per aquesta raó, els anys següents hi hagué força tensió entre els senyors i les poblacions, principalment, amb Calaceit, ja que el bisbat de Tortosa amenaçà de vendre la vila.

L'any 1486 es registrà un rebrot de la pesta, que ocasionà moltes morts a totes les poblacions de la Franja. Aquest any el rei Ferran II de Catalunya-Aragó dictà la Sentència arbitral de Guadalupe, amb la qual els pagesos obtingueren la propietat útil de la terra i es deixà als senyors els dominis jurisdiccionals.

El segle xv s'acabà amb un fet històric important per a la Franja: l'expulsió dels jueus.

L'expulsió dels jueus

Els jueus formaven una classe a part, vivien en barris fora dels recintes de les poblacions, els anomenats *calls* o *jueries*, i agrupats en comunitats, les *aljames*. A partir de la conquesta, foren acceptats com a repobladors i s'assentaren en diversos municipis de la Llitera, del Baix Cinca i del Matarranya. Els calls de Fraga i de Tamarit tingueren una gran importància i en aquestes poblacions els jueus també disposaren de sinagogues. A més, hi havia aljames a Mequinensa, a Maella i a Favara.

A les ciutats de Tortosa i Lleida la població jueva era bastant important, així com les activitats que duien a terme i que s'irradiaven a totes les comarques de la Franja. Les aljames de la Franja estaven vinculades a les de Barcelona, Tortosa, Girona, Lleida i Montsó. Els Montcada, senyors de la jueria de Tortosa, en ser senyors també de les principals poblacions del Baix Cinca, van establir jueus en aquestes poblacions. L'any 1284 els jueus de Tortosa van pledejar amb els de Lleida, perquè defensaven un tracte tributari concret per als jueus de Fraga i la resta d'aljames de la Franja.

Cada comunitat tenia tot un seguit de prerrogatives, moltes de les quals eren concedides directament pels reis, i es regien per les seves pròpies lleis. Un exemple d'això són les ordenacions de la comunitat jueva de Fraga. El Consell que els governava en aquesta vila estava format per sis homes, dos dels quals anomenats *avançats*, amb un batlle que s'havia de regir pels furs d'Osca i els Usatges, així com pels costums jueus tradicionals i religiosos. Malauradament, a Fraga, el principal centre de jueus de la Franja, de moment, encara no s'han trobat les restes arqueològiques de les sinagogues, ni dels cementiris, ni cap inscripció, i ens hem de remetre als documents escrits.

Des d'un principi, la prohibició que s'imposà als jueus de no tenir servents cristians els comportà la impossibilitat de dedicar-se a l'agricultura i a la indústria, i, per tant, hagueren de treballar en activitats més personals, com ara el comerç, l'artesania i, especialment, el crèdit. Aquesta última dimensió de la seva activitat (l'Església prohibia la usura) fou l'element que més determinà l'odi que el poble els manifestava. Els jueus foren condemnats a patir unes condicions de vida sovint vexatòries, però la seva importància com a prestadors de la corona feia que fossin protegits i custodiats directament pel comte rei.

La primera notícia que tenim sobre els interessos a què els jueus prestaven els diners data de 1276, quan el rei Pere II demanà a Ramon de Montcada, senyor de Fraga, que intervingués com a jutge perquè els interessos que cobraven els jueus pel capital prestat eren molt elevats i havia rebut queixes dels veïns de la població.

A la comarca del Matarranya, als arxius municipals de la Freixneda i de Massalió es conserven documents relacionats amb les activitats dels jueus en aquesta zona.

Així, Moisès Avincorna, un dels jueus residents a Alcanyís, no tenia escrúpols a col·locar el seu capital («caball») al 20 % d'interès anual («guay o guany»), a més de sol·licitar les màximes garanties de solvència. El 7 de desembre de 1343 prestà mil sous jaquesos al comú de la Freixneda, que havia de retornar-li'n mil dos-cents al cap d'un any de l'escriptura, més un altre centenar de jaquesos si el pagament no es feia durant els vuit dies següents al venciment. En els contractes entre cristians i jueus hi havia un testimoni de cada llei: el testimoni jueu d'aquest fou Abrasim Saleva, establert a Alcanyís.

Astruc Çabara, jueu de Fraga amb casa oberta a Maella, havia concedit a aquesta vila un crèdit de quatre-cents sous jaquesos per a la universitat de la Freixneda. Aquesta, el 16 de març de 1372, reconegué el deute més els interessos corrents al 9,5 % i acceptà els de demora al 15 % si no pagava el dia assenyalat.

Així doncs la situació econòmica de la Freixneda durant els segles XIV i XV era bastant delicada i els habitants de la vila no dubtaven a demanar diners als jueus, que possiblement eren els únics que els podien fer el préstec.

La vila de Massalió, el 1384, tenia com a procurador del Consell el jueu saragossà Varó Feltxa, que intervingué a establir un important censal de mil sous anuals que Astruc Corcoç, ric jueu d'Alcanyís, havia comprat a aquesta població.

A finals del segle XIV hi ha una gran pressió en aquesta qüestió per part dels estaments religiosos i del poder reial, perquè s'havien convertit a la fe cristiana. Les aljames es van reduir, perquè moltes famílies van abandonar el lloc i d'altres es van convertir. Segons diversos autors, el 1414 les aljames de Maella i de Favara es convertiren a la fe cristiana gràcies a les prèdiques de sant Vicent Ferrer. Els que no ho feren i els sospitosos de practicar la religió jueva foren expulsats del regne l'any 1492 pel rei Ferran I el Catòlic.

Les generalitats

El rei Jaume II (1291-1327) va establir l'impost de les generalitats, amb el qual es gravava tot producte que entrés o sortís d'Aragó amb un impost de duana. Aquest impost també funcionava al Principat de Catalunya amb el nom de *dret d'entrades i eixides* i al regne de València amb el de *tretes*. L'impost es va constituir als països que formaven la Corona d'Aragó com el que més ingressos aportava. Per desgràcia, malgrat els estudis que recentment s'estan fent, no coneixem amb exactitud i amb precisió l'abast total d'aquest impost, perquè una bona part de la documentació ha desaparegut o encara no s'ha trobat. La integració dels països de la Corona d'Aragó a Castella a principis del segle XVIII va fer desaparèixer les duanes. A Aragó van ser suprimides l'any 1708 i després algunes es van tornar a implantar, però una Reial instrucció de 31 d'agost de 1717 va suprimir definitivament totes les duanes d'Aragó i només van quedar en ús les limítrofes amb Navarra i la de Fraga.

Fins a començaments del segle xv, la recaptació d'aquest impost era esporàdica, en funció de les necessitats per a satisfer les demandes de la corona, però, a poc a poc, davant la greu situació econòmica del país i per sufragar les campanyes bèl·liques del rei, l'impost es va anar consolidant. Les Corts de 1414 feren un seguit de concessions de generalitats durant un temps limitat, però a la pràctica es van anar prorrogant i arribaren a ser de caràcter permanent. Les Corts de 1446 dictaren l'estructura definitiva de l'impost i l'imposaren com a definitiu i permanent.

El cobrament o recollida de les generalitats es fa, des d'un principi, situant punts de recaptació als llocs de pas fronterer i als centres neuràlgics de la vida mercantil de l'interior. Aquesta espècie de duanes són anomenades *collides* o *taules del general*, al capdavant de les quals figura un *collidor*. Els llocs per a recaptar aquest impost s'agrupaven en sis *circumscripcions superiors* o *sobrecollides*, regides per un *sobrecollidor*, i hi va arribar a haver cent vuitanta-una taules. Hi havia dues taules independents: Saragossa i Escatrón. Al començament, el comtat de Ribagorça tenia un sistema de recaptació a part, que després fou integrat a la sobrecollida d'Osca o de Barbastre. A la sobrecollida del comtat de Ribagorça els impostos es liquidaven a Benasc i a Castanesa, i després a Benavarri. El sistema de sobrecollides va mantenir sempre la mateixa estructura, però amb certes variacions.

Al comtat de Ribagorça la collida més important era la de Benavarri. Com a llocs fronterers hi havia les collides de Bonansa, Areny de Noguera, Montanyana, Viacamp, Estopanyà i Camporrells.

Tamarit de Llitera era la collida fronterera més important de la sobrecollida d'Osca o Barbastre. La importància de la duana de Tamarit es devia al fet que estava situada a la ruta comercial de Barcelona-Puigcerdà-Ripoll-Balaguer-Osca, amb una important recaptació pels productes manufacturats a les draperies procedents de Catalunya. També hi passaven altres productes destinats a Castella i a França. En els exercicis dels anys 1445 i 1446 l'encarregat de fer funcionar la duana era Lelionat Benet. Pel cognom, sembla que pertanyia a una família tamaritana de jueus conversos des de feia un segle.

Altres poblacions importants de la comarca de la Llitera que tenien duana en estar situades a la frontera eren Albelda i el Torricó.

La comarca del Baix Cinca també pertanyia a la demarcació d'Osca o Barbastre. Saidí i Fraga tenien una gran importància, però la més important era la duana de Mequinensa, que controlava totes les mercaderies que entraven o sortien d'Aragó a través del riu Ebre.

Quant a la comarca del Matarranya, Nonasp, Favara i Massalió pertanyien a la sobrecollida de Saragossa. Calaceit, Arenys de Lledó, Lledó d'Algars, Cretes, Beseit, Pena-roja, Mont-roig de Tastavins i Torredarques pertanyien a la sobrecollida d'Alcanyís. Tal com hem assenyalat, aquestes demarcacions, al llarg dels segles, van

experimentar diverses modificacions. Així, els historiadors de Cretes afirmen que aquesta població pertanyia, l'any 1576, a la sobrecollida d'Alcanyís; en canvi, les poblacions de Calaceit i Arenys de Lledó pertanyien a la de Saragossa. Segons aquests historiadors, i segons la documentació consultada, aquesta duana tenia una gran importància, perquè controlava el bestiar que entrava o sortia de les poblacions de la comarca dels Ports i estava situada en una de les rutes més importants del comerç terrestre entre Saragossa i el mar. La duana de Calaceit tenia, per la mateixa raó que l'anterior, una gran importància, malgrat que no s'ha trobat encara la documentació corresponent. Sí que se sap, però, que estava situada al portal del Pou, el lloc on actualment està situada la plaça Nova. Hi havia una gran taula, feta de carrasca, i se la coneixia com la Taula de la Carrasca.

De primer, la recaptació es feia per sistema directe, de manera que els diputats designaven a cada lloc dos recaptadors o collidors i un notari, els quals lliuraven cada dos mesos la recaptació als diputats, però aviat es va fer pel sistema d'arrendament en pública subhasta. Els aranzels generals eren d'un 5 % del valor de les mercaderies i després es van establir al 10 %. El bestiar pagava un 7,5 % i de vegades es prohibia l'entrada o sortida d'alguns productes, segons les circumstàncies de cada moment. En època de guerres, les duanes funcionaven també de manera irregular.

Edat moderna

Introducció

Els historiadors oficials fixen l'acabament de l'edat mitjana i el començament de la moderna en el moment de la caiguda de Constantinoble en poder dels turcs, l'any 1453. D'altres la fixen en el moment dels descobriments geogràfics i la conseqüent expansió comercial, però a les comarques de la Franja el pas d'una època a l'altra trigà a notar-se i, pel que fa a la vida quotidiana, el pas fou sense gaire transcendència.

Les darreres dècades del segle xv, des del punt de vista demogràfic, van ser dures per a totes les comarques de la Franja; així ho reflecteixen els focs de les diverses poblacions. Les guerres, les males collites i les pestes deixaren molts morts a totes les poblacions.

Durant les primeres dècades del nou segle la població va tornar a créixer, però aquest nou segle, des del punt de vista polític, no va començar bé, perquè l'any 1506 un projecte del rei Ferran II que pretenia unir el port de Tortosa amb els Alfacs i tots els llocs i territoris que són de la banda de l'Ebre vers Aragó topà amb la decidida resistència de la ciutat de Tortosa, i el projecte no prosperà.

Cal remarcar, també, que fou el rei Ferran, vulnerant la normativa foral, l'introductor de la Inquisició. Aquesta institució fou per als pobles de la Franja un tribunal respectat i temut, i suposà una gran càrrega econòmica. Actuava de manera secreta i recorria a mètodes prohibits al regne: turments, confiscació de béns i, fins i tot, la mort a la foguera Els membres i familiars del Sant Ofici utilitzaven la seva condició per a gaudir de rendes i privilegis.

D'altra banda, la situació econòmica no era bona i els senyors es desprenien o intentaven despendre's d'alguns dels seus dominis. Així, l'any 1507 la vila de Maella passà per venda a Miquel Peres d'Almassà, noble de Calataiud i secretari

del rei Ferran II. La vila de Favara, durant aquests anys, seguia mantenint les lluites contra els seus senyors, els Arinyó, que no respectaven les concòrdies pactades. En aquesta època, els favarols, durant uns quants mesos, per temor a les represàlies, abandonaren la població i anaren a viure al camp. El bisbe de Tortosa, l'any 1509, intentà desprendre's de Calaceit, però la venda no prosperà. També ho intentà amb Arenys i Lledó. La vila de Mequinensa també va viure uns quants trasbalsos amb els senyors de Montcada que la dominaven. L'any 1485, Mateu de Montcada, senyor de Mequinensa, fou assassinat i anys després el senyoriu passà a la branca montcadina de València.

Els començaments del segle XVI. El Renaixement

El Renaixement és el període històric europeu, tradicionalment fixat entre mitjan segle XV i mitjan segle XVI, en el qual hom assistí a un refloriment de la civilització, de les arts, dels estudis i també de qualsevol altra activitat humana. Les poblacions de la Franja també experimentaren el Renaixement, malgrat que amb una mica d'endarreriment, i això es pot comprovar avui passejant pels barris antics de la majoria de viles, on hi ha moltes construccions civils i religioses que daten d'aquesta època.

El segle XVI fou una època de notable creixement econòmic, demogràfic i cultural per a tot el país. El desenvolupament de l'agricultura, amb l'increment del regadiu, l'aparició de noves tècniques, malgrat que modestes, però importants per al moment, i un increment de la producció d'oli d'oliva es complementaren amb la construcció d'importants edificis civils, com ara les cases de la vila o ajuntaments. L'augment de la població es deu a una millora en l'alimentació i en la medicina, que afavoriren el creixement vegetatiu, però també a l'arribada de gent del sud de França, que fugien de les persecucions religioses i dels desastres en general, i que s'instal·laren per tot el país. Són els anomenats *gavatxos* per part dels catalans.

Fruit de l'augment demogràfic i de la bonança econòmica, es van construir esglésies, edificis civils i cases particulars. L'art del Renaixement no va desplaçar totalment el gòtic. Encara es van construir edificacions d'aquest estil i sovint es feien obres en què es barrejaven els dos estils. De l'època del Renaixement, a la Ribagorça cal esmentar la Casa Juste de Benasc, un estatge de planta rectangular i torre quadrada; la porta principal, d'arc de mig punt, porta la data de 1567. En aquesta època també es va construir la casa del corregidor de Montanui.

Els darrers comtes de Ribagorça i els ducs de Villahermosa també van desenvolupar un paper molt important en la construcció d'edificis civils en un bon nombre de poblacions, alguns dels quals, com a conseqüència de les guerres, han desaparegut o s'han ensorrat. Avui destaquen el palau dels comtes de Ribagorça a Benasc i l'Ajuntament de Graus. La casa del prior de la col·legiata de Roda de Ri-

bagorça, de 1525, és obra d'Antoni Teixidor i té forma de torre. A la comarca de la Llitera cal esmentar el castell palau de Baells, construït durant les primeres dècades del segle XVI i amb reformes posteriors. És una gran mansió de pedra, amb un pati d'armes que incorpora una torre rectangular adossada a la cantonada propera al portal, de mig punt i adovellat. A la vora hi ha l'església parroquial de Santa Maria, de construcció renaixentista. També és de construcció renaixentista l'església parroquial de la Mare de Déu dels Àngels de la vila de Sanui. Algunes de les esglésies de la comarca de la Llitera, durant aquesta època, foren decorades amb grans retaules, molts dels quals s'han perdut com a conseqüència de les guerres i la cobdícia humana. Destacava el retaule major de l'església parroquial de Santa Maria la Major de Tamarit de Llitera, que fou destruït durant la Guerra Civil espanyola. Un d'aquests retaules es conserva a la col·lecció Johnson de Filadèlfia.

Però la comarca per excel·lència pel que fa a edificis religiosos i principalment civils del Renaixement és el Matarranya. La major part d'aquests edificis es van construir a partir de la segona meitat del segle XVI i durant la primera dècada del XVII. La raó d'aquestes construccions és el desig d'aquestes poblacions d'aixecar edificis com a símbol del poder municipal, cada dia més en auge i centrat, principalment, en els nous ajuntaments. La nova casa de la vila neix de la concepció de la *ciutat moderna* i la majoria dels edificis es construeixen a la plaça Major de la població, sempre que és possible, ja que és el centre cívic de la vila. Aquesta idea està d'acord amb la mentalitat humanística del moment, que assigna a l'home el centre de l'existència i la consideració de ciutadà lliure i compromès amb la societat o col·lectivitat a la qual pertany.

Tipològicament, aquests edificis comparteixen tot un seguit de característiques amb els palaus dels burgesos de l'època, construïts a tota la façana mediterrània europea, amb més o menys majestuositat. Després, s'adapten a les necessitats que la vida municipal demana: llotja per a celebrar el mercat els dies assignats, saló de sessions del Consell, l'escrivania, l'arxiu municipal, la presó, etc. De totes maneres, com ja s'ha dit, l'edifici és el símbol del poder dels consells, cosa que justifica els impressionants monuments en què es converteixen molts d'aquests edificis.

Un dels més majestuosos és la Casa de la Vila de Vall-de-roures, situada a la plaça Major. És un notable edifici de tres plantes, acabat l'any 1599. Als baixos hi ha un porxo amb arcades de mig punt. A la façana del portal d'accés figuren els escuts de la vila. Una reproducció d'aquest edifici presideix la plaça Major del Poble Espanyol de Barcelona, construït l'any 1929 amb motiu de l'Exposició Internacional. Al costat de la Casa de la Vila, separat per un carreró que mena al portal de Sant Roc, hi ha un notable edifici d'aquesta època, amb uns quants elements gòtics, que servia de residència per als jutges i els notaris de la vila.

A la Torre del Comte hi ha diversos casalicis palaus d'aquesta època, i l'edifici de l'Ajuntament, d'estil renaixentista toscà, de pedra carreuada, porta la data

de 1574. La Casa de la Vila de la Freixneda, que presideix la plaça Major, és magnífica, amb una gran balconada de forja i gàrgoles zoomòrfiques que sobresurten de la teulada. A la portalada figura un escut de la vila i la data de 1576. La Casa de la Comanda de l'orde de Calatrava és un edifici renaixentista, amb un atri i una gran escalinata interior. En aquesta població també hi ha altres edificis civils i religiosos que daten d'aquesta època. D'altra banda, és espectacular la Casa de la Vila de Calaceit, que presideix la plaça Major; fou bastida una mica més tard que les anteriors, entre 1606 i 1613, damunt els bonics porxos de la Llotja, amb balconades de pedra i finestres decorades

Altres edificis consistorials de l'època destacables són els de les viles de Bellmunt de Mesquí, la Codonyera, Fondespatla, Fórnols, la Ginebrosa, Maella, Mont-roig de Tastavins, la Portellada, Ràfels, la Torre de Vilella i la Vall del Tormo. Però els edificis renaixentistes no s'acaben amb els ajuntaments, perquè totes les poblacions tenen algun casalici o alguna ermita o capella d'aquesta època. Quant a les esglésies, destaca l'església parroquial de Valljunquera, sota l'advocació de sant Miquel Arcàngel, i les portalades de les esglésies parroquials de Cretes i Pena-roja.

Malgrat la bonança econòmica i l'augment demogràfic, la fam i les epidèmies, en moments concrets, continuaren afectant totes les comarques de la Franja. La comarca de la Ribagorça, durant el segle XVI, es veié involucrada en revoltes i, amb l'aparició del bandolerisme, en certs moments, la situació es convertí en una veritable guerra civil.

L'aixecament dels ribagorçans

El comtat de Ribagorça, pel context fronterer, principalment, amb França, després de l'entronització dels Àustria, potencià la situació de lloc estratègic per si arribava un eventual conflicte bèl·lic. Per aquesta raó, el comte, després dels acords presos a les Corts aragoneses, va començar a reclutar gent armada, alhora que incrementà en gran manera els impostos. El repartiment de les fortes càrregues tributàries entre les diverses poblacions va comportar malestar i la protesta dels súbdits. La corona cada cop necessitava més diners i, per tant, sol·licitava més contribucions, de manera que la situació dels pagesos es tornà insostenible: sovint havien de pagar en espècie i això comportà que en alguns casos no disposessin de menjar per a tot l'any.

D'altra banda, les actuacions del Sant Ofici, la introducció dels virreis, sovint estrangers, i el poc respecte envers els furs del país generaren malestar entre la corona i els països que en formaven part. El malestar dels pagesos també s'incrementà perquè els senyors estaven protegits per tot de privilegis i tenien la capacitat dels drets jurisdiccionals sobre els vassalls. La greu situació econòmica, acompanyada d'altres factors, va fer aparèixer el bandolerisme, que féu empitjorar encara més l'economia i comportà una gran inseguretat a tot el territori.

Davant aquesta greu situació, els ribagorçans van intentar fugir de la dependència del comte, tal com ja havien fet altres zones, i posar-se sota la jurisdicció directa del rei, en aquest cas, molt més benèvola.

A mitjan segle, els ribagorçans es van encomanar a la corona, la qual, davant la situació estratègica del comtat, ho va acceptar. Cal tenir en compte que la corona mantenia diversos conflictes bèl·lics amb França i, a més, estava preocupada per l'extensió del protestantisme al nord dels Pirineus. L'any 1554 el batlle general del regne es va presentar a Benavarri, la capital del comtat, i va acceptar la incorporació del comtat a la corona. Aquesta argumentava que el comtat havia estat lliurat amb feu i que el termini de concessió s'havia acabat, però el comte de Ribagorça no hi va estar conforme i va recórrer al justícia d'Aragó. El plet va durar bastants anys, fins que el justícia, l'any 1567, va dictar sentència a favor del comte Martí d'Aragó.

Els vassalls no en van tenir prou i van començar a lluitar contra el comte, amb la complicitat de la corona i van persistir, malgrat les greus conseqüències que comportava l'enfrontament. A la mort del comte Martí, va heretar el comtat el seu fill Ferran d'Aragó i de Borja, que va haver de continuar la lluita contra els vassalls. L'any 1587 el comte Ferran va derrotar els revoltats a Benavarri, on caigué presoner el seu capitost, Joan d'Àger, veí de Calassanç, heroi popular i el qual el comte va fer degollar. La lluita va continuar més aferrissada que mai amb l'ajuda de mercenaris i bandolers del Principat, i amb el suport del comte de Chichón, tresorer general del Consell d'Aragó i enemic dels ducs de Villahermosa (els comtes de Ribagorça també portaven aquest títol després que Joan II l'any 1469 donés el comtat al seu fill Alfons d'Aragó, que també era duc de Villahermosa).

Després de diverses ambaixades a la cort i de la mediació dels ministres del rei, Ferran va aconseguir que Felip II de Castella l'investís comte de Ribagorça. Els ribagorçans, disconformes amb l'ordre reial, es van negar a acceptar-la. Aquest fet va desencadenar entre els anys 1587 i 1588 una cruenta guerra civil. Entre els partidaris de no acceptar l'ordre reial hi havia un bon nombre de catalans, gascons i bearnesos, que ràpidament es van fer forts a les seves partides.

En aquesta guerra, els partidaris del comte, normalment, la classe més acomodada del comtat, lluitaven sota les ordres de Lupreci de Latrás, un capità aventurer que havia desertat d'una companyia reial d'arcabussers, i els enemics del comte lluitaven amb les tropes del lloctinent d'Aragó, dirigides per un bandoler català anomenat el Minyó de Montaler. Davant les incursions del de Latrás, que devastava tot el territori, el governador d'Aragó, Juan de Guerrea, va dirigir una campanya militar per a resoldre els esdeveniments. Les tropes de Latrás van ser assetjades a Candasnos i Benavarri, però el capitost va trencar el setge i es va refugiar a Catalunya i a França. Els presoners van ser ajusticiats així com molts dels habitants de les dues poblacions partidaris del comte.

Davant aquesta situació, el comte va demanar que la Diputació General, emparant-se en els furs, imposés ordre a les seves terres i en foragités els estrangers, els quals eren tractats com a bandolers.

L'exèrcit que va enviar la Diputació, comandat pel justícia d'Aragó, Juan de Lanuza, no va arribar a combatre, perquè els revoltats, advertits per les autoritats, van acomiadar els mercenaris que els ajudaven.

Els revoltats disposaven de la complicitat, naturalment, no d'una manera oberta, de certs ministres de la corona, que esperaven aconseguir el comtat pagant una compensació mínima. Es va declarar una treva que va arribar després d'un any de converses entre el comte i la monarquia. La gravetat dels desordres obligà el rei a pactar amb el comte Ferran una solució definitiva, en què aquest havia de renunciar al comtat a canvi d'una compensació econòmica. L'any 1590 es va arribar a l'acord d'incorporar el territori a la corona a canvi de trenta mil ducats i la concessió de cinc mil ducats de renda en dues comandes de l'orde de Calatrava, sempre que la Santa Seu ho ratifiqués. L'acord definitiu va arribar l'any 1598, quan el comte Francesc d'Aragó, germà de Ferran, es va queixar del tracte rebut per part de la corona però va ser obligat a acceptar la solució.

Amb aquesta solució, el comtat de Ribagorça, que fins ara, des del punt de vista jurídic, es movia entre Catalunya i Aragó, quedà exclòs de Catalunya i fou incorporat *de facto* a Aragó, malgrat que al llarg dels anys es manifestà sovint la solidaritat dels pobles fronterers catalans envers els veïns ribagorçans.

Un altre fet que tingué lloc en aquests moments i que ajudà a separar encara més la Ribagorça de Catalunya fou la creació del bisbat de Barbastre.

El papa Pius V, a instàncies del rei Felip II de Castella, va crear un seguit de bisbats més petits arreu del territori que estava en contacte amb França, un dels quals va ser el de Barbastre: es va instituir el 18 de juny de 1571 i s'inclogué en la demarcació eclesiàstica de Saragossa, amb setanta-una parròquies que havien format part de la diòcesi d'Osca i setanta-quatre de la de Lleida, entre les quals hi havia tota la Ribagorça occidental i n'hi havia unes quantes de parla catalana.

La Franja, terra de bandolers

El bandolerisme té unes arrels molt antigues, però a les comarques de la Franja, com en molts altres llocs, és el fenomen més característic del món rural durant tot el segle XVI.

El bandolerisme popular està relacionat amb els marginats, amb els que tenien problemes amb la justícia i es refugiaven a les muntanyes i, sobretot, amb la crítica situació que vivien molts pagesos.

Durant tot el segle XVI un gran nombre de bandits actuaven per totes les comarques de la Franja. Com que aquestes terres estaven situades a la frontera i en

llocs de muntanya, era bastant difícil perseguir-los. La Llitera i el Baix Cinca, malgrat que estan situades a la planícia, també van patir aquest fenomen, sobretot perquè per aquí passaven els camins que unien les principals ciutats de Catalunya amb Saragossa, cosa que despertava en els bandits el desig d'aconseguir diners i joies; de vegades, també segrestaven persones i demanaven uns bons rescats per a alliberar-les. A part dels petits o grans robatoris, feien contraban de cavalls, falsificaven moneda i cometien altres delictes.

Des de començaments de segle, a la Ribagorça aquesta pràctica era bastant comuna, però es va incrementar en gran manera a partir de la dècada de 1540, quan el fenomen començà a preocupar, no sols els municipis, sinó també les autoritats del regne i la corona, que no podien aturar aquestes pràctiques malèvoles. En les dècades següents, el fenomen va agafar embranzida i arribà al punt més àlgid durant els anys de la guerra.

Un exemple d'aquest bandolerisme de frontera és Guillem de Josa. Després de cometre diversos assassinats a Barcelona, es va refugiar a la Vall d'Aran i a partir de 1550 actuà amb una partida de més de cinquanta homes per tot el nord d'Aragó i per la Ribagorça, però les principals accions les va cometre a la zona de la Llitera i el Baix Cinca, al camí que unia Saragossa amb Barcelona pels Monegres. L'any 1554 va col·laborar amb el comte de Ribagorça per atemorir els vassalls que s'havien revoltat. La corona, com que no el podia aturar, hi va fer un pacte, cosa habitual en aquesta època: va ser perdonat i se li va oferir lluitar en una companyia d'infanteria que dirigia Francesc de Fonseca, cosa que el bandoler va acceptar.

Un altre problema que es presentà fou l'entrada en escena del bandolerisme nobiliari dels nyerros i els cadells, dues faccions en què es dividia la noblesa i que tenien unes arrels bastant antigues i ancestrals. Aquest bandolerisme de muntanya, que de vegades barrejava aspectes polítics i religiosos (per exemple, la defensa del luteranisme, religió que havia seduït certs membres de la noblesa), des de la segona meitat de la centúria començà a molestar els pobles del Cinca i el Segre, i personatges com el Barber d'Almenar i el Minyó de Montellà sembraven la inseguretat pels camins i no deixaven en pau ni traginers ni firaires.

Durant aquest llarg període revolucionari foren molts els bandolers que aconseguiren fama, com ara Miquel Barber, de Binèfar; Joan Perandreu, de Mequinensa; Joan Garasa, Lluís Valls, los Pistoletes, Roy o Cosculluela, Joan Fortià, Lo Luterà, Lupreci de Latrás, el Barber d'Almenar, el Minyó de Montellà, etc.

La persecució dels bandolers, dirigida pels virreis, topava amb moltes dificultats pel gran nombre de jurisdiccions que hi havia al territori, entre d'altres, la de l'Església (immunitat eclesiàstica), i per les constitucions, els furs i els privilegis de cada territori o país. Els guardes dels municipis només tenien jurisdicció al seu terme; d'aquesta manera, els bandolers s'escapaven amb molta facilitat. La política

dels virreis alternava la repressió amb l'oferiment d'amnisties, a canvi d'abandonar el país i enrolar-se a les tropes.

Davant la passivitat dels virreis, els municipis es van organitzar i es van unir per defensar-se i perseguir els lladres i delinqüents. Aquestes aliances entre diverses poblacions per a perseguir els malfactors es coneixien com a *germanies*. A la zona del Matarranya, atesa la facilitat per a escapar-se per les muntanyes dels ports de Beseit i de la comarca dels Ports de Morella, es van establir acords entre tots els pobles per tal de perseguir «aquells que són lladres, traïdors, desafiadors i aquells que per la força s'emporten i roben les dones, donzelles, casades i viudes, que roben tot lo que troben a les cases, hem de perseguir-los i acabar amb ells, etc.». L'organitzador d'aquestes partides als pobles de la comarca dels Ports i del Matarranya fou Joan Royo, que certs autors afirmen que era de Beseit. Es va acordar que s'obligaria les poblacions a mantenir un nombre de vigilants armats per a perseguir els malfactors sense descans fins a enxampar-los, ni que això signifiqués haver de traspassar els límits de les poblacions.

Un cop atrapats, eren lliurats al justícia del poble on s'havia comès el delicte, sense tenir en compte les reclamacions dels furs. Quan se sabia que els bandolers havien comès un delicte, el toc de campana posava les partides en marxa. Aquestes partides, si bé no van resoldre el problema del tot, foren molt més efectives que les tropes dels virreis.

Els estatuts criminals que es confeccionaren durant aquesta centúria en la majoria de poblacions inclouen uns quants articles que parlen sobre la persecució dels bandolers.

La vila de Tamarit, l'any 1575, constituí una germania amb les poblacions veïnes de Montsó i Barbastre que es renovà l'any 1587 i els anys posteriors.

També s'establiren unions per a combatre els bandolers entre els paers de Lleida i els jurats de Fraga.

Les germanies de València tenen un origen molt similar: es van constituir entre els anys 1519 i 1523 davant la passivitat dels virreis, i demanaven més poders per als municipis, que s'eradiqués el bandolerisme i que es rebaixessin els impostos. Les pretensions dels agermanats no foren acceptades per la corona, les coses es van complicar i va esclatar la violència, fins que foren reduïts per les tropes reials.

L'expulsió dels moriscos

Felip III de Castella, II de Catalunya-Aragó, va heretar la corona el 1598 després de la mort del seu pare. En arribar al tron, confià immediatament els afers del govern a un privat, Francisco Gómez de Sandoval-Rojas i de Borja, més conegut en la història com a duc de Lerma, el qual aprofità les seves atribucions, gairebé omnipresents, per a beneficiar parents i amics i per a enriquir-se escandalosament.

Els sarraïns que l'any 1526 es van convertir al cristianisme, en general, per obligació, van ser anomenats *moriscos*. Des de l'ordre del rei Jaume I del 1311 estaven obligats a portar distintius per a ser diferenciats de les altres persones: els cabells tallats en rodó, la vestimenta marcada, les dones portaven una cinta al cap, etc. La gran majoria de moriscos que residien a les poblacions de les comarques del Baix Cinca i la Llitera eren gent modesta, pagesos molt treballadors i també artesans que treballaven en la construcció d'edificis. A la comarca del Matarranya, pràcticament, no n'hi havia, perquè en el moment de la conquesta van fugir. En el moment de l'expulsió, els documents esmenten que, pel que fa a la Franja, hi havia moriscos a les poblacions de Fraga i Mequinensa.

Les conversions en massa es van portar a terme l'any 1526, després del pregó del 13 de febrer del governador d'Aragó. La conversió es va fer amb coacció, ja que, si no ho feien, al cap de trenta dies havien d'abandonar el país.

Malgrat les conversions en massa, d'amagat, seguiren practicant la religió musulmana, de manera que l'Església, les autoritats i el poble els veien com a falsos conversos. Després de la conquesta de Tunísia i la Goleta pels turcs, l'any 1574, els moriscos, que ho passaven bastant malament en tots els territoris del regne, van intentar revoltar-se i alçar-se en armes, però els de la zona del Baix Cinca no ho van fer. Els anys 1569 i 1593 es va decretar que s'havien de desarmar els moriscos d'Aragó, i, de fet, el 1593 va saltar l'alarma, perquè les autoritats es van apoderar de vuit mil arcabussos, deu mil espases i altres classes d'armes.

El 24 d'abril de 1609 es va nomenar virrei d'Aragó Gastó de Montcada, marquès d'Aitona, que va ser l'encarregat de fer els preparatius i de portar a terme l'expulsió dels moriscos d'Aragó. El decret d'expulsió es va fer el 29 de maig de 1610 i l'endemà el marquès d'Aitona envià una carta al rei explicant-li'n els detalls. Segons la documentació publicada per l'historiador Joan Reglà, les cases de moriscos a tot el regne sumaven 14.109, que multiplicades per cinc persones per casa sumaven 70.545 moriscos. Aquesta xifra, però, era inferior, ja que els historiadors la rebaixen a 60.814 persones, cosa que representava entre el 15 % i el 25 % de la població. Segons el decret del marquès d'Aitona, tots els moriscos d'Aragó havien de sortir per Favara, Maella, Vall-de-roures, Pena-roja i Aiguaviva, poblacions de frontera que estaven en contacte amb el Principat i el País Valencià. Els de Mequinensa, en ser pocs (segons la documentació, hi havia cinquanta-dues cases i set-centes quaranta persones) i com que la vila era un lloc apartat, podien marxar amb els de Catalunya.

Segons els historiadors, de Fraga van sortir seixanta-quatre cases, quinze més de les que assenyalava el projecte. La responsabilitat de portar a terme el reagrupament i l'expulsió dels moriscos de Fraga va correspondre a Limiano, membre d'una de les famílies importants de la vila de Fraga.

En un primer moment, l'expulsió dels moriscos semblava un bon negoci per a les finances del regne, però no va ser així. En canvi, sí que ho va ser per a persones

particulars que es van enriquir amagant-los a canvi de diners o comprant-los les pertinences a preus baixos. Sigui com sigui, l'any 1626 tornen a haver-hi moriscos a Fraga. En total, eren vint-i-set cases que havien tornat o s'havien amagat.

Cal recordar que l'expulsió dels moriscos no acabà de consumar-se del tot gràcies a l'enèrgica intervenció del bisbe de Tortosa i lloctinent de Catalunya, Pedro Manrique, i amb l'ajuda de la casa de Montcada i els canonges de Lleida, que de cap manera no volien que les seves terres quedessin ermes i sense conrear.

Un cop les autoritats van entendre que l'expulsió havia estat un greu error, principalment per a l'agricultura i altres sectors, els moriscos que es quedaren a Fraga ja no van ser molestats.

La Guerra dels Segadors

Per comprendre el descontentament del regne d'Aragó contra la corona, cal remuntar-se a l'època de Felip II de Castella, quan aquest, després dels esdeveniments amb el seu secretari Antonio Pérez, va presentar a les Corts de Tarazona de l'any 1592 la reforma de les constitucions aragoneses. Si bé no es va extingir la personalitat del regne, sí que es reafirmà l'absolutisme monàrquic a Aragó i, alhora, s'incrementà el malestar entre els súbdits.

El regnat del seu successor, Felip III de Castella, es va caracteritzar per una actitud pacífica en la política internacional i per la necessitat imperiosa d'estabilitzar les finances. La ruïna de Castella derivava de la situació deficitària de les empreses imperialistes portades a terme durant el regnat del seu pare i, també, de les irregularitats en els ingressos de les colònies americanes, perquè, sovint, els vaixells que venien d'Amèrica eren assaltats abans d'arribar a port. L'expulsió dels moriscos afectà en gran manera l'economia dels països que formaven la Corona d'Aragó. Aquest fet aguditzà la crisi que afectava l'agricultura per la inestabilitat constant en què vivia la població pel bandolerisme, les males collites i les pestes. L'esclat, l'any 1618, de la Guerra dels Trenta Anys i l'entrada de Castella en el conflicte a favor de la casa d'Àustria feren créixer de nou les despeses de la corona, els ingressos de la qual ja estaven en gran part compromesos molt abans de materialitzar-se.

Amb la pujada al tron de Felip IV de Castella, l'any 1621, i, sobretot, amb l'actuació del comte duc d'Olivares, s'oblidà la política pactista de Felip III i es tornà a emprendre el desig de grandesa i de situar Castella en els primers llocs de l'hegemonia d'Europa.

Aquesta política imperialista va plantejar, amb tota la cruesa, la necessitat de disposar de nous recursos econòmics. Així, el comte duc va intentar trencar la resistència d'altres regnes de la Península perquè augmentessin la contribució econòmica a les despeses de la monarquia. El comte duc va concretar les seves exigències en dos punts: la Unión de Armas i els quints. La Unión de Armas era un

projecte per a crear un exèrcit permanent de cent quaranta mil soldats. Segons els càlculs del comte duc, Catalunya havia d'aportar setze mil soldats; Aragó, deu mil; València, sis mil, i Mallorca, sis mil més.

El quint era un impost consistent en una cinquena part dels ingressos municipals que la monarquia exigia i que les ciutats com Barcelona, Saragossa i València, entre d'altres, havien de pagar, però s'hi negaven.

Si en algun lloc la situació era insostenible era al comtat de Ribagorça. Els pagesos havien de fer front als impostos elevats que gravaven encara més la malmesa economia i, com que no disposaven de diners, havien de pagar en espècie, cosa que sovint posava en perill la subsistència dels pagesos i les seves famílies. El malestar a Benavarri encara va augmentar més quan Felip IV de Castella concedí a Graus un segon justícia de Ribagorça, amb jurisdicció separada del de Benavarri.

L'inici de les hostilitats de la monarquia amb França l'any 1635 va augmentar el valor estratègic del comtat, alhora que obligà els pobladors a dur a terme tasques de vigilància i a activar els mecanismes de defensa.

L'any 1637, el comte duc d'Olivares, des del sud de la Península, per la banda de Catalunya, va atacar França, però els resultats no van ser favorables. Els francesos van aconseguir frenar els atacs i van contraatacar l'any 1639 ocupant la vila de Salses. Catalunya, que des d'un principi havia defugit d'entrar en les accions bèl·liques, va haver d'entrar en guerra per recuperar la plaça, que era el que buscava la política del comte duc. L'estada de les tropes castellanes a Catalunya va provocar molts incidents entre la població, ja que els pagesos estaven obligats a allotjar-los. La situació s'agreujà i cada vegada era més insostenible.

La revolta va arribar al punt culminant el 7 de juny de 1640, dia de Corpus. Per això, els fets que succeïren aquest dia a la ciutat de Barcelona han passat a la història com el Corpus de Sang. Catalunya va declarar la guerra als opressors en una lluita contra la política del comte duc d'Olivares, és a dir, contra la dominació castellana, coneguda com la Guerra dels Segadors. Portugal també es revoltà contra la política del comte duc d'Olivares i aconseguí separar-se de Castella amb el nomenament d'un nou rei.

El regne d'Aragó també es va plantejar la insurrecció, però, en estar tan a prop de Castella i en no disposar de prou forces, desistí. De totes maneres, molts aragonesos miraven amb simpatia l'aixecament català. A més de ser veïnes, moltes famílies aragoneses estaven unides a les del Principat per vincles de sang. Sigui com sigui, les Juntes reunides a Saragossa al mes de setembre de 1641 van acordar mobilitzar quatre mil vuit-cents homes per a defensar el regne i en servei de Felip IV de Castella. En el repartiment, el comtat de Ribagorça havia de mobilitzar dos-cents vint soldats, però el Consell ribagorçà va contestar que, en comptes d'aportar ajuda, més aviat necessitaven rebre'n.

Catalunya va demanar ajuda a França i les tropes catalanes juntament amb les franceses, comandades pel general Philippe de La Mothe-Houdancourt, aviat dominaren la major part de les poblacions del comtat fins que al juny de 1642 prengueren la població de Montsó.

Les comarques de la Llitera i del Baix Cinca reconegueren l'autoritat del rei Lluís XIII de França, però això no les deslliurà de les atrocitats de les forces franceses. La vila de Tamarit, l'any 1642, fou salvatgement destruïda per les tropes franceses. Sembla que l'espurna saltà quan un cosí del general francès La Mothe fou assassinat i, com a represàlia, el general manà destruir i cremar la població. Però aquest comportament també es manifestà en les altres poblacions de la Llitera. Cal recordar que la població, com a conseqüència de la guerra i de les pestes, minvà en gran manera. Binèfar, de parla catalana fins aleshores, fou destruïda i, posteriorment, repoblada, en gran part, per gent de l'Alt Aragó, que inicià un procés de ràpida castellanització, tal com va passar en altres poblacions de la comarca, de manera que, fins i tot, Montsó es castellanitzà del tot.

A la Ribagorça, la casa de Castre i la vila de Graus s'uniren per fer front a les forces franceses, però Benavarri i el seu territori jurisdiccional, ressentit pel tracte rebut i pels greuges no reparats, es lliurà a les forces francocatalanes amb el pacte que el comtat s'havia d'unir a Catalunya, però aquesta unió durà poc temps, perquè el 3 de desembre de 1643 les tropes del rei de Castella ocuparen la població de Montsó i, en poc temps, tot el comtat ribagorçà, fins que l'estiu de l'any següent les tropes reials, amb un gran exèrcit comandat pel general Felipe de Silva, ocuparen el Baix Cinca, i el 30 de juliol de 1644 capitulà Lleida.

Malgrat la capitulació de Lleida, les hostilitats no s'acabaren, perquè l'exèrcit francocatalà es tornà a refer i l'any 1646 assetjà Lleida i tot el Baix Cinca, fins que les tropes de Felip IV, molt superiors en nombre, dominaren la situació.

D'altra banda, amb la guerra tornà la pesta a totes les comarques de la Franja; de fet, la vila de Fraga durant tots els anys del conflicte fou molt castigada per la pesta, fins al punt que els soldats de Felip IV que venien d'Alcanyís no volien entrar a la població per por de contagiar-se. Els historiadors locals, basant-se en documents sobre la vila, afirmen que a la plaça i als carrers hi havia molts cossos que s'havien d'enterrar. Al final de la guerra, els documents diuen que la vila estava molt despoblada i que havien mort més de mil persones.

A la zona sud de la Franja, malgrat que la ciutat de Tortosa es va declarar partidària de Felip IV, les poblacions de les actuals comarques de la Terra Alta i de la Ribera d'Ebre es van decantar per la Generalitat de Catalunya. Cal fer constar que Tortosa, el 21 de juliol de 1640, es va sumar a la rebel·lió, però després d'una contrarevolució el 4 de setembre del mateix any es va declarar a favor de Felip IV.

Després que els partidaris de Felip IV acordessin reduir Catalunya per la força, començaren a preparar un gran exèrcit que quedà acantonat a les fronteres

d'Aragó i el País Valencià, en espera de rebre l'orde d'entrar al territori del Principat.

La comarca del Matarranya va ser l'escenari d'aquests preparatius i, per tant, va patir les conseqüències de l'estada de les tropes al seu territori, perquè havien de ser allotjades i perquè comportaven tota mena de problemes. Massa gent per a un territori tan petit. Malgrat les promeses del rei de pagar les despeses ocasionades, les poblacions van haver d'avançar els diners necessaris. D'aquesta manera, farta de la situació, la gent del lloc, sovint, ajudava els soldats a desertar, no per simpatia amb la causa del Principat, sinó per la conveniència i la supervivència pròpies.

Segons la documentació consultada, el 20 de setembre de 1640 van arribar a la comarca mil tres-cents soldats, que s'havien d'unir a Beseit amb altres forces de cavalleria per marxar cap a Tortosa, una ciutat que estava assetjada per les tropes catalanes. En aquestes dates van arribar a la vila de Pena-roja sis-cents genets. També hi van arribar mil soldats irlandesos. Els darrers mesos de 1640 les tropes de Felip IV, comandades pel marquès de Los Vélez, van ocupar tota la comarca del Matarranya i el riu d'Algars. Tal com hem dit abans, massa gent per a un territori tan petit. Les poblacions van haver de pagar molts milers de ducats per a atendre totes les tropes; se suposa que es tracta de quantitats en espècie, en concepte d'àpats i atencions prestades, ja que, si no, és impossible que les poblacions disposessin d'aquestes xifres de diners tan elevades.

Arnes i Caseres, poblacions frontereres del Principat, en oferir resistència, van ser les primeres viles que van ser atacades i reduïdes per les tropes de Felip IV. Caseres va ser respectada, però Arnes, que va oferir resistència, va ser en gran manera destruïda.

Les tropes, finalment, van marxar cap a Tortosa i cap a l'interior de Catalunya, i la comarca es va veure involucrada en una guerra que va durar gairebé fins a la capitulació de Barcelona, el 13 d'octubre de 1652.

Durant tota la contesa, la comarca fou escenari de combats i escomeses, i els exèrcits bel·ligerants la feren víctima de les seves rapinyes. A principis del mes de maig de 1642, en aixecar el general La Mothe el setge de la ciutat de Tortosa, les tropes es van instal·lar a la frontera del riu d'Algars. Els miquelets, nom donat als components de l'exèrcit del Principat, van arribar fins a les portes d'Alcanyís i van ser poques les poblacions que no foren saquejades; les tropes van entrar a Calaceit, Cretes, Lledó i, fins i tot, a la Freixneda, una població situada bastant a l'interior de la comarca. Les tropes del general La Mothe, després d'haver infligit una dura derrota a les tropes de Felip IV, el dia 25 de maig de 1643, dilluns de Pasqua Florida, arribaren a Calaceit, forçaren l'entrada al recinte emmurallat i saquejaren la població, i una bona part dels habitants fugiren i es refugiaren als pobles del voltant. Els francesos cremaren un dels millors molins d'oli del país i feren desaparèixer les set campanes de l'església, el rellotge, ornaments i relíquies, entre les quals hi havia la de la Santa Espina, que posteriorment reaparegué.

Els robatoris i altres delictes contra les hisendes i contra les persones eren tan freqüents que l'any 1649 els pobles de Vall-de-roures, Calaceit, Casp, Favara, Maella, Massalió, Cretes, Arenys, Lledó i Beseit es van reunir per formar una germandat, i acordaren mantenir un cos de tres-cents homes per a perseguir els malfactors i venjar qualsevol greuge. Aquest any, però, va ser tràgic per a les viles de Nonasp i Favara, ja que van ser preses a mata-degolla per les tropes francocatalanes. Moltes cases foren cremades i a Nonasp també cremaren els arxius de la població.

Fins al 1651 la comarca estigué plagada de miquelets, que, segons els jurats de Calaceit, eren «lladres deixats de la mà de Déu, que no tenen casa ni família, als quals, per no dir-los altres coses, els diem *miquelets*».

La guerra es va acabar amb la capitulació de Barcelona i amb el Tractat dels Pirineus de l'any 1659, en què la monarquia espanyola cedí a França una part molt important del territori català, la Catalunya del Nord actual.

Acabada la guerra, les poblacions van presentar a la corona les despeses ocasionades durant la campanya bèl·lica, però no van rebre mai cap resposta. Pels serveis prestats, el rei va donar a la vila de Calaceit, com si fos una burla, vint-i-nou cafissos de blat, però els van haver d'anar a buscar a Pina i en van haver de pagar el transport.

Com a conseqüència de la guerra i de la pesta, la població va minvar en gran manera a totes les comarques de la Franja. No hi ha xifres concretes, però en una gran part de les poblacions els habitants disminuïren a la meitat. La zona de la Baixa Llitera, segons els historiadors, després de la guerra havia perdut un 67 % de la població respecte al 1495. La vila de Tamarit hagué de ser pràcticament reconstruïda de nou fins al punt que l'any 1696 s'autoritzaren noves ordinacions.

De totes maneres, a mesura que anaren passant els anys, es recuperaren l'economia i la població a totes les viles de la Franja. Els municipis prengueren mesures sanitàries i s'eradicà la pesta; així, quan hi havia notícies de contagi i una persona de fora arribava a la població, se li feia una mena de revisió mèdica i si era sospitosa de portar la malaltia, no se la deixava entrar i havia de passar la quarantena. A Fraga, l'estiu de 1677, es van reparar les muralles i es guardaren les portes davant les notícies de contagi.

Tot i la recuperació econòmica, els municipis van haver de lluitar contra els senyors, que sempre intentaven cobrar nous impostos recorrent a antics privilegis que ara ja estaven en desús, com era el cas del bisbe de Tortosa, senyor de Calaceit, Cretes, Arenys i Lledó. Els conflictes i els litigis per aquest assumpte foren constants fins a finals de segle.

Malgrat el Tractat dels Pirineus, els conflictes amb França no es van acabar i la Ribagorça, així com el nord del Principat de Catalunya, fou objecte de diverses incursions franceses. La més destacada fou la del 1691, en què el marquès de Feuquières, mariscal francès, va expugnar el castell de Benasc, el més fort i el més ben

defensat de la frontera, i hi féu presonera tota la guarnició i el governador, el marquès d'Angrona.

Sigui com sigui, la recuperació econòmica és un fet i així es pot comprovar en les Ordinacions de la vila de Fraga de 1685, en què s'afirmava que Fraga era «un lloc que ha creixcut i de molt de trànsit». Aquest impacte econòmic també es nota en la construcció d'edificis civils i eclesiàstics. Moltes cases dels barris antics de les poblacions del Matarranya i de la Ribagorça daten d'aquesta època, malgrat que la guerra contra Felip IV de Castella comportà, també, la crema i l'enderroc d'aquests edificis. Un exemple de l'auge de la construcció és la vila de Calaceit, que a finals de segle va enderrocar l'església gòtica de Santa Maria, perquè era petita, i a partir de 1696 va començar a construir l'actual església barroca, amb tres grans portes que li donen un aire de catedral.

La Guerra dels Segadors va aconseguir que bona part de la gent de les comarques de la Franja prengués consciència que eren aragonesos. Si més no, per la força. Aquesta guerra, com totes les guerres, però aquesta encara més, va ser fatal per a les relacions entre Aragó i Catalunya. Per primera vegada, els municipis de la Franja s'enfrontaren als veïns del Principat en una guerra sense precedents. Des del poder es va fer una gran campanya per a fer palesa aquesta separació. Els miquelets i els francesos havien portat les desgràcies a les poblacions de la Franja, i durant molts anys el poder es va preocupar d'implantar una llegenda negra que en bona part ha perdurat fins als nostres dies.

La Guerra de Successió o contra Felip V

Les poblacions de les comarques de la Franja, quan encara no s'havien refet d'una guerra, tornen a entrar en una altra, amb unes conseqüències pitjors que el conflicte anterior.

El rei d'Espanya Carles II era una persona malaltissa, fruit de segles de matrimonis entre parents, i sense descendència. Davant la perspectiva de la mort del rei, hi havia dues alternatives: l'arxiduc Carles d'Àustria, besnét de Felip III, i Felip d'Anjou, besnét de Felip IV. La Cort de Madrid es dividí en dos bàndols, que es lliuraren a una guerra d'intrigues i maniobres.

De totes maneres, la successió de Carles II no era un afer intern de la monarquia espanyola, sinó que tenia una repercussió internacional. Felip d'Anjou tenia com a principal valedor el seu avi Lluís XIV de França, i una possible unió entre les dues monarquies va aixecar l'oposició de les altres potències europees, com ara Anglaterra, els Països Baixos i Àustria, que no volien que França augmentés el seu poder, ja que això podia alterar i amenaçar l'equilibri europeu establert amb la Pau de Westfàlia. Malgrat que, finalment, el rei Carles II va designar com a successor Felip d'Anjou, les potències europees van formar la Gran Aliança de la Haia (1701), per

mitjà de la qual rebutjaren que la successió anés a parar a Felip d'Anjou i donaren suport a l'arxiduc Carles.

A Catalunya, de primer, ningú no va gosar de contradir les disposicions testamentàries de Carles II, fins al punt que Felip V hi anà en persona i hi fou proclamat rei, després de jurar les constitucions i els privilegis del país. Encara més, a Barcelona va presidir unes Corts molt importants (1701-1702), però l'esperit hostil del novell sobirà traspuava tothora de moltes maneres. Diverses foren les raons que decantaren el Principat de Catalunya cap a l'arxiduc Carles d'Àustria, una de les quals era que Catalunya no veia de bon ull l'absolutisme del rei de França —i semblava que el nou monarca espanyol es comportaria de la mateixa manera. El comportament del virrei Velasco contribuí en gran manera que els catalans acabessin d'abraçar la causa de l'arxiduc.

En un primer moment, Aragó tampoc no va presentar cap objecció al testament del rei Carles II. Felip d'Anjou, el 17 de setembre de 1701, va jurar els furs i va ser proclamat rei. Malgrat que el comte de Cifuentes, declarat austriacista, recorregué bona part del territori aragonès per fer decantar la població a favor de l'arxiduc, poca cosa aconseguí.

De totes maneres, les coses començaren a canviar quan l'arxiduc va desembarcar en terres catalanes i entrà triomfant a Barcelona el 6 de novembre de 1705, al cap d'un mes que la ciutat de Barcelona hagués capitulat.

Al cap de poc temps, tot el territori català abraçà la causa de l'arxiduc Carles d'Àustria, i no és gens estrany que les poblacions de la Franja, aviat, abracessin la causa de Carles d'Àustria, en recordar com havien estat tractades pels francesos durant la guerra anterior i per por que tot plegat es tornés a repetir.

A la comarca del Matarranya, començades les hostilitats, van aparèixer de nou els temuts miquelets; de fet, aquesta va ser la causa que s'endarrerís uns quants mesos l'adhesió oberta de la comarca a favor de l'arxiduc Carles d'Àustria. Segons l'historiador Santiago Vidiella, des del començament del conflicte, el clergat es decantà per l'arxiduc i durant els sermons no s'estalviaven de pronunciar gairebé blasfèmies contra Felip d'Anjou i tota classe de lloances a favor de Carles d'Àustria. Fruit d'aquestes arengues, aviat van començar a aparèixer partides de gent armada que recorrien el territori demanant l'adhesió a favor de l'arxiduc Carles. Una d'aquestes partides, potser la més entusiasta, era la de Felip Vaquer de Batea, un ric terratinent d'aquesta població que pagava la partida de la seva butxaca i que va arribar a aplegar dos-cents vuitanta-dos voluntaris. També destacaren altres partides, com ara la de Blai Ferrer de Mont-roig, la de Carles Lamberto, la de Giner i Soler, i, potser la més temuda per la seva crueltat, la del Mut de Valljunquera.

Després que la ciutat d'Alcanyís, els primers mesos de l'any 1705, alcés les banderes a favor de l'arxiduc, ràpidament ho van fer Casp, Calaceit, Calanda, Mont-

roig, Cretes i gairebé totes les poblacions de la comarca. Cal recordar que la ciutat d'Alcanyís va ser la primera ciutat d'Aragó que va abraçar la causa austriacista.

Durant aquests mateixos dies la comarca de la Ribagorça es va adherir a la causa, gràcies a Antoni Grau i a la seva partida, que l'any 1705 van obtenir sense gens de resistència l'adhesió de Benavarri i de tot el territori fins a arribar a Montsó. Amb l'adhesió de Lleida, els capitostos Manuel Desvalls i Miquel Sobies acabaren de sumar tot el territori de la Franja a favor de l'arxiduc. L'exaltació era tan gran que hom va fixar de nou les fronteres del Principat a la ratlla del Cinca (a canvi de pagar a Aragó dos-cents mil escuts), però aquesta eufòria no durà gaire temps.

Tots aquests fets van fer que Aragó, que no acabava de decantar-se per un pretendent o per l'altre, es decidís per l'arxiduc Carles. Solament la ciutat de Jaca, amb les influències dels veïns bearnesos, va mantenir-se fidel a Felip V.

El 29 de juny de 1705 va arribar la notícia que l'arxiduc havia estat proclamat rei a Madrid com a Carles III. Aleshores, a Saragossa tot va canviar de signe i les tropes i la gent aclamaren el nou rei. El 15 de juliol, Carles III entrà triomfant a Saragossa, però el nou govern que s'instaurà a penes va fer canvis entre les persones que estaven al capdavant de les institucions del regne.

La reacció de Felip V va ser sorprenent. A principis del mes d'agost tornà a recuperar l'adhesió de Madrid i va organitzar una gran ofensiva per a recuperar Aragó. La batalla d'Almansa, el 28 d'abril de 1707, trencà les simpaties dels aragonesos per l'arxiduc Carles. El 26 de maig el duc d'Orleans, comandant les tropes de Felip V, entrà a Saragossa i restaurà el govern borbònic. Sembla que, com a càstig, Felip V, el 29 de juny de 1707, va decretar el famós Decret de Nova Planta, que suprimia els furs i les institucions del regne.

Els fets bèl·lics a Aragó duraren fins a finals de l'any 1710. Durant aquests anys les comarques de la Franja foren durament castigades per la guerra, que sovint es convertí en guerra civil, tal com succeí a la zona de la Ribagorça. Malgrat que no hi hagué cap gran batalla, les hostilitats entre els dos bàndols duraren fins a finals de 1710. Hi hagué una pugna molt gran per a dominar cadascuna de les poblacions, malgrat que fossin petites, i les represàlies per part dels dos cantons foren d'una gran crueltat. Un exemple d'això és la vila d'Areny de Noguera: el dia 7 d'agost de 1707 els partidaris de l'arxiduc Carles van tornar a guanyar la població i van passar per les armes molts dels veïns, acusats de traïció, malgrat que aquests ja tenien els cabells blancs i eren pares de família. Més endavant, el rei Felip V, durant molts anys, va compensar amb diners i prebendes les famílies que havien rebut represàlies per la seva causa.

A mitjan 1705, segons els historiadors, Felip V va enviar a recórrer el territori Jan 'T Serclaes de Tilly, conegut també com a príncep de Tilly, un general de llarga història al servei dels Borbons, per castigar la insolència de les poblacions que

s'havien rebel·lat contra la seva autoritat. A mesura que anava avançant, aconseguia ràpidament l'adhesió de les poblacions, com fou el cas de Mequinensa i Maella, però la vila de Mont-roig li va oferir resistència i, tal com veurem més endavant, va pagar molt car l'atreviment.

Cal recordar que aquesta vila va ser, també, una de les primeres de manifestar-se a favor de l'arxiduc Carles. Josep Ferrer i el seu fill Blai (vegeu la biografia d'aquest personatge a l'annex) comandaren una important partida que des d'un principi recorria els pobles de la comarca per forçar l'adhesió de les autoritats i la població en general a la causa de l'arxiduc.

Així, el dia 13 d'octubre de 1705, de nit, membres d'aquesta partida i Pere Monreal, prevere i beneficiat de la parròquia de Cretes, posaren guàrdies a les portes del palau del marquès de Santa Coloma de Mont-roig. El marquès, Antoni de la Torre, reconegut filipista, l'endemà al matí fou detingut i conduït a Tortosa. Era una persona amb una gran fortuna i era propietari d'una bona part de les terres de Mont-roig i d'altres possessions escampades per la zona. El títol de marquès havia estat atorgat al seu avi, Sebastià de la Torre i Borràs, regidor perpetu d'Alcanyís i fill de Mont-roig. A finals de desembre d'aquest mateix any 1705 la població de Mont-roig es resistí a les tropes borbòniques del príncep de Tilly. Després d'un dur combat, les tropes entraren a la població i el capitost que comandava les tropes va ordenar als soldats que saquegessin i incendiessin la vila. Per sort, no totes les cases es cremaren, però els soldats enderrocaren el castell i calaren foc a la casa del marquès de Santa Coloma, que ja havia estat saquejada pels austriacistes. El coronel Blai Ferrer i el seu pare, que comandaven les tropes de la resistència, foren fets presoners, i, del «bon tracte» amb què es va pactar la rendició de la vila, res de res.

Les tropes del príncep de Tilly, abans d'abandonar la comarca, també deixaren un trist record en poblacions com Cretes, Pena-roja i Beseit. Després de cremar Mont-roig, els filipistes atacaren la vila de Beseit, on incendiaren nombroses cases, cremaren el palau, edifici notable de la vila, i saquejaren la Casa de la Vila. Segons escriu Francesc de Castellví a les *Narraciones históricas*, a finals de desembre de 1705 a la vila de Massalió els austriacistes i els borbònics es van enfrontar en una batalla cruel. Els austriacistes que defensaven la vila van obligar els borbònics a retirar-se, i aquests registraren cent vint baixes, entre morts i ferits, entre els quals hi havia Mr. Corvuille, tinent coronel del regiment francès de Maine. Després, els borbònics tornaren amb més efectius i els austriacistes tingueren vint-i-quatre morts i seixanta ferits.

Possiblement, les tropes eren comandades pel mariscal de Tessé i no pel príncep de Tilly.

Un cop van marxar les tropes, al mes de desembre de 1705, els austriacistes tornaren a dominar la zona. Per aquesta raó, amb l'objectiu de recuperar el terri-

tori, a finals d'aquest any s'hi va presentar un gran exèrcit filipista comandat pel mariscal de Tessé.

Aquesta vegada, els fets més calamitosos van succeir a la vila de Calaceit el 24 de gener de 1706, quan es va reunir gent vinguda de tota la comarca per fer front a les tropes borbòniques comandades pel mariscal de Tessé. Seixanta anys després, en un diccionari històric redactat en francès per manament especial de Felip V, trobem el següent relat dels fets:[4]

> CALAZEITA..... Calaceit, petita vila d'Espanya del regne d'Aragó, a les fronteres de Catalunya, i a l'orient del petit riu del Matarranya, que es perd a l'Ebre en els límits de Catalunya i Aragó.
>
> El mariscal de Tessé, que dirigia un regiment per al rei d'Espanya, arribà el 24 de febrer [hi ha de dir *gener*] davant la vila on s'havien concentrat mil cinc-cents sometents, que feren foc abundant sobre les tropes del rei; però quan van veure que es preparaven per a l'assalt, provaren de retirar-se a la muntanya veïna, cosa que no pogueren fer sense pèrdues. Entre els cent cinquanta homes que en resultaren morts, hi havia dos eclesiàstics que els feien de caps: la vila fou abandonada al saqueig, i cremada després.

Santiago Vidiella recull a la seva història de Calaceit uns escrits d'un eclesiàstic fill de la població, Serafí Garcia, que durant el segle XVIII va escriure notes sobre història local que va viure en persona. Aquestes notes aporten molta informació, però no s'ajusten a la realitat, per la por a les represàlies que l'eclesiàstic encara tenia.

Transcrivim una part d'aquestes notes:

> Consta, igualment, que el 1706 van venir els francesos per la part de Maella, perseguiren la població i mataren pels camps o sortides homes, dones i nens de la gent que fugia, aquest encontre mereix alguna explicació: es va apropar a aquest territori un general francès amb una gran divisió; els pobles, per deslliurar-se de la mort i la destrucció, enviaven comissionats per complimentar-lo, com no podien almenys fer-ho.
>
> Dominat Calaceit per una partida estranya de guerrillers o bandits, no va poder complimentar aquesta precisa formalitat, i en ésser advertit pel general, que havia arribat a Maella, va creure que aquella falta significava que es declaraven enemics: es va dirigir cap a aquest poble amb la divisió, la partida que el defensava, el va abandonar i va restar compromès; lluny estava la població de presentar-se amb actitud hostil, però el general, recelós, primerament, va enviar una espècie de parlamentaris a explorar, i en apropar-se per l'entrada de la bassa Nova, un bàrbar els va disparar un tret, rebentant-los el tabal o caixa: el tret va sortir del que és actualment casa del *pleitiste*; aquí hi havia un balcó i no hi havia

4. La traducció és nostra.

> la capella de la Verge; vist això pel capitost, va estendre les seves forces pels costats de la població, tocant a degollació, i van succeir les desgràcies referides, perquè la gent, sense tenir cap prevenció d'aquell esdeveniment, van córrer a amagar-se o a fugir del poble; i si els morts no van ser en nombre molts més, fou degut, segons diuen, que la terra estava molt molla per la pluja i la cavalleria destacada per portar a terme l'acció es trobava molt embarassada pels bancals.

De totes les informacions que hem recollit deduïm que a Calaceit, com a principal possessió del bisbat de Tortosa dins dels límits d'Aragó, es van concentrar homes vinguts de Cretes, Arenys, Lledó i altres poblacions per oposar resistència a les tropes borbòniques. La resistència era comandada per diversos capellans, com a senyors que eren de la població. La vila va resistir durant tres dies, però quan va arribar des de Maella el gruix de les tropes, comandades pel mariscal de Tessé, no van poder resistir més. La vila fou presa a mata-degolla i el mariscal va decretar onze dies de saqueig; durant el setge, van morir cent cinquanta homes i dos dels capellans que comandaven la resistència. A més, moltes persones que no van poder fugir, entre les quals hi havia dones, infants i gent gran, foren degollades. El prevere de les notes anteriors, Serafí Garcia, es va quedar a casa i, tot i que salvà la vida, fou despullat i vexat. Actualment, al barri antic de la població encara hi ha moltes cases que tenen les empremtes a les pedres i a les bigues de fusta dels incendis soferts durant aquests dies.

Tal com explica Santiago Vidiella, els soldats van vendre els objectes que van apropiar-se, per dret de conquesta, a la gent que havia salvat la vida i s'havia quedat a la població, i també als primers habitants que hi van tornar. Això va causar molts problemes jurídics i rancúnies entre els vilatans que van durar molts anys. Hi va haver un cas bastant curiós: un dels documents de l'Arxiu Galindo de Calaceit relata que a un dels vilatans li van requisar una mula que els soldats van vendre a un altre veí de la població; quan l'antic propietari xiulava, la mula l'obeïa i corria cap a ell, cosa que desesperava el nou propietari.

Les calamitats van ser tan grans que la gent dels pobles del voltant es van apropiar indegudament moltes terres pensant que la població no es refaria dels estralls de la batalla i que els propietaris ja no tornarien.

La població va haver de cercar diners perquè el mariscal de Tessé els tornés les cases i perquè no els acabés de cremar el poc que quedava, com ara el molí d'oli i el de farina, i van tornar a aixecar la vila. Fou un cas semblant al de Barcelona. L'endemà de la desgràcia, la gent, en silenci i humiliada, va començar a treballar com si no hagués passat res. La major part de les cases de l'actual barri antic de la població tenen dates a partir de 1714. Davant aquestes circumstàncies adverses, no es va poder acabar la torre de l'església de la població, que va quedar tal com la veiem avui.

La vila de Maella, malgrat que des d'un principi es va declarar a favor de Felip V, tampoc no es va deslliurar de les calamitats de la guerra. El 27 de juliol de 1707 un gran exèrcit austriacista, amb més de mil cinc-cents homes, va prendre la població, però els filipistes es van refugiar al castell. Les tropes de l'arxiduc van posar setge al castell i, davant la resistència, van portar a la plaça tres canons i dos morters. Després d'un intens bombardeig, els defensors van capitular i, tot seguit, el castell va ésser incendiat. Amb la conquesta de Maella, es va aconseguir un objectiu important: obrir les comunicacions entre Catalunya, Aragó i el País Valencià.

Malgrat aquesta conquesta, al cap d'uns quants mesos, les tropes borbòniques tornaren a controlar la zona. A l'agost de 1707 el regiment de Burk va ser destinat a vigilar les fronteres i, durant uns quants anys, el seu sergent major residí a la Freixneda, des d'on exigí a totes les poblacions elevades contribucions de diners i en espècie, sota l'amenaça de cremar les poblacions si no complien les ordres.

Després de la batalla d'Almansa, les viles de Fraga i Saidí es lliuraren ràpidament a Felip V. Aquest va utilitzar Fraga com a quarter general i centre d'operacions contra la resta de Catalunya, que no es rendí fins a l'11 de setembre de 1714. El monarca, en agraïment per la fidelitat i pels serveis prestats, l'any 1709 concedí a l'antiga vila el títol de ciutat. Amb aquesta distinció, quedà fixat l'escut de Fraga: les barres catalanes i l'arbre fruiter, que al·ludeix a la fertilitat. Atorgà, alhora, a la flamant ciutat «fidelísima y vencedora» el dret que «no pudieran ser confiscados sus bienes de sus vecinos, sinó por crímenes de lesa majestad». També li concedí, després de Saragossa, Tarassona i Jaca, preferència respecte de les altres ciutats del regne d'Aragó, aixi com altres franqueses, mercats i dues fires, cosa que confirmava els antics privilegis atorgats pels monarques que l'havien precedit.

A finals de l'any 1711 es donà per acabada la Guerra de Successió a totes les comarques de la Franja. Els miquelets van desaparèixer i durant uns quants anys aquestes terres van viure assossegades. Era el moment de passar comptes; la demografia no va patir tantes alteracions com en la guerra anterior, però les arques dels estaments municipals eren buides i calia pagar les despeses ocasionades per la guerra.

Quan ja semblava que s'havia implantat a totes les comarques la tranquil·litat, a partir de 1718 van reaparèixer els miquelets i unes quantes partides de bandolers. Si fins ara la monarquia francesa havia contribuït a col·locar al tron d'Espanya un borbó, ara li havia declarat la guerra.

Felip V, el 1714, s'havia casat amb Isabel de Parma, una dona autoritària i dominant que aconseguí donar carta blanca al ministre Alberoni per tal que recuperés les possessions d'Itàlia, perdudes pels tractats d'Utrecht-Rastadt.

Alberoni, amb una important esquadra, havia sortit des de Barcelona i en poc temps conquerí l'illa de Sicília. Això inquietà en gran manera les potències signatàries del Tractat d'Utrecht, principalment, Anglaterra, ja que perillava l'*statu quo*.

França formava part de la Quàdruple Aliança —la Gran Bretanya, França, Holanda i l'Imperi alemany—, que s'havia proposat fer complir a Felip V els acords pactats. L'esclat de les accions bèl·liques entre les monarquies d'Espanya i de França era imminent.

Malgrat que la guerra es va acabar definitivament la tardor de 1714, algunes partides de miquelets continuaven fent la guerra pel seu compte, alguns potser perquè no sabien fer res més, després de lluitar durant tants anys, i d'altres perquè s'hi veieren obligats, com fou el cas de Pere Joan Barceló, més conegut com a *Carrasclet*, que davant una provocació d'un oficial filipista fou empresonat a Falset. Va aconseguir escapar-se i va organitzar un petit grup de guerrillers que es dedicaren a atacar els combois de l'exèrcit que travessaven el coll de Balaguer.

L'any 1718 fou cridat al Rosselló pel duc de Berwick, el mateix que havia expugnat Barcelona no feia encara quatre anys; ara, actuant en nom de les potències coaliades contra Alberoni i el seu rei, Berwick reconegué a Barceló el grau de coronel i li ordenà que fes alçar les comarques meridionals de Catalunya. Carrasclet, en poc temps, aconseguí formar una partida, tot i que, més que una partida, hauríem de parlar d'un exèrcit, perquè hi ha historiadors que diuen que reuní uns vuit mil homes. Aquestes partides capitanejades per Carrasclet es dedicaren a arrabassar les armes que el govern havia distribuït entre els justícies i els batlles de les localitats perquè vigilessin els termes.

Carrasclet, durant aquests anys, va fer diverses estades als pobles del Matarranya. El 19 d'agost de 1719 es va presentar a la vila de Calaceit acompanyat d'uns dos-cents miquelets i va exigir a l'alcalde de la població les claus de la presó per alliberar un detingut amic seu. L'alcalde no va tenir cap altre remei que lliurar-li les claus. Alliberà l'amic i tres desertors del regiment de Flandes que també estaven empresonats.

Les conseqüències negatives de perdre la guerra no sols es plasmaren en aquest moment, sinó que es notaren al llarg dels anys fins avui en dia. La repressió no fou solament política. Es va dur a terme una repressió cívica, amb l'extinció d'antigues tradicions i costums, i, sobretot, es féu una repressió cultural i lingüística, amb un programa de progressiva introducció del castellà a les escoles. Segons relaten els historiadors del Matarranya: «La escritura debía aprenderse en el texto incomparable y nunca bastante alabado de Nebrija y en la sintaxis de Torrella, con notas castellanas del preceptor Gabaldá [...] el dialecto local debía de ser desterrado de boca de los estudiantes de dentro y fuera del gimnasio (lugar de estudio) bajo la vigilancia y responsabilidad del domine (maestro)».

La resta del segle XVIII fou econòmicament i demogràficament positiva per a totes les comarques de la Franja, seguint la tònica general del país. L'any 1787 es confeccionà el cens de Floridablanca, que és el primer recompte d'habitants, malgrat alguns defectes, fet per la monarquia espanyola que s'apropa al concepte de

cens modern. Aquest recompte detalla l'edat, el sexe, l'estat civil i la professió de la població. Comparant aquest cens amb el fogatge de 1713 i els anteriors, veiem que la població de totes les comarques de la Franja s'havia triplicat.

Aquest cens fou confeccionat per ordre de José Moñino y Redondo, més conegut com a comte de Floridablanca, el mateix que, com a primer ministre, va haver de fer front a l'impacte de la Revolució Francesa i, posteriorment, a les seves conseqüències.

L'art barroc

Malgrat les guerres, les darreres dècades del segle XVII i tot el segle XVIII foren uns anys de prosperitat per a gairebé totes les comarques de la Franja. Diem *gairebé*, perquè a la Ribagorça aquests anys de bonança es van notar poc. El nou art barroc, que havia substituït el del Renaixement, es va notar molt poc a la comarca de la Ribagorça. Excepte l'església parroquial de Jusseu, construïda entre 1660 i 1661 pel mestre d'obres Joan de Marca, i els retocs i l'ampliació d'algunes esglésies romàniques, poca cosa es va fer. No fou així a les altres comarques, on aquest nou art recarregat es fa patent en la construcció de diverses esglésies, capelles i ermites. Les manifestacions de l'arquitectura barroca a la comarca de la Llitera tampoc no són gaire nombroses i espectaculars, però cal fer referència a l'església parroquial de Santa Maria de Peralta de la Sal i, fora de l'estil estrictament barroc, cal esmentar les esglésies parroquials de Camporrells, Sanui i Sant Esteve de Llitera, construccions de la segona meitat del segle XVIII, així com l'església parroquial de Santa Margarida del Campell, construïda entre els anys 1600 i 1664.

L'art barroc apareix amb majestuositat a la comarca del Baix Cinca, amb les esglésies parroquials de Saidí, Vilella de Cinca i Torrent de Cinca, i a la comarca del Matarranya, on destaquen les esglésies parroquials de Sant Llorenç d'Aiguaviva de Bergantes, de Sant Salvador de Bellmunt de Mesquí, de Sant Bartomeu de Beseit, de la Mare de Déu de l'Assumpta de la Codonyera, de Sant Cosme i Sant Damià de la Portellada, de la Mare de Déu del Remei de la Sorollera i de Sant Miquel de Torredarques. Però la més espectacular és l'església parroquial de Santa Maria de Calaceit. Construïda entre 1695 i 1710, té les característiques d'una catedral, amb una magnífica façana decorada amb columnes salomòniques i bells relleus, i té tres portes clavetejades per claus filigranats, únics en el seu gènere. És obra del mestre basc Francisco Ibargüens i Unamunzaga, que també va construir altres esglésies de la comarca veïna de la Terra Alta. Cal esmentar, també, l'església parroquial de la Mare de Déu de l'Assumpció de Mont-roig de Tastavins: els orígens són un temple gòtic reconvertit i hi sobresurt una façana lateral barroca. Fora de les esglésies parroquials, cal esmentar l'església de la Mare de Déu del Pilar de la Freixneda i les capelles de Sant Antoni de Pàdua i de la Mare de Déu del Pilar de Calaceit.

El Decret de Nova Planta

Després de la victòria borbònica d'Almansa, Felip V, el 29 de juny de 1707, va dictar el primer Decret de Nova Planta, pel qual quedaven derogades i abolides les institucions polítiques del País Valencià i d'Aragó, i aquests territoris eren annexats a Castella. Aquesta mesura, tan dràstica, era fonamentada jurídicament en el mateix text del Decret: els regnes de València i d'Aragó perdien els furs i els privilegis perquè s'havien rebel·lat i havien traït la confiança del rei. Aquest, com a sobirà i vencedor de la guerra, se sentia legitimat a aplicar un càstig exemplar. Es mantingueren la jurisdicció eclesiàstica, incloent-hi els ordes militars, i els privilegis de classe de la noblesa i de les ciutats i les poblacions que li havien estat fidels.

Malgrat que hi havia molta pressa per a aplicar les noves lleis, el Decret de Nova Planta no fou efectiu fins a l'any 1710, després de l'ocupació de Saragossa i com a conseqüència de les victòries de Brihuega i Villaviciosa, amb les quals definitivament el regne d'Aragó fou incorporat a Castella. Davant les dificultats a l'hora d'aplicar el text del Decret, el 13 d'abril de 1711 el rei va dictar un altre Decret pel qual es restablia part del dret aragonès. En el cas d'Aragó, l'assimilació castellana va ser molt més fàcil que en altres zones, atès que l'idioma aragonès, en aquesta època, ja havia estat substituït pel castellà en gran part del territori i des del segle XV ja s'utilitzava a l'Administració, tot i que no passava el mateix a les comarques de la Franja.

L'Administració territorial també fou retocada. El territori fou dividit en tretze corregiments (Saragossa, Albarrasí, Alcanyís, Barbastre, Benavarri, Borja, Calataiud, Las Cinco Villas, Daroca, Osca, Tarassona i Terol). Va costar bastant d'aplicar la divisió territorial i, de primer, es van crear altres corregiments, un dels quals va ser el de Fraga, per la condició de «fidelísima», però mai no es materialitzà. Primer, per l'amenaça de la guerra amb Catalunya i, després, perquè el territori era petit i no es podia mantenir. Tot el Matarranya formava part del corregiment d'Alcanyís i gairebé tot l'antic comtat de Ribagorça formava part del corregiment de Benavarri.

Al capdavant de cada corregiment hi havia un corregidor, que era un alt funcionari o magistrat que exercia la jurisdicció civil i criminal en primera instància, i exercia una inspecció governativa sobre tots els assumptes polítics i econòmics del territori que tenia assignat. També presidia els ajuntaments de les ciutats on residia i exercia la funció de policia. El corregidor era nomenat directament pel sobirà i el representava a tot el territori assignat.

Els municipis van haver d'adaptar-se a les noves circumstàncies. Els jurats van ser substituïts per quatre regidors i totes les lleis es van haver de fer seguint el model de Castella i de la nova planta del govern, fins i tot, la redacció dels estatuts municipals, que sempre havien estat molt peculiars, adaptats a cada municipi.

Seguidament, reproduïm un extracte del Decret de Nova Planta, de 29 de juny de 1707 (*Novísima recopilación de las leyes de España*, llibre V, títol IX, llei I), amb

el qual, com a càstig per haver-se alçat en armes contra el rei, quedaven abolits tots els furs, els privilegis, els costums, les lleis, etc., dels regnes de València i d'Aragó, i amb el qual s'instaurava en aquests territoris les lleis de Castella.

> Considerando haber perdido los Reinos de Aragón y de Valencia, y todos sus habitadores por la rebelión que cometieron, faltando enteramente al juramento de fidelidad que me hicieron como a su legítimo Rey y Señor, todos los fueros, privilegios, exenciones y libertades que gozaban, y que con tal liberal mano se les habían concedido, así por mí como por los Señores Reyes mis predecesores, particularizándolos en esto de los demás Reinos de esta Corona; y tocándome el dominio absoluto de los referidos Reinos de Aragón y de Valencia, pues a la circunstancia de ser comprendidos en los demás que tan legítimamente poseo en esta Monarquía, se añade ahora la del justo derecho de la conquista que de ellos han hecho últimamente mis Armas con el motivo de su rebelión: y considerando también, que uno de los principales atributos de la Soberanía es la imposición y derogación de leyes, las cuales con la variedad de los tiempos y mudanza de costumbres podría yo alterar, aun sin los graves y fundados motivos y circunstancias que hoy concurren para ello en lo tocante a los de Aragón y Valencia; he juzgado por conveniente (así por esto como por mi deseo de reducir todos mis Reinos de España a la uniformidad de unas mismas leyes, usos, costumbres y Tribunales, gobernándose igualmente todos por las leyes de Castilla tan loables y plausibles en todo el Universo) abolir y derogar enteramente, como desde luego doy por abolidos y derogados, todos los referidos fueros, privilegios, práctica y costumbre hasta aquí observadas en los referidos Reinos de Aragón y Valencia; siendo mi voluntad, que éstos se reduzcan a las leyes de Castilla, y al uso, práctica y forma de gobierno que se tiene y ha tenido en ella y en sus Tribunales sin diferencia alguna en nada; pudiendo obtener por esta razón mis fidelísimos vasallos los Castellanos oficios y empleos en Aragón y Valencia, de la misma manera que los aragoneses y valencianos han de poder en adelante gozarlos en Castilla sin ninguna distinción; facilitando yo por este medio a los Castellanos motivos para que acrediten de nuevo los efectos de mi gratitud, dispensando en ellos los mayores premios, y gracias tan merecidas de su experimentada y acrisolada fidelidad, y dando a los Aragoneses y Valencianos recíproca e igualmente mayores pruebas de mi benignidad, habilitándolos para lo que no lo estaban, en medio de la gran libertad de los fueros que gozaban antes, y ahora quedan abolidos; en cuya consecuencia he resuelto, que la Audiencia de ministros que se ha formado para Valencia, y la que he mandado se forme para Aragón, se gobiernen y manejen en todo y por todo como las dos Chancillerías de Valladolid y Granada, observando literalmente las mismas regalías, leyes, práctica, ordenanzas y costumbres que se guardan en éstas, sin la menor distinción ni diferencia en nada, excepto en las controversias y puntos de Jurisdicción eclesiástica, y modo de tratarla, que en esto se ha de observar la práctica y estilo que hubiere habido hasta aquí, en consecuencia de las concordias ajustadas con la Sede Apostólica, en que no se debe variar: de cuya resolución he querido participar al Consejo, para que lo tenga entendido.

Edat contemporània

Els inicis

Els historiadors marquen el final de l'edat moderna i l'inici de l'edat contemporània amb l'esclat de la Revolució Francesa, l'any 1789, que suposa la pujada al poder de la burgesia i l'aparició d'una nova classe social: el proletariat. Això a les nostres terres trigarà més de cinquanta anys a notar-se.

La guerra de la monarquia espanyola contra la Convenció francesa, durant els anys 1793-1795, va ser un conflicte bèl·lic que, actualment, és bastant desconegut i oblidat, però que es va fer sentir a les zones frontereres entre els dos països, principalment, a les zones extremes dels Pirineus, però també a les zones centrals i, en aquest cas, a la comarca de la Ribagorça.

L'any 1789, després que el rei francès Lluís XVI i la seva dona fossin guillotinats a París, va passar la frontera una onada de gent vinguda de França que cercava refugi a les terres que feien frontera amb els Pirineus. L'arribada d'aquestes persones va alterar la comarca de la Ribagorça, que, tot seguit, es va veure involucrada en una nova guerra, perquè el rei d'Espanya, com a monarca, defensor de la fe catòlica, i amb motiu d'un pacte de família amb el guillotinat Lluís XVI, acudí en auxili de la monarquia francesa. La noblesa i el clergat espanyol van organitzar una gran campanya antirevolucionària i antifrancesa que, durant el primer any, va tenir una entusiasta resposta entre la població i que després, però, a poc a poc es va anar desinflant. No tothom estava a favor de la guerra; el mateix comte d'Aranda, que havia substituït Floridablanca, no ho veia gens clar, ja que pensava que l'enemic real de la monarquia espanyola era Anglaterra. El comte d'Aranda va ser substituït com a primer ministre i els qui simpatitzaven amb els francesos foren acusats d'afrancesats.

Davant les provocacions, el 7 de març de 1793, l'Estat francès va declarar la guerra a Espanya, que, al seu torn, ho va fer el dia 23 del mateix mes. De totes

maneres, des del moment en què es va saber la mort de Lluís XVI i de la seva esposa, es van començar a preparar unitats militars i a formar milícies populars. Al corregiment de Benavarri, a finals de 1792, s'hi havien apuntats dos-cents vuitanta-vuit voluntaris.

En un primer moment, la reacció de la població, moguda per la noblesa i per les arengues dels capellans, fou delirant, i s'organitzaren batallons de voluntaris per a acudir a socórrer la monarquia i la noblesa del país veí. Les tropes espanyoles eren manades pel general Ricardos, nascut a Barbastre i capità general de Catalunya. Els combats més importants van tenir lloc durant tot l'any 1793 a la zona de Benasc. Durant el setembre d'aquell any, l'exèrcit francès protagonitzà un intent seriós de penetració a gran escala i per això es va demanar a una gran quantitat de poblacions que posessin a disposició de l'exèrcit tots els cavalls i animals de càrrega disponibles a la zona, i també se sol·licitaren voluntaris per a conduir-los.

Amb l'arribada del fred i les neus, els francesos van abandonar la idea de penetrar per aquesta zona central i van preferir dirigir les tropes cap als extrems de la serralada dels Pirineus. Així, van conquerir bona part del País Basc i, per l'altre extrem, arribaren a prendre el castell de Figueres. Amb la Pau de Basilea, el 22 de juliol de 1795 es posava fi a la guerra, però la monarquia espanyola va haver de cedir la part espanyola de l'illa de Santo Domingo.

La Guerra del Francès

Des que Napoleó Bonaparte, el 1799, va assumir el poder a França com a cònsol i, sobretot, quan, el 1804, fou coronat emperador pel Papa, França es convertí en una potència perillosa tant militarment com des del punt de vista d'expansió de la Revolució. Les coalicions europees que es formaren en contra seva foren successivament derrotades i la política exterior espanyola, organitzada per Manuel de Godoy, optà per una estratègia d'aliances i pactes amb la potència veïna.

Pel Tractat de Fontainebleau (1807), Napoleó va obtenir el consentiment de Carles IV, a través de Godoy, perquè els seus exèrcits travessessin Espanya per atacar Portugal, aliat d'Anglaterra. Però les tropes franceses, a mesura que marxaven en direcció cap a Portugal, van anar ocupant també les principals ciutats de la Península. Al febrer de 1808, un exèrcit francès dirigit pel general Duhesme penetrà a Catalunya i, a Barcelona, ocupà per sorpresa la Ciutadella i Montjuïc. També ho va fer a Aragó, on va ocupar les principals places, llevat de Saragossa, que s'hi resistí d'una manera heroica, la qual cosa donà peu, en anys posteriors, a la llegenda èpica dels setges de Saragossa. Amb la proclamació a Madrid de Josep Bonaparte com a rei d'Espanya i després dels successos del Dos de Maig a Madrid, comencen les insurreccions contra els invasors francesos.

Totes les comarques de la Franja, amb més o menys intensitat, es van veure involucrades en aquesta guerra, i les poblacions tornaren a sofrir les calamitats i les penúries del que són les guerres.

El sentiment antifrancès es va fer patent per totes les comarques de la Franja. A principis del mes de juny de 1808 es va fer pública una crida del general Palafox perquè els homes de setze a quaranta anys s'allistessin a l'Exèrcit per combatre l'invasor. Al corregiment de Benavarri, s'hi van allistar uns dos-cents homes. D'aquesta manera, es crearen les primeres companyies de voluntaris per tot el territori de l'antic comtat de Ribagorça. Els primers anys de la guerra es van centrar al voltant de la ciutat de Saragossa, que va ser assetjada per l'exèrcit francès el 1808 i el 1809. Companyies de voluntaris de tot Aragó van acudir a auxiliar-la. Després de la capitulació de Saragossa el 24 de febrer de 1809, les tropes franceses, tot travessant la Ribagorça, es van dirigir a conquerir la vila de Benasc, un lloc estratègic per als interessos francesos. Després d'unes quantes setmanes de lluita, finalment, el marquès de Villora va capitular i tothom es va veure en l'obligació de prometre fidelitat a Josep Bonaparte.

Durant el setge de la ciutat de Saragossa, una part de l'exèrcit francès, dirigida pel general Watier, es va dirigir cap a la zona del Baix Cinca i del Matarranya i, el 26 de gener de 1809, va prendre la ciutat d'Alcanyís, després que oferís resistència. El governador de la plaça, el brigadier Vicente Bustamante, va fugir i es va refugiar a la vila de la Freixneda. En entrar-hi, però, durant la nit, fou assaltat per una partida de veïns que el colpejaren i el deixaren mig mort. Un altre veí el rescatà i el portà a la Casa de la Comanda, però els veïns el tornaren a assaltar i el mataren. Posteriorment, els veïns es van justificar dient que l'havien mort perquè l'havien confós per un afrancesat i un traïdor, però fou un acte de venjança per les injustícies que havia comès durant els anys que fou corregidor d'Alcanyís.

Durant aquells dies, el govern provisional espanyol va enviar una divisió de sis-cents homes per a resguardar la zona del Matarranya i Algars i, malgrat que eren inferiors en nombre, van aconseguir fer front a l'avançada de les tropes franceses. Aquestes tropes, manades pel general Blake, tenien residència permanent a la vila de Bot, tot i que es repartien també per Caseres i Arnes. Mentrestant, els francesos havien enviat a la zona el mariscal Suchet, de llarg historial, amb nous contingents.

Els francesos, més que per un sentit patriòtic, foren odiats per la població perquè, per allà on passaven, ho arrasaven tot. No respectaven res, ni tan sols els llocs de culte, com ara esglésies, convents, etc. Sovint demanaven als municipis grans racions de pa i carn, així com cereals i farratges per a alimentar els cavalls, sota l'amenaça d'arrasar la població.

Els municipis feren front als francesos a través de l'organització de partides que operaven en forma de guerrilla per tota la zona i refugiant-se a les muntanyes.

Malgrat això, de vegades aquestes partides es convertien en grups de bandolers que, amb l'excusa del patriotisme i de recaptar fons per a la lluita, robaven i mataven tan sols per aconseguir diners i un botí. Entre d'altres, cal citar la partida comandada per Bernat Borràs, que operava a Arnes, a Beseit, a Vall-de-roures i a la Freixneda. El 24 d'agost de 1810, va arribar a la població de la Freixneda i es va atrevir a demanar mil duros, com a càstig perquè la vila havia oposat resistència a la seva entrada a la població. Els de la Freixneda es rebel·laren i al final la cosa va quedar per dos-cents. Altres partides que operaven a la zona eren les de Josep Bernal, Josep Rambla i Pablo Abián.

A la comarca de la Ribagorça van despuntar líders tan carismàtics com el Beneficiat de Llaguarres —que actuava a Areny i a Benasc—, Antoni Oliva, Anselmo Alegre —més conegut com *el Cantarero de Montsó*— i Francesc Vinós, que va destacar en l'organització de la guerrilla. Molt més professional va ser l'anomenat regiment de la Ribagorça, organitzat amb gent de la comarca i sota les ordres del coronel Miquel Sarasa i del tinent coronel Martí Panzano, que va intervenir en diverses accions contra els francesos, especialment al Principat de Catalunya.

Després de la presa d'Alcanyís i la capitulació de Saragossa, els francesos desplegaren les seves forces per ocupar tot Aragó, així com la resta de Catalunya, que encara no dominaven del tot. A causa de la seva situació geogràfica, controlar la vila de Mequinensa es considerava essencial, no tan sols per a mantenir sotmès Aragó, sinó també Catalunya. El 14 de març de 1809, el general francès d'origen italià Giuseppe Lechi prengué la vila de Fraga i intentà fer el mateix amb Mequinensa, però la defensa de la vila rebutjà els diferents atacs. Mesos després Fraga tornaria a ser recuperada.

Al febrer de 1810, veient que les ocupacions s'endarrerien, el mateix Napoleó determinà que els generals Augereau i Suchet s'ocupessin de prendre Lleida, Fraga i Mequinensa. Sembla que Augereau, preocupat per altres problemes, no col·laborà en la tasca, de la qual es féu responsable Suchet.

A principis del mes de juny, les ordres de Napoleó s'havien complert, però no sense resistència. Després de prendre la vila de Mequinensa, els francesos necessitaren quatre dies més per a reduir el castell, després d'un intens bombardeig. Finalment, el castell va capitular i, el matí del dia 8 de juny, mil quatre-cents homes, entre els quals setanta-vuit oficials, van ser fets presoners de guerra. Per aquestes dates, els francesos també prengueren la ciutat de Montsó. Les poblacions de les comarques del Baix Cinca i la Llitera, pel fet d'estar situades en un lloc de pas per a les tropes franceses, van patir intensament els desastres de la guerra. La vila de Tamarit sofrí fins a cinc saquejos de les tropes napoleòniques i, malgrat que els tresors de la col·legiata foren duts a Lleida per a salvaguardar-los, foren perduts en l'ocupació de la ciutat pels francesos.

Mentrestant, les juntes populars que s'havien organitzat en molts municipis havien improvisat un exèrcit popular que operava en forma de guerrilla i anava fent la seva feina interceptant comunicacions, detenint el correu de l'enemic i assentant-se alguns cops quan l'accidentat terreny ho permetia. Quan hi havia gran perill d'ésser descoberts, es dispersaven. Segons alguns testimonis que ho van deixar anotat en les seves memòries, eren soldats que, quan tornaven de les operacions de guerra, amagaven les armes i les canviaven pels utensilis utilitzats per a llaurar com si no passés res. Aquestes guerrilles van operar per tot arreu, però, a la Franja, principalment, a la zona de la Ribagorça i del Matarranya. És normal, perquè són zones de muntanya molt abruptes i propícies per a aquesta mena de lluita.

L'exèrcit francès, més nombrós i amb unes tècniques militars més modernes, era un enemic difícil de combatre amb els homes i els recursos de l'exèrcit tradicional espanyol. En realitat, allò que va permetre mantenir a ratlla l'exèrcit francès no va ser l'exèrcit regular, malgrat el suport de les tropes britàniques del duc de Wellington, sinó una forma peculiar d'organització armada: la guerrilla, que burxava l'enemic amb la participació activa de la rereguarda d'homes, dones i infants. Atacaven en petits grups, que coneixien perfectament el terreny, s'autoproveïen de la població local i comptaven amb el seu suport i la seva defensa.

Quasi tots els pobles de la Franja organitzaren la seva milícia local per a lluitar contra els invasors francesos. A la Ribagorça, a la Llitera, al Baix Cinca i al Matarranya, han restat gestes d'aquestes milícies populars que són dignes de figurar en els annals de la història.

A la comarca del Matarranya, tenim notícia que, a la vila de Massalió, la junta de defensa es va constituir el 22 de gener de 1909, en vigílies de la presa d'Alcanyís pels francesos, i, a la Torre del Comte, la lluita contra els francesos la capitanejava Raimon Montserrat, avi del que més endavant fou bisbe de Barcelona, Pantaleó Montserrat i Navarro. Raimon Montserrat va organitzar una guerrilla amb persones del mateix poble i dels pobles del voltant i va obtenir uns quants petits èxits. Els francesos, quan el 10 de maig de 1809 van entrar a la població, el van assassinar vilment, així com també altres veïns.

Al mes de setembre de 1810, el general Suchet envià, des de Mequinensa i Xerta, disset barques carregades d'artilleria. Com que aquestes embarcacions navegaven més ràpidament que la tropa que les escortava per terra, foren atacades pel tinent coronel Villa, que estava emboscat entre Faió i Riba-roja. A més d'aconseguir diverses embarcacions, Villa va fer també uns quants presoners. En aquesta acció, hi participaren les milícies populars dels pobles del voltant, que hi feren un gran paper.

Després de prendre les places de Lleida i Tortosa, Napoleó va donar per acabada la conquesta de Catalunya i la incorporà a França, malgrat l'oposició del seu

germà Josep, més conegut com a *Pepe Botella*. El 26 de gener de 1812 va signar un decret en què dividia Catalunya en quatre departaments. Gairebé totes les poblacions de la Franja van ser incorporades a Catalunya a l'anomenat departament de les Boques de l'Ebre.

A la comarca de la Ribagorça, un dels fets més notables d'aquesta guerra fou la batalla de Roda, que es va produir en aquesta població entre els dies 3 i 5 de maig de 1812.

El baró d'Eroles, després del gran èxit obtingut en la presa de Figueres, havia vingut a combatre els francesos en aquests indrets. El dia 3 baixava de Graus amb una part de les tropes que encara no sumaven uns mil homes, en espera dels reforços que li havia d'enviar el general Santield, i va pernoctar a la vila de Roda. El general francès Bourke, que ho sabia, el va atacar durant la nit amb un exèrcit de tres mil infants i dos-cents genets. Però, malgrat que les tropes del baró d'Eroles eren molt inferiors, la col·laboració de la gent de Roda, que coneixia perfectament el terreny, li va permetre sortir-ne victoriós. El general francès, tot i que molt ferit, va poder fugir, però les tropes franceses van registrar moltes baixes. Per la pujada de la col·legiata van quedar escampats més de dos-cents morts, que oferien una estampa macabra. El Capítol de la col·legiata es va fer càrrec de pagar els enterradors.

A mesura que anava passant el temps, l'exèrcit francès es trobava en més dificultats i es veia incapaç de controlar el territori. Durant el mes de juliol de 1813, el general Suchet evacuà tot Aragó i, per tal d'assegurar la defensa de Catalunya amb el general Decaen, va fer que el seu exèrcit travessés el riu Ebre per Mequinensa, Móra i Tortosa. A Mequinensa, hi restaren quatre-cents homes, però dies després reberen l'ordre de destruir l'artilleria i emprar la pólvora per a destruir les seves fortificacions.

Per aquestes dates, els francesos es retiraren de les Terres de l'Ebre i del Matarranya. De totes maneres, cal recordar que la ciutat de Tortosa restaria en mans de l'Administració francesa fins al maig de 1814.

Malgrat tot, les comarques del Baix Cinca i la Llitera no es veurien lliures de francesos fins a principis de 1814, quan el baró d'Eroles, amb l'ajuda del comandant Van Halen, que s'havia passat als espanyols, va aconseguir alliberar, definitivament, Lleida, Mequinensa i Montsó. El 20 de febrer, el *Diario del Gobierno de Cataluña y Barcelona* (publicació de l'Exèrcit francès a Barcelona) va publicar que, com a conseqüència d'una traïció de Van Halen, havien estat capturades les guarnicions de Lleida i Mequinensa. L'ajuda de Van Halen va ser molt important per a alliberar aquestes poblacions, perquè va falsificar la documentació i la signatura del mariscal Suchet.

El darrer reducte dels francesos a la Ribagorça i a Aragó fou el castell de Benasc. Era un lloc estratègic per a ells, perquè hi emmagatzemaven una quantitat important de munició; era el polvorí per a abastar l'exèrcit que operava a tota la zona. La

vila i el castell foren recuperats el 24 d'abril de 1814 pel comandant Sebastià Fernàndez, sota les ordres del mariscal de camp Espoz y Mina, que l'any 1813 havia estat nomenat comandant en cap de les tropes de l'Alt Aragó.

La primera guerra civil

Les guerres solen portar desastres, misèria i fam, i aquesta no en va ser una excepció. La pèrdua de vides humanes fou important, però, a més, durant els anys de la guerra, moltes persones, per por o per altres motius, van marxar de les poblacions, i algunes ja no hi tornarien mai més. D'altra banda, quan els francesos van abandonar les comarques de la Franja, els titllats d'afrancesats i col·laboradors locals amb l'enemic foren l'objectiu de la repressió, de tal manera que alguns hagueren de fugir dels seus pobles per a no convertir-se en víctimes dels mateixos veïns. A aquest col·lectiu, caldria sumar-n'hi d'altres que, per causes diverses, tampoc no es podien integrar socialment o laboralment, com ara els bandolers, els mutilats, etc. La majoria dels municipis van perdre una tercera part de la població. A més, la divisió social s'accentuà, de resultes de la fragmentació ideològica, i aquest seria un factor bàsic per a entendre comportaments i actituds posteriors.

Amb l'acabament de la guerra, la situació no va millorar. Les collites no van ser bones i els preus van baixar. Les poblacions van haver de fer front als préstecs contrets durant la guerra, quan els exèrcits, d'una banda i de l'altra, els reclamaven manutenció per a ells i també per als cavalls. Aquests préstecs, en molts casos, efectuats pels senyors de les poblacions, la majoria de les vegades no van ser perdonats i, en conseqüència, es va crear molt malestar. Molts pagesos es van arruïnar i van haver de malvendre les terres. Aquesta situació es va donar, amb graus diferents, a totes les comarques de la Franja.

D'altra banda, al març de 1814, arribava a Espanya el que es coneixeria com a rei Ferran VII. Des de l'octubre de 1813, la regència i les Corts ordinàries eren les màximes autoritats del país, i la seva intenció era fer jurar al rei immediatament la Constitució de Cadis, davant la por que volgués tornar a l'absolutisme. Però el rei, en el seu viatge, va percebre senyals de divisió política i es va decantar per l'absolutisme. El dia 4 de maig, a la ciutat de València, el rei Ferran signava un decret amb el qual abolia la Constitució i la tasca feta a Cadis, i, els dies següents, es tornava a la legislació anterior a 1808 i es restauraven el règim senyorial i la Inquisició. Una bona part dels líders liberals, que tan valerosament havien lluitat durant la guerra, van ser perseguits, empresonats i ajusticiats. Però la situació econòmica cada dia anava pitjor. El 1820, el rei, aïllat, arruïnat i impotent, amb un exèrcit desorganitzat i mal pagat, no va poder resistir l'aixecament generalitzat del coronel Rafael del Riego a Andalusia i, davant la caòtica situació, el 9 de març de 1820, va tornar a acatar la Constitució de 1812 i es va tornar al sistema liberal.

Cal dir que l'himne de Riego, que serà l'himne de la República, està inspirat en el *Ball de Benàs*, que es balla cada any el 30 de juny a la vila de Benasc. Tot sembla indicar que el coronel, anteriorment, havia estat sergent del destacament de Benasc i va ser allà on es va enamorar d'aquesta música.

Els liberals van continuar intentant implantar les reformes en els diversos àmbits, però la noblesa, l'Església i els privilegiats s'hi resistien i les van boicotejar. Als pobles de les comarques de la Franja, la situació dels pagesos va empitjorar, principalment, a les zones de muntanya.

A la comarca del Matarranya, a part de la baixada dels preus dels productes de la terra, l'any 1821 va arribar una epidèmia de pesta important. Per a evitar el contagi, la Junta Superior de Sanitat d'Aragó va resoldre establir un cordó sanitari a la ratlla del riu d'Algars. Amb aquesta mesura quedaven trencades les relacions econòmiques amb Catalunya i especialment amb Tortosa, el centre econòmic per a moltes poblacions del Matarranya. D'altra banda, l'abolició del règim senyorial també perjudicà les classes baixes, que gaudien d'arrendaments indefinits de les terres i que ara, a partir de les noves lleis, veien perillar la seva situació o fins i tot eren expulsats de les terres pels nous propietaris. La situació es va complicar encara més quan el Govern de Madrid va intentar tirar endavant les reformes. La desamortització de terres no va connectar amb les velles aspiracions camperoles d'accés a la propietat de la terra. Poc se sap d'aquestes primeres desamortitzacions, però sí que es confirma la tendència general que els béns desamortitzats anaren a parar a mans de comerciants o importants pagesos que a la vegada eren reconeguts també com a liberals. El nou Govern va augmentar els impostos en metàl·lic amb l'anul·lació del delme, la qual cosa va perjudicar una comunitat que vivia en l'autosuficiència i per a la qual era més fàcil donar una part de la collita que aconseguir diners en metàl·lic. Els pagesos, doncs, davant totes aquestes circumstàncies, es van enfrontar al liberalisme.

Van reaparèixer les partides reialistes per totes les comarques de la Franja i va començar una guerra civil de la qual la història ha parlat ben poc. Sense cap mena de dubte, va ser la primera guerra civil. Després vindrien les carlines i, finalment, la del 1936-1939. Molts capitostos d'aquestes partides ja havien actuat contra els francesos. És el cas de la partida de Josep Rambla, de Xerta, que es va enfrontar diverses vegades amb les tropes estatals a la comarca del Matarranya. El dia 2 d'agost de 1822, va mantenir una dura batalla amb les tropes estatals entre Arnes, Cretes i Horta de Sant Joan, amb un resultat de setanta morts.

L'esdeveniment més famós d'aquestes partides reialistes va ser la conquesta del castell de Mequinensa el 23 de juliol de 1822 i, a partir d'aquí, van emprendre diverses expedicions contra els pobles del Baix Matarranya (Nonasp, Maella i Favara) i també contra els de la zona d'Alcanyís i Casp.

Les partides reialistes van actuar per totes les comarques de la Franja, principalment, pel Baix Cinca i el Matarranya, fins al mes de juny de 1823. Malgrat tots

els contratemps, el règim liberal de Madrid es mantenia ferm i les partides reialistes no tenien prou força per a fer caure el règim. Al camp, l'estat de guerra civil era un fet i el règim liberal va sucumbir a l'enviament per part de les potències estrangeres dels Cent Mil Fills de Sant Lluís, un exèrcit francès comandat pel duc d'Angulema que, amb la unió d'algunes partides reialistes, va envair tot el territori i va tornar a imposar el règim absolutista.

La Primera Guerra Carlina

Amb aquesta conjuntura de guerra civil, la situació econòmica a les terres de la Franja i arreu cada dia empitjorava més. Malgrat que els absolutistes havien tornat al poder el 1823, els apostòlics (ultrareialistes), partidaris de l'absolutisme a ultrança, s'oposaven també al rei. Estaven descontents perquè no s'havia instaurat la Inquisició i perquè no es combatia prou els liberals, i reclamaven el retorn a les antigues tradicions forals. Havien trobat un pretendent en la persona de Carles Maria Isidre de Borbó —pretendent a la corona amb el nom de Carles V—, germà del rei i successor a la corona pel fet que els matrimonis de Ferran VII no van donar descendència.

A les portes de la Primera Guerra Carlina, la situació del camp a les comarques de la Franja era desastrosa. L'any 1828, pràcticament no es va collir blat. Els preus del pa es van quintuplicar, l'hivern del 1830 va fer molt fred i es van gelar moltes oliveres al Matarranya, el Baix Cinca i la Baixa Llitera. Les males collites del blat es van repetir els anys 1831 i 1832. Aquest darrer any hi va haver una bona collita de raïm, però els preus van ser molt baixos. La gent de les poblacions estava desesperada i no podien pagar les contribucions, amb el perill de perdre les terres. D'aquesta manera, la tensió ideològica augmentava en gran manera per la misèria en general.

El 1830, el rei i la seva quarta muller, Maria Cristina, tingueren una filla, Isabel, que, segons la Llei sàlica, no podia regnar. Davant les pressions de la seva muller i els seus partidaris, el rei decidí, mitjançant la Pragmàtica sanció, derogar la Llei sàlica, i va nomenar reina la seva filla Isabel. Era un enfrontament directe amb Carles Maria Isidre, el seu germà. Els seus partidaris, els antics apostòlics, ara anomenats carlins, es negaren a reconèixer la decisió. L'últim any del regnat de Ferran VII, greument malalt i amb la seva muller governant com a regent, es va caracteritzar per les maniobres que tots dos grups (carlins, isabelins o cristins) van protagonitzar amb vista a un conflicte realment anunciat.

L'any 1832, el Govern va decretar una amnistia per als lliberals exiliats, i els voluntaris reialistes van ser penalitzats per les seves accions i per les seves tendències carlines, cosa que encara va atiar més el foc. Amb la mort del rei l'any 1833, el seu germà va fer públiques les pretensions d'ocupar el tron. Ràpidament, els seus partidaris van organitzar partides armades al llarg de tota la geografia per enfron-

tar-se a la regent i fer prevaler els drets de Carles Maria Isidre. Era l'inici d'una nova guerra civil, que va enfrontar carlins i liberals, també anomenats isabelins o cristins. Va ser un greu conflicte civil amagat sota un pretext dinàstic. La primera guerra va durar set anys (1833-1840).

Totes les poblacions de la Franja, d'una manera o una altra, es van veure involucrades en aquesta guerra, però, principalment, la comarca del Matarranya. Els focus més importants de les insurreccions carlines es troben, en primer lloc, al País Basc i a Navarra, en segon lloc, a Catalunya, i, després, al territori de l'antiga diòcesi de Tortosa, juntament amb la resta del Matarranya i la zona del Baix Aragó. És el territori que amb la guerra serà designat com el Maestrat, malgrat que aquesta regió, pròpiament dita, és la que està situada una mica més al sud, on, després de l'extinció de l'orde del Temple, va ser instaurada l'orde de Montesa, amb el seu mestre, que residia a Sant Mateu.

La majoria dels integrants de l'Administració i de l'Exèrcit es van mantenir fidels a la causa isabelina i el carlisme es va veure mancat, des de bon principi, del suport de l'aparell estatal. El seu exèrcit estava compost bàsicament per antics voluntaris reialistes.

Els sectors socials que van donar suport a la causa carlina van ser bona part de la noblesa i del clergat, així com la pagesia. Aquest sector fou el capdavanter, perquè, amb la liquidació de l'Antic Règim, eren expulsats de les terres i no els quedava altra alternativa que no fos la proletarització. També va fer guanyar adeptes al carlisme la qüestió foral; sobretot a Catalunya i al País Basc, enfront de la tendència centralitzadora imposada des de l'adveniment dels Borbó. Els carlins es presentaven com a defensors del foralisme i de totes les peculiaritats econòmiques que aquest sistema implicava.

Aquesta guerra també va ser cruel per a la comarca de la Ribagorça. Malgrat la situació que es vivia al camp, la gent d'aquest territori, inicialment, es va mantenir pacífica. No hi havia grans fervors per un bàndol o per l'altre, malgrat que des d'un principi rondaven per la comarca algunes partides carlines. El Govern de Madrid va enviar uns quants destacaments per protegir el territori, al capdavant dels quals figuraven els comandants Mora i Navarro.

A mitjan mes d'agost de 1835, el general carlí Juan Antonio Guergué va intentar connectar el territori del País Basc i Navarra amb Catalunya. Amb un important exèrcit, va recórrer el territori de l'Alt Aragó tot demanant l'adhesió de les poblacions a la causa carlina. Una part d'aquestes tropes va baixar per la vall del riu Isàvena i es va encaminar cap a Areny, el Pont de Montanyana i Tremp, per enllaçar amb les partides carlines d'Antoni Borges i Joan Castells i Mombiola. Aquesta expedició va mantenir un dur enfrontament amb les tropes liberals a Cornudella de Valira i, més endavant, al barranc de Vilacarli, del terme de Roda, van tornar a tenir un altre enfrontament amb els liberals. Els carlins van capturar

el comandant que dirigia les tropes, Pedro Carpi, i feren un bon nombre de presoners.

A partir d'aquests enfrontaments, els carlins van aconseguir una important implantació a la comarca. Seria molt llarg explicar tots els fets i els esdeveniments d'armes i de tota mena importants en què es van veure involucrades les comarques de la Franja i la seva gent. Per aquesta raó, farem un resum dels fets que, al nostre parer, van tenir una certa importància a les comarques de la Franja.

Principals esdeveniments de la Primera Guerra Carlina

Any 1833

Durant els mesos d'octubre i novembre de 1833, el baró d'Herbers, Rafael Ram de Viu, visita les poblacions de Calaceit, Cretes, Vall-de-roures, Beseit i d'altres per reunir voluntaris per a lluitar a favor de la causa carlina. Aquest personatge, nascut a la ciutat d'Alcanyís l'any 1778, de pensament clarament absolutista, havia estat corregidor i alcalde de la ciutat de València i també governador militar de Terol. Tenia una casa palau a la població d'Herbers, des d'un principi s'havia significat per la causa carlina i era l'home de més prestigi d'aquestes contrades. El 13 de novembre d'aquell mateix any, juntament amb el governador de la plaça de Morella, Carlos Victoria, s'alcen en armes i proclamen Carles Maria Isidre de Borbó rei d'Espanya. Durant els mesos posteriors, un bon nombre de persones de les poblacions del Matarranya se sumen a la causa.

El 16 de novembre a la tarda, el fins llavors seminarista de Tortosa Ramon Cabrera i Grinyó es presenta a Morella, amb dos amics més, per lluitar per la causa del pretendent carlí. Com que s'havia significat com a reialista, havia estat desterrat de Tortosa pel governador militar de la ciutat. Portava una bossa amb quatre mil cinc-cents rals d'or que li havia donat la seva mare i anava armat només amb un garrot. Aquest personatge aviat despuntaria pel seu geni i intel·ligència, i es convertiria en el principal general i cabdill dels carlins.

Després de l'aixecament de Morella, el Govern espanyol hi envia el governador militar de Tortosa amb sis-cents homes per recuperar la ciutat i posar ordre a la zona. El dia 9 de desembre, els carlins comandats per Enrique Montañés, natural de Massalió, són derrotats a Calanda per les tropes nacionals del coronel Linares. Cabrera hi és present, però pot fugir i, uns quants dies més tard, també és present a la costera dels Tancats, molt a prop de Morella, lluitant contra els liberals, on els carlins tornen a ser derrotats. Molts dels seus caps són empresonats, entre els quals el baró d'Herbers, que després serà afusellat a la ciutat de Terol. Malgrat aquestes victòries, el Govern de Madrid no se n'acabava de fiar i ordena traslladar el bisbe Sáez de Tortosa a Madrid per qüestions de seguretat.

Any 1834

A principis del mes de gener, Cabrera ja és caporal i forma la seva partida amb nou homes armats a les seves ordres (quatre, armats amb fusells; dos, amb escopetes, i tres, amb garrots). Recorre les poblacions de les comarques dels Ports i el Matarranya i de les Terres de l'Ebre reclutant voluntaris per a la causa carlina. Aviat els carlins aconsegueixen formar un important exèrcit.

A mitjan febrer, per primera vegada, els carlins comandats per Joaquín Quílez i Manuel Carnicer derroten les tropes liberals a l'estret del Mas de Silvestre, molt a prop de Vall-de-roures. A Morella, el general Oraá Lecumberri, que havia recuperat la plaça, ordena afusellar els carlins detinguts. Mentrestant, Cabrera continua fent mèrits i estudiant estratègia militar amb Mezquita, un militar de carrera. Per aquestes dates, els soldats el comparaven favorablement amb tots els altres capitostos.

A principis del mes d'abril, a la vila de Calaceit, es produeix el primer combat, dins la població, entre simpatitzants carlins i liberals. El bàndol liberal era representat pels membres de la Milícia Nacional i el bàndol carlí, per l'alcalde i els altres membres de l'Ajuntament. Les dues faccions s'enfronten a pedrades i garrotades, i també s'empren armes de foc. Hi va haver un bon nombre de ferits i dos morts.

Al mes de maig, el Govern central, veient que no disposa de prou tropes per a oposar-se als carlins, improvisa fortificacions als pobles de Mont-roig de Tastavins, Vall-de-roures, Maella, Massalió, la Vall del Tormo i Calaceit. A Fraga, el brigadier Juan de Latre fortifica el castell de Sant Miquel i el turó de Santa Anna amb pedra procedent del col·legi i la capella abandonats dels escolapis. També es fortifiquen altres punts estratègics de la ciutat a fi d'evitar les incursions dels partidaris del pretendent Carles Maria Isidre de Borbó.

Al mes de juliol d'aquell any, Cabrera és ascendit a coronel i distribueix el comandament de les tropes per la demarcació militar del Maestrat[5] seguint l'esquema següent: Domènec Forcadell i Michavila mana els valencians, que sumen set-cents noranta-set homes i marxen cap a Vallibona; Joaquín Quílez mana els aragonesos, que sumen tres-cents cinquanta homes i marxen cap a Pena-roja, i Josep Torner mana els tres-cents tortosins, que marxen cap a Arnes i Paüls.

Any 1835

Durant la primavera d'aquell any, les partides de Quílez, Torner i Forcadell fan diverses voltes per tota la demarcació i la facció carlina perpetra les degollacions

5. Aquest territori incloïa les comarques actuals de la Terra Alta, el Matarranya, el Baix Aragó i els Ports, i, també, malgrat que en segona categoria, les comarques del Baix Maestrat, l'Alt Maestrat, el Montsià, el Baix Ebre i la Ribera d'Ebre.

de la Vall del Tormo, que causen terror per tot el teritori. Cabrera, a poc a poc, aconsegueix formar un important exèrcit. Malgrat que la majoria de les poblacions simpatitzen amb la causa carlina, la vila de Beseit capitula d'una manera oficial davant les tropes carlines el dia 13 d'agost. Uns dies després ho faran Vall-de-roures, Calaceit i altres poblacions del Matarranya.

A la Ribagorça, a mitjan agost, el general carlí Guergué, que venia des del País Basc amb un important exèrcit, recorre la comarca demanant adhesions a la causa. Diverses partides, com ara la del capellà de Viacamp, comencen a operar per la zona.

A principis del mes de febrer, Cabrera, en un viatge a Navarra, havia visitat el pretendent Carles Maria Isidre, que el nomenà cap interí de les forces del Baix Aragó. A finals del mes de novembre, el mateix pretendent el nomena comandant general de les tropes carlines del Baix Aragó i dels confins de Catalunya i València.

Any 1836

A principis d'aquest any, la guerra es fa molt cruenta. El 6 de febrer, a la vila de la Freixneda, són afusellats pels carlins els alcaldes de Valdealgorfa i Torrecilla de Alcañiz, poblacions del Baix Aragó, acusats de passar informació a l'enemic. Com a resposta, el general liberal Agustí Nogueras, des de Calaceit, demana al capità general de Catalunya que afuselli Maria Griñó, mare del general Cabrera, que havia estat empresonada a Tortosa pel simple fet de ser la mare del famós cabdill. El dia 16 de febrer, al castell de la Suda de Tortosa, es consuma l'afusellament de Maria Griñó. Fou acusada de conspiració, però el seu únic crim, com tantes vegades s'ha dit, fou el d'ésser la mare d'un rebel geni de la guerra. La notícia va córrer com un riu de pólvora per les capitals europees i un bon nombre de cancelleries protestaren oficialment davant el Govern espanyol. El dia 20 de febrer, a Vall-de-roures, a la vora del riu Matarranya, Pertegàs, un dels oficials predilectes de Cabrera, és l'encarregat de transmetre al general la notícia de l'afusellament de la seva mare. Aquell dia plovia i Cabrera va pronunciar una frase que, per sort, no es va complir: «Pertegàs, miri que altes que són aquestes muntanyes i com baixen les aigües fins aquí. Així correrà la sang; jo faré que la sepultura de la meva mare nedi en sang, jo veuré impassible la desolació universal».

El mateix dia, Agustí Nogueras comunicava als seus la mort de la mare de Cabrera i els advertia de la intenció de venjança del general carlí. El dia 27 de febrer, a Vall-de-roures i Beseit, com a represàlia per la mort de la mare del general, van ser afusellades diverses dones emparentades amb liberals. Entre d'altres, Cinta Foz, que es diu que havia estat amant del general.

Durant els mesos de març i setembre, la població de Gandesa sofreix quatre setges de les tropes carlines, en els quals participen molts carlins dels pobles del Matarranya. L'any següent, es produirien dos setges més. L'eufòria de victòria a les

poblacions dominades pels carlins és gran. El dia 2 de setembre, el governador de Cantavella transmet un pregó a totes les poblacions en què dóna compte de diverses victòries dels carlins sobre els liberals. Demana que se celebrin grans festes amb il·luminació general, que repiquin les campanes i que s'organitzin corregudes de bous.

Al mes de setembre, diverses famílies emparentades amb destacats carlins de Vall-de-roures, Beseit, Calaceit i Cretes són detingudes i portades a la presó d'Alcanyís per ordre del general Agustí Nogueras. Cabrera fa el mateix amb les famílies liberals, i, alhora, els imposa fortes multes.

Durant tot l'any, però, especialment, a la tardor, visitava les poblacions l'anomenada Partida de l'Oli. Era un grup de vint liberals que tenia per cap el guerriller Joan Ferrer, de Beseit, i que sembrava el terror quan visitava una població pels elevats tributs que demanava, ja fossin en diners o en racions de carn i pa.

A la comarca de la Ribagorça, el 22 de desembre, el cap carlí Joan Castells, amb sis-cents infants i vint-i-cinc cavalls, va sorprendre la guarnició de Benavarri i es va apoderar de la plaça. Va causar onze morts i va fer seixanta presoners.

Any 1837

Encara a la comarca de la Ribagorça, al mes de febrer, els liberals, després de recuperar Benavarri, van fortificar la població i hi van deixar un fort destacament comandat pel coronel Jonqueres. Aquest, amb bona part dels efectius, va marxar cap a Benasc per perseguir unes partides de carlins. Però els carlins, conscients de la situació, van atacar la població i van destruir les fortificacions, el castell i l'església adossada al castell.

Al Matarranya, la documentació de 1837 reflecteix un clar domini dels carlins a la major part dels municipis.

A principis del mes de juny, Cabrera rep l'ordre d'escortar l'expedició reial i ajudar-la a passar l'Ebre. Se'n deia *reial* perquè, al capdavant, hi anava el pretendent Carles Maria Isidre en persona. L'expedició havia sortit d'Estella el 15 de maig i va arribar a Catalunya a principis de juny. Atacada pel capità general del Principat, el baró de Meer, fou delmada i, si se salvà, fou pel geni de Cabrera, que aconseguí que passés l'Ebre per la població de Xerta al mateix temps que infligia una dura derrota a les tropes liberals.

Al mes d'agost, Cabrera, a les proximitats de Samper de Calanda, fou ferit greument per un llamp. El cregueren mort, però la seva robusta naturalesa no ho permeté. Per restablir-se de les ferides es va refugiar a Calaceit i Cretes durant unes quantes setmanes. Després, es va preocupar de crear a Cantavella una foneria per a fabricar canons. Una gran part de les campanes de la comarca s'utilitzaren per a això.

Al mes de desembre d'aquell any, els carlins arribaren a vint-i-cinc quilòmetres de Madrid, però ningú no pot explicar per què no van entrar a la capital. Si l'acció

s'hagués consumat, de segur que la història hauria donat un gran tomb a favor de la causa carlina. Cabrera, que aquesta vegada no manava les tropes, no s'ho podia creure. Segons l'historiador Marià Galindo, un bon nombre de membres de les forces carlines d'aquesta expedició havien estat reclutades als pobles del Matarranya. Finalment, Cabrera tornà a les terres del Maestrat.

Any 1838

Al mes de maig, Llangostera, general carlí, lliurà una ordre a totes les poblacions perquè les famílies emparentades amb liberals fossin desterrades.

El dia 1 d'octubre, es va produir la famosa batalla de Maella. Davant els esdeveniments contraris a la causa isabelina, el Govern de Madrid envià el general Pardiñas amb un modern exèrcit per a combatre les forces de Cabrera. Aquest exèrcit era conegut amb el sobrenom de *Ramillete*, perquè eren les millors tropes de què disposava el Govern de Madrid. Cabrera, a la sortida de la vila de Maella, les va abatre completament. El mateix general Pardiñas va trobar la mort a la batalla. Entre un bàndol i l'altre hi va haver més de mil morts, i els carlins van capturar, segons les seves informacions, més de tres mil presoners, que foren distribuïts per les presons de Morella, Forcall i Benifassà.

Any 1839

El dia 31 d'agost, es va assolir el Conveni de Bergara, un pacte al qual arribaren el general carlí Maroto i l'isabelí —o cristí— Espartero. Fou simbolitzat amb una abraçada entre els dos generals. El pacte implicava el reconeixement d'Isabel II com a reina legítima, la conservació dels furs bascos compatibles amb la Constitució de 1837, la promesa d'una amnistia i el respecte a la graduació dels militars carlins. Carles Maria Isidre i Cabrera no van reconèixer el pacte i continuaren la guerra.

Després de l'abraçada de Bergara, el Govern de Madrid va dedicar molts més esforços i recursos a destruir les forces del general Cabrera. A poc a poc, els carlins van començar a perdre posicions. Cabrera envià a Anglaterra el comandant Pere Camps, de Cretes, per comprar armes, però els resultats no foren satisfactoris.

A finals d'any, Cabrera estava malalt i molt envellit, i s'estigué un temps a Cretes i la Freixneda descansant. Els afers de la guerra anaven de mal en pitjor per a la causa carlina.

Any 1840

Durant els primers mesos de l'any, les forces liberals van anar ocupant totes les poblacions del Baix Aragó, del Matarranya i de la comarca dels Ports. El 30 de maig,

després d'onze dies de setge, el general Espartero va aconseguir entrar a Morella, que era el darrer reducte dels carlins. El dia 1 de juny, Cabrera i el seu exèrcit, en retirada, van passar el riu Ebre per Flix en direcció a Berga. Dies després Cabrera passaria la frontera i començaria el seu exili a França.

A principis del mes d'agost, es va donar per finalitzada definitivament la guerra i es van acabar les mobilitzacions d'homes.

La divisió provincial

Durant els anys de la guerra, el Govern de Madrid va anar tirant endavant reformes, algunes de més encertades que d'altres. Un d'aquests canvis fou la divisió de l'Estat espanyol en departaments —com els de l'Estat francès— anomenats *províncies*.

Són molts els que pensen que el fet que actualment els pobles de parla catalana de la Franja estiguin sota l'administració d'Aragó es deu a la creació de les províncies. Però res d'això no és cert, ja que les províncies d'Aragó i Catalunya s'estableixen segons els territoris ja existents, que des de feia bastants anys pertanyien a un país o l'altre. És clar que s'hauria pogut fer d'una altra manera, però la realitat és la que es manté fins al moment present.

L'antecedent immediat de l'actual distribució provincial a l'Estat espanyol es basa en la divisió que va idear Josep Bonaparte el 1808 en trenta-vuit prefectures. Napoleó, prescindint de l'anterior divisió, publicà un decret, datat a París el 1810, que establia els governs particulars de Catalunya, Aragó, Navarra i Biscaia, i que en preparava l'annexió a França.

Acabada la guerra, Ferran VII tornà a la situació anterior, tot prescindint de la divisió feta a les Corts de Cadis, i durant el seu regnat, malgrat els diversos intents, no s'arribà a cap acord en concret.

El decret del 30 de novembre de 1833 establia la divisió de l'Estat espanyol en quaranta-nou províncies (cinquanta d'ençà del 1927). Aragó fou dividit en tres províncies: Saragossa, Osca i Terol. La zona del sud d'Aragó, o sigui, el que actualment són les comarques del Matarranya i el Baix Aragó, restaven bastant allunyades de la capital de Terol, i per aquesta raó al llarg dels anys es reivindicà que es constituís una nova província amb la ciutat d'Alcanyís com a capital, però tots els intents, fins avui, han fracassat. El mateix passa amb les terres limítrofes del Principat. Sempre s'ha parlat de constituir la cinquena província de Catalunya, amb la ciutat de Tortosa com a capital, però tots els intents també han fracassat.

Feta la divisió, cada província quedava dotada d'un governador civil, com a delegat del Govern central i suprema autoritat dins del departament, i d'una diputació provincial, com a corporació representativa, que originàriament era d'elecció

democràtica popular. Amb l'acabament del franquisme, es van suprimir els governadors, però les diputacions han continuat.

L'any 1834, en cessar els alcaids ordinaris en l'exercici del poder judicial, es crearen els partits judicials integrats per un o més municipis d'una mateixa província, on hi hagué un o més jutges de primera instància o d'instrucció, amb seu a la seva capital i jurisdicció en tot l'àmbit de la seva demarcació. Benavarri, Tamarit de Llitera, Fraga i Vall-de-roures foren caps de partit judicial i els pobles considerats de la seva comarca, amb algunes excepcions, pertanyien al seu territori jurisdiccional.

Una altra de les reformes impulsades pel Govern de Madrid fou la desamortització de béns eclesiàstics promoguda pel ministre progressista Juan Álvarez Mendizábal, que hi donà nom. L'any 1835 Mendizábal fou nomenat ministre d'Hisenda i, poc després, cap del Govern. Aquell mateix any dictà tot un seguit de lleis encaminades a recaptar diners per a l'Estat, ateses les dificultats en què es trobaven les arques del Govern. També suprimí la major part dels ordes religiosos —llevat dels dedicats a l'ensenyament i a l'assistència— i en vengué els béns en subhasta pública.

Quan es parla de *desamortització* s'ha d'entendre com l'acte jurídic pel qual els béns denominats *mans mortes*, és a dir, que eren inalienables per llei, tornen a ser vendibles. Es tracta de cases, castells, molins, forns, hostals, fonts, censos, finques, etc., propietat de l'Estat, del clergat, dels ordes militars, de les confraries, de les entitats religioses i també dels municipis (tant els béns propis com els comunals). Aquestes propietats estaven regides per contractes emfitèutics pels quals no es podien vendre, malgrat que els pagesos pagaven uns censos en diners o en espècie. L'Estat necessitava diners i va desamortitzar i vendre tots aquests béns.

Les desamortitzacions van començar ja a finals del segle XVIII, però no s'acabaven de materialitzar, com a conseqüència de l'oposició de l'Església i la noblesa. Les finalitats que perseguia el Govern no es van complir, perquè els béns foren comprats, com en les desamortitzacions anteriors, per grans pagesos, comerciants i, en definitiva, per la nova classe ascendent, la burgesia. El resultat va ser que molta gent dels nostres pobles va haver de marxar cap a les ciutats per cercar una nova feina.

Sobre els processos de desamortitzacions als municipis de la Franja hi ha molts pocs estudis, malgrat l'interès de la qüestió, i és un treball històric que resta per fer.

El ministre Mendizábal també intentà implantar l'allistament general a l'Exèrcit, malgrat que es podia eludir d'enrolar-s'hi pagant una indemnització. De fet, l'allistament a l'Exèrcit sempre fou un afer molt problemàtic per a tots els governs i provocà diverses revoltes, fins que foren superades amb la implantació, l'any 1912, del servei militar obligatori. La major part de les famílies adinerades de la Franja durant tot el segle XIX deslliuraven els fills de l'obligació de fer el servei militar, segons es desprèn de la documentació trobada en aquestes famílies.

La Segona Guerra Carlina

La Primera Guerra Carlina es va acabar, en realitat, a principis de juny de 1840, quan el general Cabrera, malalt, cansat i derrotat, va decidir passar la frontera francesa. Les tropes liberals es van afanyar a ocupar les poblacions i, d'alguna manera, es pot dir que van restablir l'ordre. Així doncs, una bona part dels liberals exiliats van poder tornar a casa seva.

Com sempre, les conseqüències de la guerra per a les comarques de la Franja van ser molt negatives. Demogràficament, l'impacte va ser considerable per a totes les comarques, però, en especial, per al Matarranya. Als morts a causa de la guerra cal sumar-hi els esguerrats, que, sense cap protecció oficial i sense possibilitats de treballar, restaren condemnats a la misèria més absoluta durant la resta de la seva vida. Però, si la incidència social fou considerable, les pèrdues econòmiques d'un bàndol i de l'altre van ser encara més importants. Com sempre, els guanyadors van reclamar al Govern que es fes càrrec de les despeses, però, com sol passar, el Govern no va donar resposta.

Passats els primers moments, un bon nombre de famílies carlines importants de la zona, després de ser amnistiades, van tornar a retenir el poder, a ocupar càrrecs en les institucions i a dirigir la vida municipal. Un exemple clar el tenim a la vila de Calaceit, on un dels representants més importants de les famílies carlines de la zona, Marià Galindo i Esteve, que havia estat l'alcalde de la població durant els anys de la guerra, tornarà a ocupar càrrecs importants. Quan es va acabar la guerra, l'alcalde va ser destituït, però no va ser empresonat ni molestat. Els liberals el van acusar d'haver tallat branques dels pins del tossal de Sant Cristòfol, molt proper a la població, per al seu profit particular, i també d'haver-se quedat una part dels cabals públics. Marià Galindo i Esteve es va defensar dels càrrecs i va presentar els comptes de l'Ajuntament durant els anys de la guerra. No havien passat encara cinc anys quan el tornem a veure com a regidor.

La Segona Guerra Carlina, localitzada, principalment, en terres del Principat i anomenada Guerra dels Matiners, va tenir poca incidència a les comarques de la Franja. A la comarca del Baix Cinca hi hagué una mica més d'activitat per les partides procedents del Principat. El 2 de juliol de 1849, la partida capitanejada per Joaquín Nasarre va ocupar la població de Saidí, però tot plegat va durar poc, perquè els carlins fugiren davant la tropa procedent de Fraga que vingué a socórrer la vila. Nasarre també va atacar les altres poblacions del Baix Cinca, tret de Fraga. En aquesta ciutat, des del 1845, hi hagué un destacament de la Guàrdia Civil, que donà seguretat a la zona i actuà durant aquesta guerra.

L'any 1860, hi ha va haver intents de tornar a la guerra. Per això es va convocar destacats carlins de la comarca del Matarranya per preparar un nou aixecament. Aquest intent es coneix amb el nom de l'Ortegada, perquè hi estava involucrat el

capità general de les Balears, Jaime Ortega y Olleta. L'operació va ser un fracàs total i Carles Maria Isidre i el seu germà van caure presoners. Un cop van haver signat la renúncia al tron d'Espanya, van ser expulsats. Aleshores, el Govern va ordenar de cremar les llistes dels implicats en aquesta acció.

Una època convulsa

L'anomenada Revolució de Setembre de 1868, més coneguda com la Gloriosa, va suposar l'inici d'un dels períodes més agitats de la història de l'Estat espanyol, conegut com el Sexenni Democràtic o Revolucionari. En tan sols sis anys van tenir lloc un gran nombre d'esdeveniments: a finals de setembre de 1868, després que una bona part de l'Exèrcit s'hagués revoltat, la reina Isabel II es va veure obligada a fugir d'Espanya; l'any següent, es va proclamar una constitució liberal i progressista, i es va coronar un nou rei, Amadeu de Savoia (1871-1873); després va arribar la Primera República (1873-1874) i, finalment, va tornar la dinastia borbònica en la persona d'Alfons XII, que va iniciar el període de la Restauració (1874). D'altra banda, l'any 1872, es va iniciar la Tercera Guerra Carlina, que duraria fins al 1876.

Al llarg del segle XIX, davant la situació del camp i el caciquisme imperant, la gent va anar adquirint consciència política i, malgrat que moltes vegades ho va haver de fer en la clandestinitat, es va anar organitzant en tendències i grups polítics. Cal recordar que, durant quasi tot el segle XIX, l'estat de guerra a la major part de les poblacions de la Franja era un fet, que es traduïa també en la crisi econòmica que patia tot el país.

La Revolució de 1868 va arribar a tots els pobles de les comarques de la Franja. A finals del mes de setembre d'aquell any, en molts municipis es van formar les juntes municipals revolucionàries. En un primer moment, es van constituir les juntes revolucionàries a les poblacions on la consciència estava més avançada i a les que eren cap de partit judicial, o sigui, Benavarri, Tamarit, Fraga i Vall-de-roures. L'objectiu de la Revolució de Setembre de 1868 i de les juntes revolucionàries era canviar l'ordre social del país, una fita difícil d'aconseguir en una societat ruralitzada i amb un desenvolupat i arrelat caciquisme. La constitució d'aquestes juntes va ser bastant caòtica i irregular. Algunes es van declarar en gran manera anticlericals, d'altres propugnaven la revolució social i d'altres eren controlades pel cacic de torn, ja fos burgès o aristòcrata, amb la finalitat que no canviés res. Hi va haver coses insòlites i pintoresques, com ara a la població del Torricó, on un grup d'exaltats va sortir al carrer cridant «Fora els Borbons» i van ser reduïts per una sola persona; sembla que fou l'alcalde amb l'ajuda del seu fill. En algunes poblacions de la Ribagorça era el capellà qui estava al capdavant de la junta revolucionària. Els enfrontaments entre les diferents institucions eren permanents. Quan es va proclamar la Revolució a la població d'Estopanyà, a les mines de Tragó, situades

dintre del seu terme, unes tres-centes persones armades procedents de la mateixa població, de Tragó de Noguera, de Camporrells i del Campell van ocupar el lloc i van explotar les mines durant dos mesos i mig. L'exèrcit va recuperar el lloc, però, quan les tropes es van retirar, els ocupants hi van tornar. Aleshores la guarnició de l'exèrcit hi va construir una torre de defensa amb vigilància permanent. El 6 de febrer de 1869, unes dues-centes persones armades van destruir el castellot i van tornar a ocupar les mines.

El 30 de setembre de 1869, amb un gran suport popular i de moltes poblacions de la contornada, a Barbastre es va proclamar la República. L'arribada d'un regiment militar va fer que els revoltats fugissin cap a Benasc i Benavarri.

Les idees revolucionàries també arrelaren en gran manera a la comarca del Matarranya. Malgrat que el carlisme era majoritari, des dels estaments governamentals es va tenir cura de difondre les idees liberals i, fins i tot, es van protegir les persones que abraçaven la causa. Aquesta comarca era influenciada en gran manera per les poblacions de més importància, com ara Tortosa, Alcanyís i Morella. En aquestes tres ciutats hi havia destacaments permanents de l'Exèrcit, que serien en gran part els difusors de les noves idees. Cal recordar que, després de la Segona Guerra Carlina, es va crear la Comandància General del Maestrat (1847), amb seu a Morella, que abraçava la comarca del Matarranya i tot el Baix Aragó, incloent-hi les poblacions de Favara, Maella i Nonasp. Aquesta decisió comportaria que tota la zona depengués militarment de la Capitania General de València; aquesta situació es va mantenir fins al 1871, quan la comarca es tornà a incorporar a la Capitania General d'Aragó.

Després de la fugida de la reina Isabel, i en proclamar-se la República, la majoria dels pobles del Matarranya van constituir la seva junta revolucionària. Les noves idees havien arrelat força en diversos sectors de la comarca, en contraposició al carlisme i al conservadorisme. Personatges com Víctor Pruneda, Emilio Castelar i, sobretot, Benigno Rebullida y Micolau hi van tenir molt a veure.

El 18 de maig de 1869, els diferents territoris que havien format l'antiga Corona d'Aragó van signar el cèlebre Pacte de Tortosa, que, entre altres aspectes, establia les bases perquè aquests territoris es convertissin en estats per decisió lliure i pròpia. Després optarien per agrupar-se de cara a la construcció de l'anhelada Federació Ibèrica. Un bon nombre d'institucions dels municipis de la Franja es van adherir al Pacte, la primera de les quals va ser el Comitè Republicà de Beseit, que ho va considerar «altament liberal i patriòtic» (*La Revolución* (25 juny 1869)).[6]

De totes maneres, a la comarca del Matarranya, en les eleccions municipals celebrades el 1868 i en les generals de 1869, els carlins van guanyar a la majoria de les poblacions. Els carlins acaparaven la major part dels càrrecs als municipis i

6. La traducció és nostra.

també a la Diputació de Terol. Quan les noves Corts de Madrid van proclamar el dret a la llibertat religiosa, les partides carlines van tornar a fer acte de presència a la comarca. Els atacs es van centrar, principalment, en contra dels republicans, amb amenaces i accions violentes. A Calaceit, el 15 de febrer de 1869, van aparèixer uns pasquins amb el text següent:

> Viva la Religión
> Viva Carlos VII
> Muera la República
> Mueran todos los hereges [*sic*] y republicanos de Calaceite, que no han firmado la Unidad Católica.
> Mueran los primeros D. Pedro Vicente, Miguel Suñer, Joaquín Pascual y Tomás Puchol.

L'any 1871 va ser proclamat rei d'Espanya Amadeu de Savoia, però, amb la mort del general Prim, el seu principal valedor, i a causa de la greu situació política que vivia el país, va abdicar dos anys després. A la Franja, la figura del nou rei no despertà gran entusiasme. En el moment de la proclamació, les poblacions mantingueren una posició escèptica i, si algunes persones van enviar adhesions, ho van fer per obligació.

Malgrat que una gran part de la població de les comarques de la Franja era de tendència republicana i federalista, la proclamació de la Primera República no va tenir gaire incidència. A Fraga, la Junta Federal Revolucionària va intentar implantar el seu ideari, però la intervenció de la Guàrdia Civil va tornar a restablir l'ordre. En algunes poblacions de la Ribagorça, on s'accentuava la tendència federal i cantonalista, va passar una cosa semblant. El carlisme i el caciquisme imperant en aquells moments frustrava qualsevol moviment revolucionari.

De totes maneres, se sap que, sense gaire entusiasme, la majoria de les poblacions de les comarques de la Franja van proclamar la República o s'hi van adherir.

La Tercera Guerra Carlina

Aprofitant el desconcert polític i social, la primavera de 1872 va començar la Tercera Guerra Carlina. Com va succeir en la primera, la lluita es va centrar principalment a Navarra i el País Basc, a Catalunya, a la zona nord del País Valencià i al Baix Aragó. Totes les poblacions de les comarques de la Franja, d'una manera o d'una altra, es van veure involucrades en la guerra, però, a causa de la seva situació geogràfica, la comarca més afectada va ser el Matarranya i, en segon terme, la Ribagorça.

A partir de l'any 1869 els carlins es van tornar a preparar per entrar en guerra. Segons el full de serveis del general Galindo conservat en l'arxiu familiar, durant els primers mesos de l'any 1871 el comandant general d'Aragó, Manuel Marco de

Bello, a través del coronel Pallés, va fer arribar a Josep Galindo i Vidiella, un dels principals carlins del Matarranya, la documentació per a portar a terme l'aixecament de tot el regne d'Aragó, malgrat que la guerra, es pot afirmar, no va començar fins als mesos d'abril i maig de 1872. Durant aquells mesos a tot el Baix Aragó i, en concret, a la comarca del Matarranya es formaren les partides que recorrerien tot el territori per cercar ajudes i allistar voluntaris.

Els caps d'aquestes partides eren importants personatges de la zona com ara Pasqual Gamundi, de Maella, Victorino Camps Cepera, de Cretes, i Josep Galindo i Vidiella, de Calaceit. De totes maneres, cap d'aquests ni els militars de carrera, com Dorregaray, no van exercir un lideratge carismàtic com el de Cabrera, que, exiliat i casat amb una rica hereva a Londres, es va negar a participar en la guerra i va avisar els seus coreligionaris que la guerra no tenia cap sentit. L'any 1875 va pactar amb el Govern de Madrid i va reconèixer com a legítima la figura d'Alfons XII. Els carlins el van tractar de traïdor per aquesta decisió, que va ser un cop molt dur per a la seva causa.

L'historiador Santiago Vidiella afirma que durant aquests anys de guerra pels pobles del Matarranya van passar cabdills tradicionalistes com Segarra, Gamundi, Marina, Cucala, Vallès, Marco de Bello, Tristany, Álvarez i d'altres, així com Alfons Carles de Borbó i d'Àustria-Este, germà de Carles de Borbó i d'Àustria-Este —pretendent a la corona amb el nom de Carles VII—, i la dona d'Alfons, Maria de les Neus. Pels caps liberals ho van fer Santa Pau, Delantre, Montero i Despujol.

La comarca de la Ribagorça des d'un principi tampoc no se salvà de les escomeses de la guerra, però va ser al final quan més en va sofrir els efectes. Per la Ribagorça passaren les tropes del brigadier Valeriano Weyler i del general Martínez de Campos perseguint els carlins que fugien per passar la frontera francesa. El gruix d'aquest exèrcit arribà a tenir fins a set mil homes i per allà on passaven exigien racions de pa i carn; si no eren correspostos, envaïen viles i camps tot devastant tot el que trobaven al davant.

Les poblacions de la Baixa Llitera i el Baix Cinca, de tendència liberal, també sofriren l'estada de les partides carlines. La primavera de l'any 1873 les forces carlines dels capitostos Tristany, Valls i Nasarre van entrar a Tamarit i van agafar diverses persones com a presoneres, van cremar els llibres del Registre Civil i van cometre altres abusos. La ciutat de Fraga, com que tenia guarnicions permanents de l'exèrcit, no es va veure afectada per les visites de les partides i les tropes carlines.

Malgrat que els successos bèl·lics van tenir molta menys importància que en la Primera Guerra Carlina, els carlins, amb la lluita de guerrilla i com que coneixien molt bé el terreny, es van fer forts al territori. El Govern, que no veia la manera de posar fi a la guerra, va dictar mesures molt dràstiques contra els carlins i va segrestar els béns fins i tot dels que eren sospitosos de pertànyer al carlisme. Moltes persones es van veure obligades a exiliar-se.

Finalment, la guerra es va acabar quan el 27 de febrer de 1876 el pretendent Carles de Borbó travessà la frontera per marxar a l'exili. Recordem que, quan era a Valcarlos, en el moment de passar la frontera, va dir: «Tornaré per salvar Espanya!». Això volia dir que el carlisme encara no s'havia acabat.

Enmig de la Tercera Guerra Carlina, l'11 de febrer de 1873, es va proclamar la República, que va ser rebuda de manera diferent a les diverses comarques de la Franja. A les comarques del Baix Cinca i la Llitera va ser ben acceptada, tot i que sense entusiasme; en canvi, a la Ribagorça i al Matarranya va passar desapercebuda, perquè aquestes comarques estaven en plena guerra civil.

L'època de la Restauració

L'any 1875, amb la restauració del nou rei borbó en la figura d'Alfons XII, comença una nova època de tranquil·litat per a totes les comarques de la Franja. Aquesta calma fins a la segona dècada del segle següent no es traduirà en prosperitat. Les seqüeles i les ferides de la guerra trigaran bastant a ser superades. La situació econòmica al camp és negativa, perquè les collites no són bones i els preus dels productes són baixos. El nou sistema polític implantat durant l'anomenat període de la Restauració propicia el caciquisme a les comarques de la Franja. Els governs a Madrid es van alternant entre liberals i conservadors, però a les comarques de la Franja el canvi entre els uns i els altres quasi no es nota. La taxa d'analfabetisme és molt alta, les classes treballadores —o sigui, els jornalers— difícilment poden viure, hi ha pobresa i moltes famílies han d'emigrar a les ciutats per cercar unes condicions de vida millors. Les malalties també s'acarnissen amb la població de les comarques de la Franja: hi ha una epidèmia de pesta groga i, l'any 1875, apareix el còlera, que fins a finals de segle causarà un bon nombre de morts.

La Restauració, com hem dit, va propiciar la creació d'un sistema de partits majoritaris que es rellevaven pacíficament en el poder. El sistema es va consolidar l'any 1885 amb l'anomenat Pacte d'El Pardo, subscrit entre les dues organitzacions. Aquest sistema d'alternança política va funcionar sense greus problemes durant tot el darrer quart del segle XIX i durant els primers anys del XX. A les comarques de la Franja, això, des del punt de vista polític, es va traduir en caciquisme i en un control de la política per part d'unes famílies determinades. Malgrat els canvis que es desenvoluparen durant les primeres dècades del segle XX, a la Franja el caciquisme polític continuà fins a la dictadura de Primo de Rivera.

El regeneracionisme propugnat per Joaquín Costa va tenir una gran repercussió a totes les comarques de la Franja. Aquest corrent ideològic es va desenvolupar a l'Estat espanyol a finals del segle XIX i principis del XX, precipitat immediatament pel desastre colonial del 1898, però amb un rerefons d'insatisfacció del sistema

sociopolític i econòmic de la Restauració. No s'ha de confondre amb la Generació del 98, que se centraria més en la literatura i proposaria alternatives.

Sota la influència de Joaquín Costa, a les comarques de la Franja, principalment a la Ribagorça i al Matarranya, es desenvolupà un moviment que alguns qualifiquen de regeneracionisme aragonès, però que no es pot aplicar de manera general a totes les comarques, perquè aquest moviment va tenir unes característiques molt singulars en cadascuna.

A la Ribagorça, el mateix Costa l'any 1891 va fundar La Liga de Contribuyentes de Ribagorza, que més endavant passaria a denominar-se Cámara Agrícola del Alto Aragón. Els antecedents de la fundació d'aquestes entitats s'han de cercar en la greu crisi que viu el camp en la dècada dels vuitanta. És un intent de mobilitzar les masses neutres al marge de l'Estat i del parlamentarisme completament buit i al servei de l'oligarquia.

A les comarques de la Llitera i del Baix Cinca el programa propugnat per Joaquín Costa va fomentar la cooperació i la defensa dels objectius dels pagesos. La inauguració del canal d'Aragó i Catalunya beneficià en gran manera una bona part de les poblacions d'aquestes dues comarques.

Aquestes idees també es materialitzaren en la política. La societat de les comarques de la Franja, aferrada al camp, s'aniria dividint en dues cultures: una de més moderna, molt influenciada per les idees regeneracionistes, que des de principis del segle xx comportaren una influència del republicanisme radical que va anar creixent amb l'èxit polític de Joaquín Costa, i una segona de lligada al caciquisme conservador.

Malgrat tot, el caciquisme conservador monopolitzà la política i controlà totes les comarques de la Franja, fos des del Partit Conservador o des del Liberal. L'elecció a les Corts de Madrid de diputats dels districtes en què estava dividida la Franja (Barbastre, Benavarri, Fraga, Casp, Alcanyís i Vall-de-roures), durant tot el període fins a la dictadura de Primo de Rivera, va estar controlada per unes famílies molt concretes, que directament o a través dels seus representants s'anaven succeint en totes les eleccions l'una darrere l'altra. Algunes d'aquestes famílies controlaven la província sencera. Així, veiem que els districtes de Barbastre, Benavarri i Fraga, pel Partit Conservador, estaven controlats per la família Piniés. El polític Pío Vicente Piniés fou diputat pel districte de Benavarri el 1903, el 1920 i el 1923. Quan va veure possibilitats de no sortir escollit es va presentar pels districtes de Boltanya i Jaca. El Partit Liberal va estar controlat a la província d'Osca pel cacic Manuel Camo Nogués, que fou diputat per Osca. Els seus homes ho van ser per la resta de districtes: Miguel Moya, per Fraga; Antonio Aura Boronat, per Barbastre, i Vicente Navarro Reverter, per Benavarri. El districte de Casp va estar controlat per Àngel Ossorio i Gallardo, conservador, que fou elegit diputat sense interrupció durant les dues primeres dècades del segle. Els districtes de Vall-de-roures i Alcanyís,

pel Partit Conservador, foren controlats per Salvador Bermúdez de Castro y O'Lawlor, més conegut com a marquès de Lema, i pels seus amics i familiars, com ara Rafael Andrade, que fou diputat pel districte d'Alcanyís des del 1896 fins al 1920. L'any 1905 el marquès de Lema va deixar l'acta de diputat al seu substitut Pablo Martínez Pardo. L'any 1916, pel Partit Liberal, Carles Emili Montañès i Criquilión, un home originari d'aquestes terres, obtingué l'acta de diputat pel districte i no la deixà fins a l'adveniment de la dictadura de Primo de Rivera.

Cal fer constar que, al districte de Vall-de-roures, s'hi sumava el de Castellot quan no arribava al nombre d'electors establert.

Regeneracionisme, republicanisme i anarquisme

La política qualificada d'oficialista anava per uns camins i la vida de les poblacions, per uns altres. En una societat completament abocada al camp, les idees de Costa van tenir una marcada influència. De totes maneres, les persones qualificades de regeneracionistes no van adoptar aquesta posició conscientment en un moment determinat, sinó que van tendir cap a aquestes idees d'una manera espontània fruit de la necessitat. Precisament, un dels objectius marcats pel regeneracionisme des d'un principi, impulsar l'associacionisme entre els pagesos, es va donar, en més o menys grau, a totes les comarques de la Franja.

Era el moment d'intentar portar el progrés a les poblacions mitjançant la construcció de carreteres, encara que fossin rudimentàries, perquè el traçat, la majoria de les vegades, seguia els antics camins de carro. També va arribar l'electricitat a molts pobles, quan es va posar en marxa una petita central hidroelèctrica, que, habitualment, no era suficient ni per a abastar la població. Es van construir edificis per a noves escoles i també es va fer arribar l'aigua a un bon nombre de poblacions i, fins i tot, el telègraf i el telèfon. També és veritat, però, que en una bona part de les poblacions de la Franja aquestes millores no van arribar fins als anys de la República i, en el cas de les menys privilegiades, fins a l'època franquista. Les comunicacions van ser un dels principals problemes que van haver d'afrontar les persones de la comarca de la Ribagorça. Les poblacions eren petites i per als polítics de torn construir noves carreteres que comuniquessin les poblacions tenia molt poc interès. El descobriment de l'or en l'energia hidràulica va reparar, en part, aquest problema, però hi ha poblacions que quasi fins a finals del segle xx no van tenir carretera.

A la Ribagorça, Costa i els regeneracionistes van lluitar per aquestes millores. Van crear associacions per a defensar l'agricultura i el territori, i el mateix Costa va publicar diverses obres sobre plans per a aprofitar l'aigua. També es van crear periòdics com ara *El Ribagorzano*, fundat el 23 de setembre de 1904 i dirigit per Marcelino Gambón. Cal recordar que Joaquín Costa va ser el principal col·laborador

d'aquest periòdic fins que va morir, el 1911. El diari es va publicar fins a l'any 1930, malgrat que, durant la dictadura de Primo de Rivera, va agafar un altre caire. L'any 1981, va tornar a aparèixer fins al 1997.

A la comarca de la Llitera, la Cámara Agrícola del Alto Aragón, present a Tamarit, fomentà la cooperació i la defensa dels objectius dels pagesos pel que fa al problema de l'aigua, a través de la construcció d'embassaments i canals per al regatge. N'és un exemple el projecte de l'anomenat canal de Tamarit, una solució exposada per Costa i que, finalment, l'any 1906 es portà a la pràctica amb la inauguració del canal d'Aragó i Catalunya.

A la comarca del Baix Cinca, a part de les millores al camp amb la construcció del canal d'Aragó i Catalunya, es van millorar els recs amb la construcció de noves séquies i canals de menys importància.

Malgrat aquestes millores, la xacra de la despoblació no s'aturava, al contrari, molta gent de la Ribagorça va emigrar cap a França, mentre que d'altres, amb la posada en marxa dels recs, va baixar a la plana, o sigui, a les comarques de la Llitera, el Baix Cinca i el Segrià. Però, malgrat aquest flux de gent, a les comarques de la Llitera i del Baix Cinca també va minvar força la població, perquè moltes persones van marxar per establir-se a les grans ciutats, com ara Barcelona.

El regeneracionisme també tingué una gran importància a la comarca del Matarranya, on els dos màxims representants foren Santiago Vidiella i Jassà, de Calaceit, i Juan Pío Membrado, de Bellmunt de Mesquí. En aquesta comarca, el regeneracionisme no era totalment espontani, ja que els dos màxims representants i la resta dels anomenats prohoms del regeneracionisme coneixien molt bé l'obra de Joaquín Costa: havien llegit els seus llibres, ja que alguns figuren a les seves biblioteques particulars.

Igual que els regeneracionstes de la Ribagorça, els del Matarranya es van preocupar pel desenvolupament de la comarca en tots els aspectes. Per tal de divulgar les seves idees crearen diaris com ara *El Confín Aragonés* —editat a Calaceit durant l'any 1886 i imprès a la ciutat d'Alcanyís—, s'interessaren per la història i l'arqueologia, amb l'edició del *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón* —editat entre els anys 1907-1909—, s'ocuparen de les comunicacions i de treballar per fer arribar el tren a la zona, i crearen associacions per a defensar els interessos de la comarca, com fou Fomento del Bajo Aragón, que durà de 1913 a 1915 i que s'inspirà, en part, en l'organització de la Cámara del Alto Aragón.

Malgrat totes aquestes grans aportacions, cal dir que aquestes persones, sobretot a la comarca del Matarranya, representaven el caciquisme conservador. Potser des del punt de vista ideològic en discrepaven, però, a l'hora de la veritat, donaven suport al marquès de Lema. Ells mateixos reconeixen que el Fomento del Bajo Aragón va fracassar, entre altres raons, per les intromissions dels cacics conservadors del marquès de Lema i els seus representants a les Corts de Madrid, com ara el

marquès de Tosos, diputat pel districte de Vall-de-roures, i Rafael Andrade, pel d'Alcanyís. Els liberals es van negar a participar-hi. Cal recordar que l'enginyer Carles Emili Montañès i Criquilión, que fou diputat liberal pel districte de Vall-de-roures, per aquestes dates, una nit a Calaceit va haver de fugir corrents i el seu cotxe fou apedregat. El delicte era que s'havia atrevit a proposar de portar l'aigua canalitzada des dels ports de Beseit per a regar tot el terme. Algú dels presents en la reunió va argumentar que, si es regava tot el terme, tots serien rics i no tindrien jornalers.

Els escrits de Joaquín Costa van influenciar totes les capes de la població. Sobretot, els escrits sobre democràcia federal i reforma agrària, que parlaven d'organitzar-se en col·lectivitats, influiren en gran manera en les primeres organitzacions llibertàries. Cal destacar que, més endavant, els mateixos militars anarquistes declaraven que Costa havia estat un brillant expositor de les pràctiques col·lectives i també un important exponent de la reforma pedagògica. Durant les primeres dècades del segle xx, a les comarques de la Llitera, el Baix Cinca i el Matarranya, en moltes de les poblacions es van crear associacions sindicals i centres d'ensenyament racionalista. Està documentat en poblacions com el Campell, Tamarit, Fraga i Vall-de-roures. D'altra banda, el republicanisme cada dia anava sumant adeptes i també tingué la seva força.

Les petites indústries que hi havia escampades per molts pobles de la Franja —les dedicades a l'extracció de carbó i terra refractària, i les papereres de Beseit— i, principalment, les feines de construcció dels embassaments de la Ribagorça i del pantà de Pena, a la comarca del Matarranya, les obres per a acabar el canal d'Aragó i Catalunya a la Llitera, i la construcció de les estacions i vies del ferrocarril, fan que hi hagi un gran activisme sindical.

A la majoria dels pobles, durant les dues primeres dècades del segle, es van crear les societats de socors mutus, a les quals es va adherir la major part de la classe treballadora, tant els petits propietaris com els assalariats, i es començà a introduir la propaganda sindical, anticlerical i llibertària a través de periòdics, revistes i pamflets com ara *Solidaridad Obrera*, *El Sol*, *El Liberal*, *La Revista Blanca*, *Cultura y Acción*, la col·lecció «La Novela Ideal» i *El Motín*, que tenia molts lectors.

La Confederació Nacional del Treball (CNT), creada el 1910, va trobar adobades totes aquestes terres per les idees divulgades per Costa, en les quals va trobar una important via per a implantar el pensament llibertari. A partir de 1916, després de recuperar-se de la repressió patida des que es va crear, la CNT i les seves idees es van anar implantant per totes les comarques de la Franja. La construcció de carreteres, embassaments i altres obres de menys importància facilità la creació dels sindicats únics de treballadors afiliats a la CNT.

Entre 1918 i 1920 la CNT va posar en marxa importants campanyes de propaganda per Catalunya i Aragó que van comportar un notable increment d'afiliats a

la zona. Consta que es van fer mítings a les poblacions de Benavarri, Binèfar, el Campell, Calassanç, Camporrells, Castellonroi, Tamarit, Fraga, Mequinensa, Beseit i Vall-de-roures. Durant aquesta campanya, un dels conferenciants va ser Joaquim Maurín i Julià (vegeu l'annex «Biografies de personatges vinculats a la Franja»), fill de Bonansa, un dels líders principals del sindicat, que l'any 1920 va ser nomenat secretari general de la Federació Provincial dels Sindicats a Lleida.

Durant aquests anys, en força poblacions de la Franja, es van crear nombrosos centres culturals que van impulsar també una reforma pedagògica en el marc de les idees llibertàries. El pensament republicà començà a calar en aquestes associacions, i també el laïcisme. De fet, moltes, obertament, no es declaraven republicanes, malgrat que ho eren molt, i també traspuaven unes dosis bastant altes d'anticlericalisme. Els primers enterraments laics es van celebrar a partir dels darrers anys del segle XIX. L'Església no els volia consentir de cap manera i els enfrontaments entre les diverses faccions van ser molt aferrissats i, fins i tot, violents. L'escriptor Josep Anton Chauvell, fill del Campell, ho relata molt bé en la novel·la *Terra verge*, basada en fets reals.

Els erudits del Matarranya

A la comarca del Matarranya, i també a tot el Baix Aragó, aquest afany dels regeneracionistes tingué ressò també en els camps de la literatura, les humanitats i la història. Per totes aquestes terres, entre finals del segle XIX i les primeres dècades del segle XX, aparegueren tot un seguit de personatges que, a més d'interessar-se pel progrés i la prosperitat de la terra en tots els aspectes, també es preocuparen pels estudis humanístics, principalment, per la història i l'arqueologia. Aquest moviment, malgrat que amb uns quants anys d'endarreriment, entroncà amb la Renaixença catalana i amb el Modernisme. Fruit dels contactes amb els homes de l'Institut d'Estudis Catalans i amb altres prohoms de la cultura catalana, aquests erudits començaren a valorar la llengua que parlaven habitualment i molts, finalment, es decidiren a escriure en català.

A la comarca del Matarranya, el punt de partida fou la publicació, l'any 1884, del setmanari *El Confín Aragonés*, imprès a la ciutat d'Alcanyís i editat a Calaceit per Santiago Vidiella. L'edició d'aquest periòdic va suposar la presentació del grup d'erudits de Calaceit format pel mateix Santiago Vidiella, Joan Cabré, Marià Galindo, Bautista Pascual i Julián Ejerique.

L'any 1896, Vidiella va publicar un llibre sobre història local: *Recitaciones de la historia política y eclesiástica de Calaceite*. Malgrat el títol, l'obra és un magnífic compendi històric, que no tan sols aporta dades sobre Calaceit, sinó també sobre tota la comarca. Aquest llibre, d'un gran rigor científic per a l'època, fou bàsic per als estudis posteriors. L'any 1996, amb el suport de l'Ajuntament de Calaceit, es va

reeditar el llibre amb tot un seguit d'apèndixs redactats pel mateix Vidiella fins que va morir, el 1929.

Al grup de Calaceit, en un primer moment, s'hi afegirien Sebastià Montserrat i Bondia, de Maella, i Juan Pío Membrado, de Bellmunt de Mesquí, i algunes persones més, i, finalment, Maties Pallarès, de Pena-roja, Lorenzo Pérez Temprado, secretari de l'Ajuntament de Massalió, i un seminarista de la Freixneda, Bernardo Gerona.

Des de començaments de segle, tot aquest grup, excloent-ne Montserrat i Bondia i Membrado, de ben segur que per edat, i Bautista Pascual, per una llarga malaltia, es van posar a treballar i, l'any 1904, en el periòdic *El Eco del Guadalope*, d'Alcanyís, van publicar una separata amb el títol *Entrepáginas* sobre temes de geografia i història de la comarca, principalment recerques d'història medieval i descobriments arqueològics. La publicació era setmanal; el primer lliurament es va publicar la primera setmana del mes de febrer de 1904 i va durar fins a començaments de 1905. En total, van ser trenta lliuraments.

L'èxit d'aquesta publicació va fer que el grup decidís publicar un butlletí trimestral sota el nom de *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón*. Aquest butlletí es va publicar entre els anys 1907 i 1909, i, finalment, els butlletins foren enquadernats en tres volums corresponents a cadascun dels anys. El director de la publicació va ser Santiago Vidiella, i Lorenzo Pérez Temprado en va ser el secretari. Cal tenir en compte que Maties Pallarès vivia a Barcelona i Joan Cabré, per qüestions laborals —treballava com a arqueòleg—, residia a Madrid. Aquestes quatre persones, juntament amb Julián Ejerique i Marià Galindo, foren l'ànima del famós butlletí. Els primers números es van publicar en una impremta d'Alcanyís i, després, els altres a la ciutat de Tortosa, on residia Marià Galindo.

El grup entrà en contacte amb l'Institut d'Estudis Catalans i amb la cultura catalana en general. L'any 1901, va arribar per primera vegada a Calaceit mossèn Antoni M. Alcover, autor del cèlebre *Diccionari català-valencià-balear*. En un article publicat al *Diario de Mallorca* el 10 d'abril de 1901, relata l'arribada a Calaceit i també es dedica a criticar l'església barroca d'aquesta població. De totes maneres, Alcover va aconseguir que Santiago Vidiella i Maties Pallarès col·laboressin en el *Diccionari*.

L'any 1916, Santiago Vidiella va pronunciar diverses conferències sobre la història de Calaceit en llengua catalana. Joan Cabré i Maties Pallarès també van utilitzar el català en articles a l'*Anuari* de l'Institut d'Estudis Catalans i en altres publicacions, i, finalment, Marià Galindo també va escriure i va publicar algunes de les seves obres històriques en llengua catalana.

Quan es va crear l'Institut d'Estudis Catalans, els seus membres feren diverses estades pels pobles de la Franja. Després d'una expedició de l'Institut l'any 1907 a Roda (actualment, Roda de Ribagorça), es va començar a valorar el patrimoni de

la zona. Mentre van durar les excavacions a Calaceit, sabem que van visitar la població, entre d'altres, Josep Pijoan i l'aquitecte Josep Puig i Cadafalch. Santiago Vidiella diu que l'any 1916 l'eminent arquitecte va visitar Calaceit i les excavacions, procedent de Tamarit i Fraga.

Malagrat que residia a Barcelona, també és destacable la figura de Pere Pach i Vistuer, nascut a Roda i que centrà la seva obra en la seva vila i la seva comarca.

Barcelona, la segona capital d'Aragó

Barcelona sempre ha tingut una gran colònia d'aragonesos. L'any 1920, el 6,65 % de la població era d'origen aragonès i, l'any 1930, la xifra arribà al 8,05 % (81.368 persones, més de la meitat de la població de la ciutat de Saragossa). Amb aquestes condicions, era molt propici fer política aragonesista a Barcelona.

L'any 1910, a Saragossa, es va fundar la Liga Regional Aragonesa, una organització que, més que per a fer política, s'havia fundat per a defensar els interessos de la producció del sucre i, en segon terme, els del camp en general. Malgrat aquests inicis, els aragonesos regionalistes començaven a organitzar-se i estaven decidits a intervenir també en política. Per aquestes dates, els aragonesos sentien una gran admiració per Francesc Cambó i per tot el que s'estava gestant a Catalunya. Com que no volien ser menys que els catalans, van intentar crear la seva mancomunitat, semblant a la que s'havia organitzat a Catalunya. Però la situació política d'Aragó i de la societat en general no eren iguals que les de Catalunya i les coses es van complicar i van anar molt més lentes.

Després de diversos intents, el dia 4 de novembre de 1910, a Saragossa, un sector de la dreta regionalista va fundar la Unión Regionalista Aragonesa (URA), que va mantenir importants relacions amb la Lliga Regionalista de Catalunya i va ser el primer intent seriós de la burgesia aragonesa de dotar-se d'una organització regionalista. L'1 de desembre de 1917, a Barcelona, a la plaça del Teatre, 2, principal, es va celebrar la sessió de constitució de la Unión Regionalista Aragonesa de Barcelona. La revista d'aquesta entitat fou *El Ebro*, una publicació mensual dirigida per Isidro Comas Maraculla.

Durant els anys següents, aquesta entitat va ser la principal organització aragonesista i evolucionà cap al nacionalisme. Igual que en el seu moment va fer la Lliga Regionalista de Catalunya, al maig de 1919, la Juventud Regionalista Aragonesa (JRA) va canviar el nom pel de Juventud Aragonesista de Barcelona. Més endavant, també ho féu la Unión Regionalista Aragonesa, que passà a denominar-se Unión Aragonesista.

Els principals motors d'aquestes organitzacions polítiques són personatges originaris de les comarques de la Franja, entre els quals despunten les figures de Gaspar Torrente i de Maties Pallarès. Aquest darrer ocupà diverses vegades la pre-

sidència i Gaspar Torrente (vegeu l'annex «Biografies de personatges vinculats a la Franja»), a més de pertànyer quasi sempre a la Junta, en fou el principal activista. A través d'aquesta organització, diversos personatges vinculats al nacionalisme català, entre els quals Josep Puig i Cadafalch, Josep Maria Espanya i Josep Pijoan, visitaren els pobles de la Franja i feren conferències a Benavarri, a Tamarit de Llitera, a Fraga i a Calaceit.

L'any 1920, hi ha eleccions a diputats a les Corts de Madrid. A proposta de Gaspar Torrente, la Unión Regionalista i la Juventud de Barcelona donen suport als candidats regionalistes que es presenten per Aragó: Francisco Bastos i Ansart, per Boltanya, Josep Maria Espanya, per Benavarri i Sariñena, i Carles Emili Montañès i Criquilión, per Vall-de-roures. Els resultats van ser desiguals. Bastos va ser elegit a Boltanya i Montañès i Criquilión, a Vall-de-roures, però Espanya va ser derrotat a Benavarri.

Fins que va arribar la dictadura de Primo de Rivera, la política d'aquestes organitzacions fou lluitar perquè Aragó aconseguís una mancomunitat com la de Catalunya. Aquestes organitzacions aconseguiren despertar en els aragonesos una simpatia pel seu passat i establí les bases del moviment nacionalista aragonès.

La dictadura de Primo de Rivera

El 13 de setembre de 1923, el capità general de Catalunya, Miguel Primo de Rivera, enganyant les principals institucions catalanes, que li donaren suport, féu un cop d'estat i establí un règim dictatorial comandat des de Madrid. Cinc dies després, dictà un decret contra el separatisme en què prohibia l'ensenyament i l'ús públic del català, la utilització de símbols com la bandera i, fins i tot, en alguns casos, ballar sardanes. Aquesta repressió també es notà als pobles de la Franja.

En una bona part dels ajuntaments, l'alcalde i els regidors foren substituïts per persones addictes al règim. El caciquisme es va accentuar. César Gimeno, originari de Calaceit i que era un dels cacics més importants de la comarca del Matarranya, va presidir a Barcelona la Unión Patriótica, una organització creada l'any 1924 per iniciativa del dictador per tal de substituir els partits polítics, que el nou règim havia prohibit.

Les activitats que l'Institut d'Estudis Catalans havia començat a desenvolupar a les diferents comarques de la Franja s'aturaren de cop. A Calaceit, s'acabaren les campanyes arqueològiques que, des del 1914, sense interrupció, sufragava l'Institut d'Estudis Catalans i que dirigia Pere Bosch i Gimpera. Fou un cop fort per a l'economia de la població i també per a la promoció i la tasca dels intel·lectuals de la zona que s'havien format com a arqueòlegs i que ara participaven en aquestes tasques. Maties Pallarès va morir l'any 1924 i Santiago Vidiella, el 1929. Lorenzo Pérez Temprado, juntament amb Joan Cabré, va fer unes quantes excavacions a la

zona, però ja no va ser el mateix. La dictadura de Primo de Rivera va ser molt belligerant amb Catalunya i en va atacar la llengua i la cultura. La llengua catalana va ser foragitada dels actes oficials, es van prohibir la bandera i tots els símbols i, fins i tot, es van vetar les ballades de sardanes. La tasca que l'Institut d'Estudis Catalans desenvolupava a la Franja estava englobada en l'àmbit catalanista i, per tant, havia de ser clausurada. A partir de 1924, Lorenzo Pérez Temprado i Joan Cabré van continuar duent a terme excavacions, però es van haver de desplaçar uns quilòmetres més endins de la comarca del Matarranya, concretament, a la població d'Azaila.

Amb l'adveniment de la dictadura, les publicacions de l'Institut d'Estudis Catalans i de tots aquests intel·lectuals s'acabaren i, durant els anys de la República, tampoc no tingueren continuïtat en aquesta zona.

A Barcelona, durant aquesta època, les activitats polítiques de la Unión Aragonesista de Barcelona i de la seva revista, *El Ebro*, es redueixen dràsticament i només s'organitzen quasi exclusivament actes culturals i esportius. Gaspar Torrente pràcticament no escriu i, si ho fa, els seus articles són censurats. La seva actuació política en aquest període se centra a aprofitar en la mesura del possible l'acció política del general Primo de Rivera per a desenvolupar les seves tesis, una manera d'actuar pròpia d'un polític nat: aprofitar totes les circumstàncies que es presentin, encara que després resultin inútils.

Malgrat que Gaspar Torrente mai no en parlava, va participar, juntament amb els seus companys, en la major part de les accions clandestines que es van portar a terme per a enderrocar la dictadura. Segons el testimoni del seu fill, durant els primers dies del mes de novembre de 1926, Gaspar Torrente va participar en els fets de Prats de Molló, en els quals Francesc Macià, amb un grup de militants d'Estat Català, procedents de l'Estat francès, va intentar envair Catalunya i proclamar la República. L'acció va fracassar, perquè un agent de Mussolini infiltrat els va denunciar a les autoritats franceses. El pla no era tan forassenyat com alguns historiadors han afirmat. En el moment en què Francesc Macià passés la frontera, a Barcelona s'havia de declarar la vaga general i diverses forces polítiques, com ara els anarquistes, els republicans i els carlins, s'havien d'aixecar i prendre el poder. Fins i tot hi havia implicats alguns militars d'alta graduació del mateix Directori.

Gaspar Torrente, com a seguidor de Francesc Macià i membre significat de la política nacionalista, estava implicat en els fets, malgrat que no se sap exactament en quin grau. Els serveis secrets de la dictadura també el tenien fitxat per altres activitats clandestines. Això li va reportar persecucions de tota mena i repercutí en la seva economia, enmig de la crisi econòmica que afectava la societat en aquells moments.

Davant la persecució política de què era víctima, i amb la promesa de treballar a la central hidroelèctrica de Seira, de la companyia Catalana de Gas i Elec-

tricitat, Gaspar Torrente, creient que a la seva terra podria desenvolupar millor el seu aragonesisme, va decidir traslladar-se amb la seva esposa i els seus tres fills a Graus. Hi arribà entre finals de setembre i primers d'octubre de 1928, però no es va complir cap de les promeses i la situació econòmica no va millorar. La vida a la Ribagorça fou molt dura per a Gaspar Torrente i la seva família. Malgrat aquestes circumstàncies adverses, durant quatre anys, Gaspar Torrente desenvolupà una important activitat política, no tan sols a Graus, sinó també a la resta de la comarca de la Ribagorça. A partir de l'any 1929, amb altres amics, edità *El Ideal de Aragón*, que seguiria la mateixa línia que les publicacions editades anteriorment a Barcelona. Amb l'adveniment de la República, la Unión Regionalista de Graus, promoguda per Gaspar Torrente, es convertiria en l'Agrupación Republicana Federal.

Durant aquesta època, la història de la Franja va quedar reflectida en la reproducció d'un seguit d'edificis i cases emblemàtiques dels diversos pobles de la zona al Poble Espanyol de Barcelona. I és que l'any 1929, en plena dictadura, s'inaugurà a Barcelona una gran Exposició Internacional. Barcelona ja tenia una tradició d'organitzar grans exposicions i, des de principis de segle, es tingué la idea d'organitzar aquesta. La dictadura intentà aprofitar l'ocasió per a consolidar-se i hi donà un caire totalment espanyol. El que havia de ser una mostra dels pobles de la Mediterrània es convertí en el Poble Espanyol. L'edifici de l'Ajuntament de Vall-de-roures presideix la plaça i també hi són reproduïdes altres cases de pobles de la Franja, com ara la Freixneda i Calaceit. Això no va ser casualitat, sinó que va ser el fruit dels contactes que durant tants anys hi va haver amb personatges com ara Josep Puig i Cadafalch i els membres de l'Institut d'Estudis Catalans. De totes maneres, la decisió final la va prendre el director de l'Exposició, el marquès de Foronda, influenciat per l'enginyer Carles Emili Montañès i Criquilión. Tots dos havien treballat durant molts anys a l'empresa Tramvies de Barcelona, l'un com a president i l'altre com a director general.

A Barcelona, amb motiu de la celebració de l'Exposició Internacional, s'activà la construcció i arribà a la ciutat i als pobles de la rodalia un gran contingent humà, es calcula que d'unes dues-centes mil persones, per treballar-hi. A causa de les males collites, foren molts els habitants dels pobles de la Franja que engrossiren aquest contingent. D'altres ja ho havien fet abans, durant la dècada de 1910-1920.

Durant els anys de la dictadura de Primo de Rivera, la lluita sindical, malgrat que silenciada i represaliada, es va fer patent en totes les comarques de la Franja. La dictadura va coincidir amb uns anys de creixement econòmic i això es va traduir en obres públiques, però la repressió als treballadors era molt forta. El 15 de juliol de 1925, a la comarca del Matarranya, durant la construcció del pantà de la Pena, es va organitzar una vaga que va durar tres dies i, finalment, la patronal va haver de claudicar.

A les comarques del Baix Cinca i la Llitera, les organitzacions sindicals, malgrat que prohibides i en plena clandestinitat, continuaven funcionant, moltes vegades, emparant-se en associacions de socors mutus o en entitats semblants. Només així es pot comprendre que, en el moment de proclamar-se la República, la gent d'aquestes poblacions estigués preparada i, fins i tot, s'hi avancés.

Els anys de la República

La desaparició el 1930 de Primo de Rivera, que s'exilià a París quan va perdre la confiança dels capitans generals, féu que s'obrís un període d'expectatives. Això no va passar per alt a les poblacions de la Franja. Des de feia temps, malgrat la dictadura, les idees republicanes havien calat en diversos sectors de la societat i, en alguns cercles, ja es parlava obertament sobre republicanisme, però fou a partir de 1930 quan en diverses poblacions es formaren els centres republicans radicals socialistes i també el partit d'Izquierda Republicana. L'any 1931, pocs mesos abans de proclamar-se la República, en poblacions com ara Vall-de-roures, Tamarit, Fraga i, sobretot, Mequinensa, es palpaven en l'ambient les ganes de canvi polític. Així, la vila de Mequinensa ja va proclamar la República un mes abans que la resta de l'Estat espanyol i a Fraga també va passar una cosa semblant. En aquesta població, la proclamació va tenir lloc una hora abans que a Barcelona. A Calaceit, una gran manifestació encapçalada per les forces republicanes es va dirigir cap a l'Ajuntament, va pujar al saló de plens i allà l'alcalde, encara monàrquic, va despenjar la fotografia del rei. Algú dels presents la va llançar per la finestra i la multitud la va trencar en mil trossos.

Les eleccions municipals del 12 d'abril foren el detonant d'una espectacular victòria de les forces republicanes, sobretot a les gran ciutats, però també en moltes de les poblacions de la Franja. A les eleccions del 12 d'abril de 1931, a les comarques de la Llitera i el Baix Cinca, les candidatures republicanes foren les vencedores. A Fraga els republicans van obtenir nou regidors i els monàrquics, sis i a Tamarit els resultats van ser de nou contra quatre. També a la comarca del Matarranya, a les principals poblacions s'imposaren les candidatures republicanes. En canvi, a la Ribagorça, on el caciquisme conservador va dominar durant tots els anys del període de la Restauració, guanyaren les candidatures monàrquiques. De totes maneres, un cop es va proclamar la República, tots els ajuntaments van acatar el nou règim.

La República, com a tot el país, es va viure amb un gran entusiasme a totes les poblacions de la Franja, però, malgrat els decrets signats pel primer Govern sobre la promoció del camp i la cultura, i la redacció d'una nova constitució, els conflictes continuaren. L'elaboració d'una llei de reforma agrària que va ser aprovada per les Corts al setembre de 1932 no va satisfer els camperols i les classes treballadores

del sector, i, a més, al cap d'uns mesos, es va paralitzar. Això va radicalitzar les posicions de dretes i esquerres, i va provocar un desplegament important de la CNT, principalment per les comarques del Baix Cinca i la Llitera. L'any 1931, es va crear a la Llitera una Federació Comarcal de Sindicats de la CNT, amb seu, en un primer moment, a la vila del Campell i, després, a Montsó. A la comarca del Matarranya el comitè permanent dels sindicats es va instaurar a la vila de Vall-de-roures.

Els resultats electorals de 1933 van portar la dreta al Govern de Madrid, en part, pel fort abstencionisme promogut per les campanyes llibertàries. La població de Tamarit va registrar un 47,3 % d'abstencionisme, cosa que posa de manifest la força que la CNT tenia a la comarca. Davant la greu situació, els anarquistes van optar per la revolució.

Pocs mesos abans de les eleccions, celebrades el 18 de novembre, seguint les consignes de la direcció de Saragossa, els anarquistes van intensificar les campanyes organitzant actes per tots els pobles de les comarques de la Franja. Aquesta intensa activitat va permetre augmentar notablement el nombre d'afiliats i exacerbar els ànims per implantar l'ideari revolucionari.

Sembla que el pla marcat pels dirigents anarquistes era portar a terme un aixecament a les diverses comarques i, un cop controlada la situació, marxar cap a Saragossa per implantar un règim de justícia social.

L'aixecament es va fixar per al 8 de desembre de 1933. Malgrat que, des d'un primer moment, a Saragossa el pla va fracassar, les comarques de la Franja van continuar amb les consignes donades. Els principals esdeveniments van tenir lloc a la Llitera i al Matarranya.

A la Llitera, la consigna que havia de marcar l'aixecament de la comarca era que el tren de la mitjanit, procedent de la capital aragonesa, no circulés. Aquella nit, el tren va passar amb normalitat, però els anarquistes van continuar amb el pla establert. A Calassanç es va formar una guerrilla per a anar pregonant pels pobles l'aixecament, però els esdeveniments més importants es van donar a la vila del Campell, on es va proclamar el comunisme llibertari, es van controlar les entrades i sortides de la població, i es van cremar els arxius de l'Ajuntament com a símbol de l'abolició de la propietat privada. L'aixecament va durar dos dies i hi va haver dos morts. Tropes de l'Exèrcit i de la Guàrdia Civil van tornar a implantar l'ordre a la comarca. A partir del dia 11 de desembre, van començar les detencions i els presoners van ser traslladats a diverses presons, principalment a les d'Osca i Jaca.

A les poblacions de la comarca del Baix Cinca, durant aquells dies, també hi va haver diversos aldarulls, ja que els mitjans de comunicació de l'època parlaven de diverses detencions. L'assassinat de l'alcalde de la vila de Fraga, Rossend Serra, el dia 21 de juny de 1933, malgrat que es va dir que havia estat per motius polítics, va ser per un problema personal amb un carnisser, i no hi van tenir res a veure ni els anarquistes ni cap altra força política.

A la comarca del Matarranya, els anarquistes, després de declarar el comunisme llibertari en algunes poblacions, com per exemple a Beseit, es van concentrar a Vall-de-roures. Van prendre la població i, durant tres dies, van posar setge a la caserna de la Guàrdia Civil, que, malgrat el tiroteig, va resistir. El segon dia, els anarquistes van permetre que els familiars sortissin de la caserna, però els guàrdies civils van preferir resistir. El dia 10, un destacament de l'exèrcit, vingut des de Tarragona, va posar fi a la insurrecció. Durant els dies posteriors, hi va haver més de cinc-centes detencions. La repressió va ser molt dura per als anarquistes i una bona part van haver de fer front a un consell de guerra. Aquests anarquistes no van ser alliberats en l'amnistia declarada pel Govern l'any 1934 i es van haver d'esperar al febrer de 1936, després que el Front Popular guanyés les eleccions.

Els pobles del Baix Matarranya, o sigui, Maella, Favara, Nonasp i Faió, no pertanyien a la comarcal de Vall-de-roures i, a més, tal com expliquen els historiadors, eren localitats tranquil·les. Hi va haver una moderada sindicació, amb la CNT majoritària a Maella, Favara i Nonasp, i la UGT, a Faió. Durant els anys de la República, fins que va començar la guerra, no hi va haver cap enfrontament amb la Guàrdia Civil ni cap fet remarcable.

Els anys de la guerra

L'experiència republicana de 1931 a 1936 havia obert a l'Estat espanyol, en certa manera, un camí de revolució democràtica ajornat des de feia temps. Per tal de barrar-hi el pas, les velles i noves oligarquies van abandonar, a la fi, la via legal i parlamentària per decantar-se, definitivament, sobretot arran de la victòria del Front Popular, per l'opció del cop d'estat. El cop, promogut per un sector important de l'Exèrcit, havia estat concebut com un clàssic pronunciament que, en bona part, corresponia a la tradició militar vuitcentista. Aquesta vegada, però, les coses havien canviat, i milers de camperols i d'obrers, enquadrats en poderosos sindicats i partits, així com també importants sectors de la classe mitjana i de l'Exèrcit que es van mantenir fidels a la República, s'hi van oposar.

A la majoria de les poblacions de la Franja, la notícia de la insurrecció franquista es va saber a través de les emissores de ràdio i a les tertúlies dels cafès. En una gran part de les poblacions, els representants de les forces d'esquerra i els de dreta van pactar salvaguardar la pau i la unitat de la població, independentment del que pogués passar en altres parts. Però aquest pacte, amb comptades excepcions, no es va complir.

El dia 24 de juliol de 1936, les tropes organitzades a Barcelona que anaven a alliberar Aragó, anomenades Front Popular, van arribar a la línia del riu d'Algars. Aquestes tropes estaven formades per una columna de milicians de Carod i Ferrer i el regiment d'Almansa. Carod era un capitost de la CNT i Ferrer, un capità de la

Guàrdia d'Assalt. El regiment de l'Exèrcit el comandava el coronel Peñalver, el mateix que havia posat fi a la insurrecció dels anarquistes a Vall-de-roures l'any 1933. També anaven amb ells molts milicians que, des que les tropes van sortir de Barcelona, s'hi havien incorporat com a voluntaris. Més endavant, el gruix d'aquestes tropes es convertiria en la 25a Divisió.

A cinc quilòmetres del riu d'Algars hi havia la població de Calaceit. Els republicans d'aquest poble, per la seva pròpia seguretat, després del 18 de juliol, havien hagut de marxar i ara es posaven a disposició d'aquests destacaments. Aquestes persones van informar que a Calaceit s'havien concentrat part dels efectius de la Guàrdia Civil de la comarca, entre d'altres, els de Vall-de-roures i Cretes, així com alguns voluntaris de dretes, per enfrontar-se amb el Front Popular.

El dia 25 de juliol, festa de Sant Jaume, a les onze del matí, un autobús defensat amb matalassos va fer una incursió per veure com estaven les defenses del lloc i, a prop de la població, va ser rebut a trets. Davant aquest esdeveniment, es va canviar de tàctica i de ruta. Es va abandonar la carretera que comunica amb Gandesa i es va fer mitja volta. Les tropes van entrar per la carretera que enllaça Calaceit amb Cretes i Vall-de-roures. Les forces republicanes van demanar als defensors de la població que es rendissin. Els defensors van treure bandera blanca i les forces republicanes se'n van refiar. Després d'això, van tornar a ser rebuts a trets. El tiroteig va durar unes quantes hores i hi van morir uns quants soldats i milicians. Davant l'ultimàtum d'emprar l'artilleria, finalment, els defensors es van rendir. Els guàrdies civils, amb les seves armes, es van lliurar a l'Exèrcit republicà, que, un cop detinguts, els va portar cap a Tarragona.

La resistència de Calaceit tenia com a objectiu evacuar cap a Saragossa un important contingent de persones de dretes que s'havien refugiat a la ciutat d'Alcanyís.

La població es va prendre al crit de «Visca la CNT-FAI-UHP!» i «Visca la República!». Els milicians, que ja venien foguejats i havien tingut unes quantes baixes, van entrar a la població amb poques contemplacions, com havien fet a Vilalba dels Arcs, on, durant la presa de la població, després de la mort d'un d'ells, van provocar una massacre. Com s'afirma en algunes memòries, els que van entrar a Calaceit, deixant a part la seva heroïcitat, es van comportar com bandolers. A la població es va generar un gran caos i es va escampar el terror. Es van cremar l'església i altres edificis religiosos, i també una part de l'arxiu municipal, les botigues van ser saquejades i robades, i es van dinamitar algunes cases de persones de dretes, que també van patir robatoris. A més, es va matar persones pel simple fet de ser acusades de ser de dretes, entre les quals el secretari municipal i cinc capellans.

Després d'intentar posar ordre a aquella salvatjada, les tropes van marxar cap a Alcanyís. A Calaceit tan sols s'hi van quedar vint-i-quatre hores. Després de la presa de Calaceit, van caure la resta dels pobles de la comarca, perquè les persones

de dretes, per temor de les represàlies, havien marxat de les poblacions. Els anarquistes van passar per les armes alguns dels que s'hi van quedar, principalment els capellans.

Una altra columna, dirigida pel comandant Pérez Farràs i per Durruti, va marxar cap a Casp, on s'havia concentrat tota la Guàrdia Civil de la zona, comandada pel capità José Negrete, que, seguint les ordres del general Cabanellas, havia decretat l'estat de guerra a tota la comarca. Assabentat que a Barcelona s'havien format columnes per a alliberar Aragó, es va preparar per a la resistència. Va destituir els ajuntaments i els va canviar per persones de dretes, i va dictar un pregó perquè tots els homes disponibles es posessin sota les seves ordres per lluitar contra els milicians. Les persones d'esquerres de Favara i Maella, unes quatre-centes, van marxar cap a Batea. A la vila de Faió l'única alteració que hi va haver va ser que va canviar el consistori, i a Nonasp l'acord entre republicans i cenetistes va controlar la situació.

La presa de la ciutat de Casp va ser molt acarnissada i va durar dos dies, i es van registrar nombroses baixes als dos bàndols. El capità José Negrete va morir utilitzant com a defensa dones i criatures d'idees republicanes, abans de ser abatut per un tret dels milicians. Després de prendre la plaça, els milicians anarquistes van cremar les esglésies i els arxius, van assassinar els capellans i, com a represàlia, van passar per les armes un nombre important de persones que s'havien significat a favor dels revoltats.

Els milicians van entrar a Nonasp i a Faió sense trobar resistència. Pel que fa a Maella i a Favara, les persones d'esquerres que havien fugit cap a Batea hi van tornar, acompanyades dels milicians, i, sense disparar cap tret, van aconseguir prendre el control de les poblacions. Com a Casp i a tot arreu, els anarquistes van cremar els arxius i tot el que fes olor de religió, i van assassinar els capellans i les monges que van poder agafar, a més d'instaurar una dura repressió. Els veïns de Faió van poder salvar l'església de la crema de les flames.

Acabada l'operació de Casp, aquestes tropes van passar per Fraga el mateix 26 de juliol i van prosseguir en direcció a Saragossa. De seguida es van formar els comitès antifeixistes a totes les poblacions i el de Fraga, al cap de pocs dies, va emetre un comunicat en què deia que la població havia estat lleial a la República i que no havia estat conquerida, tal com s'havia publicat en els mitjans de comunicació.

Totes aquestes tropes, en pocs dies, ocuparen la meitat d'Aragó. Aquest antic regne, de nord a sud, va quedar dividit en dues parts. La part occidental restava dominada pels franquistes i la part oriental, pels republicans. Les tropes arribaren a les mateixes portes de la ciutat d'Osca; més al sud, el límit el marcava la ciutat de Belchite, que estava en mans dels franquistes, fins a arribar a la ciutat de Terol, que dominaven els republicans.

A la Llitera, on els anarquistes eren molt més nombrosos que a la resta de les comarques de la Franja, aquesta facció ràpidament va obtenir el poder. En un primer moment, a Tamarit i en algunes poblacions de la comarca, la Guàrdia Civil, ajudada per algunes persones de dretes, es va fer forta en diversos punts estratègics i també al campanar. Davant l'amenaça de bombardeig d'una avioneta vinguda des de Lleida i veient que les forces republicanes eren més fortes i nombroses, es van rendir. A Tamarit i a la resta de poblacions de la comarca els anarquistes van passar per les armes els guàrdies civils i les persones de dretes.

La ciutat de Montsó, en un primer moment, va ser elegida pels llibertaris com la capital de la comarca, de la qual depenien trenta-dues poblacions, algunes de la Baixa Ribagorça. Al desembre de 1936, els membres representants d'aquestes trenta-dues poblacions, reunits a Montsó, van acordar crear una Federació Comarcal a Binèfar, que es convertí en el centre més important de les col·lectivitats de la província d'Osca.

Les poblacions de la comarca de la Ribagorça, amb gent vinguda des de Catalunya, ràpidament van passar a dependre de les forces lleials a la República. Aquí els anarquistes també van destruir tots els símbols religiosos i van cremar les esglésies, de manera que van desaparèixer tots els retaules i les escultures romàniques que encara no havien estat portats als museus.

Durant els dies posteriors, els anarquistes de la CNT-FAI, la força política més ben organitzada a totes les comarques de la Franja, malgrat que en algunes poblacions era minoritària, van imposar el seu ordre, amb el descontentament de les persones d'esquerres. Els anarquistes eren els únics que estaven ben armats i, a més, rebien reforços des de Catalunya. A la majoria de les poblacions van requisar tots els béns dels de dretes i van implantar el sistema de col·lectivitats, segons la filosofia del comunisme llibertari. Les persones considerades d'esquerres, si no volien entrar en la col·lectivitat, podien mantenir la seva feina, però la resta havien d' anar tots a treballar a la col·lectivitat. Els anarquistes ho tenien molt clar: primer, s'havia de fer la revolució i, després, la guerra.

Els anarquistes tenien quasi tota la població sota el seu control. Van abolir els diners i crearen una espècie de paper moneda que tan sols servia per a cadascuna de les poblacions. També cal fer constar que els assassinats indiscriminats van continuar, sobretot els de capellans i monges. A la majoria de les viles, van intentar amb moltes pressions que les persones d'esquerres entressin en la col·lectivitat, la qual cosa va portar a durs enfrontaments. Els conflictes amb les persones esquerranes eren constants, fins a arribar a les armes. Els anarquistes van arribar a considerar les persones d'esquerres els seus principals enemics.

L'experiència d'assaig de comunisme llibertari que van viure aquestes terres ha estat única al món i els especialistes, malgrat les condicions de la guerra, apunten alguns aspectes positius, com ara el sistema sanitari, la formació dels infants i

també dels grans, la distribució de la riquesa, el paper de les dones, etc. Tots aquests aspectes són dignes de ser estudiats, però no ens correspon fer-ho en aquest llibre, perquè caldrien diverses tesis doctorals, algunes de les quals ja s'han fet.

Des dels primers dies a Fraga es va instaurar el Consell de Defensa d'Aragó, un organisme autònom que exercí funcions de govern a les zones d'Aragó dependents del Govern republicà. Fou creat per les forces anarcosindicalistes i presidit per Joaquín Ascaso. En un primer moment, el van constituir vuit consellers anarquistes, corresponents a vuit departaments: justícia, ordre públic, agricultura, informació i propaganda, transports i comerç, instrucció pública, economia i proveïments, i treball. Fou el primer organisme de govern anarquista, i, tal com ja hem vist, entre altres mesures radicals, decretà la col·lectivització agrària. A finals de desembre de 1936 fou reconegut oficialment pel Govern de la República, que amplià les conselleries a catorze amb la representació de la resta de les forces polítiques, i la seu fou traslladada a la ciutat de Casp.

Sovint visitava les poblacions de les comarques del Matarranya i del Baix Cinca un capitost anarquista, anomenat Floristán —amb un cotxe en el qual hi havia pintada una calavera—, amb els seus ajudants, armats fins a les dents. Tenia la seu a Casp i deia que venia a posar ordre, però el resultat era que sembrava el terror a les poblacions. Molta gent d'esquerres del Matarranya va decidir marxar i traslladar-se a Catalunya. Pel Baix Matarranya, el cotxe de la calavera —que feia les mateixes funcions— anava comandat per un capitost anomenat Fresquet.

A partir del mes d'agost de 1937, amb l'entrada en joc al front d'Aragó de les forces comandades per Enrique Líster, malgrat que amb resistència, els anarquistes van passar a un segon pla i, a poc a poc, el règim de col·lectivitats es va acabar. El Govern presidit per Juan Negrín en decretà la supressió el 10 d'agost i ordenà a la divisió de Líster que detingués Ascaso. Hi va haver enfrontaments amb algunes morts i bona part dels dirigents anarquistes foren empresonats.

El 9 de març de 1938, l'Exèrcit franquista va llançar una gran ofensiva al front d'Aragó i els republicans es van haver d'anar retirant. Per tal de resistir l'ofensiva es van mobilitzar nous contingents d'homes —els darrers que devien ser útils— de tots els pobles de la zona. Es calcula que uns cinc-cents homes de les poblacions de la Franja van partir cap al front. No se'n va mirar el color, era igual que fossin de dretes com d'esquerres.

Aquesta operació fou decisiva en la guerra i també fou la de més amplitud. Els franquistes van passar el Cinca, i, ràpidament, les comarques de la Ribagorça, la Llitera i el Baix Cinca passaren a les seves mans. El dia 17 de març, després que els republicans oferissin una dura resistència, va caure la ciutat de Casp. El dia 27 de març, van començar a caure bombes pel terme de Fraga i, malgrat que es va lluitar cos a cos i, fins i tot, amb armes blanques, l'endemà, el general Juan Yagüe prenia la ciutat. Els dies posteriors, aquest general es va emportar de la ciutat el

mobiliari de l'escola i la biblioteca per al seu poble. A partir del dia 24, van començar a caure projectils pels termes de la major part de les poblacions del Matarranya.

L'Exèrcit republicà va improvisar un front per la part anomenada de la Serra, o sigui, per la zona de Mont-roig i Pena-roja, per a aturar l'avançament dels franquistes, però no va donar resultat, perquè aquests van trencar les línies per Casp i Alcanyís i, tot seguit, el sector republicà, veient que era impossible aturar-los, va donar l'ordre de retirada.

La retirada, tal com expliquen diversos testimonis, entre els quals Joan Antoni Roig i Serrano, de Calaceit, va ser tota una odissea, perquè l'artilleria i l'aviació dels franquistes no deixaven de disparar a la població civil, que, amb carros, animals de càrrega i algun camió, emprenien la retirada cap a Catalunya. Una bona part de la població del Matarranya va prendre la decisió de marxar a Catalunya. L'aviació franquista no tenia cap contemplació a disparar contra els civils. Les bombes i les ràfegues de metralladores van matar diverses persones i també uns quants animals de càrrega. Entre els que fugien hi havia famílies senceres, i moltes es refugiaren a les poblacions del cinturó de Barcelona. Es calcula que en un bon nombre de poblacions van marxar fins a un 30 % dels habitants.

La retirada per la comarca del Matarranya va ser molt penosa i la gent es va haver de desviar per la població de Bot, perquè els franquistes ja havien arribat a la vila de Maella i van tallar les carreteres.

En les seves memòries, els anarquistes es queixen que les brigades de Líster, els darrers combatents que van abandonar les poblacions, van ser incapaces de transportar la gran quantitat d'oli que en aquells moments hi havia als molins de la major part de les viles de la comarca. Aquell any, la collita havia estat bona, i els trulls estaven plens a vessar.

Durant els primers dies del mes d'abril, un exèrcit format per legionaris, gent del nord de l'Àfrica i italians van entrar violentament a les poblacions, sense respectar res. Moltes dones van ser violades, algunes cases van ser saquejades i també van morir diverses persones, fins que es va instaurar l'ordre.

Després, durant un cert temps, en alguns pobles de la comarca del Matarranya, va acampar la divisió italiana anomenada Littorio. Els oficials s'allotjaven a les cases que tenien comoditats. Els caps de la brigada, els generals Gambara i Bergonzoli, es van hostatjar a Calaceit i tenien els despatxos a la plaça de la República, aleshores ja plaça d'Espanya, situada al centre de la població. Les tropes del general franquista Camilo Alonso Vega van acampar a la zona de Mont-roig, on, durant uns quants dies, aquest general va establir el seu quarter general a l'hostal de la placeta.

Al cap de pocs dies van tornar els que s'havien refugiat a Saragossa. Eren persones grans, que ja no van participar directament en la contesa. Tal com afirmen

els testimonis d'esquerres, molts eren els cacics de la població i van ser també els qui van implantar el terror.

Les persones significades d'esquerres van sofrir represàlies ràpidament. Els que eren acusats de delictes eren empresonats i portats a Alcanyís, a Osca o a Saragossa, pendents de judici, i la resta de les persones considerades roges eren vigilades i obligades a fer treballs forçats, com per exemple netejar i treure la runa de l'església i d'altres edificis civils i religiosos. També se les utilitzava als cementiris municipals per a la ingrata tasca de desenterrar i tornar a donar sepultura a les persones de dretes que havien estat mortes —principalment, pels anarquistes— durant els primers dies de la guerra. No se'ls van confiscar les terres, ni tampoc als que van marxar, com havia passat en guerres anteriors. Les terres dels qui van marxar van passar a ser treballades pels seus familiars.

La batalla de l'Ebre

Dos anys després que els republicans entressin a les primeres poblacions de la Franja, el mateix dia, o sigui, el 25 de juliol de 1938, va començar la batalla de l'Ebre. L'anomenat Exèrcit de l'Ebre, que s'havia constituït recentment, travessava el riu Ebre per diversos punts situats entre Mequinensa i Faió i entre Faió i Xerta. També es va passar el riu per Amposta, però aquest pas era secundari, perquè no es disposava de prou mitjans de defensa i es va haver de tornar al punt de partida. Malgrat que els comunicats de guerra dels franquistes afirmaven que les seves tropes havien combatut d'una manera heroica i que havien fet un bon nombre de presoners, la veritat era que l'atac els havia agafat per sorpresa i els republicans havien travessat l'Ebre i estaven combatent a les portes de Gandesa. Davant seu tenien les divisions franquistes, molt ben preparades, del Cos de l'Exèrcit Marroquí, comandades pel general Juan Yagüe. En pocs dies els republicans van fer quatre mil presoners, fins i tot, importants oficials de l'Estat Major.

Aquest atac per sorpresa i les seves repercussions van preocupar en gran manera els generals franquistes, que veien sobre el terreny com ràpidament es perdien les posicions. Aquesta situació també amoïnava molt els franquistes de les poblacions de la Franja que eren a la mateixa frontera, com ara Lledó, Arenys, Cretes, Calaceit, Maella, Favara i també les poblacions de la comarca del Baix Cinca. Les viles de Mequinensa i Faió, després de començar l'ofensiva, ràpidament foren ocupades pels republicans. Sabien perfectament que les directrius del general Rojo, principal cap de les forces republicanes, als caps dels comandaments que lluitaven per ocupar Gandesa —Líster, Modesto i Tagüeña— era que, un cop conquerida Gandesa, continuessin i prenguessin ràpidament les defenses del riu d'Algars i la població de Calaceit. Prendre la vila de Calaceit era molt important per a les tropes republicanes.

Molta gent de les poblacions del Matarranya es va assabentar que els republicans havien passat l'Ebre en sortir de la missa del 25 de juliol, dia de Sant Jaume. Els republicans havien arribat al terme de Bot i ràpidament es va estendre el pànic per totes aquestes poblacions, dominades des de feia pocs mesos pels franquistes.

Davant el pànic, fins i tot es van ordenar represàlies i, el dia 28, sense judici ni la formació de cap causa, a la vila de Calaceit, es va assassinar dotze persones innocents de significació republicana. Durant aquests dies, també es van cometre assassinats en altres poblacions de la comarca per la mateixa causa, i també en poblacions de la Llitera. Es va passar la consigna que, si s'havien d'abandonar les poblacions, havien de ser cremades. Els principals dirigents dretans de les poblacions seguien minut a minut els esdeveniments de la batalla per a prendre les resolucions oportunes.

Quan va començar la batalla de l'Ebre, les viles del Matarranya situades a la frontera van acollir els refugiats, que hi arribaven amb animals, carros o simplement a peu des de Gandesa, Corbera d'Ebre, el Pinell de Brai, etc. Com que no hi havia locals apropiats, en un primer moment, es van aprofitar els molins d'oli i, després, les cases que els republicans havien abandonat en marxar cap a Catalunya.

Durant aquells dies, els veïns d'aquestes poblacions veien com anaven arribant els reforços de la part franquista. El dia 28 de juliol, els de Calaceit van veure passar el general Yagüe al capdavant de la cavalleria, formada principalment per gent del nord de l'Àfrica. Eren nous reforços que s'havien traslladat amb urgència allà davant els esdeveniments de la batalla de l'Ebre. Aixecaven molta polseguera i van passar molt ràpidament per a entrar en combat tan aviat com fos possible. Els veïns també van veure passar unes quantes unitats motoritzades. Sembla que, per la vila de Cretes, també hi va passar el Terç de Montserrat, que es va dirigir ràpidament a Bot. Aquests reforços van ser vitals per a aturar l'avançada dels republicans, sobretot de la cavalleria. Com que era un terreny muntanyós i molt escabrós, els cavalls s'hi adaptaven perfectament i van aconseguir el seu èxit.

El dia 6 d'agost, l'Exèrcit franquista va protagonitzar el primer contraatac i va aconseguir apoderar-se del territori de Mequinensa i Faió. A poc a poc, els franquistes van anar guanyant terreny fins que, arribat el 30 d'octubre, va començar la contraofensiva final.

Un cop passats els primers dies de la batalla, el front es va estabilitzar i a les poblacions de la Franja també es van asserenar els ànims.

A les poblacions de la ratlla del riu d'Algars es van habilitar grans locals com a hospitals. Generalment, es van aprofitar les escoles i altres espais, com ara els dels sindicats i els de les societats de socors mutus, i també es van improvisar hospitals de campanya, on s'atenien els combatents ferits que no estaven greus i els malalts, molts dels quals tenien tuberculosi o altres malalties infeccioses. Als hospitals, hi

treballaven les dones dels homes de dretes i d'esquerres d'aquestes poblacions, però les persones d'esquerres eren les que s'havien d'encarregar de les feines més dures. Es deia que el servei era voluntari, però, com és imaginable, de voluntari, no en tenia res. Els ferits molt greus o que havien de ser sotmesos a amputacions eren traslladats a Alcanyís. Durant aquells dies, aquests hospitals no donaven l'abast i molts dels ferits greus acabaven morint.

Els cementiris eren un altre lloc que cada dia donava molta feina. Es van cavar fosses per a enterrar-hi tres cadàvers a la vegada. Això sí, eren sepultats amb una ampolla de vidre al costat amb totes les referències per a identificar-los després.

La gent d'aquestes poblacions cada dia veia passar noves tropes. El 10 d'agost, van veure passar un gran contingent de tropes d'artilleria i camions com mai no havien vist. Des de totes les viles se sentia el soroll de les bombes i dels obusos, i, de nit, s'observaven els focs d'artifici produïts per les explosions.

Una distracció de la gent de Calaceit i de la Vall del Tormo era veure passar cada dia el general Franco, acompanyat del seu Estat Major, amb els generals Yagüe, Dávila, Vigón i Kindelán. Franco havia traslladat el seu quarter general a tres quilòmetres d'Alcanyís. A l'hora que generalment passava, al matí o cap al tard, els veïns, tant grans com petits, es posaven a banda i banda de la carretera i, quan passava Franco, el victorejaven i l'aclamaven. Segons els testimonis, Franco sempre vestia de general, amb el seu faixí de cuir i de color vermell.

La batalla de l'Ebre va acabar el 16 de novembre de 1938. A partir d'aquest moment, les poblacions, d'alguna manera, van tornar a recuperar la normalitat, i els pobladors es van ocupar de tornar a conrear les terres. Malgrat aquestes ocupacions, les persones d'esquerres no deixaven de ser molestades, vexades i humiliades.

Quan va acabar la batalla de l'Ebre, es va veure clarament que la guerra estava perduda. Una bona part de la gent d'esquerres d'aquestes poblacions, que ja s'havia traslladat a Catalunya, va emprendre el camí cap a l'exili; d'altres van esperar i, refiant-se de la consigna donada, que els que no tinguessin delictes de sang no havien de tenir por, van decidir tornar a la població. No sabien veritablement el que els esperava. Com que de poble a poble es comunicava l'arribada d'aquestes persones, a la ratlla del terme ja els esperaven els que a la majoria de les poblacions eren anomenats «els del garrot». Aquest mot els era donat per l'utensili principal que empraven en les pallisses que clavaven als nouvinguts, que després eren detinguts i, molts, sense judici ni formació de causa, assassinats. L'únic delicte que havien comès era haver estat al costat dels republicans, els rojos, o ser-ne familiars. Els franquistes, com que no es podien venjar directament dels qui els havien fet el mal, a vegades ho pagaven amb els seus familiars.

Tot això ho expliquen molt bé, en les seves memòries, alguns dirigents d'esquerres que van poder salvar la vida. S'han escrit memòries del que va passar de

quasi totes les poblacions de la Franja, però, principalment, dels pobles i de les viles de les comarques de la Llitera i del Matarranya, malgrat que moltes encara no s'han publicat. L'any 1971, els anarquistes de la comarcal de Vall-de-roures a Tolosa de Llenguadoc van publicar un llibre en què expliquen l'experiència llibertària a la comarca i inclouen unes memòries de la guerra. El que diuen sobre els mesos que va durar la batalla de l'Ebre és bastant confús, però és normal, perquè tots havien abandonat la població per temor de les represàlies. Sabien molt bé que la seva vida no seria respectada. Malgrat els errors, el llibre té un gran interès i dóna una gran quantitat de dades.

Els primers anys del franquisme

Els primers anys de la postguerra van ser molt durs. El mateix any en què es va acabar la guerra va començar la Segona Guerra Mundial. El règim franquista, oficialment, es va declarar neutral, però, a la pràctica, no va ser així. De totes maneres, l'Estat espanyol no estava preparat per a afrontar una altra guerra i, malgrat els desitjos, no disposava de prou recursos. De totes maneres, Franco va enviar contingents de voluntaris per ajudar l'Alemanya nazi, en compensació per l'ajuda prestada per Hitler durant la Guerra Civil, i també per lluitar contra el comunisme. Era una manera de correspondre a Hitler tot mantenint la neutralitat. El ministre d'Afers Exteriors, Ramón Serrano Suñer, va organitzar un cos de divuit mil homes, oficials de l'Exèrcit regular i també membres de la Falange i del Sindicato Español Universitario (SEU), així com d'altres de pagats com a mercenaris, coincidint amb l'època de dificultats econòmiques en què es trobava l'Estat espanyol. Per cert, Ramón Serrano Suñer era originari d'aquestes terres. Malgrat que va néixer a Cartagena, la mare era filla de can Sunyer de Gandesa i la família paterna descendia de Cretes.

Aquest cos de voluntaris es coneix com a División Azul i va ser enviat al front rus, on va lluitar en el setge de Leningrad. Com a conseqüència dels combats i, principalment, pel fred, va registrar moltes baixes. Fruit de les pressions de la diplomàcia dels aliats, a partir de finals de 1943, va ser repatriada.

Es té constància que alguns dels components de la División Azul eren originaris de les poblacions de la Franja i també se sap que alguns ja no van tornar, perquè van morir al front rus.

Dins el territori espanyol, el feixisme i el nazisme traspuaven per tot arreu i, durant uns quants anys, com a represàlia pels fets de la guerra, es van afusellar un bon nombre de persones que estaven recluses a les presons. A la major part de les poblacions de la Franja es té constància d'alguns d'aquests casos i es recorda algunes persones que passaren per aquesta trista situació. Durant aquests primers anys, el menjar era escàs i a la Franja, malgrat que no es passava gana perquè era una

zona rural, sí que hi havia misèria. Les autoritats vencedores exercien un control molt estricte i, per sortir dels pobles, es necessitava un salconduit signat per l'alcalde o pel cap de la Falange de la població.

Un bon nombre de persones que es van haver d'exiliar van anar a parar als camps de concentració alemanys, principalment, al de Mauthausen, conegut com «el camp dels espanyols». Formaven part del mig milió de republicans que havien passat la frontera els darrers mesos de la Guerra Civil, després de la caiguda de Catalunya. A França, van ser internats en camps de concentració i distribuïts pel sud del país: el camp d'Argelers, el camp de Vernet, el del Barcarès i el de Setfonts. Al començament de la Segona Guerra Mundial, molts van ser enviats al front amb uniforme de l'Exèrcit francès. I, com que Serrano Suñer deia que no hi havia espanyols fora de les fronteres, quan aquestes persones van ser capturades pels alemanys, van ser enviades als camps de concentració com a apàtrides. Als camps de concentració nazis i, principalment, al de Mauthausen, hi havia presoners de totes les comarques de la Franja i molts hi van trobar la mort.

El conegut comando Poschacher, format per joves presoners que corrien molts riscos, va aconseguir treure a la llum un seguit de fotografies dels horrors que es cometien diàriament al camp d'extermini de Mauthausen fetes pel fotògraf Francesc Boix. Aquest comando estava format per persones entre les quals n'hi havia d'originàries del Matarranya, com per exemple Baptista Valsells i Jesús Grau, tots dos, fills de Calaceit. Aquestes fotografies van servir com a prova per a condemnar diversos jerarques nazis en els judicis de Nuremberg.

A les pobacions de la Franja, com a la resta del territori, es vivien els anys del nacionalcatolicisme. En els actes litúrgics, les esglésies sempre estaven plenes i les manifestacions religioses eren un fet quotidià. Cal recordar que, els diumenges i la resta de dies festius, estava totalment prohibit treballar. Les persones que van viure aquests anys del franquisme encara recorden que la Guàrdia Civil denunciava els pagesos que enxampava treballant al camp els dies festius i els imposava una sanció econòmica.

L'aparició del maquis

Quan les terres de la Franja de Ponent encara no s'havien recuperat de les ferides de la guerra, va aparèixer el fenomen del maquis, que, per a una part dels habitants, principalment, per als municipis situats a la part muntanyosa del Matarranya, fou pitjor que la guerra. L'origen d'aquest nom és italià, i és com es va designar a França el moviment d'oposició als ocupants alemanys, una denominació aplicada més tard a l'Estat espanyol a les partides que després de la guerra van prolongar la lluita contra el franquisme. Totes les comarques de la Franja de Ponent van estar afectades pel maquis, sobretot, les zones de muntanya —la Ribagorça,

l'Alta Llitera i el Matarranya—, però, malgrat que a més petita escala, va afectar també la resta del territori.

El maquis va ser organitzat des de França, principalment, per la Unió Nacional Espanyola, amb el suport i el control del Partit Comunista d'Espanya (PCE) i dels seus dirigents. El projecte consistia a infiltrar divisions guerrilleres dins el territori espanyol i provocar l'aixecament generalitzat de la població contra el règim del general Franco. També pretenia cridar l'atenció dels estats democràtics perquè intervinguessin. Però no va aconseguir cap de les dues coses i, quan el règim franquista va ser tolerat per aquests estats, i en veure que no hi hauria cap intervenció, els dirigents de la Unió Nacional Espanyola van ordenar la retirada. Malgrat aquesta ordre, molts guerrillers, amb la complicitat de la gent del terreny, van seguir lluitant fins al final.

Malgrat que des del final de la guerra hi havia alguna mena de guerrilla, el maquis va aparèixer per aquestes terres a finals de l'any 1944 i va arribar a l'apogeu durant els anys 1946 i 1947, en què l'organització principal de guerrillers, l'Agrupació Guerrillera de Llevant i Aragó (AGLA), va estendre la seva influència per Aragó, així com per les terres castellanes limítrofes, per una part de Catalunya i pel País Valencià.

L'any 1949, s'inicià una gran decadència de les partides, a causa de la situació política del moment i de l'acció i la repressió de les tropes que la combatien, però l'AGLA continuà operant fins a la dècada dels seixanta.

La primera entrada del maquis a la Ribagorça es va produir a l'octubre de 1944, el mateix mes que diversos guerrillers van ocupar la Vall d'Aran, malgrat que aquesta operació, al cap de pocs dies, va ser avortada per les tropes franquistes.

Inicialment, el maquis estava ben organitzat. Es constituïa com un exèrcit de salvació. A la comarca de la Ribagorça, va actuar la Brigada 21, procedent de la 3a Divisió. Aquesta brigada estava formada per quatre batallons i cada batalló es dividia en quatre companyies de cinquanta homes, distribuïts en deu esquadres amb cinc individus cadascuna. El tercer batalló, dirigit per Antoni Cobos, ocupava l'espai entre Benavarri i Graus.

El primer incident armat va tenir lloc a la població de Benasc quan la caserna de la Guàrdia Civil va ser atacada pels guerrillers. Després d'un tiroteig, els guàrdies civils van fugir i en va morir un. A partir d'aquell moment, a més gran o més petita escala, totes les poblacions de la comarca es van veure involucrades en algun esdeveniment dels guerrillers. Sovint entraven a les poblacions, pronunciaven mítings i demanaven aliments. Totes les poblacions de la comarca de la Ribagorça tenen alguna anècdota per a contar de la presència d'aquest moviment guerriller, que durà fins a l'any 1949.

A la comarca del Matarranya, els primers guerrillers van aparèixer els darrers mesos de l'any 1944 i la seva màxima activitat es va desenvolupar, com a la Ribagorça, entre els anys 1946 i 1947.

L'any 1947 va ser important per a la guerrilla que operava per la zona llevantina de la península Ibèrica. El maquis havia arribat a tenir més de set-cents militants, tenia presència en trenta-sis pobles i havia organitzat cinquanta-quatre sabotatges i cinquanta-tres atracaments. El 28 de juliol d'aquell any, el règim franquista va nomenar governador civil de Terol el general Manuel Pizarro Cenjor. Tenia el mandat directe de Franco d'anorrear la guerrilla com havia fet abans a les províncies de Lleó i Granada. Pizarro era també el cap de la V Región de la Guardia Civil i el cap provincial del Movimiento. Tenia tots els poders a les seves mans i només depenia directament del general Franco. El 14 d'agost de 1947, el campament guerriller de Vall-de-roures va ser atacat i es van detenir tres-centes persones, entre les quals Rafael Ferrero, un oficial del sometent que col·laborava amb el maquis. Ferrero, a causa de les fortes pressions, va trair els companys, però després va ser empresonat a la ciutat d'Alcanyís. Un dia de matinada, ell i un grup de guerrillers foren traslladats al camp de futbol de la població d'Arnes i allà van ser afusellats. Malgrat que se sabia que s'havia produït aquest afusellament, fins fa poc no se'n van descobrir les restes.

El general Pizarro va aplicar les tècniques més macabres i terrorífiques per a anihilar la guerrilla: assassinats indiscriminats, pallisses, simulació d'afusellaments per tal d'aconseguir confessions, crema de les collites, aplicació de la llei de fugues, desallotjament de tots els masos, etc. Tot s'hi valia per a aconseguir l'objectiu. Com a testimonis de tot aquest sofriment, van quedar escampades pel territori un bon nombre de fosses comunes com les de Mont-roig de Tastavins, Arnes i d'altres que encara no s'han trobat.

Dels membres que lluitaren en aquesta zona, cal fer una menció especial de Teresa Pla i Messeguer, coneguda com *la Pastora*. El que avui es considera una petita malformació dels òrgans sexuals, molt fàcil de resoldre, a principis del segle passat era un gran problema, perquè no es podia determinar si les persones que la tenien eren homes o dones. La Pastora va néixer a Vallibona, un petit poblet de la comarca dels Ports, l'any 1917. Els pares la van inscriure com a dona perquè no hagués de complir el servei militar. L'any 1949, va ser humiliada per un tinent de la Guàrdia Civil i un grup del sometent. A partir d'aquell moment, es va sumar al maquis i va actuar per les comarques dels Ports i del Matarranya i per zones limítrofes. Es va canviar el nom de Teresa pel de Florenci, tot i que també era coneguda pels noms de *Durruti*, *Teresot* i *el Terror del Caro*. Aviat es va fer famosa per les seves accions, però també és veritat que se li van atribuir algunes morts i accions que mai no va cometre. L'any 1960, va ser detinguda a Andorra i lliurada a les autoritats espanyoles. Va ser condemnada a mort, però, finalment, la seva condemna va ser commutada. Després de sortir de la presó, va morir l'any 2004. Sobre les seves gestes s'ha escrit molta literatura i també algunes novel·les.

Els anys de la Transició

El 20 de novembre de 1975 morí el general Franco i tothom estava convençut que començava una nova època. Els partits, els sindicats i les associacions polítiques en general sortiren de la clandestinitat i se'n formaren de noves. Una onada d'idees noves envaí la societat i també es feren presents, en gran manera, les idees nacionalistes, tant a Catalunya com a Aragó. A la Franja començaren a aparèixer pintades que reivindicaven la llengua. La Franja mirava en gran manera cap a Catalunya.

Un exemple clar d'aquestes reivindicacions el podem observar a la Ginebrosa, una vila de la comarca del Matarranya ja en contacte amb els municipis de parla castellana. Mesos després de la mort del dictador, el Club Social i Juvenil de la població va organitzar una xerrada col·loqui sobre el tema «La llengua que parlem i la nostra cultura», a càrrec de Joan Royo, un mestre de la vila. Acabada la xerrada, uns quants interessats i el mateix conferenciant van acordar de fer classes un cop per setmana a l'escola per a aprendre a escriure i llegir la nostra llengua. Arribat el moment, però, no es van poder començar les classes perquè l'alcalde va comunicar als mestres i al president del Club que no els hi autoritzava mentre no presentessin un permís que legalitzés les classes.

Això va causar un gran rebombori i el setmanari *Andalán*, la publicació més progressista del moment a Aragó, se'n va fer ressò el 15 de maig de 1976. Aquest mateix setmanari, en el número 152 (10 febrer 1978), publicava que a l'Institut de Batxillerat de Tamarit, en una enquesta feta a seixanta-quatre alumnes de BUP, tots se sentien catalans menys un. El setmanari va rebre un gran nombre de crítiques i una carta de l'alcalde de Tamarit que negava els fets. En el número següent, el setmanari es va veure obligat a publicar una nota en què afirmava que l'enquesta, agradés o no agradés, s'havia fet sense cap manipulació i que el resultat era el que s'havia publicat. Per aquestes dates, en pobles de la Llitera i la Ribagorça, es van organitzar actes en què al final es cantaven *Els segadors*, en una clara al·lusió a passar-se a Catalunya, i a Benavarri es van recollir signatures amb aquest fi.

Seguint l'exemple del fenomen de la Nova Cançó catalana, a Aragó aparegueren un seguit de cantautors com ara Labordeta, La Bullonera, Joaquim Carbonell, Tomàs Bosque, etc., que reivindicaven la cultura i el nacionalisme aragonès. Alguns d'aquests cantautors també van incloure cançons en català en el seu repertori, com ara Tomàs Bosque, fill de la Codonyera.

A finals de 1979, a Barcelona, en un petit restaurant situat al carrer dels Tallers, que portava el nom de La Leridana però que tothom anomenava «La Lleidatana», es va fundar l'Associació Cultural Franja de Ponent, malgrat que la Generalitat de Catalunya no la va legalitzar fins a principis de l'any 1982, amb el nom d'Institució Cultural de la Franja de Ponent. Els signants dels Estatuts van ser Jaume Carreras

i Laserrada, Josep Mauri i la seva muller, l'autor d'aquest llibre i Miquel Blanc. Tots eren originaris de la Franja llevat de Jaume Carreras, que era un jove entusiasta per la cultura i la llengua dels Països Catalans i que, com que tenia vinculació, per part de mare, amb Aragó, es va voler dedicar a treballar per la Franja.

Durant uns quants anys, Jaume Carreras va ocupar la presidència de l'associació. A més de consagrar-hi esforços, també hi va dedicar diners personals. Més endavant, va fundar una editorial, Sírius, que va publicar diversos llibres sobre la Franja de Ponent. Algun dia caldrà fer justícia a aquest insigne patriota.

En un primer moment, els membres de l'associació es reunien al restaurant del carrer dels Tallers i es dedicaven a donar suport a les diverses activitats catalanistes que s'organitzaven a les poblacions de les comarques de la Franja. També publicaven articles a la premsa d'Aragó i Catalunya en els quals reivindicaven la cultura i la llengua de la Franja.

A partir de 1980, l'Associació Cultural Franja de Ponent va llançar una gran campanya perquè el nou Estatut d'Aragó, que s'estava redactant en aquells moments, inclogués el català com a llengua oficial, juntament amb el castellà i l'aragonès. L'Estatut es va aprovar a l'agost de 1982 i només s'aconseguí que l'article setè parlés de les diverses modalitats lingüístiques i digués que s'havien de protegir.

Més èxit va tenir l'associació en intentar aturar la segregació de les parròquies de la diòcesi de Lleida a la de Barbastre. Després d'una llarga campanya duta a terme per l'Església d'Aragó i per les institucions polítiques per a aconseguir uns límits territorials que afavorissin la diòcesi de Barbastre, a l'octubre de 1981, el Vaticà va ajornar *sine die* la qüestió dels límits dels dos bisbats. Va ser una victòria momentània, perquè, tal com explicarem més endavant, el que pretenia l'Església d'Aragó es va acabar consumant.

Els membres de l'associació també col·laboraven amb el Centre Aragonès de Barcelona, situat al carrer de Joaquín Costa. Durant aquests anys, hi havia un gran moviment de joves estudiants que, d'alguna manera, volien canviar Aragó. Publicaven una revista, *Secano*, en la qual s' incloïen articles en català, però això va durar poc. Davant la poca sensibilitat per a publicar articles en català, a partir de 1978, la revista *Canigó*, que dirigia l'escriptora Isabel-Clara Simó, va incloure una crònica setmanal sobre la Franja de Ponent i el setmanari, d'alguna manera, es va convertir en el portaveu de l'associació.

L'any 1981, un escriptor d'origen italià que escrivia sobre les terres del Matarranya, Giorgio Della Rocca, juntament amb l'autor d'aquest llibre, Joaquim Montclús, van publicar el llibre *El Matarranya y la Sierra turolenses*, en el qual, per primera vegada, des de Saragossa, apareixien els noms de les poblacions del Matarranya en català. El llibre va aixecar un gran rebombori i el diari *Telex Exprés*, que s'editava a Saragossa, els va dedicar cinc articles molt durs sota el títol «Escritores foráneos que escriben sobre Aragón». El delicte era que afirmaven que a la

comarca del Matarranya es parlava català i haver publicat els noms de les poblacions en aquesta llengua.

Durant l'any 1982, l'Associació Cultural Franja de Ponent, amb la col·laboració de diverses entitats de Calaceit i del Principat, entre les quals Òmnium Cultural, la revista *El Llamp* i l'Institut d'Estudis Catalans, va engegar tot un any dedicat a l'arqueòleg Joan Cabré, per retre-li homenatge quan es complia el centenari del seu naixement.

El cartell anunciador va ser encarregat al pintor Romà Vallès i, com que el va pagar la Generalitat de Catalunya, hi figurava l'escut oficial amb les quatre barres. La capçalera de les cartes i els documents va ser dissenyada pel pintor Albert Ràfols i Casamada, i també es va editar el llibre *Prehistòria de la vall del Matarranya*, de l'arqueòleg Ramon Viñas i Vallverdú, amb pròleg del professor Miquel Tarradell.

Durant tot l'any es van celebrar actes a Calaceit i a Barcelona. Al mes d'abril, durant els dies de setmana santa, a Calaceit es van pronunciar conferències i la banda de música La Lira Ampostina va oferir un magnífic concert a la plaça Major. L'acte principal va tenir lloc a Calaceit el 2 d'agost de 1982, dia que es complien els cent anys del naixement de Joan Cabré.

Les institucions aragoneses no hi van enviar cap representant; en canvi, per part de la Generalitat de Catalunya, hi va anar un cotxe oficial amb Josep Guitart, cap del Servei d'Arqueologia i Paleontologia, i tres persones més. També es va desplaçar a Calaceit una representació del Departament de Cultura de la Generalitat dels Serveis Territorials de Tortosa. L'acte va ser molt emotiu i, abans de cloure's, es va col·locar una placa a la façana de la casa on va néixer l'arqueòleg Joan Cabré.

Al mes de novembre, la Universitat de Saragossa va organitzar un altre acte en el qual es van pronunciar diverses conferències. Aquest acte va ser interpretat com de desgreuge pel que s'havia organitzat a l'agost anterior.

Durant aquests anys membres de l'Associació Cultural Franja de Ponent, de Barcelona, i l'Associació d'Amics de Calaceit, assessorats per professors de la Universitat de Barcelona, entre els quals Antoni Riera i Melis i Josefina Roma i Rius, van establir les bases per a crear un museu a Calaceit. Es van celebrar diverses reunions amb l'alcalde i els membres de l'Ajuntament. El projecte no va tirar endavant, però es van sembrar les llavors perquè més endavant el Museu Joan Cabré fos una realitat.

També cal fer constar que l'any 1980, després que se celebressin les primeres eleccions al Parlament de Catalunya, Jordi Pujol va ser escollit president de la Generalitat de Catalunya i va nomenar Max Cahner conseller de Cultura. El mes maig de 1981, Albert Manent, director general de Cultura, per iniciativa del conseller Max Cahner, reunia al Reial Cercle Artístic de Barcelona un bon nombre de persones originàries de les comarques de la Franja. En aquesta reunió i en d'altres de posteriors, aquestes persones fundaren definitivament l'associació Institució

Cultural de la Franja de Ponent. A partir d'aquell moment, amb l'ajuda de Barcelona, es van organitzar diversos grups a les comarques de la Franja que començaren a desenvolupar una important activitat cultural per tot el territori.

Canvis a la Diputació General d'Aragó

Al novembre de 1982, el Partit Socialista Obrer Espanyol (PSOE) va aconseguir la majoria absoluta a les Corts de Madrid i Felipe González va ser elegit president del Govern espanyol. A Aragó, la primavera de l'any següent, es van celebrar eleccions municipals i les primeres eleccions autonòmiques després d'haver-se aprovat l'Estatut d'autonomia. Santiago Marraco, pel PSOE, va ser escollit president d'Aragó i, quan va formar govern, va posar al capdavant de la Conselleria de Cultura i Educació José Bada Panillo, un excapellà dotat d'una gran cultura originari de la vila de Favara i de parla catalana.

Els membres de l'associació Institució Cultural de la Franja de Ponent ens vam posar en contacte amb ell i Bada Panillo ens va citar per parlar a Favara a les nou del matí del dia 1 de gener de 1984. En la trobada, vam veure un home molt nerviós i amb molta por en la qüestió del català, que es va espantar molt en veure publicat un llibret de recull de refranys de la comarca del Matarranya. De totes maneres, Bada Panillo va confirmar que posaria en marxa l'ensenyament del català a Aragó i que des de la Conselleria de Cultura emprendrien diverses accions, entre les quals la publicació d'una col·lecció de llibres en llengua catalana.

Sobre l'ensenyament del català, també va dir que tenia constància que al cap de pocs dies entraria a la Conselleria de Cultura un document, promogut per l'alcalde de Bonansa, Marcel·lí Iglesias, i sis alcaldes més de la Ribagorça, que demanava l'ensenyament del català a la comarca i a tota la Franja. Bada Panillo també va explicar que, a Calaceit, la Diputació General d'Aragó havia comprat un gran casalot per a crear-hi un gran centre cultural i aturar els catalans, que, des del punt de vista cultural, intentaven envair la Franja. Durant la reunió, el conseller de Cultura i Educació constantment deia: «Nosaltres parlem català, però som aragonesos i no podem permetre ingerències per part de Catalunya».

Un mes després, l'1 de febrer, el conseller va promoure la Declaració de Mequinensa. Al castell d'aquesta vila, un bon nombre de batlles i regidors de totes les poblacions de la Franja signaven una declaració en la qual es comprometien a posar en marxa l'ensenyament del català a les escoles, malgrat que d'una manera voluntària, i a normalitzar la llengua mitjançant els pregons, el retolament de carrers i un ampli ventall d'actuacions.

Mentrestant, la Institució Cultural de la Franja de Ponent continuava fent la seva feina. Va traslladar la seu als locals de Xarxa Cultural, al carrer Ample, 35, i va engegar un seguit d'iniciatives. Juntament amb l'editorial El Llamp, va publicar

una col·lecció de llibres sobre la Franja i va seguir organitzant actes a les poblacions de la Franja.

El conseller José Bada Panillo, malgrat que d'una manera descafeïnada, va complir amb els acords presos a Favara i, en certa manera, també amb els de la Declaració de Mequinensa: va posar en marxa la col·lecció de llibres en català «Pa de Casa» i, el curs 1984-1985, a l'Institut de Fraga van començar les classes de català.

A les eleccions del mes de maig de 1983, a Calaceit, per un estret marge de vots, va guanyar Aliança Popular, i la situació del català va fer un gir sorprenent. El nou govern municipal va ser el més bel·ligerant de la zona contra la llengua i l'ensenyament del català a les escoles. Cal fer constar que l'alcalde continuava essent el mateix que la legislatura anterior, però actuava en nom d'Aliança Popular.

El conseller de Cultura i Educació, veient que la situació del català a la zona era totalment diferent de la idea concebuda anteriorment, va aprofitar el casalot que havia comprat per a fer-hi un gran casal amb la intenció de muntar-hi un museu dedicat a l'arqueòleg Joan Cabré i, alhora, aturar els catalans. Quan es va celebrar el centenari del naixement de Cabré, els fills de l'arqueòleg van donar les seves col·leccions particulars, a més d'altres materials i publicacions.

La Diputació General d'Aragó, i, en aquest cas concret, José Bada Panillo, va tirar endavant el museu amb l'oposició absoluta de l'Ajuntament de Calaceit. José Bada Panillo va tenir l'ajuda de la ceramista i regidora socialista Teresa Jassà, però a títol particular. Avui el museu és l'orgull dels calaceitans i un gran atractiu per als turistes. La memòria històrica és molt feble i, actualment, poca gent sap les vicissituds de com es va gestar aquest museu.

La Institució Cultural de la Franja de Ponent, durant els anys 1982-1984, en col·laboració amb l'editorial El Llamp, va publicar la col·lecció «La Franja». Es van publicar quatre llibres que tingueren un gran impacte a les comarques de la Franja i a tot el territori dels Països Catalans. Aquests quatre llibres foren: *Prehistòria de la vall del Matarranya*, de Ramon Viñas i Vallverdú, amb pròleg del professor Miquel Tarradell; *Refranyer del Matarranya*, de Miquel Blanc; *La Franja de Ponent avui*, de l'autor d'aquest llibre, amb pròleg de l'historiador i geògraf Josep Iglésies, i, finalment, *El paper moneda català a la Franja de Ponent 1936-1939*, d'Antoni Turró. Quan l'editorial El Llamp, per problemes econòmics, va desaparèixer, la col·lecció va continuar amb la col·laboració de Xarxa Cultural i, després, amb l'ajut de la Fundació Noesis.

El Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana

L'any 1986 es compliren setanta anys del Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana i, aprofitant la commemoració, les principals institucions dels

Països Catalans van convocar el segon. El president del Segon Congrés va ser el doctor Antoni M. Badia i Margarit, rector de la Universitat de Barcelona, i el responsable màxim de l'organització va ser Josep Espar i Ticó, un activista cultural que ja havia destacat en gran manera en l'organització del Congrés de Cultura Catalana.

Els preparatius van començar la tardor de 1985 i hi va participar també la Diputació General d'Aragó, malgrat que amb algunes reticències i sense gaire compromís. L'Àrea Territorial d'Aragó va ser presidida pel doctor i lingüista Artur Quintana, i Maria Teresa Claramunt en va ser la vicepresidenta. Joaquim Montclús es va fer càrrec de la secretaria general i també de la part executiva. A partir d'aquell moment, la Institució Cultural de la Franja de Ponent es va dedicar completament a organitzar el Congrés a la Franja.

L'associació Fundació Noesis de Calaceit va prestar els locals per a la celebració del Congrés. Aquesta fundació té l'origen l'any 1969, quan va arribar a Calaceit l'escriptor francès Didier Coste i s'hi va comprar una casa. L'any següent, fruit dels seus contactes, es va establir a la població l'escriptor xilè José Donoso Yáñez i després van seguir els seus passos una colònia important d'escriptors, artistes, dissenyadors, pintors, advocats, economistes, etc. Entre d'altres, els pintors Romà Vallès, Albert Ràfols i Casamada i la seva muller, Maria Girona, i Àngel Jové, l'escriptora Susana Constante, l'antropòloga Bignia Kuoni i el seu marit, i el poeta Ángel Crespo. L'any 1982, Didier Coste, juntament amb altres escriptors i amics, va posar en marxa la Fundació Noesis. Aquesta entitat es presentava com una fundació privada dedicada a afavorir l'apropament i la coneixença mútua de les pràctiques creatives de les cultures basades en les llengües romàniques. A la part alta de la població es va construir el Centre Noesis, format per un conjunt de cases de pedra, ben conservades, que es remuntaven al segle XVIII. El centre comprenia diversos tallers i llocs de residència per a artistes, una sala de conferències, una sala de reunions de treball, una bona biblioteca, sistemes audiovisuals, premsa de gravat i un laboratori de fotografia.

A finals del mes de juliol de 1985, es va celebrar una reunió per a preparar el Congrés als locals de la Fundació Noesis. Durant la trobada, els assistents van tenir la sorpresa de veure com una parella de la Guàrdia Civil es presentava al local dient-los que havien estat denunciats pel fet d'estar celebrant una reunió clandestina. Didier Coste, malgrat que no participava en la trobada, era als locals i es va enfrontar amb la parella de guàrdies civils. Es va indignar molt i els va dir que, en plena democràcia, allà no hi havia cap reunió clandestina. Els mitjans de comunicació es van fer ressò de la notícia i es va armar un gran escàndol. Didier Coste va deixar els locals —sense cap cost— perquè fossin la seu permanent del Congrés. Malgrat això, com que a Calaceit no hi havia prou infraestructura, a la pràctica, la seu del Congrés van ser els locals de Xarxa Cultural de Barcelona, encara que, oficialment, la seu era a Calaceit.

A la secretaria de Barcelona, a més de Joaquim Montclús, hi treballaven Desideri Lombarte, originari de Pena-roja; Rafel Ventura, del Campell; Jordi Gibert, i alguna altra persona més. A Calaceit, la secretaria era a càrrec d'Antoni Bengochea, que es coordinava amb la de Barcelona. Precisament, Desideri Lombarte va passar a ser un gran activista de la Institució Cultural de la Franja de Ponent i del Congrés. Quan va arribar a l'associació, escrivia en castellà i no dominava gaire el català, però en poc temps es va posar al dia. Ell era el principal redactor de les cartes i dels documents.

Les sales del castell de Mequinensa també van servir per a preparar els actes i per a organitzar-hi algunes activitats. En l'acte inaugural, que es va celebrar al monestir de Poblet, hi va ser present el conseller de Cultura i Educació d'Aragó, que va llegir un bon discurs, tot en català. Durant els mesos que va durar el Congrés, es van organitzar seixanta-quatre actes per tot el territori de la Franja.

L'acte principal va tenir lloc al mes d'abril al castell de la vila de Vall-de-roures, que, després de molts d'anys d'abandonament, s'havia començat a restaurar, i es va aprofitar l'esdeveniment per a inaugurar-lo. En aquells moments, s'havia restaurat del tot la primera planta. L'Ajuntament es va encarregar de portar-hi l'electricitat. L'acte va consistir en un sopar de gala amb més de dues-centes cinquanta persones i diverses actuacions musicals, i va ser presidit pel conseller José Bada Panillo, pel doctor Antoni M. Badia i Margarit i per l'alcalde de Vall-de-roures. Durant la festa, es donaren a conèixer els guanyadors de diversos premis literaris i artístics.

El principal guardó convocat era el Premi Guillem Nicolau, dotat amb cinccentes mil pessetes, la medalla d'or del Congrés i la publicació de l'obra. El jurat va estar format per Joan Perucho, Maria Dolors Serrano, Artur Quintana, Javier Aguirre, Manuel Campo Vidal i Joaquim Montclús, actuant com a secretari. El guanyador va ser l'escriptor del Campell Josep Anton Chauvell, amb la novel·la *L'home de França*. La Diputació General d'Aragó es va comprometre a editar l'obra i a continuar convocant els premis anualment. Després de vint-i-sis anys, encara es convoca el premi, però amb la mateixa dotació, o sigui, tres mil euros.

El Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana va significar un gran revulsiu per a despertar les consciències de la Franja a l'hora de valorar i reivindicar la seva llengua i cultura. Al cap de pocs mesos de celebrar-se la clausura del Congrés, de la mà d'un altre activista catalanista, Josep Parera —fill de Castellonroi, però que residia a Terrassa—, va aparèixer el número 0 de la revista *Desperta Ferro!* Aquesta revista va ser el primer intent seriós d'editar una publicació a la Franja amb la representació de totes les comarques. La revista, que apareixia trimestralment, a partir del número 1 va ser editada pels Consells Locals de la Franja, una associació cultural de la Llitera dirigida pel periodista fill del Campell Rafel Ventura. Es va editar fins a l'hivern de 1991 i va ser premiada per Òmnium Cultu-

ral de Lleida amb el Premi Humbert Torres com a millor revista d'àmbit comarcal editada en català.

El Congrés també va propiciar la fundació de l'Associació Cultural del Matarranya, que en pocs anys es convertiria en l'entitat més important en la promoció i la difusió de la llengua i la cultura, no tan sols al Matarranya, sinó a tota la Franja.

Les associacions culturals

Més que els ajuntaments i altres institucions polítiques, a la Franja de Ponent, les associacions culturals són les que han portat el pes de la promoció i defensa de la llengua i la cultura catalanes a tot el territori. A part de la Institució Cultural de la Franja de Ponent, de la qual ja hem parlat i de la qual parlarem més endavant, hi ha quatre associacions que són les que, durant aquests anys, s'han mogut pel territori organitzant actes, editant llibres i revistes, i promovent les classes de català per a totes les edats. En cadascuna de les comarques funciona una d'aquestes associacions, però la més potent és l'Associació Cultural del Matarranya. Tot seguit repassem breument la història de cadascuna d'aquestes associacions.

— Associació Cultural del Matarranya

L'Associació Cultural del Matarranya (ASCUMA) és una entitat sense ànim de lucre que treballa per la defensa, la promoció i la dignificació de la llengua i la cultura de la comarca del Matarranya i dels municipis de parla catalana del Baix Aragó.

Va néixer arran de la II Trobada Cultural del Matarranya, que va tenir lloc a la Freixenda el 1989, quan un grup d'homes i dones van veure la necessitat urgent de deixar de banda els localismes i treballar junts en l'àmbit comarcal.

L'acta fundacional la van signar Lluís Rajadell, José Querol, Toni Llerda, José Manuel Aragonés Erruz, Ricard Solana, Trini Albesa, Mercè Pallarés i Pasqual Vidal, encara que a les reunions prèvies a la fundació legal, i, més concretament, a la reunió de Vall-de-roures, també hi van assistir Desideri Lombarte, Jesús Segurana i Mercè Gimeno, entre d'altres. Com a socis fundadors, a part de les persones esmentades, van signar l'acta Rosalía Gil, Carme Alcover, Esteban Alcoberro, Paulí Fontoba, José Bengochea, Daniel Omella, Mercè Pallarés, Teresa Lomarte i Teo Puente. Altres persones que van participar en la fundació de l'ASCUMA no van signar l'acta, com ara Artur Quintana i tal vegada algú més.

Fins al dia d'avui han estat presidents de l'ASCUMA Toni Llerda, de Cretes (agost de 1989 - octubre de 1991); José Manuel Aragonés Erruz, de la Freixneda (octubre de 1991 - gener de 1994); José Querol Pascua, *Marco*, de la Freixneda (ge-

ner de 1994 - desembre de 1994); Hipòlit Solé Llop, de Nonasp (gener de 1994 - gener de 2007); José Miguel Gràcia Zapater, de la Codonyera (gener de 2007 - febrer de 2011), i Josep Maria Baró Pugès, de Vall-de-roures (des del febrer de 2011).

Després de mes de vint anys de vida, l'associació s'ha convertit, juntament amb l'Institut d'Estudis del Baix Cinca, en el principal referent de l'activisme cultural catalanista de la Franja. Durant aquests anys, la seva tasca ha estat immensa, amb l'organització d'actes i de classes de català per a adults, la publicació de llibres i revistes, la preparació d'exposicions, etc. Avui l'associació té els locals a la vila de Calaceit, amb una secretaria permanent que d'alguna manera també dóna cobertura a l'Institut d'Estudis del Baix Cinca i al Centre d'Estudis Ribagorçans. Actualment aquesta entitat té uns quatre-cents socis i l'Institut d'Estudis del Baix Cinca en té uns dos-cents. No tenim dades del Centre d'Estudis Ribagorçans ni dels Consells Locals de la Franja.

— *Institut d'Estudis del Baix Cinca*

L'Institut d'Estudis del Baix Cinca (IEBC) és una associació cultural creada el 1989 a partir de l'Institut d'Estudis de Fraga, amb seu a Fraga com a filial i dependent de l'Institut d'Estudis Altaragonesos a la comarca del Baix Cinca. Té com a finalitat bàsica defensar, reivindicar, estudiar, investigar i divulgar els valors culturals de la comarca i de la Franja de Ponent, i reclamar el reconeixement oficial del català com a llengua pròpia en una part d'Aragó a l'Estatut d'autonomia d'Aragó i l'aprovació d'una llei de normalització lingüística. També manté bones relacions amb altres institucions semblants d'arreu dels Països Catalans.

Entre altres activitats, organitza mostres i exposicions, cursets de català per a adults i campanyes de conscienciació, i ofereix un servei de traducció. Edita el butlletí *Batecs Informatiu* i l'anuari *Cinga*. Fins al 2004 en fou president Josep Galan i després ocupà el càrrec Susanna Barquín. Forma part d'Iniciativa Cultural de la Franja.

— *Centre d'Estudis Ribagorçans*

El Centre d'Estudis Ribagorçans (CERib) (en aragonès, Zentro de Estudios Ribagorzans i, en castellà, Centro de Estudios Ribagorzanos) és una institució cultural de la Franja de Ponent, creada a Benavarri el 2003 com a filial de l'Institut d'Estudis Altaragonesos, que pretén aglutinar persones, associacions culturals i altres entitats privades i públiques preocupades per l'estudi, la recerca, la conservació i l'aprofitament dels valors culturals de la Ribagorça. Té dues seccions, una a Benavarri i l'altra al Pont de Suert. El seu secretari general és Carles Barrull.

Forma part d'Iniciativa Cultural de la Franja i edita la revista *Ripacurtia*. Organitza jornades anuals de caràcter històric i cultural amb la col·laboració d'institucions com la Universitat Autònoma de Barceona, la Universitat de Tolosa de Llenguadoc i l'Institut d'Estudios Altaragonesos. També organitzà el VII Col·loqui d'Estudis Transpirinencs juntament amb el Conselh Generau d'Aran, l'Archiu Generau d'Aran, l'Institut d'Estudis Aranesi, el Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès, el Patronat Francesc Eiximenis, la Diputació de Girona, l'Institut Ramon Muntaner i la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana.

— *Associació de Consells Locals de la Franja*

L'Associació de Consells Locals de la Franja (ACLF) és una entitat creada el 1985 i que té la seu a Tamarit de Llitera. Té l'objectiu de promoure la llengua i la cultura catalanes a la comarca de la Llitera, a la Franja de Ponent. Va editar la revista *Desperta Ferro!* i organitza els premis per als infants de les escoles amb aquesta denominació. Forma part de la Iniciativa Cultural de la Franja. Des de fa uns quants anys, potser perquè els seus principals socis formen part de les institucions polítiques, no organitza gaires activitats.

L'any 2003, totes aquestes associacions van crear un nou organisme, Iniciativa Cultural de la Franja (ICF), per tal que totes les institucions impulsores de la llengua i la cultura catalanes a la Franja de Ponent poguessin actuar amb una sola veu i coordinar esforços i afanys. D'alguna manera, aquestes entitats ja treballaven juntes i es coordinaven des de l'any 2000, quan, de la mà de Josep Galan, va néixer la revista *Temps de Franja*, una publicació mensual que actualment ja ha arribat al número 120. Josep Galan, malgrat que mai no es va voler atorgar la paternitat de la revista, va ser el principal activista perquè *Temps de Franja* fos una realitat. Des del primer dia, la revista ha estat dirigida per un prestigiós periodista, Màrio Sasot, fill d'aquestes terres.

Les Primeres Jornades Culturals a Calaceit

Malgrat la creació de l'Associació Cultural del Matarranya i d'algunes iniciatives més, les coses a la Franja no anaven bé. A la Diputació General d'Aragó des de 1987 manava el Partido Aragonés (PAR) en coalició amb el Partit Popular (PP) i havia aconseguit frustrar les expectatives que havia aixecat la celebració del Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana. La mort de Desideri Lombarte el 1989 havia significat un gran cop i les seves accions es trobaven a faltar. A més, van aparèixer associacions culturals, promogudes des de la Conselleria de Cultura d'Aragó, que manifestaven sense embuts que el que es parlava a la Franja no era el

català, sinó el *xampurrejat*. Aquest terme, promogut a finals del segle XIX per a designar la llengua de les comarques de la Franja, s'havia eradicat quasi del tot amb els nous mitjans de comunicació. Cal destacar la tasca que feia la televisió catalana, que, des que es va posar en funcionament l'any 1983, se sintonitzava perfectament en totes les comarques de la Franja. Encara més, quan retransmetia un partit de futbol del Barça, la gent se les enginyava i el senyal arribava quasi fins a les portes de la ciutat de Saragossa.

D'altra banda, a partir de 1990, l'Institut d'Estudis Catalans va tornar a dirigir els ulls cap a la Franja i, des de la Secció Filològica, es van iniciar un seguit d'estudis sobre aquestes terres. Personalitats com ara Antoni M. Badia i Margarit, Jordi Carbonell i de Ballester, Antoni Ferrando i Francès i d'altres sovint visitaven la Franja per elaborar i dirigir aquests treballs.

A començaments de l'any 1992, la Institució Cultural de la Franja de Ponent va començar a treballar amb la Fundació Noesis, de Calaceit. Aquestes dues entitats, amb la col·laboració de l'Institut d'Estudis Catalans, veient la situació en què es trobava la Franja, van convocar les Primeres Jornades Culturals a Calaceit per a la segona setmana del mes d'octubre, coincidint amb el pont del Pilar. Les jornades van durar quatre dies i van rebre la col·laboració de l'Ajuntament de la vila.

En l'acte d'inauguració, l'alcalde de Calaceit, Fernando Latorre Jasá, militant del PP, va pronunciar un gran discurs en català. A partir d'aquell moment, es va convertir en un gran defensor de la llengua. En aquest acte, la conferència inaugural va ser a càrrec de Jordi Carbonell i de Ballester, de l'Institut d'Estudis Catalans.

Durant aquests dies, en les diverses ponències, taules rodones i conferències que es van organitzar, hi van intervenir, entre d'altres, personalitats de renom com ara Max Canher, Joaquim Molas, Jordi Porta, Josep Benet, Francesc Candel, Manuel Milián Mestre, Albert Ràfols i Casamada, Ángel Crespo, Josep Maria Solé i Sabaté, Arnau Puig, Antoni Ferrando i Francès, Joan Perucho, Josep Maria Cadena, etc. També hi va tenir cabuda el futbol, amb un acte organitzat pel Fòrum Samitier, entitat que presidia Jaume Llauradó.

El darrer dia, com a acte de clausura, es va organitzar un homenatge a Enric Alcalá, propietari de la fonda de Calaceit, que complia vuitanta anys. L'alcalde de Calaceit va tornar a fer un gran discurs i el va acomiadar recordant l'havanera *El meu avi*, amb un «Visca el català!».

Els mitjans de comunicació d'Aragó i Catalunya se'n van fer un gran ressò, i fins i tot algun mitjà escrit ho va publicar a primera pàgina. Aquestes jornades van tenir un gran impacte per a les autoritats d'Aragó, perquè donaven una resposta contundent al seu menyspreu envers la llengua i la cultura catalanes.

A partir d'aquells moments, la Institució Cultural de la Franja de Ponent i la Fundació Noesis van començar a treballar conjuntament. L'any 1994, amb el suport de la Fundació Noesis i de la Institució Cultural de la Franja de Ponent, l'editorial

Columna va publicar el llibre *Garba, mil paraules de Calaceit*, de Miquel Blanc, amb pròleg d'Antoni Ferrando. La segona setmana del mes d'abril de 1995, Noesis i la Institució Cultural de la Franja de Ponent van convocar les Segones Jornades Culturals a Calaceit, amb la col·laboració de l'Institut d'Estudis Catalans i d'altres institucions, que tingueren també un gran ressò.

El traspàs de les parròquies de la Franja al bisbat de Barbastre

En aquest apartat i el següent, tractarem tot el problema del traspàs al bisbat de Barbastre de les parròquies de la Franja de Ponent que des d'un principi pertanyien al bisbat de Lleida. Per fer-ne un tractament de conjunt, prescindirem de l'ordre cronològic que hem seguit en explicar la història de la Franja, ja que la problemàtica pràcticament abraça tot el segle xx i, actualment, encara té repercussions.

El bisbat de Barbastre va néixer l'any 1573, quan Felip II de Castella, juntament amb el papat, va decidir crear un seguit de bisbats per controlar les zones muntanyoses properes a França, per tal de perseguir els heretges hugonots. Per aquestes mateixes dates, van aparèixer també els bisbats de Jaca i Solsona.

El bisbat de Barbastre es va formar amb setanta-una parròquies del bisbat d'Osca i setanta-quatre del de Lleida. Pel concordat de 1851 fou agregat a Osca, però el 1896 fou restaurat com a administració apostòlica.

El 20 de desembre de 1951, Pius XII va nomenar bisbe propi de la diòcesi de Barbastre Pedro Cantero Cuadrado. Es diu que les influències de monsenyor Escrivá de Balaguer, fundador de l'Opus Dei i nascut en aquesta ciutat, hi van tenir molt a veure. Més endavant, monsenyor Cantero Cuadrado va ser arquebisbe de Saragossa i, per designació directa de Franco, el 1967 va ser nomenat procurador a les Corts, conseller del Regne i membre del Consell de Regència.

L'any 1975, monsenyor Josemaría Escrivá de Balaguer i l'Opus Dei van erigir el santuari de Torreciudad, una construcció monumental i faraònica, en honor de la imatge de la Mare de Déu, que era venerada en una ermita molt propera.

Escrivá de Balaguer i l'Opus Dei sí que tenien uns interessos ben tangibles i, des d'un principi, van fer sentir la seva influència. Com molt bé relaten els historiadors que s'han ocupat del tema, el procés de consolidar i engrandir el bisbat de Barbastre començaria cap al final de la Guerra Civil i prendria força, sobretot, a partir de 1953, amb la promulgació del concordat entre el Govern franquista i l'Església espanyola.

Des del punt de vista eclesiàstic, al setembre de 1955, arran de la signatura del Concordat de la Santa Seu amb l'Estat espanyol a l'agost de 1953, es fa públic el decret consistorial *Caesaraugustanae et aliarum*, del dia 2 de setembre. En aquest decret es recullen les modificacions dels límits diocesans, promoguts pel nunci

Antoniutti, a petició del bisbe de Barbastre, Segundo García de Sierra, que afectaven Navarra, Aragó i Catalunya. El papa Pius XII s'hi avenia «en nom del major profit espiritual dels fidels».[7]

El bisbe de Barbastre, amb el suport d'una part de l'Església espanyola, feia temps que anava al darrere d'aquestes modificacions per tal d'engrandir la seva diòcesi. Malgrat la gran influència que tenia i, tot i que disposava del beneplàcit dels governants, la jugada no li va sortir bé. A part de les moltes modificacions, pel que fa a les poblacions de la Franja, Mequinensa i Faió, van passar de Lleida a Saragossa i l'històric arxiprestat de Calaceit, que comprenia, a més d'aquesta població, les de Cretes, Arenys i Lledó, va passar de Tortosa a Saragossa.

El bisbat de Barbastre intentava engrandir la seva diòcesi amb les parròquies de la Franja, cosa que aconseguiria uns quaranta anys després, però aquesta vegada no li va sortir bé, gràcies a l'aferrissada oposició del bisbe de Lleida, Aurelio del Pino Gómez.

Aquest bisbe, malgrat que va aconseguir algunes compensacions —entre d'altres, la parròquia de Maials, que fins aleshores era de la diòcesi de Tortosa—, fins al darrer moment es va oposar a qualsevol modificació dels límits lleidatans. Finalment, va haver d'acceptar els fets consumats i, per si encara tenia algun dubte, amb data de 27 de desembre de 1955, la Nunciatura Apostòlica a Espanya, amb la signatura del nunci Antoniutti, li va fer arribar una carta en què li deia que el decret quedava executat i amb valor definitiu, i que entrava en vigor l'1 de gener de 1956.

L'arxiprestat de Calaceit, que el bisbat de Tortosa havia tingut molt d'interès a conservar al llarg de la història, va ser pràcticament regalat a la diòcesi de Saragossa.

Durant aquests anys, la diòcesi de Tortosa estava regida pel menorquí Manuel Moll i Salord. Aquest bisbe, amb el temor de veure retallats els límits diocesans per la banda del País Valencià, des d'un principi, per donar exemple, va consentir que l'arxiprestat de Calaceit passés de Tortosa a Saragossa. Cal recordar que els límits diocesans entre aquestes dues diòcesis havien quedat fitxats l'any 1210 en una concòrdia celebrada entre els dos bisbats. Al llarg de la història, malgrat els diversos avatars, els límits sempre s'havien respectat i el bisbat de Saragossa mai no els havia reivindicat.

Quan es va portar a terme el traspàs, com sol passar la majoria de les vegades, els fidels en van quedar al marge. Pràcticament, no se'n van assabentar. En aquells moments, l'arxiprestat de Calaceit estava regit per Vicens Ortí i Sebastià, un morellà que des d'un principi es va oposar absolutament al traspàs.

7. Pius XII, encícliques *Mediator Dei* (20 novembre 1947) i *Haurietis Aquas* (15 maig 1956). La traducció és nostra.

Davant els fets consumats, el capellà va posar condicions i el bisbe, que no volia problemes, va transigir. Una de les condicions va ser que ell es quedaria com a arxipreste d'aquestes poblacions fins a la seva mort, i volia que quedés escrit. No se sap amb certesa quan aquest capellà va començar a obeir el de Saragossa i quan realment es va portar a terme el traspàs. L'enfrontament entre el capellà de Calaceit i els bisbes de Tortosa i Saragossa va durar uns quants anys. Els feligresos van notar el canvi quan el bisbat de Saragossa va enviar un coadjutor de parla castellana perquè ajudés l'arxipreste i s'ocupés de la resta de les parròquies.

Malgrat el fracàs, el bisbat de Barbastre no va defallir en l'intent d'engrandir els seus límits. Arran del Concili II del Vaticà, el 23 de gener de 1965 s'aprovà el decret conciliar *Christus Dominus*. La Conferència Episcopal Espanyola creà una comissió per a estudiar els límits diocesans, presidida pel cardenal Bueno Monreal, el qual va enviar una carta al bisbe de Barbastre, Jaime Flores, en què li deia, al febrer de 1968, que l'estudi del cas Barbastre-Lleida tenia prioritat. En aquell moment, a Lleida, el bisbe Del Pino havia deixat el càrrec i s'esperava que es nomenés un nou bisbe. Tothom sabia que per a arribar a qualsevol acord amb el bisbe Del Pino ho tenien difícil.

Per aquesta època, aparegué una campanya amb un seguit de publicacions i obres escolars en què, gràficament i textualment, es desmembraven de Catalunya les terres occidentals, amb Lleida com a capital. Això va posar en alerta la consciència col·lectiva, i sobretot quan, des de les altes instàncies, hi hagué un intent seriós de segregació, sota l'argument de possibles conveniències d'estructures socioeconòmiques.

Com a resposta a aquest intent de segregació, es produí un clam arreu de les terres catalanes, amb l'organització de conferències i diversos actes per tal d'aturar l'agressió. Finalment, amb data de 30 de novembre de 1966, la Diputació Provincial de Lleida va prendre un acord i va desmentir aquesta possibilitat de passar les terres de Lleida a Aragó.

En arribar a la dècada dels setanta, preveient que el franquisme s'acabaria, l'Església aragonesa va llançar una gran campanya i generà un seguit d'informes en què argumentava a favor de la lluita contra el que ells veien com a separatismes i nacionalismes catalans. Els aragonesos van començar amb allò de «diócesis aragonesas ya», sense gaire repercussió a la Franja.

Durant uns quants anys, a la premsa catalana, del tema de la segregació de les parròquies de la diòcesi de Lleida, pràcticament ni se'n parlava. Quan apareixia alguna notícia a la premsa aragonesa, en què es reivindicava la qüestió, les altes instàncies de l'Església catalana i les principals institucions del país deien als membres de la Institució Cultural de la Franja de Ponent que s'ocupaven del tema que no fessin res, perquè, com més força fessin les institucions aragoneses, menys es deixaria influenciar l'Església de Roma, de manera que faria justícia. Ara podem dir que tothom anava enganyat.

El 21 de maig de 1995 es van celebrar eleccions municipals, i el Partit Popular, amb el suport directe de l'Església espanyola, traduït en grans campanyes difoses pels seus mitjans de comunicació, obtingué un gran triomf. El resultat d'aquestes eleccions també feia preveure que el PP obtindria la majoria absoluta en les eleccions a les Corts de Madrid que se celebrarien els primers mesos de l'any següent.

Tal com apunten alguns autors, a l'Opus Dei —l'organització que en aquells moments tenia més força dintre de l'Església de Roma— li va faltar temps per a anar a cobrar l'èxit electoral municipal del PP, i es va concedir la segregació de les parròquies. L'Opus Dei sempre ha negat que tingués res a veure amb aquests afers, però són molts els qui pensen el contrari.

El 28 de maig de 1995 l'arquebisbe de Tarragona feia saltar la notícia als mitjans de comunicació que el dia 4 de juny el Vaticà donaria el plàcet per a transpassar les cent onze parròquies de la Franja de la diòcesi de Lleida a la de Barbastre. Aquesta notícia alarmant va ser confirmada pel Vaticà mateix al cap de pocs dies.

Tot havia estat planificat des d'un principi fins al més petit detall. Roma, preveient la resposta de Catalunya, ho va fer en dues tongades. L'any 1995 van passar a la diòcesi de Barbastre vuitanta-quatre parròquies, i, com que hi va haver molt poques protestes i accions, l'any 1998 hi van passar les vint-i-set restants. Sembla que les institucions polítiques i eclesiàstiques del Principat van ser enganyades amb la concessió d'una conferència episcopal catalana, una promesa que, a mesura que ha anat passant el temps, també s'ha anat diluint.

El Museu Diocesà de Lleida

Com a conseqüència del traspàs de les parròquies del bisbat de Lleida al de Barbastre-Montsó, es plantejà un litigi entre els dos bisbats per la possessió de les obres d'art que estan exposades al Museu de Lleida Diocesà i Comarcal, una qüestió que avui encara no està tancada.

El 6 de maig de 1988 se signà el primer document institucional vinculant per a la legitimació del Museu Diocesà. La Generalitat, la Paeria, el Consell Comarcal del Segrià, la Diputació i el bisbat es comprometien a impulsar la creació del Consorci del Museu de Lleida Diocesà i Comarcal, que estaria format, en règim de dipòsit, pels fons diocesans, municipals i de la Diputació —aquests darrers, gestionats per l'Institut d'Estudis Ilerdencs—, i que s'hauria d'integrar a la Xarxa de Museus Comarcals de Catalunya.

El 18 de desembre de 1993 veié la llum a Lleida la mostra *Pulchra*, oberta fins al 31 de gener de 1994, en què s'exposava al públic el fons diocesà. Amb motiu de l'exposició, es va editar el catàleg del Museu Diocesà de Lleida, sota els auspicis del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. En aquell moment, enca-

ra no estava definida la seu definitiva que hauria d'aixoplugar la col·lecció diocesana.

Després de l'annexió de les primeres parròquies, el nou bisbat aragonès reclamà els béns artístics procedents de les parròquies de la Franja, alguns dels quals formaven part del Museu Diocesà de Lleida des de 1893.

L'1 d'agost de 1997, les mateixes institucions que havien subscrit l'acord del 6 de maig de 1988 signaren un conveni mitjançant el qual s'establia que el destí del fons diocesà seria «l'edifici de la Llar de Sant Josep, un antic convent carmelita, que, un cop remodelat, rebrà les instal·lacions del Museu de Lleida Diocesà i Comarcal». Mentrestant, una petita mostra del fons del museu es podia visitar, a partir del desembre d'aquell mateix any, a l'església de Sant Martí, transformada en espai museogràfic, i a les dependències del Palau Episcopal. Formalment, el Museu Diocesà de Lleida passava a formar part del Museu de Lleida Diocesà i Comarcal.

A finals de desembre de l'any 1997, tres experts en dret canònic, elegits pel nunci Lajos Kada, van emetre un informe favorable a les pretensions del bisbat de Barbastre-Montsó. Uns quants mesos després, el mateix nunci decretà que els béns que formaven part de la col·lecció diocesana del Museu de Lleida hi eren a títol de dipòsit i que, per tant, s'havien de lliurar als seus propietaris si els reclamaven, i que el bisbat de Lleida, en cas que no hi estigués d'acord, n'havia de demostrar i acreditar documentalment la propietat. Al cap de pocs dies, el bisbe Ramon Malla va recórrer contra el decret a la Congregació de Bisbes i, com que aquest organisme va rebutjar el recurs, el va portar a la Signatura Apostòlica.

El 23 d'abril del 2001, diada de Sant Jordi, es va saber que la Signatura Apostòlica havia rebutjat el recurs, i el nou bisbe de Lleida, Francesc Xavier Ciuraneta, el 31 de maig del 2002, va elevar un nou recurs, aquesta vegada, de súplica de gràcia, al Vaticà, tot aportant nova documentació (rebuts d'adquisicions i actes de permutes i donacions) que acreditava que el bisbat de Lleida era propietari dels béns reclamats pel bisbat de Barbastre-Montsó.

Mentrestant, les institucions polítiques d'una banda i de l'altra, que, des d'un primer moment, havien estat molt bel·ligerants, intentaren apropar posicions per cercar una solució que, d'alguna manera, acontentés les dues parts. Es va pensar de crear un gran museu a Fraga per a exposar-hi les obres, i també la possibilitat de compartir-les, així com altres solucions, però l'Església de Roma i el bisbat de Barbastre sempre s'hi van negar en rodó.

Com que el Museu de Lleida Diocesà i Comarcal està participat per altres institucions, entre les quals hi ha la Generalitat de Catalunya, el conflicte sobrepassava l'àmbit de l'Església catòlica i, malgrat el que aquesta dictaminés, s'havien de tenir en compte les altres institucions. Per aquesta raó, el Parlament de Catalunya, el dia 19 de maig del 2006, va aprovar per unanimitat una moció per la qual s'ins-

tava el Govern de Catalunya a mantenir la inscripció de la col·lecció dins el Catàleg del Patrimoni Cultural Català i a reconèixer la unitat de la col·lecció, i, per tant, a assumir les obligacions que es deriven d'aquesta unitat.

L'any 2005, el bisbat de Barbastre-Montsó va intentar també reclamar una part important de la documentació procedent de les parròquies de la Franja que actualment és a l'Arxiu Capitular de la Catedral de Lleida. Tot sembla indicar, però, que, l'any 1995, en el moment de la segregació, el decret signat per l'aleshores nunci del Papa a l'Estat espanyol Lajos Kada establia que els fons documentals eren propietat de la diòcesi original, la lleidatana, i que, en tot cas, se'n lliurarien còpies. Si es desmantellava part de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Lleida, s'establiria un mal precedent i, per aquesta regla de tres, es podria fer el mateix amb qualsevol altre arxiu important.

La moció aprovada pel Parlament de Catalunya va caure molt malament a Aragó i a l'Església de Roma, que ràpidament van contraatacar amb més decrets i més pressió. De moment, però, per més decrets que s'han fet des de Roma, les obres no han estat traspassades i el conflicte continua.

Darrerament, amb la visita del papa Benet XVI a Catalunya durant el novembre del 2010, les relacions entre el Vaticà i Catalunya han millorat. El pontífex va fer un gest, sense precedents, en utilitzar la llengua catalana en una gran part dels actes públics programats. És molt difícil que Roma faci un pas enrere, però, d'acord amb la diplomàcia que sempre l'ha caracteritzat, és possible que cerqui una solució salomònica.

Els darrers anys (1999-2012)

Al maig de 1999 es van celebrar eleccions municipals i també eleccions al Parlament d'Aragó. Marcel·lí Iglesias, fill de Bonansa, va ser elegit president de la Diputació General d'Aragó, amb els vots del seu partit (PSOE) i els del PAR. Malgrat que, des d'un primer moment, va prometre una llei de llengües per a Aragó, el text es va fer esperar molts anys, perquè no va ser aprovat fins a finals del 2009, quan Iglesias ja feia més de deu anys que era president d'Aragó. El suport del PAR per a governar durant tots aquests anys, el traspàs de les parròquies de la diòcesi de Lleida a la de Barbastre-Montsó i el problema de l'art de la Franja pesaven molt per a decidir-se a tirar endavant la llei.

L'any 1999, el nivell i la força de l'activisme cultural a la Franja de Ponent van fer un salt endavant. Una bona colla de mequinensans, encapçalats per Jordi Aranès, Ignasi Pi, Xavier Roca i, d'altra banda, el badaloní Guillem Chacon —un important activista cultural que havia arribat a la població de Mequinensa, entre altres coses, per estudiar-ne la natura i els ocells—, es van organitzar i, amb l'ajuda d'Acció Cultural del País Valencià (ACPV), van fundar el primer Casal Jaume I de

la Franja de Ponent, a la vila de Mequinensa. Aquest casal també tingué el suport de l'Ajuntament de Mequinensa, que, en aquell moment, presidia Jaume Borbon, militant d'Esquerra Unida (IU). El casal obrí vies de diàleg amb el País Valencià i s'organitzaren un gran nombre d'actes, entre els quals destacaren jornades amb regidors d'arreu dels Països Catalans, i l'entitat obtingué el suport material i econòmic dels casals valencians. Durant els quatre anys posteriors al naixement del casal de Mequinensa, en sorgiren d'altres, adaptats a la realitat de la Franja, com foren els casals de Fraga i Castellonroi. De la mà de Guillem Chacon i de Paulí Fontoba, també es va intentar obrir un Casal Jaume I a la vila de Calaceit, però, malgrat que es va constituir i que tenia un local, no va acabar d'obrir les portes.

Les relacions entre Acció Cultural del País Valencià i el director dels casals Jaume I de la Franja es van anar deteriorant, fins que Guillem Chacon en va deixar la direcció. Els casals Jaume I de la Franja seguiren funcionant, però van perdre força. Al cap d'un temps, Guillem Chacon va ser substituït per Marta Canales.

Guillem Chacon, en col·laboració amb l'Ajuntament de Mequinensa i amb altres entitats, va obrir a la vila l'Escola de Natura de l'Aiguabarreig. Un espai obert a tothom i en català que era el cor de la salvaguarda del patrimoni natural i cultural d'aquestes terres, i que es va transformar en el punt de trobada de col·legis i joves. El centre va ser destruït per actes vandàlics durant el mes de març del 2003. Malgrat que es van presentar les denúncies oportunes, en poc temps el cas fou arxivat.

D'altra banda, l'editorial Thassàlia, de Barcelona, dirigida per Joan Maluquer i Ferrer i amb la col·laboració de la Institució Cultural de la Franja de Ponent, va publicar el llibre *La catalanitat de la Franja de Ponent*, de Joaquim Montclús, amb pròleg del periodista valencià Vicent Sanchis. La presentació del llibre va ser a Barcelona, al Museu d'Història de Catalunya, a càrrec del polític Josep Antoni Duran i Lleida, un franjolí fill de la vila del Campell. Després, amb la col·laboració dels casals Jaume I, es van organitzar presentacions en molts pobles de la Franja.

Precisament, Josep Antoni Duran i Lleida, actualment president del Comitè de Govern del partit Unió Democràtica de Catalunya (UDC), va néixer al Campell l'any 1951 i va fer els seus primers estudis allà. Ha estat un defensor de la catalanitat de la Franja, malgrat que alguns creuen que podria fer molt més.

Guillem Chacon, amb Paulí Fontoba, Jaume Borbon i d'altres, va organitzar la Institució Cultural de la Franja de Ponent. Van agafar el nom de la que s'havia fundat l'any 1982 a Barcelona, malgrat que no n'era una continuació.

Aquesta associació va obrir un local a Calaceit i, durant tota una dècada, va portar a terme un bon nombre d'activitats per tot el territori de la Franja. Durant uns quants anys van organitzar el Correllengua i l'Acampallengua, que ja havien funcionat anteriorment amb els casals Jaume I. Tingué un gran ressò l'Acampallengua oganitzat l'estiu del 2003 a la població d'Arenys de Lledó. Durant uns quants anys van ser els responsables d'organitzar la Nit de la Franja de Ponent, en què

s'atorgaven uns prestigiosos guardons de la cultura catalana a les terres de Ponent. Durant els darrers anys van fer una gran campanya perquè les Corts d'Aragó aprovessin la Llei de llengües i consideressin el català oficial a Aragó. També van portar les reivindicacions del català de la Franja al Parlament d'Estrasburg.

L'any 2005, van començar a editar una revista des de Calaceit, *Franja de Ponent*, de la qual van aparèixer dos números. La coordinació era a càrrec de Salvador Balcells i Joaquim Torrent, i entre els col·laboradors figuraven, entre d'altres, Marta Alòs, Salvador Balcells, Violeta Borbon, Guillem Chacon, Aurora Fontoba, Quim Gibert, Baltasar Sin i Jordi Solé i Camardons.

Aquesta entitat, després d'un cert temps inoperant, va tancar el local de Calaceit a mitjan 2011.

Durant aquesta dècada la Franja de Ponent va veure com tres dels seus grans activistes, essent encara molt joves, passaven a millor vida. Ens referim a Jesús Moncada, de Mequinensa; Josep Galan, de Fraga, i Toni Llerda, de Cretes. Tots tres moriren durant l'any 2005.

Des del punt de vista estrictament polític, cal esmentar la presentació de llistes de partits d'obediència plenament catalana. En les eleccions del 2007, a Calaceit es va presentar una llista sota la sigla d'Entesa per Calaceit, amb el suport d'Esquerra Republicana de Catalunya (ERC). Aquesta formació va aconseguir un regidor en la persona de Paulí Fontoba. A Fraga també es va presentar una candidatura catalanista, sorgida de gent provinent dels casals Jaume I de la Franja, de persones catalanistes que, per discrepància, havien abandonat el PSOE i altres col·lectius. La candidatura es va presentar amb el nom d'Alternativa Cívica (ALCIVI), però no va obtenir regidors.

Malgrat que no van obtenir cap regidor, aquestes persones mantingueren la lluita i cercaren el suport de Convergència Democràtica de Catalunya (CDC). El 7 de febrer del 2009, amb l'apadrinament de CDC, naixia Convergència Democràtica de la Franja, tot i que les dues formacions, malgrat compartir ideologia, són independents l'una de l'altra. Els objectius del partit són defensar la llengua catalana i potenciar l'economia, els serveis socials i les infraestructures dels ciutadans de les comarques de la Franja. Marta Canales va ser escollida secretària general de la formació i va formar part de la llista de CDC a les eleccions al Parlament Europeu del 2009.

En les eleccions municipals del 2011, Convergència Democràtica de la Franja va presentar llistes en diversos municipis de la Franja. A la població del Pont de Montanyana va aconseguir quatre regidors i l'alcaldia per majoria absoluta.

A Calaceit, Esquerra Republicana de Catalunya va presentar una llista i va obtenir un regidor, Paulí Fontoba, que, malgrat ser només un, per qüestions d'aritmètica, es va convertir en la clau per a formar govern. Paulí Fontoba va donar el seu vot al PP, cosa que molta gent no va comprendre i, per tant, va desaprovar.

Durant la legislatura municipal 2007-2011, l'alcaldessa de Calaceit, Rosa Maria Domènech, va desenvolupar una gran tasca cultural des de l'Ajuntament, amb la posada en marxa de la col·lecció de llibres «Documenta». Aquest llibres sobre fets cabdals de la història de Calaceit, escrits en català, es repartien de manera gratuïta per totes les cases de la població. Se'n van editar quatre, en total. Anteriorment, Rosa Maria Domènech ja havia fet una gran tasca pel català com a vicepresidenta del Consell de la Comarca del Matarranya, amb l'organització de les Jornades Culturals del Matarranya. Durant aquesta legislatura, Josep Anton Chauvell, alcalde de la vila del Campell i conseller de Cultura de la Llitera, també va destacar per la seva tasca i les iniciatives de defensa i promoció de la llengua catalana.

La posada en marxa d'una emissora de ràdio a Calaceit també ha estat una fita important per a la promoció de la llengua catalana a la comarca del Matarranya. L'emissora, amb el nom de Ràdio Matarranya, ofereix tota la programació en català i emet per a tota la comarca.

En les eleccions del 2011 a la Diputació General d'Aragó, Luisa Fernanda Rudi, cap de llista del PP per la demarcació de Saragossa, amb el suport del PAR, va ser elegida presidenta d'Aragó. Al cap de pocs dies, va nomenar consellera de Cultura Dolores Serrat, una catalana nascuda a Ripoll però que, malgrat aquesta condició, ha estat l'encarregada de trasmetre a la societat que el Govern actual d'Aragó pensava substituir la Llei de llengües aprovada per les Corts d'Aragó l'any 2009 per una de nova.

Segons l'esborrany d'aquesta nova llei, la llengua catalana passava a denominar-se *aragonès oriental* i no hi havia cap referència al català. Davant les amenaces filtrades a la premsa, les associacions que defensen el català a la Franja van fer públic un manifest:

> Manifest de la Iniciativa Cultural de la Franja
>
> Les associacions culturals aragoneses Associació Cultural del Matarranya, Institut d'Estudis del Baix Cinca i Centre d'Estudis Ribagorçans, coordinades en Iniciativa Cultural de la Franja, que tenen com a objectiu principal la defensa i promoció de la cultura i la llengua catalana d'Aragó, manifesten estar completament en desacord amb la Llei de llengües —aprovada a les Corts d'Aragó el dia 9 de maig—, entre d'altres, per les següents raons:
>
> 1a. Per la seua inconstitucionalitat en no respectar l'article 3r, apartats 2 i 3, de la Constitució espanyola i incomplir la Carta Europea de les Llengües Regionals o Minoritàries, ratificada pel Govern espanyol.
>
> 2a. Perquè nega el nom de les dues llengües pròpies, minoritàries a Aragó, però majoritàries en els seus respectius territoris, el català i l'aragonès, mitjançant impropis i ridículs qualificatius, amerats d'ideologia i exempts de rigor científic.
>
> 3a. Perquè no respecta cap de les opinions dels experts en lingüística i filologia, i fa cas omís de tots els informes que han emès al respecte les corresponents acadèmies i universitats —RAE, IEC, UNIZAR...

4a. Perquè és un insult al sentit comú quan afirma que «L'objecte d'aquesta Llei és reconèixer la pluralitat lingüística d'Aragó i garantir als aragonesos l'ús de les llengües i les seues modalitats lingüístiques pròpies...». O quan afirma que «És objecte d'aquesta llei propiciar la conservació, recuperació, promoció, ensenyament i difusió de les llengües i modalitats lingüístiques pròpies d'Aragó», en ser el cas que tot queda a l'atzar d'una suposada bona voluntat de les institucions, sense mitjans tècnics ni econòmics, ni organització per al desenvolupament de la norma.

5a. Perquè l'objectiu bàsic de la Llei, clarament polític, no és altre que la derogació de l'anterior de 2009, la qual cosa traspua un tuf de genocidi lingüístic.

Les associacions signants fan públic també que el Govern d'Aragó els ha cancel·lat totes les subvencions, ha anul·lat el projecte «Jesús Moncada» i les subscripcions institucionals de *Temps de Franja* —l'única revista d'Aragó en català—, i ha fusionat els premis Arnal Cavero en aragonès i Guillem Nicolau en català, privant-los de la dotació econòmica, cosa que ha suposat un estrepitós fracàs en la recent convocatòria, circumstància de grat del Govern a fi i efecte de liquidar aquests premis.

La Franja d'Aragó, a 9 maig del 2012

Davant la situació, l'Institut d'Estudis Catalans, amb data de 20 de juny del 2012, féu la declaració següent:

Declaració de l'Institut d'Estudis Catalans davant l'anunci del Govern d'Aragó de derogar la Llei de llengües

L'Institut d'Estudis Catalans, assabentat de la intenció del Govern d'Aragó de derogar la Llei de llengües d'aquesta comunitat i del fet sorprenent que es denomini el català que es parla a la Franja amb el circumloqui «llengua aragonesa pròpia de l'àrea oriental de la comunitat autònoma», exposa les declaracions següents:

1. La comunitat acadèmica internacional sap que el català és la llengua parlada a la Catalunya del Nord, a l'estat d'Andorra, al Principat de Catalunya, a la Franja, al País Valencià, a la comarca del Carxe, a les Illes Balears i a l'Alguer.

2. La Carta Europea de les Llengües Regionals o Minoritàries compromet les autoritats (articles 7.1.b i 7.1.e) a respectar l'àrea geogràfica de cada llengua i les relacions entre els territoris en què es parla. El Comitè de Ministres del Consell d'Europa ha recomanat (el 2005 i el 2008) a l'Estat espanyol que apliqui un marc jurídic específic que protegeixi el català i l'aragonès de l'Aragó, usant exactament aquestes denominacions.

3. En conseqüència, l'Institut d'Estudis Catalans dóna suport a la declaració que les entitats agrupades sota el nom d'Iniciativa Cultural de la Franja han fet sobre l'afer.

4. Així mateix, declara que, en cap cas, no es pot considerar autoritat lingüística externa a l'Aragó una entitat com l'IEC, que té atribucions sobre el conjunt dels territoris de llengua catalana i que compta entre els seus membres amb representants de la Franja.

LAPAO

Finalment, el que s'havia anunciat des que el PP i el PAR es van fer càrrec de la Diputació General d'Aragó es va fer realitat. El dijous 9 de maig del 2013, les Corts d'Aragó van votar una nova Llei de llengües d'Aragó amb la qual a la Franja de Ponent la llengua deixava de dir-se oficialment *català* per passar a ser anomenada «llengua aragonesa pròpia de l'àrea oriental» (LAPAO). Era una mort anunciada des del maig del 2011, quan el PP va pactar amb el PAR i junts van aconseguir el govern de la Diputació General d'Aragó. El mateix dia, a les Corts d'Aragó, també es va votar una nova Llei de llengües sobre l'aragonès, la «llengua aragonesa pròpia de les àrees pirenaica i prepeirenaica» (LAPAPYP). Els grups parlamentaris del PSOE, la Chunta Aragonesista (CHA) i Esquerra Unida (IU) hi van votar en contra.

No cal dir el gran escàndol que es va originar. Fins i tot, el ministre de Cultura del Govern espanyol i militant del PP, José Ignacio Wert, va declarar que el que es parla a la Franja és la llengua catalana, malgrat que també deia que no es volia enemistar amb el Govern d'Aragó. Ajuntaments, institucions culturals i importants intel·lectuals, entre els quals Manuel Campo Vidal, president de l'Acadèmia del Cinema i fill de Camporrells, i Mercè Ibars, periodista, van respondre al nou atac de la llengua catalana a la Franja.

Deu dies després, la vila i l'Ajuntament del Campell —amb l'alcalde, Josep Anton Chauvell, al capdavant— van ser els primers a declarar-se en contra d'aquesta llei. Després s'hi sumaren moltes més poblacions.

El ridícul que va fer el Govern d'Aragó va ser espantós. Ningú a la Franja, fins i tot entre els votants del PP i del PAR no volia sentir a parlar de la llengua LAPAO.

Per cert, el *lapao* és una llengua que parlen unes tres-centes mil persones a la Xina meridional i en algunes zones de Myanmar i el Tibet.

La societat civil de la Franja s'oposa completament a aquesta denominació del català que es parla en aquestes comarques. Pocs dies després de saber-se la notícia, la gent de la Franja es va manifestar en contra d'aquesta llei de diverses maneres.

A la vila de Mequinensa, el dia 1 de juny del 2013, es va celebrar una reunió de municipis que estaven en contra de la llei i s'acordà presentar-hi un recurs d'in-

constitucionalitat. En aquesta reunió, en representació dels seus ajuntaments, hi havia alcaldes i regidors del PSOE, de la CHA, d'IU i també alguns del PAR i del PP.

El 13 d'agost del 2013, representants del PSOE, de Convergència i Unió (CiU), d'ERC, d'IU i de la CHA presentaren un recurs d'inconstitucionalitat contra diversos articles de la Llei de llengües d'Aragó.

Malgrat tot, la lluita continua.

Catalans o aragonesos? La qüestió jurídica

S'ha de dir que aquesta pregunta referida als pobladors de les comarques de la Franja, a partir de finals del segle XIX, va fer córrer rius de tinta, i es van publicar una gran quantitat de llibres i d'articles en la premsa per tal de justificar que els habitants d'aquestes comarques pertanyien a Aragó. Poques pàgines es van escriure des de la banda catalana, tret d'alguna contestació puntual. Cada petita insinuació que es feia sobre la catalanitat dels pobladors de les comarques de la Franja era contestada per historiadors i escriptors, però, principalment, per juristes, quasi sempre forans o de parla castellana, que escrivien una gran quantitat de pàgines amb arguments poc seriosos i apartats de la realitat.

La Renaixença catalana i, a Aragó, el que es coneix com a regeneracionisme havien començat a despertar les consciències i havien fet saltar la veu d'alarma dels poders polítics de Saragossa i dels espanyols, quan van comprovar que a les comarques de la Franja es movia alguna cosa. Com a reacció, es va imposar d'una manera sistemàtica dir que a les comarques de la Franja no es parlava català sinó xampurrejat (en castellà, *chapurriau*) i també es van arraconar una bona part dels balls típics i se'n van imposar d'altres, com, per exemple, les jotes cantades en castellà.

A principis del segle XX, a la comarca del Matarranya, en el marc del regeneracionisme, va aparèixer el grup del *Boletín*, conegut amb aquest nom perquè el seu principal mitjà d'expressió era el *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón*. Tal com ja s'ha dit, els seus representants principals van ser Santiago Vidiella, Lorenzo Pérez Temprado, Marià Galindo, Maties Pallarès i Joan Cabré. En un principi, seguint les tesis d'historiadors aragonesistes com Andrés Giménez Soler i d'altres, tots van defensar l'aragonesisme d'aquestes terres, però, al final, també s'ha de dir que tots, sense excepció, van col·laborar amb l'Institut d'Estudis Catalans i van acabar escrivint en català. De ben segur que, si haguessin viscut més anys, alguns, pel que es desprèn dels seus escrits posteriors, haurien acabat defensant la catalanitat d'aquestes terres.

Durant els anys de la Generalitat republicana, els temes de la llengua i la cultura i la qüestió de l'adscripció a un país o a un altre, per diverses raons ja apuntades al llarg del llibre, van quedar un xic aparcats. En els seus articles, l'his-

toriador Antoni Rovira i Virgili va tocar el tema i va ser contestat, entre d'altres, per Gaspar Torrente i el seu grup.

Un cop acabada la guerra, durant les dècades dels anys cinquanta i seixanta del segle passat, malgrat la poca tolerància del règim franquista, aquestes controvèrsies i discussions reaparegueren en alguns cercles d'intel·lectuals de les comarques de la Franja, que, malgrat que eren minoritaris, tenien la seva importància i les seves repercussions. S'ha de tenir en compte, també, que és al final de la dècada dels cinquanta quan algunes de les parròquies de la Franja, la majoria de vegades, en contra del parer dels feligresos, passen a dependre de les diòcesis aragoneses, i aquest fet col·laborà també a despertar la consciència de catalanitat.

Davant aquesta situació, els poders polítics van promoure un seguit de campanyes de cara a l'opinió pública, no tan sols per a deixar clar que les terres de la Franja de Ponent eren d'Aragó, sinó també per a intentar incorporar a Aragó les terres de Lleida i bona part de les comarques de les actuals Terres de l'Ebre. Es recorden les tesis de Giménez Soler sintetitzades en l'article «La frontera catalano-aragonesa» i les de Santiago Vidiella i la seva gent, i es publiquen llibres i articles en aquesta línia, com fou «Los límites de Aragón y Cataluña en el río Algás, en el siglo XII», de José María Pascual Serres, publicat a Saragossa l'any 1955. Pascual Serres, originari de Batea o nascut allà, defensava a ultrança que les terres de la dreta de l'Ebre, des del punt de vista jurídic, pertanyien a Aragó. Uns quants anys abans, en concret, el 1949, seguint la mateixa línia, Ángeles Masiá de Ros havia publicat «La cuestión de los límites entre Aragón y Cataluña: Ribagorza y Fraga en tiempos de Jaime II» en el *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*.

L'any 1962, el teòleg i canonge Joan Baptista Manyà i Alcoverro, fill de Gandesa, va contestar a totes aquestes persones amb la publicació del llibre *Notes d'història de Gandesa*. Per aquestes mateixes dates, concretament, l'any 1967, també ho van fer un seguit d'estudiosos i intel·lectuals en un conjunt de conferències recopilades i publicades més endavant en un llibre sota el títol *Les terres de Lleida en la geografia, en l'economia i en la cultura catalanes*. Les conferències es van pronunciar al Centre Comarcal Lleidatà de Barcelona i al Saló d'Actes del Consell Superior d'Investigacions Científiques de Barcelona, amb motiu de l'intent de segregar les terres de Lleida i passar-les a Aragó.

Durant aquests anys, certs poders oficials a l'ombra —és a dir, sense donar la cara— van iniciar una gran campanya per a incorporar les terres de Lleida a Aragó i es van publicar llibres de text en els quals la província de Lleida ja formava part d'Aragó. Va ser per aquest motiu, davant la protesta de la societat civil catalana, que la Diputació Provincial de Lleida, el dia 30 de novembre de 1966, es va veure obligada a fer públic un manifest en què ho desmentia. Va fer el mateix el governador civil de Lleida, amb data de 2 d'abril de 1967.

Les persones que defensaven d'incorporar les terres de Lleida i les comarques de les Terres de l'Ebre a Aragó afirmaven que, si aquestes terres pertanyien a Catalunya, era per una arbitrarietat de la història, però que, des del punt de vista jurídic, els habitants d'aquestes zones eren aragonesos. L'argumentació que presentaven era molt difícil de defensar, no tan sols en el que feia referència a les terres del Principat, sinó també respecte de les comarques de la Franja. Els arguments que aportaven eren puerils i ridículs, però, tal com hem dit, van fer córrer rius de tinta per a defensar-los.

El canonge Manyà dedicà el primer capítol del seu llibre *Notes d'història de Gandesa* a demostrar la catalanitat d'aquestes terres, amb el títol de «Catalans o aragonesos?». Manyà, probablement pel seu lloc de naixença, va centrar les seves investigacions i teories en la zona del Matarranya, la Terra Alta i la Ribera d'Ebre, però no s'oblidà de les terres de Lleida.

D'altra banda, en la defensa de l'aragonesisme d'aquestes terres, es barregen aspectes històrics i jurídics. Entre els juristes aragonesistes tenim el català Guillem Maria de Brocà i de Montagut (Reus, 1850 - Riudecanyes, 1918), un home de gran prestigi que s'havia doctorat l'any 1870 i havia escrit una gran quantitat d'obres, principalment sobre el dret civil català. Fou degà del Col·legi d'Advocats de Barcelona i membre de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. També fou president de l'Acadèmia de Jurisprudència i de Legislació de Catalunya i, el 1915, president de la comissió oficial encarregada de codificar el dret civil de Catalunya. Aquest eminent jurista, gran coneixedor del dret català i també membre fundador de l'Institut d'Estudis Catalans, era, tanmateix, molt poc coneixedor de la història d'aquestes terres i en va defensar la vinculació a Aragó. Després, altres historiadors i juristes, refiant-se del seu prestigi i autoritat, van repetir les seves tesis cometent els mateixos errors.

El canonge Manyà, rebatent les tesis d'aquest eminent jurista, cita un dels seus textos principals, en el qual Brocà defensa l'aragonesisme d'aquestes terres —adduïm les paraules textuals de Brocà com un exemple simptomàtic de la imprecisió, vaguetat i inexactitud amb què sol ésser tractada aquesta qüestió— i, concretament, diu:

> Digna de especial mención es la vigencia del derecho aragonés en la ribera derecha del Ebro. El mismo monarca en la carta de población de Horta (enero de 1165) concedió a sus pobladores totos il·los foros de Saragossa i posteriormente (an. 1191 y 1194) el Maestre del Temple concedió a Gandesa el fuero de Horta. También aquel conde-rey en la carta otorgada al lugar de Pauls (an. 1168) sujetó a sus habitantes ad fueros Cesarauguste, y en la del castillo y poblados del Río de Algars y Batea concedió a sus habitantes fueros et judicios Cesarauguste. Eran aquellas comarcas verdaderamente aragonesas y aun en la actualidad sus hábitos difieren de los de Cataluña del otro lado del Ebro. D. Matías Pallarés ha

> relatado las luchas entre templarios y señores aragoneses, y bien que pertenezca a la época siguiente, cabe referir el hecho citado por este escritor, de que en 1278 el Justicia de Morella obligaba a los hombres del Temple en Gandesa y los bailíos de Horta y Miravet a usar de los fueros de Aragón; más, una orden de Pedro el Grande, obligó a respetar las costumbres con arreglo a las cuales habían sido dadas las cartas de población (Guillem Maria de Brocà, *Historia del derecho catalán*, cap. 3, sección 5, 2ª. - Barña. 1918, vol. 1, pàg. 193-194).

Manyà continua comentant: «Així s'escriu la història, i així es fa filosofia de la història. Després del que hem dit i provat pel decurs d'aquesta Nota, no ens entretenim a precisar i comentar les inexactituds contingudes en aquest text de Brocà, que altres historiadors van repetint maquinalment». Manyà, entre altres coses, es refereix al fet que el dret aragonès no va ser mai vigent per a les terres de la dreta de l'Ebre. Els Costums d'Horta estaven inspirats en els Costums de Lleida. Al territori actual del Principat el dret d'Aragó no va ser mai vigent, i a les terres de la Franja, tal com analitzarem més endavant, els Usatges van estar en vigor durant un bon grapat d'anys en moltes de les poblacions.

Per la nostra part, igual que Manyà, tampoc no ens entretenim a rebatre les imprecisions i inexactituds de Brocà, perquè al llarg de les pàgines d'aquest llibre ja hem plantejat i hem demostrat les nostres tesis, completament diferents de les del jurista Guillem Maria de Brocà. Manyà parla d'historiadors que repeteixen el mateix, però també caldria incloure-hi una bona part de juristes i historiadors catalans que, inspirats en Brocà i altres teòrics aragonesistes, continuen defensant l'aragonesisme d'aquestes terres. Ens referim, en concret, als estudiosos que, l'any 1997, en unes jornades celebrades a la vila d'Ascó (Ribera d'Ebre), amb el títol «650 aniversari (1347-1359) de la incorporació a Catalunya del marge dret del riu Ebre», seguien defensant l'aragonesisme, no tan sols de les comarques de la Franja, sinó també de les comarques de la Terra Alta i de la Ribera d'Ebre. En aquestes jornades, subvencionades i beneïdes per les administracions públiques del país, hi van participar historiadors i juristes de gran prestigi. Els amics lectors comprendran que, llegint el títol, ja està tot dit.

El canonge Manyà, en un dels articles sobre la catalanitat de les comarques de la Terra Alta i la Ribera d'Ebre, diu: «Som poblats segons costum de Lleida: som catalans». El que vol dir Manyà és que aquestes terres foren poblades pels templers de Lleida i no pas pels de Tortosa, com hauria estat natural, i, per tant, els foren atorgats els Costums de Lleida. Aquests costums, tal com ja hem vist en els apartats dedicats a la història, en un principi es van estendre per quasi tot el territori de la Franja.

Pel que fa als furs, ja hem dit que, en un primer moment, seguir els de Saragossa, Osca, Barcelona o d'altres no comportava una adscripció política. En aquells moments, els furs es van concedir per conveniència del sobirà o senyor, que els

concedia als seus súbdits, o viceversa. En territoris fronterers hi ha tota classe d'intromissions, una raó més per a defensar que els furs no marcaven adscripció política.

Al final del capítol «Catalans o aragonesos?», Manyà fa un epíleg amb la síntesi següent:

> Adhuc acceptada la tesi contraria, ço és, suposant que haguessin estat aragonesos els nostres ascendents del segle XII, no es sentiria decepcionat el nostre sentiment catalonòfil. Al cap i a la fi hauríem estat aragonesos per identitat natural amb una comarca —el baix Aragó— que parla com nosaltres en català i té d'aragonesa més que res la subjecció estatal determinada per contingències de la història, i l'impacte inevitable d'una dominació persistent.
>
> I a fi de comptes, en la hipòtesi aragonesista, els nostres ascendents comarcals posteriorment haurien renunciat a la condició aragonesa i adoptat la catalana. Els motius d'aquest canvi potser no resultarien massa honorables per a la tesi aragonesista. El cert és que la sinceritat i fermesa catalanista és un aspecte innegable, una veritable constant de la història i de tota la comarca, si prescindim de l'actitud dubtosa d'Orta a mitjans del segles XIV i XVII, i encara sota pressions inconfessables i forasteres.

Actualment, el terme *nació* es defineix com un conjunt de persones que tenen una llengua, una història, una cultura, un dret i uns costums comuns, i que viuen en un mateix territori.

Tal com ja s'ha vist al llarg de les pàgines d'aquest llibre, les persones que viuen a les comarques de la Franja tenen la mateixa llengua comuna que les veïnes del Principat, malgrat llur separació, i, també, una història, un territori, una cultura i uns costums comuns, i, pel que fa al dret, el gran cavall de batalla dels aragonesistes, tot seguit hi tornarem a insistir.

Quan va caure l'Imperi romà, les lleis germàniques foren acceptades en tota la península Ibèrica, amb perjudici del dret vigent fins aleshores. Però, als comtats catalans i, en aquest cas, al de Ribagorça, territoris fortament romanitzats, un cop alliberats del domini sarraí, a poc a poc, el dret romà es va tornar a imposar. Així doncs, entre els segles XII i XIII, el dret que s'aplicava en aquests territoris estava format per algunes lleis i costums dels gots i, sobretot, pel dret romà. Una manifestació evident d'aquesta eliminació i del restabliment del dret romà és el llibre de les *Consuetudines ilerdenses*, inspirades, en gran part, en els Usatges de Barcelona.

Els Costums de Lleida, recopilats l'any 1228 pel jurista Guillem Botet, constitueixen la redacció escrita del dret comunitari local català més antiga que es coneix. Recull la normativa donada a la ciutat pels reis, els costums escrits, els estatuts i els bans dictats pels cònsols lleidatans, i els usos fins aleshores no escrits.

Els Costums de Lleida adquiriren ràpidament certa fama, i no tan sols tingueren vigència a la ciutat de Lleida i les terres del voltant, sinó també a les comarques actuals de la dreta de l'Ebre. De fet, els Costums d'Horta, i també els de Miravet, estan inspirats en aquests. En un primer moment, els Costums de Lleida s'estengueren també per diverses poblacions de la Franja, on s'alternaren amb els Usatges de Barcelona.

El dret civil té dues fonts habituals, que són la llei i el costum. Com a producte d'aquestes dues fonts, a través dels segles, sorgeix el dret civil català autòcton, o d'elaboració pròpia. Les lleis pròpiament catalanes van ésser formulades a les Corts del Principat, que són molt anteriors a les Corts angleses i potser les primeres d'Europa, i que se celebraren per primera vegada a la ciutat de Lleida.

El comtat de Ribagorça, al llarg de la seva història, es va regir sempre pels Usatges de Barcelona i els costums de Catalunya, malgrat que, en qüestions patrimonials, es regia també pels costums locals o pels furs d'Aragó. L'any 1591, quan el comtat de Ribagorça fou incorporat a la corona, el dret local i consuetudinari va continuar estant en vigor, fins i tot, després del Decret de Nova Planta d'Aragó de l'any 1707.

El comtat de Ribagorça es governava pel Consell General de la Ribagorça, format per procuradors de les viles i delegats de tots els llocs del comtat, i que es reunia a Benavarri, seu del justícia de Ribagorça, el dia de Sant Vicenç Màrtir (22 de gener).

En un principi, els Costums de Lleida també s'estengueren per poblacions de la Baixa Llitera i del Baix Cinca, i, quan en aquests territoris es van imposar definitivament els furs d'Aragó, una bona part de les lleis catalanes seguiren vigents a les poblacions com a dret consuetudinari. El mateix va passar en moltes de les poblacions de la comarca del Matarranya, entre d'altres, el senyoriu dels Cambrils, a Calaceit, i el senyoriu de Mont-roig, i també a Favara, a Nonasp i, fins i tot, en poblacions que depenien des del punt de vista feudal del bisbat de Saragossa.

Per tal de corroborar aquestes afirmacions cal fixar-se en la redacció dels estatuts civils i criminals que les poblacions redactaven per legislar.

L'historiador i especialista en dret aragonès Santiago Vidiella, en la seva obra sobre la història de Calaceit, diu: «L'antic dret aragonès cedeix a la vida municipal un ampli camp on poder desenvolupar-se, va atorgar als pobles una facultat perfectament legislativa: la de poder-se donar lleis, que anomenem estatuts i que regulaven els drets dels veïns i els del comú en les esferes penal, civil, política i econòmica» (Vidiella, 1896, p. 317; la traducció és nostra).

Aquests estatuts portaven també una gran càrrega de dret consuetudinari que havia arrelat al llarg dels anys i també dels segles. També tenien moltes influències de les poblacions veïnes, moltes de les quals eren del Principat, perquè, per a coordinar millor la persecució de malfactors, alguns dels articles eren comuns. A la

comarca del Matarranya, se n'han conservat exemplars i han estat publicats en un bon nombre de poblacions, com ara la Torre del Comte, Calaceit, Maella, etc.

Un altre aspecte era la influència de l'Església, amb el seu dret canònic, o també amb el dret civil català, que era el que s'emprava on hi havia les seus, en aquest cas, Lleida i Tortosa. Cal recordar que, en un principi, totes les poblacions de la Franja, sense excepció, pertanyien a diòcesis catalanes i, després, malgrat algunes remodelacions, més de tres terceres parts seguiren pertanyent a les diòcesis catalanes, fins a mitjan segle xx o finals de segle.

A partir del Decret de Nova Planta, amb la política uniformista de la monarquia constitucional, que imposà la institucionalització de l'ensenyament en castellà, així com la substitució del vell dret consuetudinari —fins aleshores, més català que aragonès—, es va anar accentuant, progressivament, el procés de despersonalització de les comarques de la Franja.

Seria molt interessant dur a terme un estudi profund del dret civil català aplicat a les poblacions de la Franja. La història en general afirma que, quan aquestes comarques passaren a Aragó, s'aplicà ràpidament el dret aragonès, però, com pot comprendre el lector, la situació no era fàcil i els fets no van anar així. Darrerament, s'han elaborat molts estudis lingüístics sobre les comarques de la Franja, i també sobre el seu art i els seus costums, però hi ha molt pocs treballs històrics i, pel que fa al dret, pràcticament no n'hi ha.

Actualment, un bon nombre de les persones de les comarques de la Franja, igual que passa amb la sanitat —un àmbit en el qual prefereixen anar a Lleida abans que a Barbastre—, s'estimen més regir-se pel dret successori i pel dret familiar-patrimonial catalans, més que no pas pels aragonesos. Són aspectes que es callen, però que surten a la llum quan s'aprofundeix en les converses i les relacions. Seria molt interessant que les institucions culturals del Principat s'ocupessin de la qüestió i promoguessin alguns estudis.

Per a posar fi a la controvèrsia de si els habitants de la Franja són catalans o aragonesos, hi ha una solució: que la gent d'aquestes terres es pronunciï. Fins ara, l'adscripció a l'administració d'Aragó, tant civil com eclesiàstica, s'ha fet sense comptar amb el parer dels seus protagonistes, i ja ha arribat el moment de reparar aquesta anomalia. Els pobles són i han de ser lliures i s'han d'expressar democràticament. Ningú no els pot negar el dret a decidir per ells mateixos.

Si el Principat de Catalunya assoleix la seva sobirania, ha de facilitar un mecanisme —tal com ja es va fer en la redacció de l'Estatut de la Mancomunitat de Catalunya de l'any 1919— perquè tots els pobles de la Franja que es vulguin incorporar a Catalunya ho puguin fer lliurement.

Conclusions

Al llarg d'aquestes pàgines hem observat que les terres de la Franja de Ponent, malgrat la separació administrativa actual, sempre han estat unides a Catalunya. Tot seguit en farem una petita síntesi i traurem algunes conclusions.

Les comarques que avui es coneixen amb el nom de Franja de Ponent, des dels temps més ancestrals, sempre van estar unides a les terres veïnes del Principat. I aquest lligam no afectava tan sols el territori de l'actual Franja de Ponent, sinó fins i tot les terres de més endins. Aquesta unió la marcaven i la marquen, malgrat les accions polítiques, els accidents geogràfics.

El primer poble que tenim certesa que habità les nostres terres fou el poble iber, que estava distribuït per tribus. Les terres del nord de l'Ebre eren poblades pels ilergets, que tenien com a centre principal l'actual ciutat de Lleida. En canvi, les del sud eren poblades pels ilercavons, que tenien com a referència i centre principal la ciutat de Tortosa. Ho demostren els historiadors i especialistes en la matèria més doctes que s'han ocupat d'estudiar-ho. Una bona part d'aquests estudiosos també pensa que, en un primer moment, totes les terres de la Franja estaven ocupades pels ilercavons i que els ilergets eren una subtribu que, al llarg dels anys, es va independitzar dels ilercavons.

Aquests límits van ser respectats pels romans, pels visigots i, en certa manera, també pels àrabs. En el moment de l'aparició del cristianisme i la divisió del territori en diòcesis, les terres de la Franja del nord pertanyien al bisbat de Lleida i les del sud, a Tortosa. I així foren restaurades les diòcesis quan els cristians van tornar a dominar el territori. A finals del segle XII i principis del XIII, totes les parròquies de la Franja estaven en mans dels bisbats catalans. Cal recordar que, per aquestes dates, es definia Catalunya com el territori que s'estenia de Salses a Tortosa i llurs termes i, per la part de Ponent, el límit el marcava el riu Cinca. El terme de la ciutat de Tortosa, en aquells moments, el marcaven els límits diocesans, en els quals

s'incloïa l'actual comarca del Matarranya i terres de molt més endins, així com quasi la meitat del regne de València. Aquests darrers territoris en els documents s'especificava que serien de Tortosa quan fossin recuperats.

Cal tenir present que les tropes comandades pel comte Ramon Berenguer IV, després de conquerir i repoblar la Baixa Llitera i el Baix Cinca, emprengueren la conquesta de la comarca del Matarranya. Aquestes tropes sabien molt bé on arribaven els límits de l'antiga Ilercavònia i, per això, en el procés de conquesta i repoblació de totes aquestes terres, arribaren fins a la serra de Sant Just i fins al riu Martín. Així, totes aquestes terres, incloent-hi la ciutat d'Alcanyís, en un primer moment, foren repoblades per catalans, que hi deixaren la llengua i, per tant, també alguns topònims. Després, una bona part de les terres foren repoblades per gent castellana i, com que eren superiors en nombre, s'imposaren als primers pobladors. Fins al dia d'avui, però, en el parlar popular han restat una gran quantitat de paraules catalanes.

En el moment de restaurar les diòcesis, el bisbat de Saragossa va utilitzar un recompte de diòcesis apòcrif conegut amb el nom d'*Itació de Vamba*. Els historiadors que han estudiat el tema, com ara Claudio Sánchez-Albornoz, coincideixen a denunciar-ne la falsedat. Sobre un text en principi fals, el bisbat saragossà encara va engrandir més els seus límits. Partint d'aquests supòsits, durant més de trenta anys, els dos bisbats es van disputar el territori, fins que, per mediació del rei Pere I el Catòlic, l'any 1210, van celebrar una concòrdia per a posar pau a les disputes que mantenien. Malgrat que es va assenyalar com a referència el riu d'Algars, els límits es van marcar segons els dominis feudals que mantenien els dos bisbats. Les parròquies d'Arenys, Calaceit, Cretes i Lledó, de les quals era senyor feudal el bisbe de Tortosa, restaren en mans d'aquest bisbat; en canvi, Beseit, Fondespatla, Vall-de-roures i Massalió, unes terres conquerides i repoblades per catalans, passaren a engrandir el patrimoni del bisbat de Saragossa, després del nomenament del solsoní Pere de Torroja com a bisbe d'aquesta ciutat. La resta del territori de la comarca del Matarranya, en mans de l'orde de Calatrava —un orde d'origen castellà i ara considerat aragonès—, va restar també en mans del de Saragossa.

En un primer moment, malgrat que tots parlaven la llengua catalana, els pobladors no tenien gaire consciència de pertànyer a un país o a un altre, perquè tots depenien del mateix sobirà. Jaume I el Conqueridor, en els diversos testaments que dictà per tal de repartir els seus regnes entre els seus fills, va fer adonar els pobladors i els seus senyors que Catalunya era una cosa i Aragó una altra, malgrat que tots depenien de la mateixa corona. En un principi, la Ribagorça i, fins i tot, el Sobrarb eren considerats catalans, així com la Llitera, el Baix Cinca i el Matarranya. L'any 1300, quan es van celebrar Corts a Saragossa, el rei Jaume II el Just, atenent les reclamacions dels aragonesos, va declarar que la Ribagorça, el Sorbrarb i la Llitera eren d'Aragó. Els catalans no van acceptar aquesta decisió, però el rei

la ratificà, perquè d'aquesta manera pagava als aragonesos la fidelitat que li havien manifestat en temps de les desavinences amb la Unió d'Aragó. La Llitera va ser partida a la clamor d'Almacelles fins a la confluència amb el Cinca en el seu curs més baix.

Dos anys després, el rei Jaume II el Just, d'alguna manera, va voler pal·liar els resultats d'aquella decisió i va donar la Ribagorça com a comtat independent al seu fill, l'infant Pere. El comtat restava lligat al sobirà de la confederació, tal com establien els Usatges de Barcelona i els costums de Catalunya, però havia d'assistir a les Corts aragoneses. Era, certament, una solució incompleta, que tampoc no desfeia l'acord pres a Saragossa.

La comarca del Matarranya, després de la disputa entre els dos bisbats, malgrat ser adjudicada quasi totalment a la diòcesi de Saragossa, des del punt de vista civil, no quedava clar on pertanyia. Durant tot el segle XIV els aragonesos van reivindicar les comarques actuals de la Ribera d'Ebre i la Terra Alta, fins que, finalment, el rei va declarar diverses vegades que aquestes terres pertanyien a Catalunya. Amb aquestes declaracions, la ratlla del riu d'Algars s'imposava una vegada més com a frontera entre el Principat i Aragó.

La comarca del Baix Cinca, malgrat que els senyors de Montcada volien que es considerés aragonesa, fins a finals del segle XIV fou considerada catalana, però, després del Compromís de Casp, amb la desfeta del comtat d'Urgell, fou definitivament incorporada a Aragó.

Finalment, el comtat de Ribagorça, després de la revolta dels vassalls contra el seu comte, l'any 1592, fou incorporat a la corona i a Aragó pel rei Felip II de Castella.

La incorporació de les comarques de la Franja a Aragó no va ser cap impediment, perquè, com ja hem vist al llarg del text, la Cancelleria catalanoaragonesa i la resta d'institucions s'adrecessin als seus pobladors en llengua catalana.

La divisió provincial de 1833 no va crear el problema dels límits de les comarques de la Franja, com pensen alguns, però sí que l'hauria pogut solucionar o, com a mínim, no crear-ne de nous.

Malgrat aquestes incorporacions, la gent de les comarques de la Franja saben que són catalans i, al llarg de la història, algunes comarques i poblacions han intentat passar a formar part de Catalunya diverses vegades. Ho van fer Benavarri i el seu territori jurisdiccional durant la Guerra dels Segadors. Durant aquesta contesa, Benavarri va entrar en la guerra amb el Principat amb el pacte que, si es guanyava, el comtat s'havia d'unir a Catalunya. Començada la guerra contra Felip V, hom tornà a fixar les fronteres al Cinca a canvi de pagar dos-cents mil escuts a Aragó. Durant la invasió napoleònica, quasi totes les terres de la Franja foren incorporades a Catalunya, al departament de les Boques de l'Ebre. El moviment d'intel·lectuals que va aparèixer al Matarranya i en altres parts de la Franja a co-

mençaments del segle xx va propiciar que l'Estatut d'autonomia de l'any 1918 redactat pels homes de la Mancomunitat de Catalunya —que no va prosperar—, en un dels articles, digués que els pobles limítrofs amb Catalunya que ho desitgessin, després d'un referèndum, es podrien incorporar a Catalunya.

Durant la Guerra Civil espanyola, tot el territori en mans dels anarquistes, d'alguna manera, va dependre de Catalunya. Darrerament, en els temps anomenats democràtics, els alcaldes d'alguns municipis de la Franja, per descontentament amb les institucions aragoneses, han proferit amenaces de passar-se a Catalunya.

Pel que fa a la divisió eclesiàstica, les comarques de la Ribagorça, la Llitera i el Baix Cinca, així com algunes de situades més a l'interior, van pertànyer a la diòcesi de Lleida fins que, en una decisió arbitrària i sense precedents, el Vaticà, durant els anys 1995-1998, les va incorporar al bisbat de Barbastre. Avui encara resta per resoldre el conflicte de la propietat de les obres d'art exposades al Museu de Lleida Diocesà i Comarcal que el bisbat de Barbastre reivindica.

També cal remarcar que, durant la Guerra dels Segadors, per primera vegada, els municipis de la Franja s'enfrontaren amb els seus veïns del Principat en una guerra sense precedents. Des del poder es va emprendre una gran campanya per tal de fer palès aquest separatisme. Els miquelets i els francesos havien portat les desgràcies a les poblacions de la Franja i, durant molts anys, el poder es va preocupar d'implantar una llegenda negra que, en bona part, ha perdurat fins als nostres dies. Aquestes campanyes es van repetir després de la guerra contra Felip V, després de la invasió napoleònica, en què, per a certs sectors, els afrancesats sempre eren catalans, i també després de la Guerra Civil espanyola, en què es considerava que la major part dels mals venien de Catalunya. Aquestes campanyes, promogudes durant tants anys, han calat, principalment en la població rural, i, de resultes d'aquestes campanyes, de vegades es veuen declaracions incomprensibles d'algunes persones. Per aquesta raó, l'anticatalanisme de la Franja sol ser amb pocs arguments i de persones amb pocs estudis.

D'altra banda, hi ha un anticatalanisme d'alguns càrrecs públics —pagats pels partits d'obediència totalment espanyola— que prové del fet que es veuen amb l'obligació de correspondre als favors que reben diàriament. Aquest anticatalanisme, tanmateix, és més de façana que de sentiment, perquè, en el fons, la gent de la Franja sap que és catalana.

Els tractadistes actuals defineixen la nació com un conjunt de persones que tenen una llengua, una història, una cultura, unes lleis, unes creences i uns costums comuns, i que viuen en un mateix territori. La llengua que es parla a les comarques de la Franja és la mateixa, posem per cas, que la que es parla al Pallars, a la Noguera, al Segrià, a la Terra Alta i a la Ribera d'Ebre, que són les comarques veïnes. Tal com hem vist, malgrat la separació administrativa, la història també és la mateixa, així com la cultura. Durant molts anys, les poblacions de la Franja, com les pobla-

cions veïnes del Principat, van pertànyer a la mateixa diòcesi. Amb totes aquestes condicions, no és gens estrany que els costums siguin els mateixos, cosa que es tradueix també en la manera de legislar. Avui, malgrat la separació política, encara molta gent prefereix emparar-se amb el dret català abans que amb l'aragonès.

Per tot això, la gent de la Franja pertany a la nació catalana, malgrat que els defensors de l'aragonesisme addueixin els sentiments de les persones.

Actualment, el sentiment de les persones de la Franja es divideix en tres grups. El primer seria el de les persones que tenen un sentiment molt profund aragonesista. Aquest és molt minoritari i cada dia va minvant. Un segon grup seria el de les persones que se senten aragoneses perquè ho han estat tota la vida. Aquest grup és bastant nombrós, malgrat que no es manifesta gaire, perquè, tal com hem dit abans, en el fons, la gent sap que és catalana. Només cal veure com als partits declarats obertament aragonesistes els costa molt d'implantar-se a les comarques de la Franja. Finalment, un tercer grup seria la gent que se sent plenament catalana. Malgrat que, respecte del segon, encara és minoritari, cada dia augmenta més. En tenim un exemple en el futbol: les penyes del Barça, en nombre i en afiliats, són molt superiors a les del Saragossa i, per descomptat, a les del Madrid.

Un altre aspecte que cal tenir en compte en el sentiment de les persones és que cap escriptor ni intel·lectual de parla catalana de les comarques de la Franja no ha jugat la carta aragonesista. Darrerament, tots els escriptors de renom que han donat aquestes terres, en major o menor grau, s'han sentit o se senten catalans.

Les administracions aragoneses i bona part dels ciutadans aragonesos no tracten bé els habitants de la Franja. La ciutat de Saragossa, castellana, té molt de pes sobre tot el territori, i això es fa notar. Sobre la posició que mantenen els aragonesos respecte dels habitants de la Franja, també podríem diferenciar tres grups. El primer, bastant nombrós, és aquell que considera que el problema de la Franja s'acabaria quan tothom parlés castellà. És aquell refrany castellà: «Muerto el perro, muerta la rabia». Els partits que el representarien serien els d'extrema dreta de sempre, a més d'una part molt important dels votants del PP i també, malgrat que per sota dels anteriors, una bona part del PAR. Alguns d'aquests sectors, de vegades, per tal d'imposar els seus criteris, no han dubtat a utilitzar la violència. Un segon grup seria el de les persones que consideren Aragó trilingüe. Creuen que, malgrat que la gent de la Franja parli català, són i se senten aragonesos. Aquesta és la posició del PSOE i d'alguns sectors de la Chunta Aragonesista. Finalment, un tercer sector, molt minoritari, considera que la gent de la Franja parla català i que té dret a fer el seu camí. És una posició que aquest grup justifica perquè es considera demòcrata.

Tal com hem dit, el primer grup és el més majoritari i, per tant, topa en gran manera amb els habitants de la Franja. Això permet de comprendre la posició de la Diputació General d'Aragó en aquests moments respecte del català de la Franja:

no vol admetre de cap manera que la gent d'aquestes terres parla català, malgrat que això sigui negar l'evidència. Un alcalde d'una població de la Llitera comentava que això s'acabarà quan la majoria de pobles presentin seriosament als ajuntaments mocions per a passar a formar part de Catalunya.

La posició de l'Església aquests darrers anys no ha estat positiva pel que fa a la consolidació de la llengua i la cultura a les terres de les comarques de la Franja. A les comarques de la Ribagorça, la Llitera i el Baix Cinca, tampoc no ho va ser els darrers anys, quan aquestes comarques depenien de Lleida. A partir de 1975, quan en alguna de les parròquies de la Franja hi havia algun capellà que despuntava per la seva catalanitat, en poc temps, els bisbes de Lleida el canviaven de parròquia. Actualment, com es pot comprovar, la gent de les comarques de la Franja viu molt d'esquena a l'Església. N'utilitza els serveis, però l'evangelització i el compromís, salvades algunes excepcions, són completament nuls. Si els capellans utilitzen una llengua que no és la del poble, difícilment podran ser compresos i evangelitzar els fidels.

En el moment de tancar aquestes conclusions, el Govern d'Aragó, que presideix Luisa Fernanda Rudi, ha perpetrat un nou atac a la llengua que es parla a les comarques de la Franja, en derogar la Llei de llengües de l'any 2009 i negar la seva catalanitat. Ara a la Franja ja no es parla català, sinó LAPAO. La resposta a aquesta bestiesa cultural i científica ha vingut des de la mateixa gent de la Franja i des de tots els Països Catalans.

Si la gent de totes les comarques de la Franja ha pogut mantenir la llengua durant més de vuit-cents anys, malgrat les condicions i els atacs que ha rebut al llarg dels segles i que rep actualment, de segur que, com a mínim, la podrà mantenir durant vuit-cents anys més. De totes maneres, si el Principat de Catalunya assoleix la independència, molta gent de la Franja està disposada a seguir el seu camí. Actualment, el dret a decidir de les persones és l'únic que té un valor, i també és l'únic que es pot esgrimir.

Bibliografia

Abadal, Ramon d'. *Catalunya carolíngia II*: *Els diplomes carolingis a Catalunya*. Barcelona: [s. n.], 1926-1952. 2 v.

— *Els primers comtes catalans*. Barcelona: Teide, 1958. (Biografies Catalanes)

Aguilera Aragón, Isidro; Blasco Sancho, M.ª Fernanda; Roy, Mir. «El núcleo megalítico de Benabarre (Huesca): noticia, descripción y entorno». *Bolskan*, 14 (1997), p. 103-116.

Alanyà i Roig, J. *Batea i el seu terme municipal*: *El repoblament templer (s. xii-xiii)*. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, 1994. 2 v.

Alcoberro i Pericay, Agustí. *L'exili austriacista (1713-1747)*. Barcelona: Fundació Noguera, 2003. 2 v.

Almagro, M.; Beltrán, A.; Ripoll, E. *Prehistoria del Bajo Aragón*. Saragossa: Instituto de Estudios Turolenses, 1956.

Altisent, Agustí. «Un poble de la Catalunya Nova els segles xi i xii: l'Espluga de Francolí de 1079 a 1200». *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona], 3 (1966), p. 131-214.

Alvar, Manuel. *La frontera catalano-aragonesa*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1976.

Anguera, Pere; Maristany, Carles. *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. XI: *El Matarranya*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984.

Anguera i Nolla, Pere. *El carlisme a Catalunya: 1827-1936.* Barcelona: Empúries, 1999.

Arco i Garay, Ricardo del. *Guía artística y monumental de Huesca y su provincia*. Osca: Tip. de Leandro Pérez, 1910.

— *La iglesia colegial de Tamarite de Litera*. Osca: Talleres Tipográficos de la Vda. de J. Martínez, 1922.

— *Catálogo monumental de España*: *Huesca*. Madrid: Instituto Diego Velázquez. CSIC, 1942. 2 v.

— «Escudos heráldicos de las ciudades y villas de Aragón». *Argensola* [Osca], 18 (1954), p. 101-142.

Arriezu, Mathías Miquel de. *Memoria devota de la reyna de los ángeles. Nuestra Señora de Gracia de la Cueva que se venera en el convento de los religiosos mínimos del Desierto de la Villa de la Fresneda*. Saragossa: [s. n.], 1795.

Asso, Ignacio de. *Historia de la economía política de Aragón*. Saragossa: CSIC. Estación de Estudios Pirenaicos, 1947.
Bada Panillo, José R. *El debat del català a l'Aragó (1983-1987)*. Calaceit: Associació de Consells Locals de la Franja: Institut d'Estudis del Baix Cinca: Associació Cultural del Matarranya, 1990.
Balañà i Abadia, Pere. *Les arrels islàmiques de Mequinensa*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1994. (Camí Ral; 4)
Baldellou Martínez, Vicente; Painaud, Albert; Calvo Ciria, M.ª José; Ayuso, Pedro. «Las pinturas rupestres de Remosillo, en el congosto de Olvena (Huesca)». *Bolskan*, 13 (1996), p. 173-216.
Ballarín Cornel, A. *El valle de Benasque*. Saragossa: La Editorial, 1968.
— *El benasqués*. Saragossa: CSIC, 1971.
Baroja, Pío. *Juan Van Halen, el oficial aventurero*. Bilbao: Espasa-Calpe, 1933.
Barriga Planas, J. Romà. *El sacramentari, ritual i pontifical de Roda*. Barcelona: Fundació Vives Casajuana, 1975.
Bayerri i Bertomeu, Enrique. *Historia de Tortosa y su comarca*. Tortosa: Imprenta de Algueró y Baiges, 1939-1960.
Beltrán Martínez, A. *La edad de los metales en Aragón*. Saragossa: Real Academia de nobles y bellas artes de San Luis de Zaragoza, 1955.
— «Pinturas esquemáticas de "La Fenellosa" en Beceite (Teruel)». *Caesaraugusta*, 29-30 (1967), p. 99-103.
— *Arte rupestre levantino*: *Adiciones 1968-1978*. *Caesaraugusta* [Saragossa], 47-48 (1979), p. 5-48.
— «El arte esquemático en la Península Ibérica: orígenes e interrelación. Bases para un debate». *Zephyrus*, 36 (1983).
— *El arte rupestre en la provincia de Teruel*. Terol: Instituto de Estudios Turolenses, 1989. (Cartillas Turolenses; 5)
Benavente, J. A. «Breve historia del Mezquín-Matarraña». *Guía turística del Mezquín-Matarraña*. Alcanyís: Omezyma, 2001.
Bladé, Artur. *Els setges de Gandesa i del castell de Móra d'Ebre (1836-1838)*. Barcelona: [s. n.], 1970.
Biarnés Biarnés, Carmel. *Moros i moriscos a la Ribera d'Ebre (710-1615)*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1972. (Episodis de la Història)
— *Apunts d'història d'Ascó*: *Els moriscos a Catalunya*: *Documents inèdits*. Ascó: Gràfiques Moncunill, 1981.
— *La implantació de l'orde del Temple a la Ribera d'Ebre (1148-1210)*. Montblanc: Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre: Impremta Requesens, 1986.
Biescas, J. A. *Introducción a la economía de la región aragonesa*. Saragossa: Alcrudo, 1977.
Bladé i Desumvila, Artur. *El castell de Miravet*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1966.
Blanc i Grau, Miquel. *Garba*: *Mil paraules de Calaceit*. Barcelona: Columna, 1994.
— *Històries i romanços (Calaceit entre 1880 i 1930)*. Calaceit: Associació Cultural del Matarranya, 2003.
Blanc Sanmartín, José. *Toda una vida*: *memorias de un calaceitano*. Alcanyís: Centro de Estudios Bajoaragoneses, 1997.
Blanch, Josep. *Arxiepiscopologi de la santa església metropolitana i primada de Tarragona*. Tarragona: Agrupació de Bibliòfils de Tarragona, 1951. 2 v.

Blasco, Cosme. *Historia biográfica de las ciudades, villas y pueblos de la provincia de Huesca*. Osca: Imp. y Lib. de Pérez, 1871.

Blesa Conde, Domingo. *La Litera*. Saragossa: Caja de Ahorros de Zaragoza, Aragón y Rioja, 1979.

Boix i Pociello, Jordi. *La Ribagorça al segle xi*. Tesi de llicenciatura. Universitat de Barcelona, 1982. [Inèdita]

— *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. XII: *La Ribagorça*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984.

Boletín del Centro de Estudios Bajoaragoneses [Alcanyís: CESBA], 1 (1981).

Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón [Tortosa-Saragossa: Centro de Estudios Bajoaragoneses], 1907-1909.

Bosch i Gimpera, Pere. «Campanya arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans al límit de Catalunya i Aragó (Caseres, Calaceit i Maçalió)». A: Institut d'Estudis Catalans. *Anuari 1913-1914*: *Any V*. Vol. 2. Barcelona: IEC, 1915, p. 819-838.

— «Les investigacions de la cultura ibèrica al Baix Aragó». A: Institut d'Estudis Catalans. *Anuari 1915-1920*: *Vol. VI*. Barcelona: IEC, 1923, p. 641-671.

— *La cultura ibérica en el Bajo Aragón*. Barcelona: Exposición Intenacional, 1929. (IV Congreso Internacional de Arqueología)
«Les investigacions científiques de la cultura ibèrica del Baix Aragó». A: Institut d'Estudis Catalans. *Anuari 1921-1926*: *Vol. VII.* Barcelona: IEC, 1931, p. 72-80.

— «Records del temps passat: excavacions arqueològiques al Baix Aragó». *Xaloc*, 32 (1969), p. 150-155.

— *Records del temps passat*: *Excavacions arqueològiques al Baix Aragó*. [S. ll.]: Ajuntament de Calaceit, 2008. (Calaceit Documental; 3)

Bravo Suárez, Carlos. *Artículos y reseñas* [en línia]. <http://carlosbravosuarez.blogspot.com>.

Broto Aparicio, Santiago. *El valle de Benasque*. Barcelona: Everest, 1981.

Bru i Borrà, F. Màrius. «Entences contra templers i Montcades». *El Llamp* [Gandesa] (31 octubre 1922).

Bruzen de la Martinière. Antoine-Augustin. *Le grand dictionnaire géographique, historique et critique, par Bruzen de la Martiniere, géographe de sa majesté Philippe V*. París: Chez les Libraires Associés, 1768.

Cabestany, Joan F. «Alfons el Cast». A: Schramm, Percy Ernst; Cabestany, Juan F.; Bagué, Enric. *Els primers comtes reis*. Barcelona: Vicens-Vives, 1958.

Cabré, J.; Pérez Temprado, L. *Nuevos hallazgos de arte rupestre en el Bajo Aragón*. Madrid: Real Sociedad Española de Historia Natural, 1921.

Cabré Aguiló, J. *Excavaciones en el Roquizal del Rullo, término de Fabara, provincia de Zaragoza*. Madrid: Imprenta de Archivos, 1929. (Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades; 101)

Camarena Mahiques, J. *Focs y morabatins de Ribagorza (1381-1385)*. València: Anubar, 1966.

Camps, Ferran; Montclús, Joaquim. *Joan Baptista Roca i Caball (1898-1976)*: *Impulsor de la pau civil*. Barcelona: Proa. DIGEC, 1998.

Canal, José de la. «Tratado LXXXIV: de las santas iglesias de Lérida, Roda y Barbastro». A: *España sagrada*. Vol. XLVI. Madrid: [s. n.], 1856.

Caro de Torres, F. *Historia de las órdenes militares de Santiago, Calatrava y Alcántara*. Madrid: Gonzalez, 1629.

CARPI CASES, Joaquín de. *El Tamarite de nuestros abuelos*. Barcelona: El autor, 1976.
CARRERAS I CANDI, F. «Entences i templers en les muntanyes de Prades (1279 a 1300)». A: *Miscelánea histórica catalana*. Vol. I. Barcelona: Imprenta de la Casa Provincial de Caridad, 1905.
— «Divisions administratives de Catalunya en les èpoques passades». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 9 (1917), p. 33.
CARUANA GÓMEZ DE BARREDA, Jaime. «La orden de Calatrava en Alcañiz». *Teruel* [Terol], 8 (1952).
— *Historia de la provincia de Teruel*. Terol: Instituto de Estudios Turolenses, 1956.
— «La carta puebla de Alcañiz». *Teruel* [Terol], 24 (1960).
— «La tierra baja turolense en la Edad Media». *Teruel* [Terol: Instituto de Estudios Turolenses], 25 (1961).
— «Itinerario de Alfonso II de Aragón». *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*. [Saragossa: CSIC. Escuela de Estudios Medievales], 7 (1962).
CASANOVAS CARRERAS, J. *Apuntes históricos de la villa de Alcampel*. Barcelona: Imprenta EM, 1968.
CASASSAS I YMBERT, Jordi. *La dictadura de Primo de Rivera (1923-1930)*. Barcelona: Anthropos, 1985.
CASTELLVÍ, Francisco de. *Narraciones históricas*. Madrid: Fundación Elias de Tejada y Erasmo Pèrcopo, 1997-2002. 4 v.
CASTILLÓN CORTADA, Francisco. *Fraga. La sultana del Cinca*. Fraga: [s. n.], 1975.
— «Los abades de Alaón: jurisdicción y preeogativas». *Argensola* [Osca], 85 (1978), p. 41-123.
— «Los templarios de Monzón (Huesca): (siglos XII-XIII)». *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita* [Saragossa], 39-40 (1981), p. 5-99.
— «La colegiata de Tamarite». *Cuadernos del Altoaragón* [Osca] (1988).
CATALÀ I ROCA, Pere. *Mequinensa 1955*: *Memòria fotogràfica*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1996.
Catalunya romànica. Vol. XXVI. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997.
CELMA, Francisco. *Historia verídica del Ssmo. Misterio de Aguaviva*. València: Joseph Thomàs Lucas, 1762.
CNT-AIT. CONFEDERACIÓN REGIONAL DE ARAGÓN, RIOJA Y NAVARRA. *Comarcal de Valderrobres (Teruel)*: *Sus luchas sociales y revolucionarias*. [Tolosa de Llenguadoc]: Cultura y Acción, 1971.
COLAS LATORRE, G. *La Bailía de Caspe en los siglos XVI y XVII*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1978.
CÓRDOBA, Buenaventura de. *Vida militar y política de Cabrera*. Madrid: Imprenta y Fundición de Don Eusebio Aguado, 1844.
COROMINES, Joan. *Estudis de toponímia catalana*. Barcelona: Barcino, 1970.
— *Onomasticon Cataloniae*. Barcelona: Curial: La Caixa, 1989-1997. 8 v.
COSTA, Joaquín. *Política hidráulica*. Apèndix i notes de Fernando Sanz Ridruejo. Madrid: Colegio de Ingenieros, Caminos, Canales y Puertos, 1974.
DELLA ROCA, Giorgio. *Guía plano de la Mancomunidad Turística del Maestrazgo*. Barcelona: [s. n.], 1975.
DELLA ROCA, Giorgio; MONTCLÚS, Joaquín. *El Matarraña y la Sierra turolenses*. Saragossa: Guara, 1981. (Colección Básica Aragonesa; 32)

Domínguez Arranz, Almudena; Magallón Botaya, María Ángeles; Casado López, María del Pilar. *Carta arqueológica de España*: *Huesca*. Saragossa: Diputación Provincial de Huesca, 1984.
Duran Gudiol, Antonio. *Colección diplomática de la catedral de Huesca*. Saragossa: CSIC, 1963-1965. 2 v.
Espluga, Josep L.; Capdevila, Arantxa. *Franja, frontera i llengua*: *Conflictes d'identitat als pobles d'Aragó que parlen català*. Lleida: Pagès, 1995. (Guimet)
Estrabón. *Geografía*. Vol. II: *Libros III-IV*. Madrid: Gredos, 1998.
Fabregas, Xavier. *Entre Catalunya i Aragó*. Barcelona: Selecta, 1971. (Biblioteca Selecta; 444)
Faci, Alberto. *El ciclo debaxo tierra y su puesta patente en el suelo en N. Sra. de la Fontcalda de la villa de Gandesa y N. Sra. del Portal de la villa de Batea*. Saragossa: [s. n.], 1739.
Fernández Clemente, Eloy. *Joaquín Costa*: *Regenerar España*. Saragossa: Diputación General de Aragón, 1986.
— *Estudios sobre Joaquín Costa*. Saragossa: Universidad de Zaragoza, 1989.
Ferrer, Melchor; Tejera, Domingo; Acedo, José F. *Historia del tradicionalismo español*. Sevilla: ECESA, 1960-1979. 30 v.
Florensa, A. *El castillo de Mequinenza y su restauración*. Barcelona: ENHER, 1960.
Flórez, Enrique. *España sagrada. Theatro geográfico-histórico de la Iglesia de España*. Vol. XXV, XXVIII, XXIX i XLII. Madrid: Editorial Agustiniana: Editor Literario Rafael Lazcano, 2000-2012.
Font i Rius, Josep M. *Cartas de población y franquicia de Cataluña*. Madrid: Barcelona: CSIC, 1969-1983. 2 v.
— «Notas sobre algunas cartas pueblas de la región oriental aragonesa». A: *Anuario de Historia del Derecho Español*. Vol 41. Madrid: Ministerio de Justicia: Boletín Oficial del Estado, 1971, p. 699-766.
Fort i Gogul, Eufemià. *La farsa de Gandesa*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1969.
Galiay Sarañana, J. *Prehistoria de Aragón*. Saragossa: Tipografía La Academia, 1945.
Galindo i Garcia, Mariano. *Guerra civil en Tortosa y su comarca*: *en los años 1461 a 1466*. Tortosa: Imprenta Acción Social Católica, a c. Biarnés, 1913.
— *Visitas de reyes a Tortosa*: *en los siglos XIV y XV*. Tortosa: Imprenta Moderna de Algueró y Baiges, 1915.
García Egea, María Teresa. *La visita pastoral a la diócesis de Tortosa del obispo Paholac, 1314*. Castelló de la Plana: Diputación de Castellón, 1993.
Garrabou, Joan. *Cabrera*. Barcelona: Nou Art Thor, 1989. (Gent Nostra)
Gavín i Barceló, Josep M. *Inventari d'esglésies de Catalunya*. Barcelona: [Arxiu Gavín: Artestudi], 1978.
Germán Zubero, Luis. *Aragón en la II República*: *Estructura económica y comportamiento político*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1984.
Gil Novales, Alberto. *La Revolución de 1868 en el Alto Aragón*. Saragossa: Guara, 1980.
Giménez Soler, A. «La frontera catalano-aragonesa». A: *II Congreso de la Historia de la Corona de Aragón*. Vol. I. Osca: [s. n.], 1920, p. 463-559.
Ginesta i Batllori, S. *Les terres del Matarranya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992.
Gran enciclopèdia catalana. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1968-1980. 25 v.
Gran geografia comarcal de Catalunya. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1983. 12 v.
Gual Camarena, Miguel. «La Corona de Aragón en la repoblación murciana».

A: *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*: *Crónica, ponencias y comunicaciones, 1-6 octubre 1962*. Vol. II: *Comunicaciones.* [Barcelona]: [Ajuntament de Barcelona], 1962, p. 303-310.

GUIRAO LARRAÑAGA, Ramón. *Guerrilleros y patriotas en el Alto Aragón*. Osca: Pirineo, 2000.

— *El Altoaragón durante la Guerra Realista*. Saragossa: Pirineo, 2001.

GUIRAO LARRAÑAGA, Ramón; SORANDO MUZÁS, Luis. *El Alto Aragón en la Guerra de la Independencia*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1995.

GUTIÉRREZ DE VELASCO, A. «Tamarite y San Esteban de Litera a cambio de Albarracín». *Argensola* [Osca], 28 (1956), p. 313-327.

IGLESIAS COSTA, Manuel. *Roda de Isábena*. Jaca: CSIC. Instituto de Estudios Pirenaicos, 1980. (Monografías del Instituto de Estudios Prenaicos; 108)

— *Arquitectura románica*: *Siglos x-xi, xii y xiii*: *Arte religioso del Alto Aragón Oriental*. Barcelona: Akribos, 1985-1988. 3 v.

IGLÉSIES FORT, J. *La divisió comarcal catalana*. Barcelona: Bruguera, 1967.

— «La població de les comarques de llengua catalana de l'Aragó entre 1857 i 1975». A: *Pedralbes: Revista d'Història Moderna* [Barcelona], 2 (1982), p. 5-52.

— *Pere Gil S. I. (1551-1622) i la seva 'Geografia de Catalunya'*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2003.

JULVE, E.; CUELLA, O. *La villa de La Fresneda*: *Historia, monumentos, instituciones*. La Freixneda: Ayuntamiento de La Fresneda, 1986.

JUSTE MOLES, Vicente. *Historia de Maella*. Saragossa: Diputación de Zaragoza, 1995.

LABAÑA, J. B. *Itinerario del reino de Aragón (1610-1611)*. Saragossa: Establecimiento Tipográfico del Hospicio Provincial, 1895.

LACARRA, José M. «Documentos para el estudio de la reconquista y repoblación del valle del Ebro». A: *Estudios de la Edad Media de la Corona de Aragón*. Primera i segona sèries. Vol. II i III. Saragossa: CSIC. Escuela de Estudios Medievales, 1946-1949.

— *Aragón en el pasado*. Madrid: Espasa Calpe, 1972. (Austral)

— *Alfonso el Batallador*. Saragossa: Guara, 1978.

— *Documentos para el estudio de la reconquista y repoblación del valle del Ebro*. Vol. I. Saragossa: Anubar, 1986.

LALIENA CORBERA, C. *Sistema social, estructura agraria y organización del poder en el Bajo Aragón en la Edad Media (siglos xii-xv)*. Terol: Instituto de Estudios Turolenses: Diputación Provincial de Teruel, 1987.

LALIENA CORBERA, C.; CANUT LEDO, P. «Linajes feudales y estructuras señoriales en Aragón: el señorío de Valderrobres durante los siglos xii-xiii». *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, 59-60 (1989), p. 59-88.

LEDESMA RUBIO, M.ª Luisa. *Cortes de Caspe y Alcañiz y Zaragoza: 1371-1372*. València: [Anubar], 1975. (Textos Medievales; 46)

— *Templarios y hospitalarios en el reino de Aragón*. Saragossa: Guara, 1982.

— *Cartas de población del reino de Aragón en los siglos medievales*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1991. (Fuentes Históricas Aragonesas; 18)

LEVAL, Gastón. *Colectividades libertarias en España*. Madrid: Aguilera, 1977.

LÉVI-PROVENÇAL, E. *Liber feudarum maior*. Ed. a cura de F. Miquel i Rosell. Barcelona: CSIC, 1945-1947. 2 v.

— *Historia de España*: *España musulmana hasta la caída del Califato de Córdoba (711-1301 de JC)*. Text dirigit per Menéndez Pidal. Traducció d'E. García Gómez. Madrid: [s. n.], 1967.

Lezaun, T. *Estado eclesiástico y secular de las poblaciones y antiguos y actuales vecindarios del reino de Aragón edición facsimilar del texto manuscrito de 1778, que se conserva en la Biblioteca de la Real Academia de la Historia (Ms. 9-26-1-4762)*. Saragossa: Cortes de Aragón, 1990.

Lombarte i Arrufat, Desideri. *Pena-roja*: *Una vila a la frontera*. Pena-roja: Associació Cultural Tastavins, 1999.

Lostal Pros, J. *Arqueología del Aragón romano*. Saragossa: Instituto Fernando el Católico, 1980.

Luna, Emilio. «El castillo de Albelda». *Revista de Linajes de Aragón* [Osca], vol. ii, 311 (1911).

Madoz, Pascual. *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Madrid: [s. n.], 1845-1850. 16 v.

— *Articles sobre el Principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del regne d'Aragó al 'Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar'*. Barcelona: Curial, 1985. 2 v.

Manyà i Alcoverro, Joan B. *Notes d'història de Gandesa*. Tortosa: Algueró i Baiges, S. R. C., 1962.

— «Lleida i la Catalunya transibérica». A: *Les terres de Lleida en la geografia, en l'economia i en la cultura catalanes*. Barcelona: Pòrtic, 1971, p. 237-251.

Marca, P. de. *Marca hispanica sive limes hispanicus*. Facsímil. Barcelona: Base, 1972. [1a ed.: París: Balazue, 1688]

Maristany, Carles. *Senyoria i població al Camp de Tarragona*: *La vila de Cambrils (s. xii-xvii)*. Reus: Ajuntament de Cambrils, 1986.

Martín Bueno, M.; López, A. «La necrópolis medieval de Valcarlos en Tamarite de Litera (Huesca)». *Caesaragusta* [Saragossa], 45-46 (1978), p. 223-232.

Martín Bueno, Manuel. *Aragón arqueológico: sus rutas*. Saragossa: Librería General, 1979. (Aragón; 11)

Martín Duque, Ángel. *Colección diplomática de Obarra (siglos xi-xiii)*. Pamplona: CSIC. Instituto de Estudios Pirenaicos: Universidad de Navarra, 1965.

Mas de las Matas. Vol I. [Terol]: Grupo de Estudios Masinos, 1981.

Mas de las Matas. Vol II. [Terol]: Grupo de Estudios Masinos, 1982.

Mascaró, Antonio. *Mis memorias*: *Notas históricas sobre la villa de Batea*. Barcelona: Ajuntament de Batea, 1948.

Masiá de Ros, Ángeles. «La cuestión de los límites entre Aragón y Catalunya: Ribagorza y Fraga en tiempos de Jaime II». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras* [Barcelona], xxii (1949).

Mazo, C.; Montes, L.; Rodanes, J. M.; Utrilla, P. *Guía arqueológica del valle de Matarraña*. Saragossa: Diputación General de Aragón, 1987. (Guías Arqueológicas de Aragón; 3)

Menéndez Pidal, Ramón. *La España del Cid*. Madrid: [s. n.], 1950.

Mintz, Frank. *La autogestión en la España revolucionaria*. Madrid: La Piqueta, 1979.

Miravall i Dolç, Ramon. *Ponç de Torrella, bisbe dels tortosins*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1972. (Episodis de la Història; 159)

— *Gaufred d'Avinyó, bisbe dels tortosins*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1975. (Episodis de la Història; 179)

Miret i Sans, Joaquim. «Itinerario del rey Alfonso I». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 2 (1905).

MIRET I SANS, Joaquim. *Les cases de Templers y Hospitalers en Catalunya*. Barcelona: Impremta de la Casa de la Caritat, 1910.
— «La casa senyorial d'Erill». *Anuari de la Societat Catalana d'Heràldica* [Barcelona], I (1917), p. 131-195.
MOIX, Carlos. *Historia eclesiástica de Calaceite*. Calaceit: [s. n.], 1778. [Manuscrit inèdit]
MONER Y DE SISCAR, Joaquim Manuel de. *Historia de la villa-ciudad de Tamarite, desde tiempos remotos hasta nuestros días*. Fonts: Establ. Literario, Piadoso y Tipográfico de Cervuna, 1876.
— *Historia de Rivagorza desde su orígen hasta nuestros días*. Fonts: Estab. Tip. de Moner, 1878-1780. 5 v.
MONNER I ESTOPIÑÀ, Anton. *Toponímia de Gandesa i el seu terme municipal*. Tarragona: Institut d'Estudis Tarragonins, 1976.
MONNER I ESTOPINYÀ, Anton. *Toponímia de Vilalba dels Arcs*. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, 1985.
— *La carta de poblament de Gandesa*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1992.
MONTCLÚS I ESTEBAN, Joaquim. *La repoblació de la vall del Matarranya*. Ajut de treball d'Òmnium Cultural, 1980. [Còpia en facsímil a l'Arxiu Municipal de Barcelona]
— *La Franja de Ponent avui*. Barcelona: El Llamp, 1983.
— «Mossèn Manyà historiador». *L'Hora* [Gandesa] (1984). [Monogràfic dedicat a mossèn Manyà]
— *Una vila medieval entre fronteres*. Barcelona: Xarxa Cultural, 1987.
— «Els Galindo, una família de carlins del Matarranya». A: *El carlisme al territori de l'antiga diòcesi de Tortosa*. Vol. II. Tarragona: Arola, 2004, p. 151-175.
— «Calaceit. Una vila de la rereguarda franquista». A: *Congreso Internacional sobre la Batalla del Ebro*: *Comunicacions*. Vol. II. Tarragona: Arola, 2011.
— *El Matarranya*: *Crònica de viatge*. Cabrera de Mar: Galerada, 2012.
MONTCLÚS, Joaquim; JULIÀ, Enric; TORRENTE, Gaspar. *Estat Català-Estado Aragonés*. Barcelona: Duxelm, 2008.
MORERA I LLAURADÓ, Emilio. *Tarragona cristiana*. Vol. I i II. Facsímil. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, 1981-1982. [1a ed.: Tarragona: [s. n.], 1897-1999. 5 v.]
MORET I COSO, Hèctor (ed.). *Pere Pach i Vistuer*: *Articles ribagorçans i altres escrits*. Osca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1991.
— «Breu diccionari d'escriptura i escriptors contemporanis en català a l'Aragó». *Becerole*s: *Lletres de Llengua i Literatura*, 3 (2008).
MUNDÓ, Anscari M.; CHACÓN, Guillem; PRIM, Josep M.; CANALES, Marta; MACIÀ, Montserrat; SISTAC, Ramon. *L'Opus Dei enfronta Catalunya amb l'Aragó*. Barcelona: Llibres de l'Índex, 2006.
NAVARRO, Antoni. «El català en la Ribagorça». *I Congrés Internacional de Llengua Catalana*. Barcelona: [s. n.], 1908, p. 222-231.
NOGUERA, Jaume. *Ibers a l'Ebre*. Flix: Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre, 2002.
OBERMAIER, H. *El hombre fósil*. Madrid: Museo Nacional de Ciencias Naturales, 1916.
— *El hombre fósil*. 2a ed. refosa i ampliada. Madrid: Museo Nacional de Ciencias Naturales, 1925.
OLIVAN BAILE, F. «El castillo de Valderrobres». *Boletín Informativo de la Excma. Diputación Provincial de Teruel* [Terol], 41 (1976).

Ortega Pérez, Pascual. «La carta de población de La Pobla de Massaluca 1295». *Acta Historica et Archaelogica Mediavalia*. Vol. 7 i 8. Barcelona: Universitat de Barcelona. Facultat de Geografia i Història, 1986-1987.

Otero Carrasco, Félix. *La vila de Fraga al segle XVII*. Calaceit: IEA. Institut d'Estudis del Baix Cinca, 1994-1995. 2 v.

Oyarzun, Román. *Vida de Ramón Cabrera y las guerras carlistas*. Barcelona: Aedos, 1961. [Premi de biografia Aedos]

Pac i Bistuer, P. *Reseña histórica de la antigua é ilustre ciudad (hoy villa) ribagorzana de Roda*. Barcelona: Tipografía de Víctor Berdós y Feliu, 1899.

— «El bisbat de Roda». *Butlletí Excursionista de Catalunya* [Barcelona], any XXXV, 361-362 (1925).

Pagarolas i Sabaté, Laureà. *La Comanda del Temple de Tortosa: primer periode (1148-1213)*. Tortosa: Institut d'Estudis Dertosenses, 1984.

— *Els templers de les terres de l'Ebre (Tortosa)*: *De Jaume I fins a l'abolició de l'orde: 1213-1312*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1992. (Col·lecció de Tesis Doctorals Microfitxades; 1283)

Palanques Montón, J. M. *La villa de la Portellada y su bicentenario*: *Hechos, lugares y gentes*. Tortosa: Coperativa Gráfica Dertosense, 1989.

Pallarés, F. *El poblado ibérico de San Antonio de Calaceite*. Barcelona: Bordighera: Instituto di Studi Liguri, 1965.

Pallarés, Maties; Moret i Coso, Hèctor (ed.). *Articles matarranyencs i altres escrits*. Calaceit: Associació Cultural del Matarranya, 1993.

Pallarés Gil, Matías. *La Caja de Valderrobres o Peña de Aznar la Gaya. Noticias históricas de Valderrobres, Fuentespalda, Mezquín, Beceite y Torre del Compte*. Alcanyís: Tipografía Delgado, 1905. [Reed.: Calaceit: Centro de Estudios Bajoaragoneses: Gràfiques del Matarranya, 2000]

— «La restauración aragonesa bajo Alfonso el Casto». *Boletín de Historia y Geografía Bajo Aragón* [Saragossa], any II, 2 (març-abril 1908).

Pascual Serres, José M.ª. *Los límites de Aragón y Cataluña en el río Algás, en el siglo XII*. Saragossa: [s. n.], 1955.

Pérez-García Oliver, L. «Colección diplomática de La Fresneda». *Teruel* [Terol], 60 (1978), p. 1-26.

Pericot García, Luis. *La civilización megalítica catalana y la cultura pirenaica*. Barcelona: Universidad de Barcelona, 1925.

Pirala, A. *Historia de la Guerra Civil y de los partidos liberal y carlista*. Madrid: Tip. de Mellada, 1868-1870. 6 v.

— *Historia contemporánea*: *Anales desde 1843*. Madrid: Imp. y Fund. de Manuel Tello, 1875-1879. 6 v.

Pita Mercé, Rodrigo. «Datos arqueólogicos provinciales». *Ilerda* [Lleida], XV (1951), p. 59-63.

— «La Fraga musulmana». *Argensola* [Osca], XX (1954), p. 315-341.

— «El sistema defensivo musulmán de Fraga en el siglo XII». *Argensola* [Osca], XXX (1957), p. 109-139.

— «El sistema de poblamiento en las tierras de la província de Huesca». *Argensola* [Osca], XLV-XLVI (1961), p. 105-131.

— *Lérida árabe*. Lleida: Dilagro, 1974.

PITA MERCÉ, Rodrigo. «La fortificación antigua de los Castellasos de Tamarite de Litera (Huesca)». *Ilerda* [Lleida], XLII (1981), p. 7-11.
PONS GURI, Josep M. «Un fogatjament desconegut de l'any 1358». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* [Barcelona], XXX (1963-1964), p. 323-498.
PRATS, Alardo. *Vanguardia y retaguardia de Aragón*. Buenos Aires: Perseo, 1938.
QUINTANA, A. *El català a l'Aragó*. Barcelona: Curial, 1989.
RAFEL FONTANALS, J. *La lengua catalana fronteriza en el Bajo Aragón meridional. Estudio fonológico*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1981.
RAFEL FONTANALS, Núria. *La necròpolis del Coll del Moro de Gandesa*: *Les estructures funeràries*. Tarragona: Ajuntament de Tarragona, 1989. (Monografies; 1)
REVERTER, Jorge M. *La batalla del Ebro*. Barcelona: Planeta DeAgostini, 2005.
RIBA, Oriol; BOLÒS, Oriol de; PANAREDA, J. M.; NUET, Josep; GOSÁLBEZ, Joaquim. *Geografia física dels Països Catalans*. 2a ed. Barcelona: Ketrés: Centre Excursionista de Catalunya, 1979.
RISCO, Manuel. *España sagrada. Theatro geográphico histórico de la Iglesia de España*. Vol. XLII. Madrid: Viuda de Joaquín Ibarra, 1859.
RIUS SERRA, J. *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés*. Barcelona: CSIC, 1946. 3 v.
— *Rationes decimarum Hispaniae (1279-1280)*. Barcelona: [s. n.], 1961.
ROCA I SASTRE, Ramon M. «El dret civil català com a expressió de la unitat territorial de Catalunya». A: *Les terres de Lleida en la geografia, en l'economia i en la cultura catalanes*. Barcelona: Centre Comarcal Lleidatà de Barcelona: Pòrtic, 1971.
RODRÍGUEZ VIVES, Conxa. *Ramon Cabrera, a l'exili*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989. (Biblioteca Serra d'Or)
ROMERO GARCÍA, Eladio. *La Guerra Civil en Aragón*: *Hechos y lugares de memoria*. Osca: Pirineo, 2002.
ROMERO TALLAFIGO, M. «El señorío catalán de los Entenza a la luz de la documentación existente en el archivo ducal de Medinaceli (Sevilla): años 1173-1324». *Historia, Instituciones, Documentos* [Sevilla], 4 (1977), p. 515-582.
ROVIRA, Juan. «Las colectividades campesinas en La Litera». Parts 1-7. *Temps de Parlar* [el Torricó], 46-52 (2007-2008).
SABATÉ I CORULL, Flocel. *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana*. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana, 1997.
SABIO ALCUTÉN, Alberto. *Los montes públicos en Huesca (1859-1930)*: *El bosque no se improvisa*. Osca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1997.
SALARRULLANA, J. *Estudios históricos de la ciudad de Fraga*. Madrid: [s. n.], 1928. 2 v. [Reed.: Ajuntament de Fraga, 1989-1990]
— *El reino moro de Afraga y las últimas campañas y muerte del Batallador*. Saragossa: [s. n.], 1909.
SALAS, M. DE. *Vida de Santa Agathoclia: virgen y martyr, patrona de la villa de Mequinença, en el reyno de Aragon*. Saragossa: Manvel Roman, 1697.
SALLERAS, Joaquín; ESPINOSA, Ramón. *Los Montcada de Fraga*. Fraga: Ajuntament de Fraga, 1986.
— *Los ponts de Fraga*. Fraga: Afraga, 1988.
SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep. *Conflicte i violència a l'Ebre*: *De Napoleó a Franco*. Barcelona: Flor del Vent, 2001.

Sánchez Cervelló, Josep [*et al.*]. *El carlisme al territori de l'antiga diòcesi de Tortosa*. Tarragona: Arola, 2004. 3 v.

Sánchez Cervelló, Josep; Agudo Blanco, Sebastián J. (coord.). *Congreso Internacional sobre la Batalla de l'Ebro*. Tarragona: Arola, 2011. 2v.

Sanchis Guarner, M. «Noticia del habla de Aguaviva de Aragón». *Revista de Filología Española* [Madrid], xxxiii (1949), p. 15-65.

Sanmartí i Grego, Enric. «Les cultures protohistòriques de la comarca del Matarranya». *Fonaments* [Barcelona], 1 (1978), p. 121-149.

Sans i Travé, J. M. *El procés dels templers catalans*. Lleida: Pagès, 1991.

Sarasa Sánchez, E. *Sociedad y conflictos sociales en Aragón, siglos xiii-xv*. Madrid: Siglo XXI, 1981.

Segura y Barreda, José. *Morella y sus aldeas*: *Geografía, estadística, historia, tradiciones, costumbres*. Morella: Imp. de F. Javier Soto, 1868.

Seró, C. *Historia de Zaidín*. Lleida: Artis, 1964.

Serra i Ràfols, Elies. «La "Villa Fortunatus" de Fraga». *Ampurias* [Barcelona], v (1943).

Serrano, E. *La Orden de Calatrava en Aragón en la Edad Moderna. Señoríos, jurisdicción y renta feudal*. Saragossa: Universidad de Zaragoza, 1985.

Serrano i Daura, Josep. *La Pobla de Massaluca (Terra Alta*). Barcelona: Ajuntament de la Pobla de Massaluca, 1994.

— *El conflicte catalanoaragonès pel territori de la Ribera d'Ebre i de la Terra Alta, en els segles xiii i xiv*. [Ascó]: Ajuntament d'Ascó, 1997.

Serrano Sanz, Manuel. *Noticias y documentos históricos del condado de Ribagorza hasta la muerte de Sancho Garcés (año 1035)*. Madrid: Centro de Estudios Históricos, 1912.

Sistac i Vicén, R. *El ribagorçà a l'Alta Llitera*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1993.

Soldevila, Ferran. *Història de Catalunya*. Barcelona: Alpha, 1983.

Solé i Sabarís, Lluís (dir.). *Geografia de Catalunya*. Barcelona: Aedos, 1958-1974. 3 v.

Souchy, Agustín. *Entre los campesinos de Aragón*. Barcelona: Tusquets, 1977. (Serie Los Libertarios; 10. Acracia; 21)

Suñer Aguas, Raimundo. *De Calaceite a Mauthausen*: *Memorias de Raimundo Suñer (Calaceite 1905-Fumel 1976)*. Edició, transcripció i comentaris a cura de Miquel Blanc i Grau. Alcanyís: Centro de Estudios Bajoaragoneses; Calaceit: Gràfiques del Matarranya, 2006.

Tejedor Tello, P. *Apuntes para la historia de Beceite*. Barcelona: Políglota, 1935. [Reed.: Beseit: Ajuntament de Beseit, 1985]

Thomson Llisterri, Teresa. *Guía de la comarca del Matarraña*. Saragossa: Prames, 2003.

Torras i Ribé, Josep M. *Felip V contra Catalunya*. Barcelona: Rafael Dalmau, 2005.

Torrente, Gaspar. *La crisis del regionalismo en Aragón*. Barcelona: Estudios Aragoneses Ediciones, 1923. 19 p. [Facsímil: Saragossa: Publicaciones del RENA, 1986]

Ubieto Arteta, A. «El nacimiento de Alfonso II de Aragón». *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón* [Saragossa], 4 (1951).

— «La reconquista y población de Alcañiz». *Teruel* [Terol], 9 (1953), p. 61-78.

Utrilla, P. [*et al.*]. *Guía arqueológica del Matarraña*. Saragossa: Gobierno de Aragón, 1993.

Utrilla Miranda, Pilar; Mazo Pérez, Carlos. «El poblamiento prehistórico del valle del río Esera». *Bolskan*, 11 (1994), p. 53-68.

— «La transición del Tardiglaciar al Holoceno en el Alto Aragón: los abrigos de las Forcas (Graus, Huesca)». A: Balbín, R. de; Bueno, P. (ed.). *II Congreso de Arqueología Penin-*

sular. Vol. I: *Paleolítico y Epipaleolítico*. Zamora: Fundación Rei Alfonso Henriques, 1997, p. 349-365.

UTRILLA MIRANDA, Pilar; RAMÓN, Nuria. «Hallazgos prehistóricos en la comarca de la Ribagorza». *Bolskan*, 9 (1992), p. 51-68.

UTRILLA UTRILLA, Juan F. *Libro del monedaje de 1397. Zona del Cinca y la Litera*. Saragossa: Anubar, 1986.

VALLÈS I PUJAL, J. *Mequinenza y su castillo*. Barcelona: Empresa Nacional Hidroeléctrica del Ribagorzana, 1959.

VALLESPÍ, E. «Las prospecciones y excavaciones arqueológicas de Don Lorenzo Pérez Temprado (1865-1954)». *Teruel* [Terol], 17-18 (1957), p. 353-356.

— «El grupo del *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón*: Evocación en su correspondencia epistolar (1883-1954)». *Caesaraugusta* [Saragossa: Exma Diputación de Zaragoza. Institución «Fernando el Católico»], 81 (2010).

VALLS I TABERNER, Ferran. «Els orígens dels comtats de Pallars i Ribagorça». A: *Estudis Universitaris Catalans*. Vol. IX. Barcelona: [s. n.], 1915-1916, p. 1-101.

— «Els comtats de Pallars i Ribagorça a partir del segle XI». A: *Obras selectas*. Vol. IV. Barcelona: CSIC, 1915-1917, p. 125-205.

VENTURA, Jordi. *Alfons el Cast*: *El primer comte-rei*. Barcelona: Aedos, 1961. [Premi Aedos]

VICENS VIVES, Jaume. *Historia de España y América*. Barcelona: Vicens Vives, 1961. 5 v.

VIDAL I FONT, Joaquim. *Reculls històrics de la Ciutat de Gandesa*. [S. ll.]: Ajuntament de Gandesa, 1989.

VIDIELLA, Santiago. *Recitaciones de la historia política y eclesiástica de Calaceite*. Alcanyís: Tipografia de Manuel Delgado, 1896. [Reed.: Calaceit: Ajuntament de Calaceit, 1996]

— «El cartulario de Monroyo». A: *I Congreso de la Corona de Aragón*. Vol. I. Barcelona: [s. n.], 1909.

— *Apéndices a la historia política y eclesiástica de Calaceite*. [S. l.]: [s. n.], 1923. [Manuscrit conservat a l'Arxiu Parroquial de Calaceit]

— *Contribución al catálogo de comendadores de Alcañiz*: *Orden de Calatrava*. Manuscrit en foli, 1927, p. 298. [Reed.: Alcanyís: Centro de Estudios Bajoaragoneses, 1997]

VILLANUEVA, Jaime. *Viaje literario a las iglesias de España*. Madrid: València: [s. n.], 1803-1852.

VIÑAS I VALLVERDÚ, Ramon. *Prehistòria de la vall del Matarranya*. Barcelona: El Llamp, 1982.

VIRELLA I BLONDA, Albert. *Canyelles mil·lenària*. [Vilafranca del Penedès]: Institut d'Estudis Penedencs, 1990.

VIRGILI I COLET, Antoni. «Conquesta, colonització i feudalització de Tortosa (segle XII), segons el cartulari de la catedral». A: *La formació i expansió del feudalisme català*: *Actes del col·loqui organitzat pel Col·legi Universitari de Girona (8-11 de gener de 1985)*. Ed. a cura de Jaume Portella i Comas. Girona: Col·legi Universitari de Girona, 1986, p. 275-289.

— *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1093)*. Barcelona: Fundació Noguera, 1997.

VIUDAS CAMARASA, Antonio. *El habla y la cultura populares en la Litera (Huesca)*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1980.

YELA UTRILLA, J. F. *El cartulario de Roda*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1932.

YUSTA RODRIGO, Mercedes. *Guerrilla y resistencia campesina*: *La resistencia armada contra el franquismo en Aragón (1939 1952)*. Saragossa: Prensas Universitarias, 2003.

ZAPATER, I. [*et al.*]. *Velilla de Cinca y su ermita de San Valero*. Saragossa: Heraldo de Aragón, 1983.
ZURITA, Jerónimo. *Anales de la Corona de Aragón*. Saragossa: [s. n.], 1585.
— *Anales de la Corona de Aragón*. Saragossa: [s. n.], 1610.
— *Anales de la Corona de Aragón*. València: Anubar, 1967.
— *Anales de la Corona de Aragón*. Saragossa: Institución «Fernando el Católico», 1976.

Annexos

Cronologia dels fets més importants

4000000 -120000 aC	Paleolític inferior. Primers indicis de població a les terres de la Franja.
50000 -10000 aC	Possiblement per aquestes dates es desenvolupa l'art rupestre. Finals del Paleolític superior.
4500 aC	Comença el Neolític.
Segle VI aC	Aparició de la cultura ibèrica. Poblats del Matarranya i d'altres indrets.
218 aC	Els romans arriben a la península Ibèrica. Les comarques de la Franja són conquerides pels romans després que els cabdills ilergets Indíbil i Mandoni siguin vençuts per les armes.
197-195 aC	El general Cató en unes campanyes de pacificació fa desaparèixer la major part dels poblats ibers.
Segle I dC	Construcció de la vil·la Fortunatus, situada a prop de Fraga.
470	Els visigots ocupen les comarques de la Franja.
551	Segons els documents que publica el professor Anscari Manuel Mundó, les comarques de la Llitera i el Baix Cinca pertanyen a la diòcesi de Lleida.
712-718	Els àrabs ocupen la Franja.

806 Bigó és comte de Pallars-Ribagorça.

883 Ramon II, comte de Pallars-Ribagorça, instaura una dinastia pròpia, totalment separada de l'antic domini tolosà.

956 El comte Ramon III de Ribagorça aconsegueix que el bisbe de Narbona consagri com a bisbe de Ribagorça el seu fill Odesind, que fixa la seu del bisbat a Roda.

1025 Sanç de Pamplona passa a ser comte de Ribagorça.

1076 Ramon Dalmau és el primer bisbe que s'intitula bisbe de Roda i no de Ribagorça.

1082 Després de conquerir el castell de Tamarit, el Cid és l'amo de la Llitera.

1090 Batalla de la pineda de Tèvar, molt a prop de Mont-roig, entre les tropes comtals del comte Berenguer Ramon II i el Cid. Desfeta de les tropes comtals. Berenguer Ramon II i molts dels seus capitans cauen presoners.

1107 Pràcticament tota l'actual comarca de la Llitera està en mans cristianes, amb l'excepció del castell de Tamarit, que és conquerit per Alfons I el Bataller aquest any.

1131 Alfons I, quan està assetjant la ciutat de Baiona, fa el cèlebre testament en el qual deixa els seus regnes als ordes militars d'Orient: el Temple, l'Hospital i el Sant Sepulcre.

1132 Alfons I domina la zona del Matarranya i arriba fins a Horta de Sant Joan.

1134 Batalla de Fraga, en què el rei Alfons I cau greument ferit i tres dies després mor a Poleñino.

1137 A la ciutat de Barbastre són acordades les núpcies de la futura reina d'Aragó, que tan sols té un any, amb el comte de Barcelona, Ramon Berenguer IV.

1143	Pere d'Estopanyà passa a ser senyor del castell de Tamarit.
1148	Conquesta de Tortosa.
1149	Conquestes de Mequinensa, Fraga i Lleida.
1151	Els cavallers de Cambrils conquereixen Calaceit.
1165	Pels volts d'aquest any la comarca del Matarranya és conquerida per les tropes comtals.
1173	Assemblea de Pau i Treva. Defineix Catalunya com el territori que s'estén de Salses a Tortosa i llurs termes i, per la part de ponent, fins al riu Cinca.
1175	Donació de la Pena d'Asnarlagaia i Massalió a Pere de Torroja, bisbe de Saragossa.
1179	Instauració de l'orde de Calatrava al castell d'Alcanyís.
1210	Concòrdia entre els bisbats de Saragossa i Tortosa. La línia del riu d'Algars marca la frontera entre els dos bisbats, però les parròquies de Calaceit, Cretes, Arenys i Lledó són de Tortosa.
1244	Primer repartiment dels regnes i territoris de Jaume I. Es fan fins a cinc repartiments.
1291-1327	Jaume II el Just instaura a Aragó l'impost conegut com a *generalitats*.
1300	Jaume II diu que el Sobrarb, la Ribagorça i la Llitera són d'Aragó. Després el rei se'n desdiu i declara la Ribagorça comtat independent, però la Llitera és partida a la clamor d'Almacelles.
1307	Davant la pressió del rei francès, el rei Jaume II ordena la detenció dels templers dels seus regnes.
1347	El rei Pere III el Cerimoniós considera Fraga plenament catalana.
1359	La ratlla del riu d'Algars marca definitivament la frontera entre el Principat i Aragó.

1412 Compromís de Casp.

1420 Fraga, Mequinensa i Faió són considerades aragoneses.

1462 Esclata la guerra de Catalunya contra Joan II.

1500 Comença el Renaixement. Es construeixen una gran quantitat d'edificis civils, principalment, a la comarca del Matarranya, on sobresurten les anomenades cases de la vila.

1554 El batlle general del regne es presenta a Benavarri, la capital del comtat de Ribagorça, i accepta la incorporació del comtat a la corona.

1567 Després d'una sentència favorable dictada pel justícia d'Aragó, el comte recupera el comtat, però els vassalls no es conformen i comença la guerra civil.

1571 Es crea el bisbat de Barbastre. Unes quantes parròquies de parla catalana són incorporades a aquest bisbat.

1598 El comtat de Ribagorça és incorporat a Aragó.

1610 Expulsió dels moriscos.

1640 Comença la Guerra dels Segadors.

1642 Una bona part de les poblacions de la comarca de la Llitera sofreixen els estralls de la guerra. Binèfar és una de les poblacions més afectades i és repoblada de nou amb gent de parla castellana.

1643 Benavarri i el seu territori jurisdiccional, ressentit pel tracte rebut i pels greuges no reparats, es lliura a les forces francocatalanes amb el pacte que el comtat s'uneixi a Catalunya.

1705 Després que els primers mesos d'aquest any la ciutat d'Alcanyís aixequi les banderes a favor de l'arxiduc, ràpidament també ho fan la comarca del Matarranya, la Ribagorça i la major part de les poblacions de la Franja. L'exaltació és tan gran que hom torna a fixar les fronteres del Principat a la ratlla del Cinca (a canvi de pagar a Aragó dos-cent mil escuts), però aquesta eufòria no dura gaire.

1705 La vila de Mont-roig és cremada per les tropes partidàries de Felip V comandades pel príncep de T'Serclaes de Tilly. Blai Ferrer i el seu pare Josep són empresonats.

1707 El 29 de juny d'aquest any, Felip V dicta el famós Decret de Nova Planta, que suprimeix els furs i les institucions pròpies del regne.

1707 La població de Calaceit és presa a mata-degolla per les tropes filipistes del mariscal de Tessé.

1711 A finals d'aquest any es dóna per acabada la Guerra de Successió a totes les comarques de la Franja.

1736 El dia 4 de febrer mor a Viena a l'Hospital d'Espanyols Blai Ferrer, fill de Mont-roig de Tastavins, a qui el rei Carles III anomenava «el meu màrtir».

1793 Guerra entre Espanya i França. Els combats més importants es donen durant tot l'any de 1793 a la comarca de la Ribagorça i a la zona de Benasc.

1795 La Pau de Basilea el 22 de juliol posa fi a la guerra, però la monarquia espanyola ha de cedir la part espanyola de l'illa de Santo Domingo.

1808 Comença la Guerra del Francès o de la Independència. A principis del mes de juny es fa pública una crida del general Palafox perquè els homes de setze a quaranta anys s'allistin a l'Exèrcit per combatre l'invasor. Al corregiment de Benavarri s'hi allisten uns dos-cents homes.

1810 Al mes de juny, amb la presa del castell de Mequinensa, les comarques de la Franja passen a dependre de l'Administració francesa.

1812 El 26 de gener el mateix Napoleó signa un decret en què divideix Catalunya en quatre departaments. Quasi totes les poblacions de la Franja són incorporades a Catalunya al que és anomenat departament de les Boques de l'Ebre.

1814 A principis d'aquest any, el baró d'Eroles, amb l'ajuda del comandant Van Halen, que s'havia passat als espanyols, aconsegueix alliberar, definitivament, Lleida, Mequinensa i Montsó.

1814 El 24 d'abril es recuperen el castell i la vila de Benasc, el darrer reducte dels francesos a la Ribagorça.

1821 A principis d'aquest any tornen a aparèixer per moltes poblacions de la Franja les partides reialistes i comença una guerra civil que no s'acabarà fins dos anys després amb l'entrada dels Cent Mil Fills de Sant Lluís.

1833 Comença la Primera Guerra Carlina. Totes les comarques de la Franja es veuran involucrades en aquesta guerra, però principalment el Matarranya i la Ribagorça.

1833 Per un decret del 30 de novembre s'estableix la divisió de l'Estat espanyol en 49 províncies (50 d'ençà del 1927). Aragó és dividit en tres províncies: Saragossa, Osca i Terol.

1836 El dia 8 de febrer, des de Calaceit, el general liberal Agustí Nogueras demana al capità general de Catalunya que afuselli Maria Griñó, mare del general Cabrera i que està presonera a Tortosa. Al cap de pocs dies es consumen els fets i la guerra a la comarca del Matarranya assoleix una gran virulència.

1838 Acció de Maella. A pocs quilòmetres de la població, Cabrera derrota completament les tropes comandades pel general Pardiñas, considerades les millors de l'Exèrcit liberal.

1840 1 de juny. Cabrera i el seu exèrcit, en retirada, passen el riu Ebre per Flix en direcció a Berga. Dies després Cabrera passa la frontera i comença el seu exili a França.

1860 Neix a Calaceit l'advocat i historiador Santiago Vidiella i Jassà. Serà el principal referent del moviment intel·lectual d'aquestes terres durant les primeres dècades del segle xx.

1869 El 18 de maig se signa el cèlebre Pacte de Tortosa entre els diferents territoris que havien format l'antiga Corona d'Aragó. S'hi adhereixen un bon nombre d'institucions dels municipis de la Franja.

1872 Comença la Tercera Guerra Carlina. D'una manera o una altra, s'hi veuen involucrades totes les poblacions de la Franja, però, com és obvi per la seva situació geogràfica, la comarca més afectada és el Matarranya i, en segon terme, la Ribagorça.

1882 Neix a Calaceit l'arqueòleg Joan Cabré i Aguiló.

1891 A la Ribagorça Joaquín Costa funda la Liga de Contribuyentes de Ribagorza, que més endavant passarà a denominar-se Cámara Agrícola del Alto Aragón.

1904 A la Ribagorça es funda el periòdic *El Ribagorzano*. Costa en serà un dels principals col·laboradors.

1907 A la comarca del Matarranya es publica el *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón*. La publicació durarà cinc anys i estarà dirigida per l'historiador i advocat de Calaceit Santiago Vidiella. Tindrà un gran impacte fora de la comarca i els seus col·laboradors entraran en contacte amb importants institucions científiques com ara l'Institut d'Estudis Catalans.

1907 Després que l'Institut d'Estudis Catalans fes una expedició a Roda es comença a valorar el seu patrimoni.

1914 A la comarca del Matarranya comencen les campanyes arqueològiques promogudes per l'Institut d'Estudis Catalans. Les campanyes són dirigides per Pere Bosch i Gimpera.

1918 Els homes de la Mancomunitat redacten un Estatut d'autonomia que no prospera, però que recull el dret dels pobles de la Franja a poder passar a Catalunya després d'un referèndum.

1923 Dictadura de Primo de Rivera. És un cop molt fort per a totes les comarques de la Franja, perquè comporta la desaparició també de tots els moviments culturals i intel·lectuals.

1929 Aquest any, en plena dictadura, s'inaugura a Barcelona una gran Exposició Internacional. El que havia de ser una mostra dels pobles de la Mediterrània es converteix en el Poble Espanyol. L'edifici de l'Ajuntament de Vall-de-roures presideix la plaça i també hi són

reproduïdes altres cases dels pobles de la Franja com ara la Freixneda i Calaceit.

1931 El dia 12 d'abril se celebren eleccions municipals. En gran part de les poblacions de les comarques del Baix Cinca i la Llitera guanyen les candidatures republicanes.

1931 El 14 d'abril es proclama la República. Les poblacions de Fraga i Mequinensa s'avancen als esdeveniments.

1933 Aixecament dels anarquistes a les comarques de la Llitera i el Matarranya a principis del mes de desembre. L'Exèrcit sufoca els fets revolucionaris. Molts militants anarquistes són empresonats.

1936 Al mes de juliol comença la Guerra Civil. Diferents columnes de l'anomenat front d'Aragó prenen per la força les poblacions de Calaceit i Casp, que havien ofert resistència.

1936 Des dels primers dies a Fraga s'instaura el Consell de Defensa d'Aragó, un organisme autònom, creat per les forces anarcosindicalistes, que exerceix funcions de govern a les zones d'Aragó dependents del Govern republicà. Al mes de desembre la seu és traslladada a Casp. A la majoria de les poblacions els anarquistes requisen tots els béns de les persones de dretes i implanten el sistema de col·lectivitats, segons la filosofia del comunisme llibertari.

1937 El 10 d'agost el Govern presidit per Juan Negrín decreta la supressió de les col·lectivitats. Hi ha enfrontaments, es registren morts i bona part dels dirigents anarquistes són empresonats.

1938 El dia 27 de març comencen a caure bombes pel terme de Fraga i, malgrat que es lluita cos a cos i fins i tot amb armes blanques, l'endemà el general Juan Yagüe pren la ciutat. A principis d'abril totes les poblacions de la Franja ja estan en mans dels franquistes.

1938 L'anomenat Exèrcit de l'Ebre, constituït recentment, el 25 de juliol creua el riu Ebre per diversos punts situats entre Mequinensa i Faió i entre Faió i Xerta.

1938 El dia 6 d'agost l'Exèrcit franquista protagonitza el primer contraatac i aconsegueix apoderar-se del territori de Mequinensa i Faió. A poc a poc els franquistes van guanyant terreny fins que, arribat el 30 d'octubre, comença la contraofensiva final.

1938 El 16 de novembre es dóna per acabada la batalla de l'Ebre.

1944 El maquis apareix per les comarques de la Franja a finals d'aquest any i arriba a l'apogeu durant els anys 1946 i 1947.

1950 L'any 1896 l'antic bisbat de Barbastre és restaurat com a administració apostòlica i l'any 1950 com a bisbat.

1957 Aquest any les parròquies de Mequinensa i Faió passen del bisbat de Lleida al de Saragossa, i l'històric arxiprestat de Calaceit, que comprenia, a part d'aquesta població, les de Cretes, Arenys i Lledó, passa de Tortosa a Saragossa.

1966 Amb data 30 de novembre la Diputació Provincial de Lleida pren un acord i desmenteix la possibilitat de passar les terres de Lleida a Aragó.

1975 El 20 de novembre de 1975 mor el general Franco i a la Franja, com en tot el país, tothom està convençut que comença una nova època.

1979 A finals d'aquest any a Barcelona, en un petit restaurant situat al carrer dels Tallers que portava el nom de La Leridana, però que tothom anomenava «La Lleidatana», es funda l'Associació Cultural Franja de Ponent.

1981 Al mes d'octubre, el Vaticà ajorna *sine die* la qüestió dels límits entre els bisbats de Barbastre i Lleida.

1982 A Calaceit s'organitza un homenatge a l'arqueòleg Joan Cabré i Aguiló amb motiu del centenari del seu naixement. A més de l'Ajuntament de la població, hi participen diverses associacions i entitats catalanes, entre les quals l'Institut d'Estudis Catalans i la Generalitat de Catalunya.

1984 L'1 de febrer al castell de Mequinensa un bon nombre de batlles i regidors de totes les poblacions de la Franja signen una declaració en la qual es comprometen a posar en marxa l'ensenyament del català, així com a portar a terme un ampli ventall d'actuacions en pro del català de la Franja.

1986 Quan es compleixen setanta anys del Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana se celebra el segon. Aquest Congrés té una gran repercussió a les poblacions de la Franja. Es programen un centenar d'actes.

1989 Fundació de l'Associació Cultural del Matarranya i de l'Institut d'Estudis del Baix Cinca.

1992 Al mes d'octubre se celebren les Primeres Jornades Culturals a Calaceit, organitzades per la Fundació Noesis i per la Institució Cultural de la Franja de Ponent.

1995 El 28 de maig l'arquebisbe de Tarragona fa saltar als mitjans de comunicació la notícia que el dia 4 de juny el Vaticà donarà el plàcet per a traspassar les cent onze parròquies de la diòcesi de Lleida a la de Barbastre. L'any 1995 passen a la diòcesi de Barbastre vuitanta-quatre parròquies i, com que hi ha molt poques protestes i accions, l'any 1998 hi passen les vint-i-set restants.

1999 Fundació del primer Casal Jaume I de la Franja de Ponent a la vila de Mequinensa. Actualment, a la Franja en funcionen dos, el de Fraga i el de Castellonroi.

2003 Guillem Chacon, juntament amb Paulí Fontoba, Jaume Borbon i altres persones, organitza la Institució Cultural de la Franja de Ponent, que agafa el nom de la que s'havia fundat l'any 1982 a Barcelona, malgrat que no n'és una continuació. Aquesta entitat, que estableix la seu a Calaceit, durarà fins a l'any 2011.

2007 Eleccions municipals: la candidatura Entesa per Calaceit, apadrinada per Esquerra Republicana de Catalunya, aconsegueix un regidor a la vila de Calaceit.

2009 El 7 de febrer de 2009, amb l'apadrinament de Convergència Democràtica de Catalunya, neix Convergència Democràtica de la Franja, tot i que les dues formacions, malgrat compartir ideologia, romandran independents.

2009 Al final d'aquest any les Corts d'Aragó aproven una llei de llengües per al català de la Franja i per a l'aragonès. Es reconeix el terme *català* per a la llengua, però no es reconeix la cooficialitat. És una llei de mínims amb l'oposició del Partido Aragonés i del Partit Popular.

2011 Esquerra Republicana de Catalunya aconsegueix un regidor a Calaceit. Convergència Democràtica de la Franja presenta llistes en diversos municipis i guanya per majoria absoluta l'alcaldia del Pont de Montanyana.

2011 En les eleccions del 2011 a la Diputació General d'Aragó, Luisa Fernanda Rudi, cap de llista del PP per la demarcació de Saragossa, amb el suport del PAR, és elegida presidenta d'Aragó. Dolores Serrat, una catalana nascuda a Ripoll, és nomenada consellera de Cultura i és l'encarregada de derogar la Llei de llengües aprovada pels socialistes el 2009.

2013 El 9 de maig les Corts aragoneses, amb els vots del PP i el PAR, aproven la llengua aragonesa pròpia de l'àrea oriental.

Biografies de personatges vinculats a la Franja

Bosch i Gimpera, Pere (Barcelona, 1881 - Mèxic, 1974). El fet que Bosch i Gimpera fos una persona molt relacionada amb la comarca del Matarranya, perquè durant el període 1914-1923 va dirigir les campanyes que l'Institut d'Estudis Catalans va desenvolupar a la zona que anomenava Baix Aragó, ens mou a escriure quatre ratlles sobre la seva biografia.

Bosch i Gimpera va ser un prehistoriador i arqueòleg rellevant. Va estudiar lletres i dret a la Universitat de Barcelona, on es doctorà, i després perfeccionà els estudis a Berlín amb professors de gran renom. A començaments de 1914 tornà a Barcelona amb una gran formació de prehistoriador europeu, la qual cosa suposà un esdeveniment nou, no tan sols a Catalunya, sinó a tot l'Estat espanyol.

El 1916 obtingué la Càtedra d'Història Antiga i Medieval de la Facultat de Lletres de la Universitat de Barcelona. L'any 1915 es creà el Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans, del qual fou el director, i tingué com a col·laboradors, entre d'altres, Lorenzo Pérez Temprado, secretari de l'Ajuntament de Massalió, i Maties Pallarès, fill de Pena-roja.

Dotat d'una gran capacitat de treball, durant aquests anys també dirigí i controlà diverses excavacions a Mallorca, a la zona del Maestrat i a Empúries. Al llarg d'aquests anys també va publicar una gran quantitat de treballs, principalment en català, però també en castellà, amb volums com ara *Historia de Oriente* (1926), i en diversos idiomes en publicacions especialitzades.

A partir de 1931 va dirigir les seccions arqueològiques de diversos museus de Barcelona i aquell mateix any va ser nomenat degà de la Facultat de Filosofia i Lletres. A partir de 1933 va ser el rector de la Universitat de Barcelona. L'any 1934 va publicar una gran obra cabdal, *Etnologia de la península Ibèrica*.

Implicat en la política catalana, fou conseller de Justícia (1937-1939) del Govern de Lluís Companys.

A la fi de la Guerra Civil s'exilià, de primer a la Gran Bretanya, on professà a la Universitat d'Oxford, i després a Amèrica (Panamà, Colòmbia), fins que el 1941 s'establí a Mèxic, on fou professor de la Universitat Nacional Autònoma i de l'Escola Nacional d'Antropologia. Del 1948 al 1952 fou cap de la Divisió de Filosofia i Humanitats de la UNESCO i residí a París. També va ser membre de diverses acadèmies i entitats científiques arreu del món, i va ser considerat un dels arqueòlegs més importants a escala mundial.

Cabré i Aguiló, Joan (Calaceit, 1982 - Madrid, 1947). Prehistoriador i arqueòleg. Era fill d'Isidre Cabré, un bon manyà, que s'havia casat a Calaceit i que procedia del Pinell de Brai (Terra Alta). La seva mare, Encarnació, va quedar viuda molt jove, amb tres fills. El seu nom de pila, segons consta en la partida de bateig, era Miquel Joan, però tothom el coneixia com a Joan. Va estudiar les beceroles a Calaceit i després humanitats al seminari de Sant Josep de Tortosa, on arribà a cursar i a aprovar el segon curs de filosofia. Després, amb una beca concedida per la Diputació de Terol, estudiaria pintura a l'escola de San Fernando de Saragossa.

La seva gran vocació, però, seria l'arqueologia. Gràcies als contactes mantinguts amb persones importants en els ambients culturals de la comarca i interessades per l'arqueologia, com ara Sebastià Montserrat i Bondia, de Maella, i Santiago Vidiella, de Calaceit, entre d'altres, l'any 1903 començà a excavar el poblat ibèric de Sant Antoni de Calaceit. Aquell mateix any es va traslladar a Madrid per continuar els estudis. En les seves curtes estades a Calaceit va seguir excavant, no tan sols Sant Antoni, sinó també el Tossal Redó, els Castellans, les Ferreres i altres jaciments. A partir de 1907 començà a publicar els estudis sobre aquestes excavacions. Durant aquests primers anys a Madrid mantingué una amistat personal amb el pare Fidel Fita —jesuïta i que era un dels historiadors més prestigiosos del moment—, que seria el seu mentor i l'assessoraria en els seus estudis i descobriments.

Als vint-i-un anys va descobrir les pintures rupestres del barranc de Calapatar, del municipi de Cretes, i va publicar el primer treball al *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón*. Formà part del grup anomenat del *Boletín*, amb Santiago Vidiella, Maties Pallarès, Lorenzo Pérez Temprado, Marià Galindo i Julián Ejerique.

El 1907 va ser nomenat corresponent de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i de la Reial Acadèmia de la Historia de Madrid. A partir de 1908 publicà també a l'*Anuari* de l'Institut d'Estudis Catalans. El Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts el nomenà per a redactar els volums corresponents a les províncies de Terol i Sòria del *Catálogo monumental de España*. Des de 1909 desenvolupà nombroses investigacions, juntament amb l'abat Henri Breuil, de l'Institut de Paleontologia Humana de París. Bona part d'aquestes investigacions van ser finançades pel príncep de Mònaco.

Entre 1908 i 1914 col·laborà en l'aspecte fotogràfic en diversos treballs d'Henri Breuil i Hugo Obermaier, descobrí i estudià les pintures rupestres de Las Batuecas i participà activament en les excavacions del marquès de Cerralbo. El 1912 va formar part de la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas, i el 1914 va demanar autorització per a excavar el santuari ibèric del Collado de los Jardines (Santa Elena).

El 1914 va cedir el permís d'excavacions de Sant Antoni de Calaceit a l'Institut d'Estudis Catalans. Es va fer càrrec de la direcció de les excavacions el doctor Pere Bosch i Gimpera i Cabré també hi col·laborà.

Entre 1915 i 1919 va publicar la síntesi *El arte rupestre en España* i va portar a terme treballs a Despeñaperros (Jaén), al Tajo de las Figuras (Cadis), a la necròpolis de Túgi (Granada), a Las Cogotas (Àvila), a Azaila (Terol), etc., i també va copiar i publicar les pintures rupestres de la vall del Duratón (Segòvia), de la llacuna de La Janda (Cadis) i d'Aldeaquemada (Jaén).

Aquell mateix any el marquès de Cerralbo el nomenà director del seu museu a Madrid i, sota els seus auspicis, Cabré va estudiar i copiar les pintures del barranc de la Valltorta (Castelló).

Sota la direcció de Manuel Gómez Moreno va iniciar les investigacions sobre la cultura ibèrica al Centro de Estudios Históricos.

El 1920 ingressà al Museu d'Antropologia, Etnologia i Prehistòria de Madrid.

El 1921 va ser nomenat delegat inspector per la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades per a informar sobre alguns jaciments de Càceres, Palència, Granada, Guipúscoa i Astúries.

El 1925 guanyà les oposicions com a col·lector i preparador del Museu d'Antropologia, Etnologia i Prehistòria.

De 1927 a 1936 va ser delegat i director de les excavacions de Las Cogotas (Àvila), de Castro de los Castillos (Àvila), de la necròpolis del Castro de la Mesa de Miranda (Àvila) i de l'Altillo de Cerro del Pozo (Guadalajara). El 1933 va ser delegat pel Patronat del Tresor Artístic Nacional per a informar sobre les pintures de Socampo (Astúries).

Per aquestes mateixes dates la Junta de Ampliación de Estudios el nomenà per a estudiar els museus d'art i arqueologia de França, Itàlia, Alemanya, Txecoslovàquia i Suïssa.

Acabada la guerra, en la depuració que efectuà el règim, fou apartat dels organismes públics per col·laboració amb el Govern de la República, però poc després fou rehabilitat. De 1940 a 1944 va ser cap de la Secció de Prehistòria de l'Institut Diego Velázquez (CSIC) i professor de prehistòria i arqueologia hispànica del curs de formació professional per a opositors als museus i d'ingrés al cos d'arxivers, bibliotecaris i arqueòlegs.

El 16 de juliol de 1942 guanyà per oposició el càrrec de preparador de la secció de prehistòria i edat antiga del Museu Arqueològic Nacional. Va morir a Madrid el 1947 i a títol pòstum va ser reconegut amb l'Orde Civil d'Alfons X el Savi en la categoria d'*encomienda*. Va deixar una nombrosa obra publicada i també inèdita, part de la qual ha estat editada per la seva filla Encarnación Cabré Herreros de Morán, també arqueòloga.

Ejerique Ruiz, Julián (Calaceit, 1882 - Barcelona, 1927). Estudià les primeres lletres a Calaceit i després cursà filosofia i dret a la Universitat de Saragossa, malgrat que no va acabar els estudis. Fou un hisendat, però també un home de gran cultura. Des d'un primer moment el veiem al grup de Santiago Vidiella. Va ajudar a finançar la publicació del *Boletín de Historia i Geografía del Bajo Aragón* i també va col·laborar en altres iniciatives. Al *Boletín* va publicar: «Dos bajo-aragoneses ilustres», «De Maella», «Una inscripción arábiga», «Villazgos de Castelserás, Torrevelilla y La Codoñera» i «El célebre Cura de Valdealgorfa D. Ramón Segura». També col·laborava en el que en deien «Datos sueltos».

Era parent de Juan Pío Membrado, de Bellmunt de Mesquí, i va morir jove, als quaranta-cinc anys.

Ferrer, Blai.[8] Aquest personatge va néixer a la vila de Mont-roig de Tastavins l'any 1671(?). Era fill d'una família benestant de la població que tenia importants propietats, no tan sols a Mont-roig, sinó també a fora, en altres termes. Els seus pares es deien Josep i Maria Lluïsa.

Per un document de l'arxiu Gil Aznar de Pena-roja aportat per Desideri Lombarte sabem que l'any 1705 la vila de Pena-roja tenia un deute amb Blai Ferrer de mil cinc-centes lliures.

L'any 1696 Blai Ferrer era el justícia de la població i per unes memòries de l'època sabem que l'any 1707 era «Caballero de la Orden de Calatrava y Comandante de la Frontera de los Reynos de Valencia y Aragón por D. Carlos 3º Ntro. Rey y Sr».

L'any 1704 el governador de l'orde de Calatrava per als regnes d'Aragó i València, Baltasar Ordovás i Bernal, va fer una visita a diversos pobles de la comarca del Matarranya que pertanyien a l'orde. El dia 10 d'octubre va arribar a Mont-roig i no va ser rebut per la població ni tampoc per les autoritats. Blai Ferrer era el justícia de la vila i, possiblement perquè estava en procés de ser nomenat comanador, era l'administrador dels béns de l'orde a la població. Aquesta negativa a rebre amb honors el governador de l'orde, com s'havia fet sempre, també la van mostrar les

8. Aquesta biografia és un poc més extensa que les altres perquè es tracta d'un personatge desconegut fins al moment present i d'un gran valor històric per a la comarca i especialment per a la història de Catalunya.

viles de Cretes, Pena-roja i altres. Al darrere de la seva actitud hi havia no tan sols qüestions econòmiques, sinó també problemes de caire polític, perquè l'orde de Calatrava s'havia decantat a favor de Felip V.

Un cop van començar les hostilitats entre els dos bàndols, Blai Ferrer va organitzar un regiment amb uns cent homes, que posteriorment, segons algunes fonts, augmentà fins a mil. Fou un dels primers a sumar-se a la insurrecció militar de l'estiu de 1705 i va fer alçar en armes moltes de les poblacions de la comarca del Matarranya i d'altres dels voltants.

A partir del maig els germans Nebot, per manament de Carles III, van ser els encarregats de rescatar el comte de Cifuentes (destacat austriacista a Aragó) i passar-lo a Catalunya. Blai Ferrer els va ajudar i va tenir un paper destacat en aquesta operació.

El castell i la vila de Mont-roig foren atacats el 15 de desembre de 1705 pel príncep de T'Serclaes de Tilly. Uns vuitanta homes del regiment estaven de guarnició a Mont-roig. Després de dos dies de resistència, la guarnició es rendí sense capitular, però amb la paraula d'honor dels comandants borbònics de rebre bon tracte. Però la vila fou cremada, la casa del coronel Blai Ferrer va ser reduïda a cendres i ell i el seu pare foren empresonats. Portats a peu cap a Barcelona, el pare va morir rebentat per l'esgotament a prop d'Igualada. En fracassar el setge borbònic de Barcelona, les tropes borbòniques es retiraren cap a França. El coronel Ferrer fou empresonat a Toló (França), on els francesos li sagnaren els braços sense lligar-li les ferides. La compassió final d'un francès el deslliurà de la mort.

A mitjan 1707 va ser bescanviat en un intercanvi de presoners i passà a Barcelona. El rei Carles el nomenà comandant de les fronteres d'Aragó.

A partir d'aquesta data el veiem actuar per diversos pobles de la comarca del Matarranya i de la zona coneguda com el Maestrat o el territori de l'antic bisbat de Tortosa.

Blai Ferrer i els austracistes fins a finals de 1710 van dominar la zona. Les proeses i aventures d'aquest cabdill són molt nombroses i a la vegada molt interessants: el 5 de novembre de 1707 va protagonitzar la presa de Cantavella, uns dies després la de la Canyada de Beric, posteriorment el setge de Morella, etc.

Les tropes borbòniques, molt més nombroses a finals de 1710, dominaven tota la zona. Per aquestes dates la vila de Beseit fou cremada pels borbònics. En aquesta població van ser sorpreses les partides de Josep Tello, fill de la població, del Mut de Valljunquera i d'altres capitostos, que després de caure presoners foren afusellats. Els jurats i el justícia de la població foren portats a Gandesa i empresonats.

Davant el domini dels borbònics de la zona del Matarranya i del Baix Ebre, el rei Carles III, a mitjan any 1711 destinà Blai Ferrer amb altres oficials i cossos de l'Exèrcit a les places de Tarragona i Cardona. A principis de 1713 és comandant del castell de Montjuïc.

El 19 de maig de 1714 fou un dels presents al consell de guerra que es va celebrar a la Casa de la Ciutat amb els sis consellers del Consell de Cent de Barcelona de resultes de la consulta amb els teòlegs sobre la guerra a ultrança.

El 12 de setembre de 1714 va rebre ordres de lliurar la fortalesa de Montjuïc.

El 22 de setembre de 1714, malgrat que el duc de Berwick donà paraula d'honor en la capitulació de Barcelona, les autoritats borbòniques, amb traïdoria, ordenaren l'empresonament dels oficials de sergent major en amunt. El coronel Blai Ferrer no se'n fià i s'escapà.

L'any 1715 el trobem a Nàpols i l'any 1717 passà al socors de Sardenya. Aquí tornà a ser empresonat pels borbònics. Del 1717 al 1720 estigué pres als presidis de Peníscola i Cartagena.

El 1720 fou alliberat en un bescanvi de presoners i arribà a Viena. Allà estigué rebent pensió de coronel, quaranta-cinc florins, i el seu fill Lluís, deu florins.

Va morir a l'Hospital d'Espanyols d'aquesta ciutat el 4 de febrer de 1736.

L'any 1744 el seu fill seguia cobrant la pensió. El rei Carles III es referia al coronel Blai Ferrer com «el meu màrtir».

Galindo i Garcia, Marià (Calaceit, 1873 - Tortosa, 1917). Fill de Josep Galindo i Vidiella, general carlí i president de la Diputació General d'Aragó l'any 1875 quan el pretendent Carles VII va restaurar els Furs d'Aragó. La seva mare, Anna Maria Garcia i Esteve, era filla d'una important família d'hisendats de Calaceit.

Va estudiar les beceroles a l'escola pública de Calaceit i després el batxillerat als pares escolapis d'Alcanyís. Es va llicenciar en dret i filosofia i lletres a la Universitat de Saragossa.

L'any 1900 va guanyar un premi als Jocs Florals d'Alcanyís per un treball d'història sobre aquesta ciutat.

El dia 17 de gener es va casar amb Josepa Llorca i Ferreres, de Tortosa, i es va traslladar a viure a aquesta ciutat.

Va treballar els fons dels arxius de Tortosa. El 1913 va publicar el llibre *Guerra civil en Tortosa y su comarca*: *en los años 1461 a 1466*.

El 1915 va publicar *Visitas de reyes y príncipes a la ciudad de Tortosa*. *En los siglos XIV y XV*.

Va formar part del grup del *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón* juntament amb Vidiella, Cabré, Pallarès, etc., i hi va publicar alguns treballs.

Va estudiar la història del monestir de Benifassà i els seus abats i en va publicar els treballs a la revista *La Zuda*, de Tortosa. També va publicar estudis a *El Restaurador*, periòdic de la mateixa ciutat.

Va ser membre de l'Academia Jurídico-Literària Aragonesa i acadèmic corresponent de la Real Academia de la Historia i de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.

Va deixar una bona quantitat de treballs per publicar, principalment sobre Tortosa i la seva comarca al segle xv. És considerat l'historiador oficial del segle xv de Tortosa.

Una altra vocació que va tenir Marià Galindo va ser la pintura. Va pintar nombrosos quadres, principalment escenes de la Tercera Guerra Carlina.

Marià Galindo va morir a Tortosa el 15 de març de 1917.

Galindo i Vidiella, Josep (Calaceit, 1820-1880). Un dels personatges més importants de les comarques de la Franja i que fins ara ha estat molt poc conegut és el general Josep Galindo i Vidiella, que va arribar a ser president de la Diputació General d'Aragó quan Carles VII va prendre Saragossa i va restaurar els Furs d'Aragó. Va participar en totes les guerres carlines que hi va haver a la comarca.

Aquest personatge va néixer a Calaceit el dia 9 d'octubre de 1820. Era fill de Marià Galindo i Esteve, que va ser alcalde de la vila durant els anys de la Primera Guerra Carlina, i de Magdalena Vidiella i Serrano. Durant la Guerra dels Set Anys va participar en diverses accions i va acabar la guerra amb el grau de tinent. En acabar-se els combats va ser empresonat durant uns mesos i finalment va ser amnistiat.

Durant els esdeveniments coneguts com l'Ortegada fou un dels encarregats de recórrer el Matarranya i tot el Baix Aragó per aixecar les partides.

Fou diputat a la Diputació de Terol i al mes de maig de 1868 fou un dels signants d'un manifest que demanava a la reina un subgovern o una província formada per tots els partits judicials del Baix Aragó.

A començaments de la Tercera Guerra Carlina fou ascendit a coronel i manà una força composta per quatre-cents infants i vint-i-quatre cavalls.

El 19 de gener de 1875 va ser nomenat vocal de la Diputació General d'Aragó i el 29 del mateix mes, president. Per aquestes mateixes dates també fou ascendit a general.

El 27 de febrer de 1876 fou un dels generals que van acompanyar el pretendent Carles VII a Valcarlos en el moment de passar la frontera. Tornà a ser empresonat i indultat pel Govern de Madrid. Va morir a Calaceit el 17 d'octubre de 1880 i deixà un fill de set anys, que fou l'advocat i historiador Marià Galindo.

Iglesias Ricou, Marcel·lí (Bonansa, 1951). Aquest personatge va néixer a Bonansa l'any 1951. Aprengué les beceroles al seu poble natal i després va estudiar als seminaris de Barbastre i d'Osca. Més endavant, es va traslladar a Barcelona per seguir estudiant i sembla que aquí va entrar en contacte amb els sectors polítics i catalanistes del moment. Durant aquest període fou soci d'Òmnium Cultural i hi col·laborà.

Es va iniciar en política al Partido Comunista de Aragón, però a principis de la dècada dels vuitanta es va incorporar al Partit Socialista Obrer Espanyol d'Ara-

gó. L'any 1983 va ser elegit alcalde de Bonansa i l'any 1987, president de la Diputació Provincial d'Osca, des d'on va impulsar en gran manera el sector turístic de la zona de l'Alt Aragó. Essent alcalde d'Osca fou el principal impulsor perquè el català arribés a les escoles de la Franja.

El 2 d'agost de 1999, després del debat d'investidura, fou elegit president de la Diputació General d'Aragó. El càrrec el revalidaria en les eleccions del 2003 i el 2007. Això sí, sempre en coalició amb el Partido Aragonés. A partir de l'any 2001 va ser també secretari general del PSOE d'Aragó.

Va presidir el XXV Congrés Federal del PSOE en el qual José Luis Rodríguez Zapatero va ser elegit secretari general del partit.

El 28 de setembre del 2008 va anunciar que no es tornaria a presentar per presidir la Diputació General d'Aragó. El 20 d'octubre del 2010, el president del Govern espanyol, José Luis Rodríguez Zapatero, va anunciar el nomenament de Marcel·lí Iglesias com a secretari d'Organització del PSOE, un càrrec que després seria ratificat pel Comitè Federal. Actualment, és senador i portaveu del PSOE al Senat.

Maurín i Julià, Joaquim (Bonansa, 1896 - Nova York, 1973). Fou un dirigent polític marxista. Estudià magisteri a Lleida, on exercí de mestre. Es va iniciar en política a la Joventut Republicana de Lleida i l'any 1919 s'afilià a la Confederació Nacional del Treball. Aquell mateix any amb Pere Bonet i Víctor Colomer fundà el setmanari *Lucha Social*, des d'on mostrà simpaties per la revolució bolxevic. L'any 1921, juntament amb Andreu Nin i Hilari Arlandis, aconseguí que la CNT s'integrés en la Internacional Sindical Roja (ISR), impulsada per la Tercera Internacional. Mesos més tard, a la CNT s'imposaren les tesis anarquistes. Fou empresonat al febrer de 1922 i quan fou alliberat fundà *La Batalla* com a òrgan de difusió de la teoria i la pràctica comunistes.

El 1924 fundà la Federació Comunista Catalanobalear (FCCB), que agrupava els comunistes de Catalunya i de les illes Balears, i que s'integrà al Partit Comunista d'Espanya.

Aviat mostrà força discrepàncies amb la direcció del PCE pel funcionament intern del parit, per la política sindical i per la qüestió nacional. Durant la dictadura de Primo de Rivera, l'any 1925 fou detingut i després marxà a París. Retornà l'any 1930 i tornà a ser empresonat. Un cop alliberat, consumà el trencament amb el PCE. Aleshores, fusionà la FCCB amb el Partit Comunista Català (PCC) per donar lloc al Bloc Obrer i Camperol (BOC). L'any 1934 participà en els fets del Sis d'Octubre, arran dels quals fou empresonat. Un cop alliberat, impulsà converses amb altres forces socialistes i d'esquerra del Principat, que desembocaren en la fundació del Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM), del qual fou elegit secretari general.

S'integrà al Front d'Esquerres i al febrer de 1936 fou elegit diputat a les Corts de Madrid per la circumscripció de Barcelona.

La Guerra Civil el sorprengué a la Corunya. Intentà retornar a Catalunya, però fou detingut a Jaca. Acabada la guerra fou jutjat i condemnat a trenta anys de presó. El 1947 l'indultaren i marxà a Nova York. Dos anys després fundà l'American Literary Agency, que aplegà un gran nombre d'escriptors i polítics llatinoamericans i espanyols. Entre els anys 1954 i 1957, gràcies a l'amistat que mantenia amb José Figueres Ferrer, president de Costa Rica, treballà a les Nacions Unides com a funcionari de premsa d'aquell país. Morí a Nova York l'any 1973, i l'any 1987 les seves despulles foren traslladades al seu poble natal.

Montserrat i Bondia, Sebastià (Maella, 1840 - Saragossa, 1915)**.** No se'l considera membre del grup del *Boletín*, però en fou el precursor.

Sebastià Montserrat i Bondia va néixer a Maella el 20 de gener de 1840 i va morir a Saragossa el 12 d'agost de 1915. Va estudiar el batxillerat a les Escoles Pies d'Alcanyís i després es va llicenciar en dret a la Universitat de Saragossa.

La gesta més important d'aquest personatge fou tirar endavant la construcció del pantà de la Pena, que proveeix d'aigua el riu Matarranya. Durant la construcció va ser el president del Sindicat i la Junta d'Obres del Pantà. Per fomentar el crèdit també va iniciar la fundació de les caixes rurals de Maella, Escatrón i la Torre del Comte.

Va militar sempre al Partit Carlí i mantenia una gran amistat amb el pretendent Carles de Borbó i el seu fill Jaume. Per la seva adscripció política, va ser perseguit i empresonat durant la Tercera Guerra Carlina. L'escriptor carlí Vázquez de Mella li va dedicar un bon nombre d'obres i es vanagloriava de pertànyer a l'escola política de Montserrat i Bondia.

També va ser un bon escriptor i un gran amant de l'art. Era un admirador de Lesseps i va escriure un bon nombre d'articles a la premsa barcelonina en què defensava la construcció del canal de Suez. Tenia una important biblioteca amb més de vuit mil volums i un museu amb valuoses pintures, escultures i altres obres d'art. Fou acadèmic corresponent de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando i de la Real Academia de la Historia. Va ser un dels mecenes que van finançar els estudis i les primeres excavacions de l'arqueòleg calaceità Joan Cabré. Mantingué també molt bona amistat amb Santiago Vidiella i Marià Galindo.

Pach i Vistuer, Pere (Roda, 1862 - Barcelona, 1945). Pere Pach va néixer el dia 29 d'abril de 1862 a la vila de Roda, antiga capital i bisbat del comtat de Ribagorça.

El seu pare, Ramon Pach, era fuster de professió i la seva mare, Rita Vistuer, era natural de la Pobla de Fontova, de la mateixa comarca, i filla d'un teixidor. Com es veu, era fill d'una família modesta, però, com ell afirmava, de bons catòlics.

Als dotze anys va perdre el pare i juntament amb la seva mare es va traslladar a Barcelona. Els seus germans el van presentar a l'encarregat de la fàbrica on ells treballaven i aquest li preguntà: «Escolti, jove, i a vostè què li agradaria fer?». «Miri, senyor, el que vostès em manin; allí al poble feia d'escolà, i abans feia de correu i d'ordinari de molts pobles», respongué. L'encarregat esclatà a riure i l'endemà Pere començava a posar etiquetes als paquets i a fer d'ordinari.

Com solia passar en la gent de la seva època, a la nit anava a aprendre de lletra i a ampliar estudis amb algun mestre que impartia classes particulars. L'any 1893 va entrar a treballar com a conserge al Centre Excursionista de Catalunya.

El Centre Excursionista de Catalunya, en aquells temps i també avui, era una de les principals institucions culturals i científiques de Catalunya, i per a la formació de Pere Pach fou una veritable universitat.

A finals de 1899 sortia a la llum la seva història sobre la vila de Roda. Després, durant les primeres dècades del segle xx, apareixerien els seus escrits en català, publicats al butlletí del Centre Excursionista de Catalunya i també en altres publicacions. Es convertiria així, juntament amb Santiago Vidiella, Maties Pallarès, Joan Cabré, etc., en un dels pioners dels escriptors de la Franja que utilitzaren aquesta llengua per a publicar.

Pere Pach era més que un conserge. La seva tasca exemplar complint estrictament els seus deures el va convertir en un puntal de l'entitat, lleial a les successives juntes, vetllador del xalet d'Ulldeter i atent a la conservació del seu estatge social. Per aquestes raons l'any 1932 va ésser guardonat amb la Medalla d'Or del Centre, una distinció creada el 1923 pel mecenes i patrici Rafael Patxot.

Pere Pach va morir l'any 1945 i al seu poble li van dedicar un carrer.

Pallarès i Gil, Maties (Pena-roja, 1874 - Barcelona, 1924). Prehistoriador, historiador i polític. Va néixer a la vila de Pena-roja el 24 de febrer de 1874. Era fill de Miquel Pallarès i Albesa i de Pasquala Gil i Serrat. Sobre la seva infantesa sabem que va fer els primers estudis a l'escola parroquial de la població. Durant molts anys el monestir de Benifassà donava servei a la parròquia de la població amb un rector i dos o tres beneficiats. Quan ell va néixer, aquesta escola encara funcionava i no depenia del Ministeri d'Instrucció Pública. Després durant uns anys va estudiar al seminari de Tortosa.

Segons la partida de bateig, els seus pares eren teixidors, però també feien de pagesos. El seu pare va morir l'any 1890 amb cinquanta-vuit anys. Deixava dos fills: Marià, de vint-i-sis, i Maties, de quinze. Marià va ser l'hereu i uns anys després Maties, amb la seva mare, es va traslladar a Barcelona. Ateses les circumstàncies va haver de posar-se a treballar molt aviat i va aprendre l'ofici de sastre. Aquesta professió la va desenvolupar fins a la seva mort.

Aviat va sentir la vocació d'escriptor i l'any 1902 va començar a col·laborar a

la revista *Catalunya Artística*. Tot seguit es féu soci i col·laborador del Centre Excursionista de Catalunya i començà a interessar-se per la història i la gent de la seva terra. Entrà en contacte amb Santiago Vidiella i fou un membre molt actiu del *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón*, on va publicar treballs en quasi tots els números. Durant aquests anys també publicà articles a l'*Heraldo de Alcañiz* i a *El Eco del Guadalope*, i fou un gran col·laborador de la revista *El Ebro* (publicació aragonesista de gran prestigi que es feia a Barcelona).

Com a historiador, els seus estudis es van centrar principalment en la història medieval. Entre els llibres que va publicar cal destacar *La caja de Valderrobres o Peña de Aznar la Gaya. Noticias históricas de Valderrobres, Fuentespalda, Mezquín, Beceite y Torre del Compte* (Alcanyís, 1905). També va col·laborar a l'*Anuari* de l'Institut d'Estudis Catalans. Una bona part dels seus escrits són publicats en català.

Com a aficionat a l'arqueologia, va entrar en contacte amb la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans. Aquí va començar a col·laborar amb Francesc Martorell i Trabal, secretari de la Secció, i en crear-se l'any 1915 el Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans en fou un membre molt actiu. Va dur a terme estudis i prospeccions arqueològiques per bona part de la geografia catalana, i l'any 1913 fou ell qui propicià que l'Institut d'Estudis Catalans es fixés en les terres del Matarranya i del Baix Aragó i emprengués les campanyes sistemàtiques durant els anys 1914-1923. Mantingué una gran amistat amb Pere Bosch i Gimpera i fou un dels seus col·laboradors més importants.

També va participar i va col·laborar en el II Congrés d'Història de la Corona d'Aragó. Va ser vicepresident del Club Montanyenc i vocal del Centre Excursionista de Catalunya. Com a polític, va presidir la Unión Aragonesista de Barcelona.

Va morir a Barcelona el 10 de desembre de 1924.

Pérez Temprado, Lorenzo (Épila, 1865 - Favara de Matarranya, 1954). Va néixer a la vila d'Épila (Saragossa) l'11 d'agost de 1865. Segons la partida de bateig, fou fill de Manuel Pérez Navarro, mestre de professió i natiu del lloc, i de María Temprado Bandito, de La Puebla de Híjar.

Quan va complir els cinc anys, els seus pares es van traslladar a La Puebla de Híjar. Allà va estudiar a l'escola municipal i després al seminari de Saragossa. Després estudiaria magisteri i l'any 1888 començava a exercir d'interí a La Puebla. Durant els estudis de magisteri se li va despertar la vocació periodística i col·laborà al *Diario de Avisos* de Saragossa.

L'any 1890 deixà el magisteri i per concurs ocupà la plaça de secretari de l'Ajuntament de la mateixa població. Aviat començà a interessar-se per la història i les antiguitats del país i, durant aquests anys, entre altres activitats, va estudiar les ceràmiques protohistòriques de la veïna població d'Azaila, així com altres mate-

rials trobats als poblats ibèrics d'aquesta població recopilats pel col·leccionista Pablo Gil, de Saragossa, i ho va plasmar en diverses publicacions.

Després d'exercir durant set anys com a secretari a La Puebla de Híjar es va traslladar a la Secretaria de l'Ajuntament de Massalió, on va conèixer Santiago Vidiella i els altres membres del grup del *Boletín*.

Com a historiador va començar publicant diversos treballs al periòdic *El Eco del Guadalope*, d'Alcanyís, i després ho seguiria fent al *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón*, del qual fou el secretari.

Com a arqueòleg, va excavar diversos poblats, com ara el de Sant Cristòfol de Massalió, les Escodines Altes i Baixes, els Castellans, etc. Com Maties Pallarès, fou membre del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans (1916-1925) i mantingué una estreta amistat, així com una gran col·laboració, amb Pere Bosch i Gimpera.

Clausurades les excavacions a la zona del Matarranya amb l'adveniment de la dictadura de Primo de Rivera, a partir de 1924 col·laborà amb Joan Cabré en les excavacions dels poblats ibèrics de la població d'Azaila. Finalment, treballà també la zona del Baix Matarranya i la de Casp. L'any 1921, després de guanyar per oposició la Secretaria de l'Ajuntament de Favara, es traslladà a viure a aquesta població. L'any 1933, als seixanta-set anys, es va jubilar, però la passió per l'arqueologia la va seguir exercint fins que va morir a la mateixa vila l'any 1954.

Publicà una extensa obra que ha estat continuada pel seu nét, Enrique Vallespí, també arqueòleg i prehistoriador.

Torrente Español, Gaspar (Campo, 1888 - Barcelona, 1970). Va néixer a la vila de Campo el 14 d'octubre de 1888. El seu pare era natural de Gia, un poblet de la vall de Benasc, i la seva mare, de Campo. Els avis paterns eren naturals també de Gia, però els de la mare eren de Fraga i Tolba.

Gaspar Torrente és un home de la Franja. La llengua que es parlava a Campo en aquell moment era una llengua de transició amb un tant per cent molt elevat de paraules catalanes que a Graus anomenaven *grausino*. Si tenim en compte que els seus avis, tant materns com paterns, eren de la Franja, la llengua que parlava Gaspar Torrente de petit era un català que li servia per a relacionar-se amb tots els llogarets i pobles petits o més grans de la comarca de la Ribagorça. Ell es considerava un home de la Franja, més ben dit, un ribagorçà, perquè en aquells moments la Franja, tal com l'entenem ara, no existia. Ell tenia consciència que pertanyia a una zona molt propera a Catalunya i que parlava una llengua molt semblant o pràcticament igual a la que parlaven els pobles limítrofs de les terres de Lleida.

Així ens ho diu més endavant en un article publicat l'any 1918 al setmanari *L'Intransigent* que porta per títol «Fem». Tot seguit el transcrivim tal com el va publicar en aquest diari sense adaptar-lo a l'ortografia fabriana.

En Vicens Tomàs i Martí de València i de la Nació Catalana i jo, anem de comú acort i estem indentificats completament, ara manca saber si les respectives éntitats que representem estan amb nosaltres. Dels valencians no'n dupto gens, dels aragonesos una mica, doncs refermo les manifestacións que fa poc he fet en aquestes mateixes págines; de la pasivitat aragonesa amb son desvellament, no obstan, no pensa igual la Joventut de l'Unió Regionalista Aragonesa, la qual, fa extensos trevalls meritoris per dur-los prompte a la realitat. Això us dona un xic d'esperança l'obra de la Joventut Aragonesa prompte tindrà certa resonança dins el Nacionalisme ibéric, i si això no arriba a realitzar-se no será per culpa nostra, doncs, nosaltres i posém tota la nostra fé, tota la nostra inteligencia i la bona voluntat que, personalment, sempre hem demostrat. L'amic Vicens, (permeteu que vos tracti d'amic, per a mi tots els bons nacionalistes en som d'amics i companys; mes, vos sou valencià i jo ribagorçá, ço es, catalans abdos) vé a parlar de l'unitat catalana i pregonna i vé a garbellar tots els de miçaga i història catalana, per a ferne un fron que faci frente al centralisme corrupció de tots els pobles, i, anar directament al conqueriment de les respectives nacionalitats. Moltbe això, pero per arribar a eix grau de força és necessari avans que tot, que ordeném una mica i aleshores, fer una crida patriótica de resonança veritable i que'l nostre pregó destapi les orelles tapades que per desgracia n'hi han moltes... Es dir, ¡remoure! Lo que deia avans. Comprometre a les entitats que no gosen a manifestar-se i pretenen trevallar per el reconeixement patri: ço es, organitzant un important acte d'afirmació nacionalista dels diversos pobles d'Iberia.

¿No podria ésser aquest acte el mateix que tenía organitzat el grop «Joventut L'Avençada» i que tingué que sospendres per culpa de la dalla de la mort, que fos en lloc d'afirmació deslliuradora de totes les nacions ibériques, i, en dit acte fosin invitades totes aquelles entitats i estaments de carácter nacionalista, federalista i regionalista? Jo crec que un acte aixís tindria la resonança debuda i una força considerable per el moment de la pau europea i al ensemps, faría un contra pés grandiós al esperit d'unitat que dura'l delegat espanyol al moment de deliberar-se els tractats de pau mondial. Les llivertats dels pobles s'han de guanyar, els Estats no les donan mai sino es a la força, per tant prenguem exemple dels americans que son el nostre espill. ¡Fem! GASPAR TORRENTE De la Unió Regionalista Aragonesa.

Quan va complir nou anys, orfe de pare i mare, acollit pel germà més gran, es va traslladar a Barcelona. El 1899 va entrar d'aprenent en un taller d'enquadernació i, acceptat com un fill per una família catalana, de nit assistia a unes classes de formació, on mostrava un interès febril per a aprendre.

Quan Macià encara no comptava mitja dotzena d'adeptes, un d'ells era Gaspar Torrente, que posava tanta tenacitat en la idea com a proclamar la seva condició d'aragonès.

L'any 1917, amb motiu de la mort de Prat de la Riba, Gaspar Torrente publicà un article a *La Veu de Catalunya* on es queixava que els aragonesos no haguessin

exposat el dolor per la mort d'aquell home que, segons l'articulista, havia donat tantes lliçons d'història aragonesa. Aquest article va tenir un gran impacte i va ser molt comentat en diversos cercles. Començava així la carrera política de Gaspar Torrente, que va culminar en ser elegit president de la taula del congrés autonomista de Casp, celebrat al maig de 1936, que fou la principal fita aragonesista de la primera meitat del segle xx.

A partir de les bases aprovades en aquest congrés, Gaspar Torrente fou nomenat membre de la comissió que havia de redactar definitivament el projecte d'Estatut d'autonomia per a Aragó. Des del punt de vista professional, en començar a funcionar la Generalitat de Catalunya treballà com a funcionari interí de la Conselleria de Governació fins que més endavant va guanyar l'oposició. Represaliat pel franquisme, va morir a Barcelona el 1970.

Vallespí Pérez, Enrique (Favara de Matarranya, 1929). Prehistoriador i arqueòleg. No formà part dels homes del *Boletín*, però se'l pot considerar el germà petit d'aquest grup, perquè després d'acabar-se la guerra en va ser d'alguna manera el continuador.

Enrique Vallespí va néixer a la vila de Favara el 1929 i era nét de Lorenzo Pérez Temprado.

Estudià filosofia i lletres a la Universitat de Saragossa. Després de doctorar-se i aconseguir el premi extraordinari de carrera, va passar per diverses universitats —Saragossa, Deusto i Navarra— com a docent, fins que es va establir definitivament a la Universitat de Sevilla.

Durant molts anys anys ha desenvolupat una extraordinària tasca investigadora en el marc dels estudis de la prehistòria de la península Ibèrica i principalment a Andalusia, on està considerat un dels arqueòlegs i prehistoriadors més importants del país. És autor d'un gran nombre de publicacions especialitzades en la matèria. Durant els anys de joventut, entre 1955 i 1959, va portar a terme diverses excavacions pel Baix Aragó i va continuar així la tasca començada pel seu avi i pels altres membres del grup del *Boletín*.

Darrerament ha tornat a centrar els seus estudis en la terra que el va veure néixer i ha publicat un important i interessant treball sota el títol *El grupo del 'Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón'. Evocación en su correspondencia epistolar*. Aquest llibre, publicat l'any 2012 per la revista *Caesaraugusta*, relata d'una manera clara i entenedora les vicissituds, gestes i proeses d'aquest grup d'arqueòlegs que establiren les bases de l'arqueologia moderna.

Vidiella i Jassà, Santiago (Calaceit, 1860-1929). Fill d'una família rural acomodada, va cursar els primers estudis a Calaceit i després va estudiar humanitats

i dret a Saragossa, on es va llicenciar el 1881. Més endavant, va aconseguir la graduació de doctor a la Universitat de Madrid.

Posteriorment, va retornar a Calaceit i es va fer càrrec de la hisenda familiar al mateix temps que exercia d'advocat.

Escriptor, jurista i historiador, des de molt jove va col·laborar en revistes i periòdics com ara *El Confín Aragonés*, *Heraldo de Aragón*, *El Eco del Guadalope*, *La Zuda*, *Tierra Baja*, *Linajes de Aragón*, *Revista de Derecho Privado* i *Revista de Aragón*.

El 1896, molt en la línia dels estudis locals de l'època, va publicar a Alcanyís *Recitaciones de la historia política y eclesiástica de Calaceite* (el 1996 va veure la llum una reedició d'aquest llibre amb els apèndixs que estaven per publicar).

El 1907 va fundar i dirigir el *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón*.

A partir de 1916 va començar a escriure en català i va mantenir una gran amistat amb Pere Bosch i Gimpera. Va col·laborar amb l'Institut d'Estudis Catalans i va elaborar alguns informes per al *Diccionari general de la llengua catalana*, i també col·laborà amb mossèn Alcover i el seu *Diccionari català-valencià-balear*.

L'any 1927 va escriure un estudi titulat *Contribución al catálogo de comendadores de Alcañiz. Orden de Calatrava*, publicat recentment pel Centro de Estudios Bajoaragoneses (Alcanyís, 1997).

A part dels estudis històrics, va despuntar també com a teòric del dret aragonès. Santiago Vidiella va redactar alguns estudis per a l'elaboració de l'apèndix al Codi civil aragonès que fa referència al dret foral d'Aragó promulgat al desembre de 1925.

Va ser regidor de l'Ajuntament de Calaceit i va ser un dels grans impulsors de la societat Fomento del Bajo Aragón, una societat creada per a promoure el desenvolupament econòmic del Baix Aragó. Vidiella va confeccionar diversos documents per a la posada en marxa del ferrocarril de Tortosa - Val de Zafán.

Va morir a Calaceit el dia 1 de febrer de 1929.

Diccionari d'autors contemporanis en llengua catalana de la Franja de Ponent

L'any 1998 l'escriptor i professor Hèctor Moret publicava un treball sota el títol «Breu diccionari d'escriptura i escriptors contemporanis en català a l'Aragó», on feia una extensa llista de les persones de les comarques de la Franja que darrerament escrivien en català. En una nota a peu de pàgina deia: «De cara a possibles i ulteriors ampliacions de les notes bibliogràfiques aplegades en aquest volum, seran molt ben rebudes les esmenes als errors i omissions que, sens dubte, conté aquest recull d'articles». L'any 2008, després de passar deu anys, deia que, d'errors i omissions, no n'havien arribat gaires; això sí, s'havien incrementat els autors i textos en català.

Seguint el treball del professor i amic Hèctor Moret, donarem a conèixer les persones que actualment publiquen en català a la Franja de Ponent. Hi ha algunes noves aportacions, i d'altres s'han ampliat. Ens cenyim solament als autors i ometem altres aspectes que el professor Moret publicava en aquest diccionari.

Com deia en el preàmbul, segur que hi haurà persones que mereixeran ser en aquesta llista i per raons alienes a la nostra voluntat no hi seran. Demano perdó però repeteixo que no és la nostra voluntat, sinó producte del desconeixement.

Abad Chavarría, Antón (Saidí, 1958). Agricultor de professió, es va donar a conèixer amb cançons d'autor a finals dels anys setanta, encara que no fou fins al 1989 que edità un primer enregistrament discogràfic, *Avui és un dia com un altre*, que ha anat seguit de *Lo ball de la polseguera* (1991), *Cap problema* (1995), *Sóc de poble* (2002) i *A la corda fluixa* (2004). Bona part dels textos de les seves cançons s'han aplegat en l'estudi *Joglars de frontera* (1997), de Màrio Sasot, i en diverses antologies i mostres literàries. Ha col·laborat com a redactor de manera ocasional a *Desperta Ferro!*, *Batecs* i *Temps de Franja*.

Abad Ibars, Arcadi (Saidí, 1977). Nascut accidentalment a Lleida i agricultor de professió. Redactor ocasional de *Temps de Franja*.

Albesa Burgués, David (Mont-roig de Tastavins, 1981). Nascut accidentalment a Alcanyís, s'inicià en l'escriptura en català en la revista interna *Diables pel Matarranya*, de l'IES Matarranya, de Vall-de-roures; ha publicat el recull de narracions *Quin món més bèstia* (2003) i ha col·laborat ocasionalment en la revista local *Plana Rasa*, de Mont-roig.

Alcover Pinós, Carme (Massalió, 1952). Resident a Saragossa des de 1982. Tècnica lingüística del Govern d'Aragó i redactora i col·laboradora ocasional de *Batecs*, *Sorolla't*, *Temps de Franja*, *Rolde* i *Kalat-Zeyd*. Com a coordinadora del Seminari Permanent de Llengua Catalana de la Direcció General d'Aragó, s'ocupà de l'edició de *Materials didàctics d'ensenyament primari* (1992) i de *Sac de paraules. Vocabulari escolar del català parlat a la Franja* (1995, en una edició a cura de R. Sistac). És autora, sovint en col·laboració, de diversos estudis i treballs sobre l'ensenyament del català a Aragó i ha publicat el volum *Plans reguladors d'ensenyament de l'aragonès i el català a l'Aragó* (2000), *Un nom per a tu. Índex de noms propis* (2005), en edició trilingüe (castellà, català i aragonès), i diversos poemes i relats breus. Ha traduït del castellà al català *El debat del català a l'Aragó*, de José R. Bada (1990), i, amb Artur Quintana, la novel·la *El gual* (2001), de Ramón J. Sender.

Andreu Sancho, Carles (Sant Feliu de Llobregat, 1938). De pares de Mont-roig de Tastavins, viu a París des de començaments dels anys setanta. Llicenciat en dret, ha escrit en francès teatre, prosa poètica, guions de cinema..., té enregistrats diversos treballs discogràfics (*Carles Andreu canta les paraules de Gaudí*, *Arc voltaic. Joan Salvat Papasseit*...) i, en el català de Mont-roig, ha editat el llibre de memòries *La mort del pareimare* (2004). Col·labora ocasionalment a *Temps de Franja*.

Antolí Tello, Susanna (Beseit, 1967). Pedagoga responsable de la llar d'infants de Beseit, ha tingut cura de l'edició i transcripció de *Memòries d'un altre segle*: *Vivències d'Angelina Bel Mateu* (2005) i ha publicat diversos poemes i relats breus. El 2006 obtingué el Premi Guillem Nicolau amb el poemari *Tornem a ser menuts!* (2007).

Arqué Vilar, Rosa (Fraga, 1973). Professora d'institut de secundària. Redactora i col·laboradora de *Temps de Franja*.

Bada Panillo, José Ramón (Favara de Matarranya, 1929). Teòleg i sociòleg resident a Saragossa, i conseller de Cultura i Educació en el primer Govern de la

Diputació General d'Aragó (1983-1987), és autor de l'assaig *El debat del català a l'Aragó (1983-1987)* (1990).

Badet Sorolla, Celia (Calaceit, 1962). Secretària de l'Associació Cultural del Matarranya, ha publicat articles a *Temps de Franja* i en altres publicacions.

Badia Villas, David (Fraga, 1962). Doctor en biologia i professor universitari a Osca, és autor de diversos articles i treballs editats en publicacions especialitzades i també del catàleg divulgatiu *Els arbres i arbusts del Vedat de Fraga*. Col·laborador ocasional de *Batecs*, *Temps de Franja* i l'anuari *Cinga*.

Barbé Furió, Saturnino (València, 1959). Professor de biologia en l'ensenyament secundari a Fraga, activista ecològic i col·laborador esporàdic de *Temps de Franja*.

Baró Pugès, Josep Maria (Barcelona, 1942). President actualment de l'Associació Cultural del Matarranya, ha publicat articles a *Temps de Franja* i en altres publicacions.

Barquín Castany, Susanna (Fraga, 1966). Llicenciada en filosofia, treballa a Barcelona com a periodista. Des del 2004 és presidenta de l'Institut d'Estudis del Baix Cinca. És autora de les novel·les breus *Deliri d'amor* (2004) i *L'aventura del desig* (2004), Premi Guillem Nicolau del 2003. Redactora —de vegades amb els pseudònims *Damià*/*Dolors Torrent* (també *D. Torrent* i *B. Torrent*), *Víctor Vila* i *Josep M. Ibarz*— i col·laboradora de *Temps de Franja,* i ha vist aplegats diversos articles seus, signats o no, publicats al diari *Avui*, en el volum *Agricultura, aigua i alimentació: el repte de Catalunya per al segle XXI* (2006).

Barrull Perna, Carles (Areny de Noguera, 1977). Historiador i secretari del Centre d'Estudis Ribagorçans, actualment treballa com a tècnic de patrimoni etnològic de l'Institut Ramon Muntaner. Ha publicat diversos articles sobre història, llengua, patrimoni, turisme i Guerra Civil a la Ribagorça i a la Franja. Ha coordinat diferents llibres de jocs tradicionals i una monografia sobre la Guerra Civil a la Ribagorça a la revista *Ripacurtia*.

Becana Sanahuja, José M. (Fraga, 1957). Llicenciat en història, ha estat diputat del Grup Socialista a les Corts espanyoles per Osca i actualment és senador. És col·laborador ocasional de *Temps de Franja*.

Bengochea Lombarte, Antoni (Calaceit, 1958). Professor de música a Saragossa en l'ensenyament secundari, es donà a conèixer com a rapsode el 1986 en el Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Juntament amb Màrio Sasot forma el Duo Recapte i ha estat redactor ocasional de *Sorolla't*, de *Temps de Franja* i de la revista local *Kalat-Zeyd*. Recita els textos de l'enregistrament discogràfic *Qüento va, qüento vingue. 10 contes tradicionals del Matarranya* (1998) i els poemes de Desideri Lombarte a *Ataüllar el món des del Molina. Antologia lírica* (2000).

Berenguer Galindo, Antonio (Fraga, 1949). Llicenciat en història, professor d'ensenyament secundari a Fraga i investigador especialitzat en la història d'aquesta ciutat, és autor de *Les dificultats de la sèquia nova del secà. 1774-1841* (1999) i, amb el fragatí Ramón Espinosa Castellá, de *Quadern de notes sobre l'urbanisme històric de Fraga* (2000).

Blanc Castells, Francesc (el Torricó, 1955). Activista cultural resident a Lleida des de 1994 i tècnic del Departament d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya. Redactor habitual de *Desperta Ferro!*

Blanc Grau, Miquel (Gavà, 1938). Químic de formació i professió, ha publicat obres d'evocació costumista i sobre la llengua i la cultura popular de la comarca del Matarranya en general i de Calaceit, vila dels seus pares, en particular: *Refranyer del Matarranya* (1983), *Garba. Mil paraules de Calaceit* (1994), *La fauna del Matarranya* (1998) —Premi Amanda Llebot de 1996—, *Històries i romanços. Calaceit entre 1880 i 1930* (2001) i *Les plantes medicinals del Matarranya* (2003). Ha estat editor literari de *Toda una vida. Memorias de un calaceitano* (1997), del seu pare, José Blanc Sanmartín, i *De Calaceite a Mauthausen. Memorias de Raimundo Suñer (Calaceite 1905 - Fumel 1976)* (2005). Ha col·laborat habitualment a *Sorolla't* i *Temps de Franja* i ocasionalment a les revistes locals *Kalat-Zeyd* i *La Comarca*.

Boix i Pociello, Jordi (Benavarri, 1958). Historiador medievalista, treballa com a professor a l'IES de Viella. Col·laborador de la *Gran geografia comarcal de Catalunya* en els volums sobre les comarques de la Ribagorça, el Pallars i la Llitera, i també en el volum XVI, sobre la Ribagorça, de *Catalunya romànica*. Ha publicat *De Roda a Lleida. La fi d'un somni heroic*. Membre de l'Institut d'Estudis del Baix Cinca.

Borbon Cuchí, Diana i Violeta (Mequinensa, 1981 i 1977). Foren redactores de manera conjunta en els anys inicials (2000-2002) de *Temps de Franja*.

Bosque Peñarroya, Tomàs (la Codonyera, 1948). Professor de solfeig i de cant resident a Saragossa des de 1975, com a cantant i autor de cançons es donà a conèixer a finals dels anys seixanta, encara que no seria fins al 1977 quan enregistraria un primer disc, *Cuando los tiempos vienen difíciles*, amb nou cançons en castellà i dues en català. Part dels textos de les seves cançons en català s'han aplegat en l'estudi *Joglars de frontera* (1997), de Màrio Sasot, i en diverses antologies i mostres literàries. Col·labora ocasionalment a *Sorolla't*, *Temps de Franja* i *La Comarca*, i és membre del col·lectiu d'articulistes Viles i Gents.

Calaf, Isabel (Barcelona, 1965). Actualment coordinadora de la revista *Temps de Franja*, ha publicat articles a *Kalat-Zeyd* i a *Temps de Franja*, on sovint utilitza el pseudònim d'*Irene Torà*. Fou regidora de Cultura de l'Ajuntament de Calaceit en la legislatura 2007-2011, en què s'ocupà, juntament amb Rosa Maria Domènech, de tirar endavant la col·lecció «Calaceit Documental».

Campo Vidal, Manuel (Camporrells, 1951). Periodista i presentador de televisió, fins a finals dels anys setanta també va publicar amb el nom de *Manuel J. Camp*. És llicenciat en ciències de la informació per la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) i és enginyer tècnic industrial per la Universitat Politècnica de Catalunya (UPC). A més, va estudiar sociologia a l'École des Hautes Études en Sciences Socials de París. És doctor en sociologia (economia aplicada) per la Universitat Complutense de Madrid. El 2006 va ser elegit president de l'Acadèmia de les Ciències i les Arts de Televisió Espanyola. Com a escriptor ha publicat un bon nombre de llibres, alguns dels quals en català. És una persona molt vinculada a la comarca de la Llitera i al seu poble, on ha col·laborat darrerament en el llibre *Totxets de Camporrells*.

Camps Juan, Joan Lluís (Cretes, 1954). Historiador de formació i director financer i de personal de l'Hospital Verge de la Cinta de Tortosa, ha publicat *Cretas. Una villa de la orden de Calatrava entre el Algars y el Matarraña* (2002) i *Lledó, Arenys, Calaceit i Queretes: quatre pobles aragonesos al Bisbat de Tortosa* (2004), i ha estat el curador, juntament amb Carles Sancho, de l'edició de *Toni Llerda, terra i llengua* (2006).

Canales Portolés, Marta (Fraga, 1974). Promotora cultural, ha estat coordinadora del Casal Jaume I de Fraga (Acció Cultural del País Valencià i també ha estat coordinadora de continguts comarcals de la revista *Temps de Franja*. Membre de la junta de l'Institut d'Estudis del Baix Cinca, ha publicat articles a la revista *Temps de Franja* i a la premsa en general. Participà en el llibre *L'Opus Dei enfronta Catalunya amb l'Aragó*. Actualment, és secretària general de Convergència Democràtica de la Franja (CDF).

Capdevila Gómez, Arantxa (el Campell, 1970). Nascuda accidentalment a Lleida, és doctora en comunicació audiovisual i llicenciada en periodisme i en ciències polítiques. Fou professora dels estudis de comunicació a la Universitat Pompeu Fabra, i des del 2004 ho és de la Universitat Rovira i Virgili. És coautora, amb Josep Espluga, de l'estudi *Franja, frontera i llengua. Conflictes d'identitat als pobles d'Aragó que parlen català* (1995), ha escrit diversos articles divulgatius sobre qüestions sociolingüístiques a l'Aragó catalanòfon i ha estat redactora esporàdica a *Temps de Franja*.

Carbonell Vidallet, Josep (Mequinensa, 1956). Col·laborador de *Desperta Ferro!* i de l'anuari *Cinga*.

Carrégalo Sancho, Josep A. (Mont-roig de Tastavins, 1951). Funcionari judicial a Montblanc i resident des de 1979 a Valls, és un escriptor de caràcter i acceptació populars, autor dels reculls de narracions *Espurnes* (2002) i *A soca d'orella* (2003). Interessat per la llengua i la cultura popular del Matarranya, ha coordinat la publicació de l'estudi etnològic *Monroyo. El hábitat disperso (las masías)* (2003) i ha estat el curador de l'edició del recull de literatura popular *Mont-roig. El patrimoni immaterial (la literatura oral)* (2007). Ha col·laborat a *Sorolla't*, a *Cinga*, a *Temps de Franja* i en la premsa local o comarcal, com ara *Plana Rasa*, de Mont-roig, *La Comarca*, d'Alcanyís, i *Rolde*, de Saragossa. És membre del col·lectiu d'articulistes Viles i Gents.

Carreras Laserrada, Jaume (Barcelona, 1954). Activista cultural, durant els anys vuitanta va ser editor d'obres de temàtica o autoria franjolina a l'editorial Sirius, de Barcelona. Col·laborador esporàdic de *Temps de Franja* i de l'anuari *Cinga*.

Casas Júlvez, Jaume (Fraga, 1963). Periodista de professió. Redactor en català de l'emissora Ràdio Fraga i corresponsal del *Diario del Altoaragón* a Fraga i comarca. Redactor habitual de *Temps de Franja*.

Castellnou Mercadé, Aleix (Seròs, 1972). Nascut accidentalment a Lleida, periodista i professor de filosofia en l'ensenyament secundari a Benicarló, entre 2001 i 2004 va ser redactor habitual de *Temps de Franja*.

Cebrián Meléndez, Elena (Saragossa, 1962). Llicenciada en filosofia i lletres i funcionària de la Diputació General d'Aragó. Col·laboradora ocasional de *Temps de Franja* amb articles sobre difusió i protecció del patrimoni aragonès.

Celma Tafalla, Margarita (Vall-de-roures, 1973). Mestra de música, pedagoga, musicòloga i presidenta de l'agrupació Corals del Matarranya, ha publicat, amb M. P. Muñoz Rodrigo, les fitxes didàctiques *El Mesquín / Lo Mesquí* (2001) i *El Matarraña / El Matarranya* (2003), i, com a coordinadora del projecte d'innovació i investigació pedagògica *Cantem junts*, desenvolupat al CEIP de Vall-de-roures, el llibre *Cantem junts* (2007). És redactora de *Temps de Franja* i de la revista local *Kalat-Zeyd*. Com a musicòloga, ha estat curadora de l'edició de nombrosos textos musicals de tradició popular al Matarranya i ha estat autora de diferents estudis musicològics editats en publicacions especialitzades.

Chacon Cavas, Guillem (Badalona, 1966). Ornitòleg i gestor ambiental, vinculat durant l'última dècada i mitja a Mequinensa, Calaceit i Seròs (Segrià), va col·laborar a *Temps de Franja* del novembre del 2000 al gener del 2004 i a l'anuari *Cinga*. Ha publicat alguns poemes i articles en revistes i volums col·lectius, i ha estat responsable dels efímers butlletins interns *El Moixó*, *Xinxeu* i *Franja de Ponent* (2005).

Chauvell Larrégola, Josep Anton (el Campell, 1956). De formació autodidacta, alcalde del Campell des del 2003, ha estat conseller de Cultura de la Llitera, un càrreg que ostenta des del 2007. Fructicultor de professió, és autor de les novel·les *L'home de França* (1986) —primer Premi Guillem Nicolau, de 1986—, *Guardeu-vos de la nit del cel encès* (1991) —Premi les Talúries de la Diputació de Lleida de 1991—, *El temps del color pàl·lid* (1998) i *Terra verge* (2000); dels reculls de contes i narracions *Bo per a contar* (1988), *La flor del ram* (1995) i *Estimàvem Celentano* (2003), i de l'obra teatral *Hereus de la casa cremada* (1996). Fou redactor en cap de *Desperta Ferro!* i és col·laborador ocasional de *Temps de Franja*. Del 2002 al 2004 va publicar una columna setmanal al suplement que el diari lleidatà *La Mañana* dedica a les comarques de la Franja.

Claramunt Adell, Teresa (Calaceit, 1961). Llicenciada en filologia hispànica, treballa en l'ensenyament secundari a Reus. És autora de la narració juvenil *Vora el fiord* (2004) i ha tingut cura de l'edició de la recopilació de textos *Contalles. Així parlem a les comarques de la Franja* (1985).

Claramunt Ibarz, Raimundo (Mequinensa, 1957). Guia de pesca de professió. Col·laborador ocasional de *Desperta Ferro!*

Cònsul Giribet, Isidor (Bellpuig, 1948 - Barcelona, 2009). Amb arrels familiars per part de pare a Espés, és filòleg, crític literari i editor. És autor de diversos textos d'ambientació ribagorçana aplegats, en part, en el volum *En el nom del pare. Memòria d'Espés* (2004).

Copons Revés, Francisco (Badalona, 1937). Resident a Mequinensa —vila del seu pare— des de 1940 i naturalista de formació autodidàctica, ha col·laborat esporàdicament a *Temps de Franja*.

Coso Catalán, Andreu (Mequinensa, 1949). Administratiu de professió i psicòleg de formació, és col·laborador i redactor ocasional de *Temps de Franja*.

Domènech Vidal, Rosa Maria (Gavà, 1963). Regidora de l'Ajuntament de Calaceit pel PSOE i vicepresidenta del Consell Comarcal del Matarranya durant els anys 2004-2007, va ser alcaldessa de Calaceit durant els anys 2007-2011 i actualment és diputada a la Diputació de Terol. Activista cultural, durant els anys d'alcaldessa va engegar la col·lecció «Calaceit Documental». Ha escrit articles, pròlegs i presentacions de llibres. Durant els anys que va ser vicepresidenta del Consell Comarcal del Matarranya va posar en marxa les Jornades Culturals, que durant els anys del seu mandat sempre van tenir una gran repercussió.

Duran i Lleida, Josep Antoni (el Campell, 1952). Advocat de formació, diputat a les Corts espanyoles des de 1979 i president d'Unió Democràtica de Catalunya, ha publicat nombrosos assaigs i articles d'anàlisi política en diversos mitjans de comunicació de Catalunya, molts dels quals s'han aplegat en diferents volums: *Voluntat de servei* (1991), *Catalunya i l'Espanya plurinacional* (1995), *La política a diari* (2003), *Entre una Espanya i l'altra. De l'11 M a l'atemptat de Barajas* (2007), etc.

Enjuanes Giral, Anna (el Torricó, 1964). Periodista de professió. Redactora habitual de *Temps de Franja* i coordinadora de la revista trimestral *Temps de Parlar*, de l'Ajuntament del Torricó.

Enjuanes Puyol, Neus (el Campell, 1980). Llicenciada en comunicació audiovisual i periodista de professió, des del 2005 treballa a la Corporació Aragonesa de Ràdio i Televisió. Ha estat redactora ocasional a *Temps de Franja*.

Escuer Ibarz, Josep Lluís (Fraga, 1955). Doctor en ciències ambientals i professor de biologia i geologia en l'ensenyament secundari a Fraga. Col·laborador de *Batecs* i *Cinga,* i redactor ocasional de *Temps de Franja*. També és autor dels estudis *L'Aiguabarreig dels rius Cinca i Segre. Cartografia del paisatge vegetal* (1998) i *El Cinca a Fraga. Una reflexió sobre dinàmica fluvial i activitat humana* (2004).

Espluga Trenc, Josep Lluís (el Campell, 1964). Doctor en sociologia i professor d'aquesta matèria a la Universitat Autònoma de Barcelona, és autor de diversos treballs de recerca sociològica i d'assaigs centrats en les actituds dels habitants de

l'Aragó catalanòfon com ara *Franja, frontera i llengua. Conflictes d'identitat als pobles d'Aragó que parlen català* —en col·laboració amb Arantxa Capdevila— (1995) i *Urbilatèria* (2004) —reeditat, corregit i ampliat, amb el títol *Planeta Franja. El trencaclosques del català a l'Aragó* (2005). En el volum *Com embolicar la Franja amb una fulla de pi* (2007) ha aplegat diversos articles acadèmics i divulgatius sobre qüestions sociolingüístiques a l'Aragó catalanòfon. Col·laborador habitual de *Temps de Franja* i ocasional de l'anuari *Ripacurtia*.

Estaña Gimeno, Miguel (Maella, 1954). Artista plàstic i viatjant de comerç de professió establert a Montanui i el Pont de Suert, formà amb Josep M. Puyol Catalán (Maella, 1950) el duo Los Maellans, que estigué actiu entre el 1976 i el 1984. És caricaturista i il·lustrador habitual i col·laborador ocasional de *Temps de Franja*.

Febas Fornos, Pilar (Mequinensa, 1947). Tècnica de la Diputació Provincial de Tarragona, és autora del poemari costumista *Estampes mequinensanes* (1990) i de la novel·la breu *La mostra de l'olivera* (1995) —Premi Sebastià Juan Arbó de 1994—, totes dues, obres de clara ambientació mequinensana.

Ferrer Burgués, Rafael (la Freixneda, 1960). Mestre de català al Matarranya. Col·laborador ocasional de *Temps de Franja* i editor del recull *Literatura oral de la Fresneda* (1992).

Fontoba i Solé, Paulí (Gandesa, 1954). Regidor de l'Ajuntament de Calaceit per Entesa per Calaceit (2007-2011) i actualment per Esquerra Republicana de Catalunya al mateix Ajuntament. Activista cultural i membre destacat de la Institució Cultural de la Franja de Ponent. Ha escrit un bon grapat d'articles, principalment, a la premsa de Catalunya.

Francino Pinasa, Glòria (Sopeira, 1956). Nascuda accidentalment a Barcelona i professora de llengua i literatura castellanes a Lleida. Redactora ocasional a *Temps de Franja* i *Ripacurtia*. Ha estat editora de *Bllat colrat. Literatura popular catalana del Baix Cinca, la Llitera i la Ribagorça*, vol. 2: *Cançoner* (1997), i ha publicat nombrosos estudis de la llengua i l'onomàstica de la Ribagorça en publicacions especialitzades i també en els volums *Toponimia de la Ribagorza. Municipio de Sopeira* (2002) i *Toponímia de la Ribagorça. Els noms de lloc del Pont de Suert* (2005). Redactora habitual de *Sopeira. Revista d'Amics de l'Alaó*, és autora d'algunes narracions breus de ficció en publicacions col·lectives.

Galan Castany, Josep (Fraga, 1947 - Lleida, 2005). Llicenciat en filologia hispànica, exercí com a mestre d'educació primària a Santa Margarida de Montbui a

partir de 1971. Personalitat i persona essencial en la història de l'activisme cívic i cultural a favor de la llengua i la cultura catalanes a Aragó, fou autor de la novel·la breu ambientada a Fraga *Mort a l'Almodí* (1983, noves edicions el 1991, 1996 i 2006) i d'alguns sonets publicats en revistes d'abast restringit. Com a estudiós de la llengua i la cultura popular de Fraga, publicà els opuscles *Estudis lèxics de la parla de Fraga*, vol. I (1985) i II i III (1987), i les monografies *Refranyer fragatí* (1987), *Les cançons de la nostra gent* (1993), *Estudi descriptiu de la llengua de Fraga* (1995), *Lèxic esmorteït de la parla de Fraga* (1997) i *Modismes i frases fetes de la parla de Fraga* (2003). Presidí durant divuit anys, fins al 2004, l'Institut d'Estudis del Baix Cinca, fou redactor en cap de les revistes *Batecs* i *Temps de Franja*, i col·laborà amb força assiduïtat —de vegades amb els pseudònims *Dolors*/*Daniel*/*D. Sarrau* i *Dolors*/*D. Costa* (*Corbella*)— en aquestes mateixes publicacions periòdiques.

Garcia Fontcuberta, Concepció (Calaceit, 1958). Professora d'ensenyament secundari i artista plàstica, ha escrit alguns articles i també ha publicat crítica d'art.

Gibert Font, Quim (Arenys de Mar, 1962). Psicòleg de formació, del 2003 ençà viu a Fraga i treballa a Lleida com a psicopedagog. Col·laborador habitual de *Temps de Franja* i ocasional de l'anuari *Cinga* i en el número 0 de l'efímer butlletí intern *Franja de Ponent*, dirigit per Guillem Chacon. Ha publicat nombrosos articles i treballs en mitjans de comunicació dels Països Catalans d'allò més diversos.

Gimeno Barceló, Jaume (Calaceit, 1957). Responsable de l'oficina de Correus de Calaceit i poeta, ha publicat poemes a la revista *Kalat-Zeyd* i en les publicacions de l'associació Poetes de l'Ebre, de la qual forma part.

Gimeno Giner, Mercè (Calaceit, 1963). Professora de llengua i literatura catalanes en l'ensenyament secundari a Gandesa. Col·laboradora habitual de *Sorolla't* i a la revista local *Kalat-Zeyd*, i ocasional de l'anuari *Cinga*. Ha estat la curadora de l'edició de l'aplec de relats *L'armariet i altres narracions* (2001), de Teresa Jassà. Redactora esporàdica de *Temps de Franja*.

Gimeno Puyol, María Dolores (Saragossa, 1965). Amb orígens familiars a Maella, és doctora en filologia hispànica i professora de llengua i literatura castellanes a Tarragona (en l'educació secundària i a la Universitat Rovira i Virgili). Redactora ocasional de *Temps de Franja* i membre del col·lectiu d'articulistes Lo Cresol.

Giralt Latorre, Javier (Sant Esteve de Llitera, 1967). Nascut accidentalment a Barcelona, és doctor en filologia hispànica i professor de llengua i literatura cata-

lanes a la Universitat de Saragossa. Ha publicat diversos llibres i articles d'investigació en revistes especialitzades sobre el català de la Llitera i de l'Aragó catalanòfon, entre els quals destaquen els dos volums d'*Estudio sociolingüístico de la Franja Oriental de Aragón* (1995) —amb M. Antonia Martín Zorraquino, M. Rosa Fort Cañellas i M. Luisa Arnal Purroy—, *Aspectos gramaticales de las hablas de la Litera (Huesca)* (1998) i *Lèxic de la Llitera* (2005).

Gràcia Zapater, José Miguel (la Codonyera, 1941). Resident a Esplugues de Llobregat des de 1980 i economista de formació i professió, del 2007 al 2011 va ser president de l'Associació Cultural del Matarranya. Poeta de vocació tardana, ha editat els poemaris *Davall d'una olivera* (2002), *xxxiii poemes. Reflexions i abstraccions*. (2005), *Fets i temps de la Codonyera* (2005) i *Vers a vers a Barcelona* (2005), Premi Guillem Nicolau del 2004. El 2004 presentà l'exposició —i catàleg— *Finestrons i finestretes*, un conjunt de peces plàstiques en què es fusionen textos poètics, fotografies i fustes velles, i el 2007, *De la cuina al marc, pintura i estris sobre fusta*. Col·labora habitualment com a articulista a *Temps de Franja* —de vegades amb el pseudònim *Lluís Roig*— i, formant part del col·lectiu Lo Cresol, en català al *Diario de Teruel*. Ha col·laborat en les revistes locals *Lo Portal*, *La Comarca* i *Kalat-Zeyd*.

Hernández Carné, Silvestre (Badalona, 1952). Psicòleg i pedagog resident a Beseit i professor de l'IES Matarranya, de Vall-de-roures. Ha publicat cinc novel·les en castellà i la novel·la d'ambientació matarranyenca *Aigües tèrboles* (2005) en català. Col·laborador de la revista local *Kalat-Zeyd* i de *Temps de Franja*, i membre del col·lectiu Lo Cresol.

Huguet Canalís, Ángel (Bellver de Cinca, 1958). Llicenciat en psicologia i en ciències de l'educació i doctor en psicopedagogia. Professor a la Universitat de Lleida des de 1998, és autor de múltiples treballs sobre l'ensenyament del català a Aragó, entre els quals destaquen els volums *Bilingüisme social al Baix Cinca. Una anàlisi des de la perspectiva escolar* (1991), *El coneixement lingüístic dels escolars de la Franja. Conclusions de la seva avaluació* (1995) i, amb Jordi Suïls, *Llengües en contacte i actituds lingüístiques: el cas de la frontera catalano-aragonesa* (1998). Ha col·laborat ocasionalment a *Batecs* i *Temps de Franja*.

Ibarz Ibarz, Antonio (Saidí, 1952). Llicenciat en filosofia i lletres (geografia i història), resideix a l'Hospitalet de Llobregat i ha publicat l'estudi *El canal d'Aragó i Catalunya: cent anys d'esperança i de progrés* (2005). Ha col·laborat esporàdicament a *Temps de Franja* i a l'anuari *Cinga*.

Ibarz Ibarz, Mercè (Saidí, 1954). Periodista i professora universitària resident a Barcelona, especialitzada en l'obra de Luis Buñuel, és autora de les novel·les *La terra retirada* (1993) i *La palmera de blat* (1995), dels reculls de narracions *A la ciutat en obres* (2002) i *Febre de carrer* (2005), i dels assaigs *Breu història d'ETA*: *1959-1979* (1981), *Mercè Rodoreda*. *Un retrat* (1997), *'Tierra sin pan'. Buñuel i els nous camins de les avantguardes* (1999), *Un experiment seriós. Instantànies catalanes de 'Tierra sin pan' de Luis Buñuel (1933)* (2000). Ha publicat diversos contes, articles i narracions breus en miscel·lànies i volums col·lectius, i ha col·laborat ocasionalment a *Temps de Franja* i en nombroses publicacions periòdiques editades a Catalunya.

Ibarz Serrat, Virgili (Saidí, 1950). Doctor en psicologia, professor de filosofia en l'ensenyament secundari a Barcelona i col·laborador ocasional de *Batecs* i *Temps de Franja*. És autor de l'estudi *El pensament d'Esteve Pujasol* (1991) i de diversos treballs sobre pensadors i científics aragonesos i catalans.

Jané Checa, Òscar (Barcelona, 1974). Doctor en història i professor investigador de la Universitat Autònoma de Barcelona. Vinculat a la Ribagorça, és director i col·laborador habitual de l'anuari *Ripacurtia* i col·laborador esporàdic de *Temps de Franja*.

Jassà Casé, Teresa (Calaceit, 1928-1999). Ceramista d'ofici, es formà en aquest art a la Catalunya del Nord després d'abandonar els estudis de farmàcia que cursava a la Universitat de Barcelona. El 1960 tornà a Calaceit. A més de dedicar-se amb intensitat a la creació plàstica, com a escriptora col·laborà a les revistes *Sorolla't* i *Gaceta del Matarraña,* i publicà el recull *Eixam de poemes* (1992). Pòstumament veié la llum l'aplec de relats *L'armariet i altres narracions* (2001).

Labara Ballestar, Valerià C. (Candasnos, 1962). Llicenciat en filosofia i en ciències de l'educació, des de 1985 viu a Terrassa, on treballa de professor de llengua catalana i literatura en l'ensenyament secundari. Col·laborador ocasional de *Temps de Franja*, és autor, entre nombrosos treballs i articles, de l'estudi *Els Barrafon de Fraga* (1994). També és coautor de dieversos materials didàctics sobre l'ensenyament de la llengua i la literatura catalanes a Catalunya i professor de la Societat Catalana de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia, Vexil·lologia i Nobiliària.

Labat López, Josep (Fraga, 1966). Llicenciat en història de l'art, professor d'ensenyament secundari a Fraga i redactor ocasional de *Batecs* i *Temps de Franja*. Col·laborador de *Cinga* i autor de diversos estudis sobre la història de l'art al Baix Cinca.

Labat López, Òscar (Fraga, 1973). Llicenciat en filologia hispànica, professor d'ensenyament secundari i redactor ocasional de *Temps de Franja*.

Laforga Casanovas, Júlia (el Torricó, 1959). Administrativa de professió. Redactora ocasional de *Desperta Ferro!* i *Temps de Franja* i de la revista local *Temps de Parlar*.

Lapresta Rey, Cecilio (Fraga, 1975). Nascut accidentalment a Lleida i llicenciat en sociologia. Col·laborador ocasional de *Temps de Franja*, *Ripacurtia* i *Cinga*, i autor de l'estudi *Soy aragonés o sóc aragonès. Una anàlisi de la construcció de la identitat i el sentiment de pertinença a la comarca del Baix Cinca* (2001).

Larrègola Ferrer, Agustí (Estopanyà, 1962). Periodista de formació i agricultor de professió. Ha estat redactor en cap de *Desperta Ferro!* i col·laborador ocasional —amb el pseudònim de *Marc de Gun*— en els primers números de *Temps de Franja*. També és autor de la trilogia *Lo solc dret* (2005), formada per les obres dramàtiques de caràcter popular *Lo solc dret*, *Lo solc tort* i *La entera*, redactades en ortografia vacil·lant i representades a Estopanyà els dies de la Festa Major del 2003 i el 2004.

Latorre Viu, Josep Maria (Tamarit de Llitera, 1955). Activista cultural. Ha estat redactor en cap de *Desperta Ferro!* i ha publicat articles ocasionalment a *Batecs* i *Temps de Franja*.

Llerda Juan, Antoni (Cretes, 1961-2005). Nascut accidentalment a Tortosa, fou treballador de banca i alcalde de Cretes a partir de 1999. Col·laborà a *Sorolla't*, *Desperta Ferro!* i *Rolde*, i també en diverses revistes locals (*Nosotros*, *Gaceta del Matarraña*, *La Comarca*...). Tots els seus escrits publicats en vida, tant en castellà com en català, s'han aplegat en el volum pòstum *Toni Llerda, terra i llengua. Biografia, fets i escrits d'Antoni Llerda Juan* (2006), en una edició a cura de Joan Lluís Camps i Carles Sancho.

Llop Alfonso, Mercè (Nonasp, 1957). Llicenciada en filosofia i en ciències de l'educació i mestra d'educació primària a Saragossa. Col·laboradora de *Temps de Franja*. Ha publicat diversos poemes en volums col·lectius. Va guanyar el Guillem Nicolau 2010 amb *Ressò en l'obscuritat*.

Lombarte, Teresa (Calaceit, 1938). Alcaldessa de Calaceit entre 1977 i 1987 i presidenta de l'Associació de Dones i Consumidors de la població. Coordinadora de la revista local *Kalat-Zeyd* i de la col·lecció de receptes culinàries bilingüe (ca-

talà-castellà) *A la taula... al primer crit! Com es menja al Matarranya, del Bergantes a l'Algars* (2004).

Lombarte Arrufat, Desideri (Pena-roja, 1937 - Barcelona, 1989). Aparellador de professió, fou una personalitat i una persona essencial en la història de la literatura i la cultura catalanes a Aragó. Va convertir la gent i la tradició oral del Matarranya en general i de Pena-roja en particular en un univers literari amb gran acceptació popular. Va publicar els treballs d'investigació *600 anys de toponímia a la vila de Pena-roja* (1990) i *Pena-roja. Una vila a la frontera* (1999). En narrativa és autor de *Memòries d'una desmemoriada mula vella* (1997); en teatre, de *Pena-roja i Vallibona, pobles germans* (1987) i *Teatre inèdit* (1992), i també és autor dels reculls de poesia *Romanços de racó de foc* i *Poemes de vida i mort* (1987), *A l'ombra de les roques del Masmut* (1991), *Sentències comentades / Voldria ser* (1993), *Romanços mai contats / Boires i borrims* (1994), *Cartes a la molinera / La bona vida i la mala bava* (1995), *Miracles de la Mare de Déu de la Font i altres poesies esparses* (1999) i de l'antologia lírica *Ataüllar el món des del Molinar* (2000). Col·laborà ocasionalment a *Batecs* i *Desperta Ferro!,* i de manera més contínua a *Sorolla't*. L'any 2002 s'aplegà bona part de la seva correspondència a *Epistolari (1981-1989)*. El grup musical Túrnez & Sesé enregistrà *Quedarà la paraula* i diversos músics i amics, *Una roella al cor*, tots dos, treballs discogràfics dedicats a difondre l'obra d'aquest poeta matarranyenc.

Lombarte Segura, Aurèlia (Mont-roig de Tastavins, 1933). Mestressa de casa, viu a Vall-deroures des de 1956 i ha publicat poemes de caràcter popular al programa de festes de Mont-roig.

López Fontanals, Maria (Fraga, 1978). Llicenciada en humanitats i tècnica cultural. Redactora ocasional de *Temps de Franja*.

Lòpez Lacasa, Marià (Mequinensa, 1958). Resident a Barcelona des de 1968 i treballador de banca, ha publicat els reculls poètics *Vores* (1992), *Lo poble i les circumstàncies* (1996) —Premi les Talúries de la Diputació de Lleida— i *Elements* (2003). Ha col·laborat esporàdicament a *Batecs*, *Sorolla't* i *Temps de Franja*.

Maíllo Oliver, Alfons (Mequinensa, 1965). Llicenciat en geografia i història per la Universitat de Barcelona, resideix a Barcelona i ha estat col·laborador ocasional de *Temps de Franja*.

Marquès Blanco, Enric (Benavarri, 1962). Administratiu de professió, activista cultural i redactor ocasional de *Desperta Ferro!* i *Temps de Franja*.

Martí Badia, Marc (Massalió, 1982). Llicenciat en ciències polítiques i de l'Administració. Redactor i col·laborador de *Temps de Franja* i coordinador del doble CD *Sons del Matarranya* (2007). Membre del grup musical Los Draps i del col·lectiu d'articulistes Lo Cresol. Ha treballat com a tècnic a l'Associació Cultural del Matarranya i al diari *La Comarca*, d'Alcanyís. Ha publicat algunes cançons i poemes en volums col·lectius. Actualment és el director de Ràdio Matarranya.

Martínez Aroca, Marc (el Pinell de Brai, 1972). Nascut accidentalment a Tortosa. Llicenciat en filologia catalana i professor d'ensenyament secundari de llengua i literatura catalanes a Barcelona. Ha fet classes de català per a adults al Matarranya. Col·laborador ocasional de *Temps de Franja* —amb el pseudònim *Enric Algars*—, de la revista local *Kalat-Zeyd*, de *Sorolla't* i de diferents revistes especialitzades. És autor del breu estudi *Aproximació a la toponímia rural de Nonasp* (2001).

Mauri Gràcia, Josep (Barcelona, 1932). Amb pares de Casserres del Castell, és un activista cultural, fundador de la Institució Cultural de la Franja de Barcelona, i ha estat redactor ocasional de *Desperta Ferro!* i *Temps de Franja*. També ha collaborat en l'anuari *Cinga*.

Maza Pons, Daniel (Nonasp, 1944). Funcionari de Correus, president de l'Associació d'Amics de Nonasp - Museu Etnològic, col·laborador de *Sorolla't* i redactor de les revistes locals *Lo Portal* i *L'Eixam*, i, ocasionalment, de *Temps de Franja*.

Mesalles Rué, Maria Carme (Fraga, 1958). Mestra diplomada de català a Fraga i redactora ocasional de *Batecs* i *Temps de Franja*.

Mesalles Rué, Ramon (Fraga, 1953). Activista cívic i cultural, ha estat redactor ocasional de *Desperta Ferro!* i *Batecs*.

Messeguer i Zapater, Carme (Fraga, 1970). Llicenciada en filologia clàssica i en filologia catalana i professora de secundària. És vicepresidenta de l'Institut d'Estudis del Baix Cinca des del 2005 i és la responsable de la pàgina sobre els Països Catalans de la revista *Temps de Franja*. Està compromesa en la defensa del català a l'escola i als diferents àmbits socials.

Micolau Adell, José Ignacio (la Torre del Comte, 1956). Arxiver bibliotecari a l'Ajuntament d'Alcanyís —resideix en aquesta ciutat des de 1981— i historiador de formació. President del Centro de Estudios Bajoaragoneses, ha col·laborat a *Sorolla't* i a *La Comarca*, i ha redactat les presentacions de la figura de l'historiador regeneracionista calaceità Santiago Vidiella a *Pa de casa. Converses sobre coses pas-*

sades i presents de la vila de Calaceit (1984) i a *Recitaciones de la historia política y eclesiástica de Calaceite* (1996).

Micolau Burgués, Juli (la Freixneda, 1971). Nascut accidentalment a Alcanyís, de formació autodidacta, és un poeta intuïtiu i apassionat amb una obra d'una gran complexitat lèxica i riquesa conceptual, constituïda pels reculls *Manoll* (1997) —Premi Guillem Nicolau de 1997— i *Esfera. Traspunt en la serena* (2001) —Premi Pedro Saputo del 2002. Va col·laborar en l'última etapa de *Sorolla't* i a les revistes locals *Kalat-Zeyd* i *L'Eixam*, i ha estat redactor esporàdic a *Temps de Franja*. D'abril a novembre de 1999 formà part del col·lectiu d'articulistes Viles i Gents.

Moncada i Estruga, Jesús (Mequinensa, 1941 - Barcelona, 2005). Narrador de gran prestigi, va residir a Barcelona a partir de 1966. Ha estat el primer autor català nascut a Aragó a publicar un volum, el 1973, amb tres contes —premi de narració Joan Santamaria, de 1971— que faran de nucli del primer dels tres volums de contes que publicà: *Històries de la mà esquerra* (1981), *El Cafè de la Granota* (1985) i *Calaveres atònites* (2000). Com a novel·lista publicà *Camí de sirga* (1988), *La galeria de les estàtues* (1992) i *Estremida memòria* (1997). El 2003 s'aplegaren totes les seves col·laboracions en premsa i en publicacions miscel·lànies a *Cabòries estivals*. Bona part de la seva obra, en especial la novel·la *Camí de sirga* i molts dels seus contes, ha estat traduïda a una vintena de llengües. La major part de l'obra literària de Jesús Moncada se centra en la geografia —urbana i rural— de Mequinensa, en la història —menuda i gran— d'aquesta vila del 1860 al 1971, i en bona part en els comportaments i la psicologia dels seus habitants, tant contemporanis com pretèrits.

Així, dels quaranta-cinc contes de Jesús Moncada, només tres no estan ambientats, d'una manera o d'una altra, en aqueixa població de l'Ebre. Mequinensa també és el marc geogràfic i humà on es desenvolupen les tres novel·les publicades per Jesús Moncada. En la primera i la tercera, d'una manera quasi absoluta, i en la segona, d'una manera prou extensa, encara que parcial. Entre els molts premis i guardons atorgats a la seva obra literària destaquen el I Premi dels Escriptors Catalans per la qualitat del conjunt de la seva obra narrativa i la seva singularitat dins les lletres catalanes, i el Premi de les Lletres Aragoneses, la màxima distinció honorífica que atorga la Diputació General d'Aragó per la trajectòria literària d'un escriptor nascut a Aragó o que hi estigui vinculat. Jesús Moncada ha estat el primer i únic escriptor en català distingit amb aquest guardó.

Montclús i Esteban, Joaquim Raimon (Calaceit, 1957). Nascut accidentalment a Tortosa i resident a Barcelona, és historiador, escriptor, periodista i activista cultural. Ha publicat més de vint llibres, així com un nombre important d'articles

en revistes especialitzades, els llibres *La Franja de Ponent avui* (1984), *Una vila medieval entre fronteres*, *La catalanitat de la Franja de Ponent* i *El Matarranya. Crònica de viatge*, així com diverses biografies cabdals de la política i la història de Catalunya i la Franja de Ponent. Ha col·laborat de manera habitual en publicacions com ara *Temps de Franja*, *El Periódico de Catalunya*, *La Vanguardia*, *Avui*, *Diari de Tarragona*, *La Mañana* i *El Matí Independent*. Durant dotze anys, cada setmana feia la crònica de la Franja de Ponent al programa *Sense fronteres*, de Catalunya Ràdio.

Actualment és membre del Patronat de la Fundació Universitat Catalana d'Estiu de Prada (el Conflent) i del seu equip rector, i coordina els cursos d'introducció als Països Catalans.

Ha estat becat per la Fundació Jaume Bofill, per Òmnium Cultural, pel Consell Interdepartamental de Recerca i Innovació Tecnològica (CIRIT), pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i per l'Institut d'Estudis Catalans. Ha estat guardonat amb diversos premis, com ara el Jaume I d'Actuació Cívica, atorgat per la Fundació Jaume I.

Montull Díaz, Francisco (Mequinensa, 1961). Miner de professió i col·laborador de *Desperta Ferro!*

Moret Coso, Hèctor (Mequinensa, 1958). Llicenciat en filologia catalana i professor d'ensenyament secundari a la ciutat de Barcelona, on resideix des de 1968. Ha publicat —amb el quasi pseudònim *Hèctor B. Moret*— els poemaris *Pentagrama* (1987), *Joc de daus* (1988), *Ròssecs* (1992), *Al cul del sac trobarem les porgueres* (1993), *Antídots* (1996) *Temps pervers* (1999) i l'antologia lírica *In nuce* (2004). Tota la seva producció poètica s'ha aplegat en el volum *Camp clos* (2006). És autor de diversos estudis a propòsit de la llengua i la literatura catalanes a Aragó, com ara *Sobre la llengua de Mequinensa* (1984) i *Indagacions sobre llengua i literatura catalanes a l'Aragó* (1998). Amb el pseudònim *Esteve Betrià*, col·labora a la revista *Temps de Franja* i al setmanari *La Veu de l'Ebre*, amb textos aplegats, en part, en el volum *Circumloquis i remostrons* (2003). També fa col·laboracions com a redactor amb el pseudònim *Berenguer de Mussots*. Com a editor ha dirigit les col·leccions «Quaderns de la Glera» i «Quaderns de les Cadolles».

Moret Oliver, Maria Teresa (Mequinensa, 1974). Doctora en filologia hispànica amb la tesi doctoral *Documentació notarial aragonesa del segle XIV escrita en català. Edició i estudi grafemàtic* (la primera redactada i defensada en català a la Universitat de Saragossa). Professora de l'Àrea de Filologia Catalana al Departament de Lingüística General i Hispànica d'aquesta universitat i professora a l'Escola Oficial d'Idiomes d'Alcanyís. Publica articles d'investigació patrimonial de la Franja.

Motis Purroy, Josefina (Albelda, 1944). Resident a Barcelona des de 1965 i llicenciada en psicologia, treballa amb persones discapacitades. Redactora ocasional de *Desperta Ferro!*, de *Temps de Franja* i de la revista local *La Rambla*, d'Albelda.

Mur Gimeno, Ramón (Pamplona, 1944). D'arrels de Bellmunt de Mesquí, és filòsof, teòleg, historiador i periodista. Ha estat director de *La Comarca*, d'Alcanyís, i redactor d'*El Correo Español - El pueblo vasco*. Ha publicat la novel·la *Saduri-ja* (1990), sobre els annals de la casa Membrado, l'estudi *Genuino de la tierra* (2007), sobre el regeneracionista baixaragonès Juan Pío Membrado, i la novel·la *Huellas de herradura* (2009). Ha estat columnista del *Diario de Teruel*, ha prologat diversos llibres i destaca per la seva habilitat articulista. Promotor dels col·lectius Viles i Gents i Lo Cresol, és un activista cultural empedreït de la vila de Bellmunt i de tot el Baix Aragó i mantenidor de l'arxiu de Juan Pío Membrado. Col·labora a *Temps de Franja* i manté el blog *Entre páginas*.

Navarro Gómez, Pere (Cambrils, 1958). Doctor en filologia catalana, és professor del Departament de Filologia Catalana de la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona. Entre els seus treballs cal destacar els estudis dedicats, ni que sia parcialment, als parlars de l'Aragó catalanòfon meridional *Els parlars de la Terra Alta* (1996), *Aproximació geolingüística als parlars de la Ribera de l'Ebre* (2000) i *Aproximació geolingüística als parlars del Matarranya* (2005).

Nicolás Royes, Maria Josep (Fraga, 1961). Resident a Andorra des de 1997 i diplomada en turisme i tècnic de medi ambient. Col·laboradora habitual de *Temps de Franja*.

Nogués Furió, Pepa (Carlet, 1972). Resident a la zona de la Terra Alta i el Matarranya des de 1998, viu a la Portellada des del 2007. És antropòloga de formació —especialitzada en etnologia— i tècnica cultural. Col·laboradora ocasional de *Temps de Franja* i habitual de la revista local *Kalat-Zeyd*. Ha organitzat les exposicions *Desideri Lombarte: Ataüllar el món des del Molinar* (2002) i, amb Mercè Gimeno, Hèctor Moret i Ricard Solana, *La llengua catalana a l'Aragó* (2005).

Ortega Hernández, Javier (Acrijos, Sòria, 1950). Periodista d'ofici i de formació, ha treballat en nombrosos diaris i revistes aragonesos i és autor de *Los años de la ilusión*, sobre la transició política a Aragó, i col·laborador esporàdic de *Temps de Franja*.

Pac Vivas, Manuel (Benavarri, 1919). Activista polític i sindical, resident a Sabadell a partir de 1941, ha publicat *Batalló de càstig. Memòries d'un vell lluitador d'origen pagès* (1999).

Pallarès Gómez, Joan (el Campell, 1958). Doctor en antropologia i professor del Departament d'Història de l'Art i Història Social de la Universitat de Lleida, fou director de l'Escola Universitària de Treball Social - Creu Roja de Lleida, i des del 2000 és el director de l'Observatori de Nous Consums de Drogues en l'Àmbit Juvenil de Catalunya. És autor de l'assaig *La dolça punxada de l'escorpí. Antropologia dels ionquis i de l'heroïna a Catalunya* (1995) i de nombroses monografies i articles publicats en revistes especialitzades sobre temes de joventut i salut.

Pallarol i Sànchez, Juli (Albelda, 1956). Nascut accidentalment a Osca i llicenciat en dret, exerceix de professor d'ensenyament secundari a Lleida. Redactor ocasional de *Batecs* i autor de diversos estudis sobre la situació jurídica del català a Aragó.

Palomar Abadia, Salvador (Reus, 1956). Antropòleg de formació, és autor, en col·laboració amb Montsant Fonts, de l'estudi *La festa de Sant Antoni al Matarranya* (1993). Col·laborà a *Sorolla't*.

Perera Boix, Josep (Castellonroi, 1932). Activista cultural resident a Terrassa i promotor i col·laborador de *Desperta Ferro!* Ha publicat els llibres *Constatació* i *Caçar o servir*.

Pons Brualla, Josep Manuel (Lleida, 1954). Amb orígens familiars a Benavarri —on resideix—, va ser activista cultural durant els anys setanta i vuitanta. Col·laborador de *Desperta Ferro!* i *Batecs*.

Puche Giner, Josep (Montcada i Reixac, 1967). Periodista de formació i amb arrels familiars al Matarranya, des del 2000 viu a Beseit i és cap de premsa de l'Ajuntament d'Alcanyís. Ha estat redactor ocasional de *Temps de Franja* i és membre del col·lectiu Viles i Gents.

Quintana Font, Artur (Barcelona, 1936). Lingüista, bibliotecari, traductor, folklorista, professor universitari de català, doctor en filologia romànica (hispànica) i membre de l'Institut d'Estudis Catalans (Secció Filològica), des de 1966 està vinculat a les terres aragoneses de llengua catalana, a les quals ha dedicat nombrosos treballs i estudis, entre els quals destaquem la tesi doctoral *El parlar de la Codonyera. Resultats d'unes enquestes*, l'antologia *El català a l'Aragó* (1989) i la gramàtica adaptada al català d'Aragó *La nostra llengua. Gramàtica de llengua catalana* (1984). És editor de *Lo Molinar. Literatura popular catalana del Matarranya i Mequinensa*, vol. 1, *Narrativa i teatre* (1996), de *Bllat colrat. Literatura popular catalana del Baix Cinca, la Llitera i Ribagorça*, vol. 1, *Narrativa i teatre* (1997), i d'*Epis-*

tolari de Desideri Lombarte (1981-1989) (2002). És col·laborador esporàdic de *Batecs* i *Cinga*, i habitual de *Sorolla't* i *Temps de Franja* —sovint amb el pseudònim *Júlia Lambert*. Com a articulista forma part del col·lectiu Lo Cresol i com a narrador és autor de *La Vall de Balat (Memòria de l'Aragó 1948-2003)* (2003).

Ràfales Vidal, Josep Maria (Nonasp, 1962). Director de la televisió local de Nonasp. Col·laborador ocasional de la revista *Lo Portal* i habitual de l'altra revista local de Nonasp, *L'Eixam*.

Rajadell Andrés, Lluís (Vall-de-roures, 1965). Redactor a la delegació a Terol del diari *Heraldo de Aragón*, ha publicat els reculls de narracions vinculades a la transmissió oral de la història més recent del Matarranya *Tret de la memòria* (1992) i *Mort al monestir* (2003), la novel·la *A la vora del riu* (2003) i la crònica *1956, l'any de la nevada* (2007). Va col·laborar a *Sorolla't* i en les revistes locals *Gaceta del Matarraña*, *Blanc i Negre* i *La Comarca*. Va ser redactor en cap de *La Comarca* (1989-1990) i des del primer moment és el redactor més assidu des del Matarranya de *Temps de Franja*. És membre del col·lectiu d'articulistes Viles i Gents.

Ricart Orús, Francesc (Fraga, 1950). Tècnic del Departament d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya, ha estat col·laborador habitual i membre del Consell de Redacció de la revista *Batecs* i és col·laborador, des del primer moment, de *Temps de Franja*. Ha publicat diversos treballs i reflexions sobre la cultura de l'Aragó catalanòfon i col·labora en diversos mitjans de comunicació de Catalunya i Aragó: *El Triangle*, *L'Escletxa*, *Sorolla't*...

Rius Roc, Màrio (Nonasp, 1962). Agricultor d'ofici, és col·laborador habitual de les revistes locals *Lo Portal* i *L'Eixam*, de Nonasp.

Riva Muñoz, Tomàs (Cretes, 1934 - Lugano, Suïssa, 2005). Impressor i fotògraf, va residir a Suïssa des de 1960. Recol·lector de contes de Cretes a *Lo banc de la paciència i altres narracions* (1999) —en una edició a cura d'Artur Quintana—, és autor de la col·lecció de fotografies del 1965 al 1977 *Quan érem emigrants* (2002).

Roca Jové, Maria Cinta (la Granja d'Escarp, 1964). Biòloga especialitzada en botànica i col·laboradora ocasional de *Temps de Franja*.

Rourera Farré, Lluís (Areny de Noguera, 1922). Historiador del pensament, és autor d'*Escrits i polèmiques del lul·lista Salvador Bové (1869-1915)* (1986) i *Pau Duran (1582-1651) i el capítol i bisbat d'Urgell fins al tractat dels Pirineus* (1987).

Rovira Marsal, Joan (el Torricó, 1947). Enginyer agrònom de formació, posteriorment especialitzat en arqueologia i prehistòria, ha treballat com a gestor en diferents grans empreses. Fou col·laborador de *Desperta Ferro!* i de diverses revistes locals de la Llitera, com ara *Temps de Parlar*, *Lo Nostre Lloc*, *La Rambla*, etc. Ha escrit nombrosos treballs sobre la història més remota de la Llitera en revistes especialitzades, així com un capítol al volum XXVI de *Catalunya romànica* (1997). Ha estat el coordinador d'un parell de guies en castellà sobre la Llitera editades el 2006 i el 2008.

Sabaté Quinquillà, Ester (Albelda, 1971). Nascuda accidentalment a Lleida. Llicenciada en biblioteconomia i documentació i tècnica de cultura de l'Ajuntament d'Albelda. Col·laboradora ocasional de *Temps de Franja* i coordinadora de la revista semestral *La Rambla* i del volum —d'autoria col·lectiva— *Albelda. La vida de la vila* (1999).

Sabés Turmo, Fernando (Sant Esteve de Llitera, 1975). Actual alcalde de Sant Esteve i vicepresident del Consell Comarcal de la Llitera, és doctor en comunicació audiovisual i professor a la Facultat de Comunicació de la Universitat Autònoma de Barcelona. Periodista de professió, responsable d'*Infolitera*, redactor ocasional de *Temps de Franja* i autor de diversos treballs sobre comunicació i premsa.

Salleras Clarió, Joaquín (Fraga, 1949). Doctor en història, exerceix com a professor d'ensenyament secundari a Barcelona. Col·laborador esporàdic de *Temps de Franja* i de l'anuari *Cinga* i autor de diversos estudis sobre la història de Fraga, entre els quals destaquem l'opuscle —en col·laboració amb Ramón Espinosa Castellá— *Los ponts de Fraga* (1988).

Sampietro Sorolla, Montserrat (Fraga, 1968). Llicenciada en belles arts i en història de l'art, resideix a Barcelona i ha publicat diversos articles i volums sobre història de l'art, crítica de l'art i educació artística, com ara els assaigs *Rastres*: *Antoni Abad* (1994), *Salvador Sabaté*, *1921-1984* —en col·laboració amb Divina Sabaté— (2000) i algunes narracions breus, com ara «Conte d'estiu», a *La casa calenta i freda* (1994). Ha col·laborat ocasionalment a *Temps de Franja* i en l'anuari *Cinga*.

San Martín Boncompte, Josep (Lleida, 1947). Professor d'ensenyament secundari de llengua i literatura castellanes a Fraga, és autor de les novel·les *Joan Majoles* (1994) —d'ambientació fragatina— i *Crònica d'un crepuscle* (2000), de la narració breu *Tristaina... un somni?* (1991) i del poemari *Reculls d'incerta vida* (2000), Premi Guillem Nicolau de 1999. Col·labora ocasionalment a *Temps de Franja*.

Sancho Meix, Carles (la Vall del Tormo, 1952). Resident a Vallirana des de 1983. Professor d'ensenyament secundari de geografia i història a Vilafranca del Penedès i Vallirana, i redactor habitual a *Temps de Franja* —on esporàdicament signa amb el pseudònim *Arnau Timoneda*— i ocasional a *Batecs*. Investigador de la cultura popular del Matarranya d'obra prolífica, ha col·laborat a *Sorolla't* i en les revistes locals *Nosotros*, *Gaceta del Matarraña*, *Kalat-Zeyd*, *Plana Rasa*, *Lo Portal*, *Boletín del Centro de Estudios Bajoaragoneses*, *Sorolla't Informatiu*... És autor, amb Enric Puch, de l'estudi *Toponímia de Vall-de-Roures* (2000) i editor del segon volum de *Lo Molinar. Literatura popular catalana del Matarranya i Mequinensa*, vol. 2, *Cançoner* (1996), i, amb Joan Lluís Camps, de *Toni Llerda, terra i llengua* (2006). Forma part del col·lectiu d'articulistes Viles i Gents i ha estat el curador de l'edició de *Deu anys de «Viles i Gents»* (2007).

Sancho Timoneda, Maribel (la Vall del Tormo, 1976). Periodista i delegada del *Diario de Teruel* a Alcanyís, ha col·laborat ocasionalment a *Temps de Franja* i *Sorolla't Informatiu* i, en català, al setmanari *La Comarca*, d'Alcanyís.

Sasot Escuer, Màrio (Saidí, 1951). Professor d'ensenyament secundari a Saragossa, periodista i músic, és autor de les antologies *Així s'escriu a la Franja. Antologia comentada d'autors de l'Aragó catalanòfon* (1995) i *Joglars de frontera. La cançó d'autor a l'Aragó catalanòfon* (1997) —Premi Guillem Nicolau de 1995—, de la guia didàctica *El Café de la Rana* (1993), redactada amb motiu de la traducció al castellà d'*El Cafè de la Granota*, de Jesús Moncada, i de la monografia *Aproximació descriptiva a la llengua de Saidí* (1996). Director de la revista mensual *Temps de Franja* —on signa ocasionalment les seves col·laboracions amb els pseudònims *Marià Àlvarez* i *Felip Berenguer*— i del Projecte Jesús Moncada d'Animació Cultural a les Escoles de la Franja. Ha col·laborat com a redactor a *Desperta Ferro!* i *Batecs*.

Schmidt von der Twer, Sigrid (Wuppertal, Alemanya, 1940). Mestra d'escola i professora de turc. Col·laboradora esporàdica de *Temps de Franja* i autora —en col·laboració amb Artur Quintada— de diferents estudis i traduccions sobre la llengua i la literatura catalanes a Aragó.

Seira Michans, Josep Lluís (Albelda, 1958). Llicenciat en història contemporània i professor d'ensenyament secundari de català a Tamarit de Llitera, ha estat redactor ocasional de *Desperta Ferro!* i *Temps de Franja* i de la revista local *La Rambla*.

Serés Guillén, Francesc (Saidí, 1972). Llicenciat en belles arts i professor d'història de l'art, és autor de les novel·les *Els ventres de la terra* (2000) —Premi Pedro

Saputo—, *Un arbre sense tronc* (2001) i *Una llengua de plom* (2002), trilogia aplegada en el volum *De fems i de marbres* (2003) i, parcialment, traduïda pel mateix autor al castellà: *El vientre de la tierra* (2004) i *El árbol sin tronco* (2004). També ha publicat els reculls de narracions *La força de la gravetat* (2006) —Premi Nacional de Literatura i Premi Crítica Serra d'Or— i *La matèria primera* (2007). Ha col·laborat esporàdicament a *Temps de Franja*.

Sistac i Vicén, Ramon (Barcelona, 1958). Amb orígens familiars a Camporrells, és doctor en filologia catalana, professor de dialectologia catalana a la Universitat de Lleida i membre de l'Institut d'Estudis Catalans (Secció Filològica). Ha publicat diversos llibres i articles de recerca, opinió i assaig sobre l'Aragó catalanòfon i el català occidental en general, entre els quals destaquem la seva tesi doctoral *El ribagorçà a l'Alta Llitera. Els parlars de la vall de la Sosa de Peralta* (1993). Ha col·laborat en diferents mitjans de comunicació amb articles, sovint a propòsit de les actituds socials dels parlants davant la llengua, alguns dels quals s'han aplegat en *De la llengua a les dents* (2004). Ha col·laborat en l'anuari *Ripacurtia* i, com a articulista habitual, a la revista *Temps de Franja*. Com a narrador, ha publicat diversos contes, d'ambient pirinenc, en volums miscel·lanis o collectius.

Solana Valls, Ricard (Reus, 1959). Impressor d'ofici, amb arrels familiars a Calaceit, on resideix d'ençà de 1985 i està al capdavant de l'empresa Gràfiques del Matarranya, ha col·laborat a *Sorolla't,* a *Cinga* i en la revista local *Kalat-Zeyd*. Ha estat redactor ocasional de *Temps de Franja* i és autor de diversos treballs onomàstics i històrics del Matarranya en general i de Calaceit en particular.

Solé Llop, Hipòlit (Nonasp, 1960). Assessor fiscal de professió, va ser president de l'Associació Cultural del Matarranya entre 1995 i 2006. Redactor de les revistes locals *Lo Portal* i *L'Eixam*, de Nonasp, i, ocasionalment, de *Temps de Franja*.

Sorolla Vidal, Natxo (Pena-roja, 1980). Sociòleg de formació i membre del grup de rock en català Los Draps. Ha col·laborat ocasionalment a *Temps de Franja* —esporàdicament amb el pseudònim *Pau Era*— i a l'anuari *Ripacurtia*. Treballa en el camp de la sociolingüística i les xarxes socials, i ha participat en l'explotació de diferents enquestes sociolingüístiques. És membre del col·lectiu d'articulistes Viles i Gents.

Tejero i Costa, Paco (Fraga, 1954). Historiador i professor de primària, és activista cultural i membre de l'Institut d'Estudis del Baix Cinca. Ha publicat articles a la premsa en general i els llibres *Fraga. República i guerra civil* i *Aproximació a la*

demografia fragatina dels segles XIV i XV. És autor de l'estudi «El Cengonyer i la toponímia», publicat a *Batecs*.

Terès Bellès, Carles (Barcelona, 1962). Dissenyador gràfic de formació i ofici, de pares d'Estopanyà (Ribagorça) i Cretes (Matarranya), resideix a Torredarques (Matarranya) d'ençà de 1993. Des del 2003 és col·laborador habitual de *Temps de Franja* i ha publicat narracions en català a *Sorolla't* i a la revista infantil, editada a Barcelona, *Cavall Fort*. És membre del col·lectiu d'articulistes Viles i Gents. Darrerament ha publicat la novel·la *Licantropia*, que ha rebut diversos premis, entre els quals el Guillem Nicolau 2011.

Terrado Pablo, Xavier (Lleida, 1955). Doctor en filologia romànica (hispànica) i professor catedràtic de filologia hispànica a la Universitat de Lleida, ha publicat diversos llibres i articles de recerca onomàstica i lexicogràfica sobre la Ribagorça, entre els quals destaquem els estudis *Toponímia de Betesa* (1992), *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Arén* (2001) i, amb M. Cristina Rourera, *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Monesma y Cajigar* (2005). El 2004 obtingué el Premi Guillem Nicolau amb la narració *Diàleg de la cordialitat* (2004).

Tremosa Palau, Ramon (Areny de Noguera, 1934 - Barcelona, 2002). Economista de formació, fou doctor en ciències econòmiques —amb la tesi microfitxada *El poble i el treball a l'Alta Ribagorça. Segles XVII, XVIII, XIX i XX* (1988)— i en dret. El 1991 publicà l'extens estudi *La demografia i l'economia de la clotada d'Areny (1900-1980). Un model per a interpretar l'evolució del Prepirineu* i, el 2002, l'assaig religiós *Des dels turons d'avui: digressió inusual entre dues oracions*.

Vallès Pedrix, Edmon (Mequinensa, 1920 - Barcelona, 1980). Periodista, traductor de l'italià al català i autor de sis volums de gran format sobre la història gràfica de la Catalunya contemporània en el període que abraça de 1888 a 1975, el 1980 edità el breu assaig memorialista *Dietari de guerra* (1938-1939), en què a les notes escrites com a jove soldat republicà afegeix breus comentaris d'un historiador madur.

Ventura Nadal, Rafel (el Campell, 1961). Periodista de formació i professió, fou director de *Desperta Ferro!* i és redactor ocasional de *Temps de Franja*. Resident a Lleida, ha estat director de l'àrea de Comunicació de la Diputació de Lleida i actualment treballa a Catalunya Ràdio.

Vidal Cosialls, Josep Ramon (Camporrells, 1962). Resident a Terrassa des de 1985, actualment és cap d'Inspecció de Seguiment i Avaluació de la Generalitat

adscrit a l'àrea artística en l'especialitat de música. Llicenciat en filosofia, en ciències de l'educació i en filologia catalana, és autor o coautor de nombrosos materials didàctics de llengua i literatura catalanes, i ha estat el curador d'una edició escolar de *Terra baixa* (1998), d'Àngel Guimerà.

Vidal Fígols, Pasqual (Massalió, 1946). Agricultor d'ofici i de formació autodidacta, s'ha mostrat interessat pels costums i les tradicions populars del Matarranya en general i de Massalió en particular, i ha estat il·lustrador dels costums i del paisatge de la comarca. És l'autor, com a redactor i il·lustrador, dels volums *Festes i tradicions de la comarca del Matarranya. Vila de Massalió* (1998) i *A la falda de la iaia. Literatura oral de Massalió* (2005). Ha estat col·laborador de *Sorolla't* i de les revistes locals *Kalat-Zeyd* i *Plana Rasa*, i redactor ocasional de *Temps de Franja*.

Vidallet Làzaro, Darío (Mequinensa, 1973). Geòleg de formació i professió i activista del medi ambient. Col·laborador ocasional de *Temps de Franja* i de l'anuari *Cinga*.

Villalba Damian, Àngel (Favara de Matarranya, 1945). Resident a l'Hospitalet de Llobregat des de 1963. Mecànic d'ofici i cantautor. Si bé es donà a conèixer en la dècada dels anys seixanta, no enregistrà el primer treball discogràfic fins al 2002: *Àngel Villalba i 30 anys de cançons*. Part dels textos de les seves cançons s'han aplegat en l'estudi *Joglars de frontera. La cançó d'autor a l'Aragó catalanòfon* (1997), de Màrio Sasot, i en diverses antologies i mostres literàries. Ha col·laborat esporàdicament a les revistes locals *Lo Portal* i *L'Argolí*.

Fotografies i mapes

FOTOGRAFIA 1. Aiguaviva de Bergantes. Vista general del poble, en què destaca el campanar de l'església dedicada a sant Llorenç i santa Bàrbara.

FOTOGRAFIA 2. Benavarri. Antiga església parroquial de Santa Maria de Benavarri, exemplar de transició del romànic al gòtic, al recinte de l'antic castell.

FOTOGRAFIA 3. Benavarri. Una vista general de la població.

FOTOGRAFIA 4. Calaceit. Carrer Pla amb les típiques cases de pedra carreuada.

FOTOGRAFIA 5. Calaceit. Plaça Major amb l'Ajuntament i els porxos de la llotja.

FOTOGRAFIA 6. Estanya. Vista general de la població.

Fotografia 7. Estopanyà. Vista general de la població.

Fotografia 8. Favara de Matarranya. El sepulcre romà de Favara, interessant monument del segle II dC.

FOTOGRAFIA 9. Fórnols de Matarranya. Una vista general de la població.

FOTOGRAFIA 10. Fraga. Casa de la Vila de la ciutat de Fraga. Presideix la plaça una escultura en homenatge a la fragatina amb el càntir al cap i la típica faldeta.

FOTOGRAFIA 11. La Freixneda. El carrer Major amb els seus arcs.

FOTOGRAFIA 12. La Portellada. Vista general. Es poden distingir els dos nuclis (el Mas de Dalt i el Mas de Baix) en què es formà la població en un principi.

FOTOGRAFIA 13. La Torre del Comte. Una vista de la població amb el campanar barroc de l'església parroquial dedicada a sant Pere.

FOTOGRAFIA 14. Roda de Ribagorça. Claustre romànic de l'antiga catedral de Roda.

FOTOGRAFIA 15. Tamarit de Llitera. Antiga col·legiata, ara parroquial, de Santa Maria la Major. Obra del romànic tardà.

FOTOGRAFIA 16. Torredarques. Vista general de la població.

FOTOGRAFIA 17. Valldellou. Vista general del poble, en què destaca la magnífica torre castell de Valldellou, residència dels antics senyors.

FOTOGRAFIA 18. Valldellou. Carrer típic de la població.

Fotografia 19. Vall-de-roures. Vista general del nucli antic de la població, amb el castell medieval i l'església de Santa Maria la Major.

Fotografia 20. Aspecte del nucli antic de Vall-de-roures, amb el portal fortificat de Sant Roc i el pont medieval sobre el Matarranya.

FOTOGRAFIA 21. Vista del nucli antic de Vall-de-roures, amb el pont medieval sobre el Matarranya i, al fons, el castell i l'església de Santa Maria la Major.

FOTOGRAFIA 22. Vall-de-roures. Una vista del carrer Major.

FOTOGRAFIA 23. Valljunquera. Vista general de la vila de Valljunquera en què destaca l'església parroquial, dedicada a sant Miquel Arcàngel.

Mapa 1. Franja de Ponent.

Mapa 2. Ribagorça.

Mapa 3. Llitera.

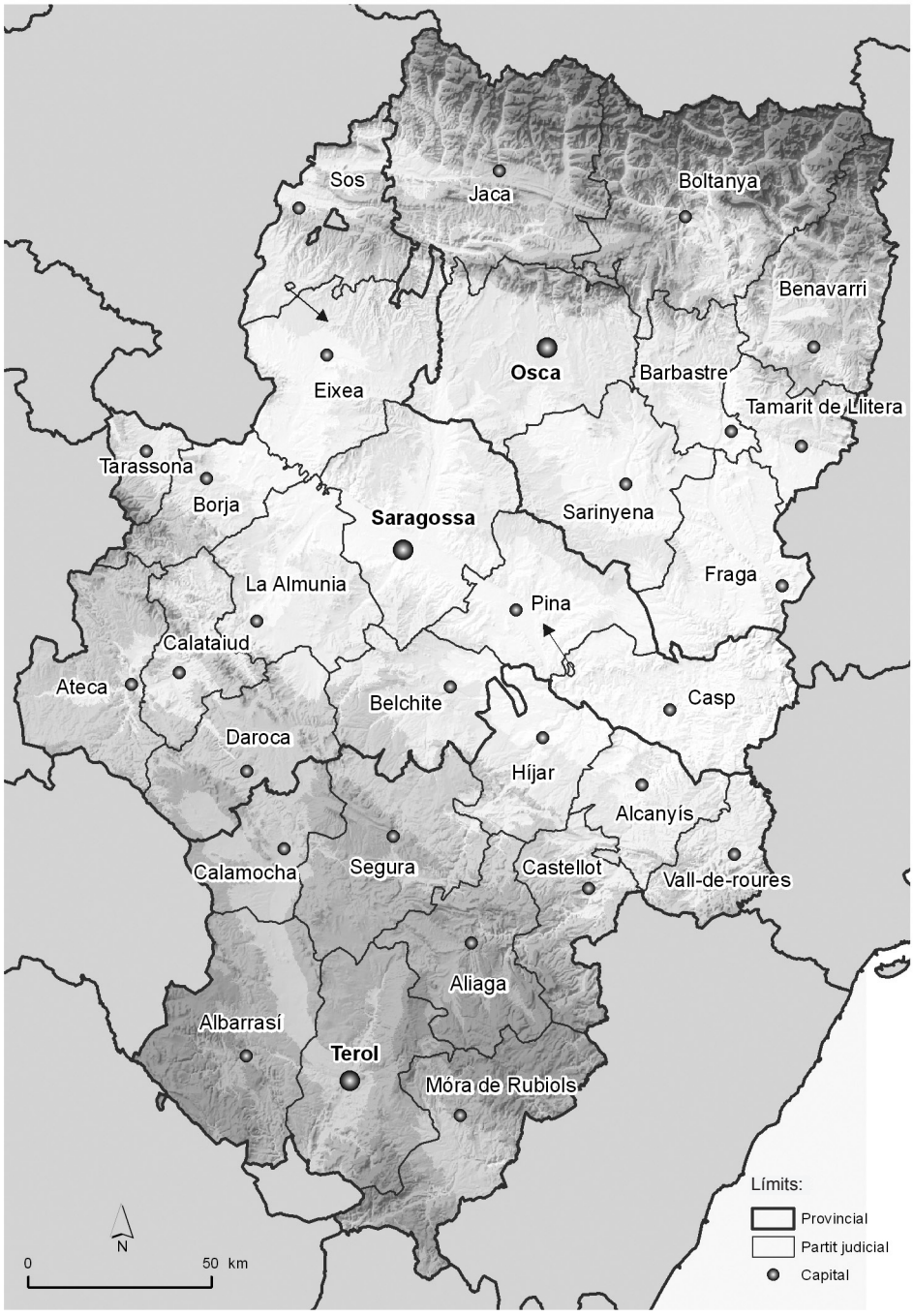
Mapa 4. Baix Cinca.

Mapa 5. Matarranya.

Mapa 6. Corregiments d'Aragó (segle XVIII).

Mapa 7. Partits judicials d'Aragó (1860).

Publicacions de la Presidència

Títols publicats

1 Institut d'Estudis Catalans, *Sessió inaugural del curs 1999-2000* (1999)
2 *Debat sobre humanitats* (2000)
3 *Els premis Nobel de l'any 1999. Cicle de conferències* (2000)
4 Institut d'Estudis Catalans, *Restauració de la Casa de Convalescència. Octubre 2000, acte inaugural* (2001)
5 *Els premis Nobel de l'any 2000. Cicle de conferències* (2001)
6 *Homenatge als nostres pobles i a la seua gent. Segon cicle de conferències al nord del País Valencià* (2001)
7 Institut d'Estudis Catalans, *Seu de Castelló de la Plana. Juny de 2001, acte inaugural* (2001)
8 *Debat sobre les plantes transgèniques* (2002)
9 Pendent de publicació
10 *Any Mossèn Alcover. Presentació de la 'Lletra de convit 2001'* (2003)
11 *L'aigua i el medi. Cicle de conferències* (2003)
12 *La ciència en la història dels Països Catalans. Presentació del projecte* (2002)
13 *Els premis Nobel de l'any 2001. Cicle de conferències* (2002)
14 Joan Martí i Castell, *Institut d'Estudis Catalans: del Dictamen acord de 1907 als Estatuts de 2001* (2002)
15 '*Atles lingüístic del domini català*'. *Presentació del primer volum* (2002)
16 *Homenatge als nostres pobles i a la seua gent. Primer cicle de conferències al sud del País Valencià* (2004)
17 *La terra i el medi. Cicle de conferències* (2005)
18 Josefina Salord Ripoll, *Els filòlegs menorquins i l'Institut d'Estudis Catalans* (2003)
19 '*Educar en la política*'. *Dotze raons per a la participació en la vida pública. Presentació del llibre* (2003)
20 *Els premis Nobel de l'any 2002. Cicle de conferències* (2004)
21 *Els premis Nobel de l'any 2003. Cicle de conferències* (2004)
22 Institut d'Estudis Catalans, *Declaracions institucionals sobre la llengua catalana* (2004)
23 Institut d'Estudis Catalans, *Perspectives del segle* xxi*: recerca i país. Declaració institucional* (2004)
24 *Perspectives del segle* xxi*: recerca i país. Cicle de conferències* (2006)
25 *Els premis Nobel de l'any 2004. Cicle de conferències* (2006)
26 *Sessió sobre el dèficit fiscal. Conferències pronunciades el 10 de febrer de 2005* (2005)
27 *El foc i el medi. Cicle de conferències* (2007)
28 *L'aire i el medi. Cicle de conferències* (2008)
29 Josep-David Garrido i Valls, *El naixement de Jaume I. Drama històric amb pròleg, quatre actes i epíleg* (2008)

30 Antoni Riera i Melis, *Jaume I i la seva època. Anàlisi breu d'un important llegat polític i cultural* (2008)
31 *Els premis Nobel de l'any 2005. Cicle de conferències* (2008)
32 Màrius Foz i Sala i Francesc Gonzàlez i Sastre (cur.), *Malalties emergents* (2010)
33 *Jornades d'homenatge a Ramon Aramon i Serra en el centenari de la seva naixença (1907-2007)* (2011)
34 *Acte d'homenatge a Jordi Mir* (2011)
35 Josep M. Mestres, *Cent anys de correcció de textos i normalització a l'Institut d'Estudis Catalans (1907-2007)* (2012)
36 Albert Balcells, *L'Institut d'Estudis Catalans. Una síntesi històrica* (2012)
37 Károly Morvay, *Els bons usos es perden. Petit diccionari fraseològic cerdanià* (2012)
38 *Perspectives del segle* xxi*: població, societat i país. Cicle de conferències* (2012)
39 Pere Quer, *Les publicacions de l'Institut d'Estudis Catalans de 1907 a 1939* (2013)
40 Manuel Castellet (cur.), *Rigor científic, catalanitat indefallent. Rafael Patxot i Jubert (1872-1964)* (2014)
41 Anna Maria Oliva i Olivetta Schena (cur.), *Sardegna catalana* (2014)
42 Narcís Garolera (cur.), *Actes de la jornada d'homenatge a Josep Maria de Sagarra. Celebrada a l'Institut d'Estudis Catalans el dia 27 d'octubre de 2011* (2014)
43 Joaquim Montclús, *La Franja de Ponent: aspectes històrics i jurídics* (2014)

La Franja de Ponent: aspectes històrics i jurídics

«Sovint, per no dir sempre, les fronteres d'un país són imprecises. Les oficials, les administratives i les polítiques reflecteixen més el poder consolidat per la història i les pugnes entre els homes que no pas les realitats pregones de llengües, nacions, costums, drets i economia. Per als catalans, les terres d'Aragó ètnicament i lingüística idèntiques a les del Principat són un cas d'entre els diversos que formen part de la nostra personalitat com a poble.

»El que hom ha acabat per anomenar, amb un molt notable consens entre la gent més diversa, la *Franja de Ponent* constitueix un territori de llengua i cultura catalanes amb una forta personalitat en el paisatge, la societat i l'estructura econòmica.

»En Joaquim Montclús i Esteban, fill de la Franja, és un coneixedor rigorós i excepcional de tot el territori de Ponent i de la seva societat. Ha posat a l'abast de tothom, finalment, un primer estudi unificat de les terres de la Ribagorça, la Llitera, el Baix Cinca i el Matarranya, les quatre comarques que constitueixen la Franja. Especialista en l'estudi lingüístic d'aquestes comarques, l'autor ha sabut aplegar un abundosíssim material històric, etnogràfic i documental per a donar-nos-en una visió de conjunt.»
Del pròleg de Salvador Giner.

Joaquim Montclús i Esteban

(Calaceit, el Matarranya, 1957) és historiador, escriptor, periodista i activista cultural. Ha publicat més de vint llibres, així com un nombre important d'articles en revistes especialitzades. Entre d'altres, *La Franja de Ponent avui*, *Una vila medieval entre fronteres*, *La catalanitat de la Franja de Ponent* i *El Matarranya. Crònica de viatge*, així com diverses biografies de personatges cabdals de la política i la història de Catalunya. Ha col·laborat i col·labora habitualment en publicacions com ara *Temps de Franja*, *El Periódico de Catalunya*, *La Vanguardia*, *Ara* o *La Mañana*. Durant dotze anys, va fer la crònica de la Franja de Ponent al programa *Sense fronteres,* de Catalunya Ràdio. Ha estat guardonat amb diversos premis, com ara el Jaume I d'Actuació Cívica, atorgat per la Fundació Jaume I.

9 788499 652474